

підручник для вузів

С.В.Семчицкий

ЗАГАДКИ ЖИВОРО- ЗНАЕСТВО

С. В. Семчинський

ЗАГАЛЬНЕ МОВО- ЗНАВСТВО

*Допущено Міністерством вищої і
середньої спеціальної освіти УРСР
як підручник для студентів
філологічних факультетів
університетів*

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
1988

У підручнику висвітлено методологічні основи радянського мовознавства, викладено теоретичне розуміння мови як історично змінного найважливішого засобу спілкування людей, розглянуто зв'язки мови з суспільством і свідомістю, загальні передумови виникнення, а також її структуру, зокрема — внутрішні системи й підсистеми мови, критично проаналізовані неприйнятні теорії.

Призначений для студентів-філологів університетів.

В учебнике освещены методологические основы советского языкознания, изложено теоретическое понимание языка как исторически изменчивого важнейшего средства общения людей, рассмотрены связи языка с обществом и сознанием, общие предпосылки его возникновения, а также его структура, в частности — внутренние системы и подсистемы языка, критически проанализированы неприемлемые теории.

Предназначен для студентов-филологов университетов.

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. *Ю. С. Маслов* (Ленінградський держуніверситет), д-р. філол. наук *О. М. Гаркавець* (Інститут мовознавства АН УРСР).

Редакція літератури з філології та педагогіки

Редактор *Н. А. Симоненко*

С $\frac{4602000000-152}{M211(04)-88}$ КУ—№ 7—25—1988

ISBN 5-11-000039-5

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1988

Курс «Загальне мовознавство» викладається для студентів філологічних спеціальностей університетів та педінститутів як підсумковий у циклі лінгвістичних дисциплін. Він узагальнює мовні факти й явища, з якими студенти до цього ознайомилися в різних нормативних і спеціальних курсах, і сприяє їх теоретичному осмисленню для вироблення з позицій марксистсько-ленінської методології правильного розуміння мови як найважливішого засобу спілкування.

На жаль, студенти філологічних спеціальностей університетів і педінститутів УРСР мають дуже мало посібників із цього надзвичайно важливого курсу. Ще в 1955 році вийшли «Нариси з загального мовознавства» Л. А. Булаховського, в яких розглянуто лише окремі конкретні питання курсу. В першому томі вибраних праць Л. А. Булаховського по-смертно була надрукована не завершена автором друга серія «Нарисів».

За час, що минув від написання Л. А. Булаховським своїх «Нарисів», загальне мовознавство успішно розвивалося як за рубежами нашої країни, так і, передусім,— у працях радянських учених-лінгвістів. Творчо використовуючи прогресивні надбання вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних шкіл, радянські мовознавці сформулювали принципово нові й уточнили деякі старі теорії стосовно сутності й функціонування мови. Саме тому Науково-методична рада з вищої філологічної освіти при Мінвузі СРСР розробила новий зміст курсу «Загальне мовознавство» і затвердила нову його програму. Нині цей курс містить три частини: «Теорію мови», «Методи і прийоми вивчення та опису мов» та «Історію мовознавства». Зважаючи на те, що методи і прийоми лінгвістичного аналізу студенти засвоюють протягом теоретичного і практичного вивчення різноманітних мовознавчих дисциплін, що третя частина курсу висвітлюється у посібниках професорів Г. М. Удовиченка, І. І. Ковалика та С. П. Самійленка, а провідною визначено першу частину, автор цієї книги зосередився на центральному розділі програми—теорії мови як цілісному предметі загального мовознавства.

В основу книги покладено лекції з курсу «Загальне мовознавство», який викладається автором у Київському університеті. Спираючись на засади марксистсько-ленінської філософії, автор намагався розглянути основні питання загального

мовознавства у світлі загальної теорії пізнання. Підручник відповідає нині діючій програмі і складається з «Вступу», п'яти розділів, предметного та іменного покажчиків. Літературу подано у примітках.

Відповідно до нової програми у підручнику висвітлюється питання про предмет і об'єкт мовознавства і про місце загального мовознавства в системі лінгвістичних дисциплін («Вступ»), розглянуто питання про зв'язок мови і суспільства (розділ I), мови, мислення і свідомості (розділ II), про семіотичний аспект мови (розділ III), докладно описано структуру мовної системи (розділ IV), викладено розуміння мови як історичної категорії (розділ V). При цьому автор намагався врахувати нові досягнення лінгвістичної науки і ознайомити студентів із сучасним рівнем її розвитку з метою поглиблення їх знань, але не входив у деталі другорядних дискусійних питань. Знайшли висвітлення деякі з важливих проблем сучасної науки, де ще існують суперечливі думки. При цьому автор завжди прагнув допомогти студентам підійти до оцінки існуючих теорій з позицій діалектичного та історичного матеріалізму. Саме тому тут уміщено критику ідеалістичних концепцій мови і окремих лінгвістичних теорій, які суперечать марксистсько-ленінському розумінню мовних явищ і фактів. Особливої уваги надається досягненням вітчизняного й радянського мовознавства. В кожному розділі книги розглядаються актуальні проблеми сучасної лінгвістичної науки. Ілюстрації наводяться з різноманітних мов народів світу з метою розширення лінгвістичного кругозору студентів.

Автор висловлює щире подяку своїм учителям, під впливом чиїх ідей він формувався як мовознавець, — професору А. О. Білецькому і доцентіві І. П. Сунцовій, своїм колегам по кафедрі загального мовознавства і класичної філології та по філологічному факультету Київського університету, передусім професорам Л. Г. Скалозуб, М. О. Карпенко, І. К. Кучеренку, Н. І. Тоцькій, кандидатам філологічних наук Г. М. Мироновій, В. Ф. Чемесу, рецензентам — професорам Ю. С. Маслову та Ф. О. Нікітіній, старшому науковому співробітнику О. М. Гаркавцю і відділу загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР за цінні зауваження і допомогу, надану при підготовці рукопису до друку, а також студентам і аспірантам Київського університету, які своїми запитаннями під час слухання курсу підказали авторові потребу додаткового висвітлення окремих аспектів загальнолінгвістичної проблематики. Автор сподівається, що ця книга сприятиме теоретичній підготовці студентів-філологів до творчої практичної діяльності на ниві науки, освіти і культури.

Кожна наука має свій предмет. Є власний предмет і в мовознавства — це мова. Однак у наукознавстві нині висунуто як один з основних принципів необхідність розмежування об'єкта і предмета науки. Адже людською мовою цікавляться й інші науки, наприклад, психологія, логіка, літературознавство, кібернетика тощо. Отже, мова може бути об'єктом дослідження різних наук, у кожної з яких є свій предмет.

Предмет науки завжди визначається передусім характером самого об'єкта і вже після цього також і рівнем розвитку людського знання, і характером людської діяльності. Ідеалістична методологія визначальним у предметі науки вбачає якраз спосіб інтерпретації об'єкта. Останнім часом у зарубіжному наукознавстві висунуто тезу про неможливість існування єдиного предмета науки і про повну залежність останнього від так званої «наукової парадигми», що змінюється в часі (концепція Т. Куна). За такими поглядами предмет науки нібито формується «колективним розумом» науковців і він може змінюватися не в залежності від розкриття в об'єкті нових, ще не пізнаних сторін, а залежно від сформульованих ученими теорій. Цілком зрозуміло, що подібні погляди не відбивають об'єктивної реальності і що вони суперечать основним положенням діалектичного матеріалізму. Вони відверто ідеалістичні, оскільки намагаються поставити предмет науки в пряму залежність від способу інтерпретації об'єкта або ж підмінити мову-об'єкт метамовою.

Радянське мовознавство заперечує концепцію, згідно з якою мова як предмет мовознавства формується дослідником, будучи лише системою його поглядів, прийнятою ним системою опису¹.

У мовознавстві, як і в ряді інших наук, можна зустріти ідеально-реальні витвори людського розуму або абстрактні об'єкти, наприклад, «нульова морфема», «значуща відсутність артикля», «схема речення» і т. ін. Ідеалісти, неспроможні вказати на справжнє джерело цих абстракцій, оголошують їх «логічними конструктами», а тому й мову розуміють як абстрактну систему понять. Інколи подібні погляди висловлювали

---

¹ Див.: П а н ф и л о в В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. — М. : Наука, 1982,

й деякі представники в цілому прогресивних мовознавчих напрямів, наприклад, Празького лінгвістичного гуртка, та навіть окремі радянські дослідники, які не зуміли розібратися в термінологічних лабіринтах ідеалістичних теорій. В таких випадках, перебуваючи під впливом могутньої узагальнюючої сили людського розуму, лінгвісти не бачать реального співвідношення між онтологічними і гносеологічними¹ сутностями і вважають мову та її одиниці не реальними об'єктами, а конструктами людського мислення. Марксистсько-ленінська теорія пізнання вимагає чіткої диференціації пізнаваного об'єкта і поняття про нього, формованого в процесі його пізнання. Абстракціями є не мова та її величини, а наукові поняття, які їх відображають.

Отже, мова не конструється дослідником чи наукою про неї. Мова — це реальний об'єкт, який існує незалежно від існування мовознавства. Мова існувала у людей сотні тисяч років до виникнення науки про неї.

Проте не можна забувати відомих положень марксистсько-ленінської теорії пізнання про особливу активність людської пізнавальної діяльності та про її роль при визначенні предмета науки. К. Маркс підкреслював, що «головна хіба всього дотеперішнього матеріалізму... полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі *об'єкта*, або в формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб'єктивно. Тому й сталося так, що *діяльна* сторона, на протилежність матеріалізові, розвивалась ідеалізмом, але тільки абстрактно, бо ідеалізм, звичайно, не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої»². В. І. Ленін також вказував, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його»³. Таким чином, марксизм-ленінізм розуміє предмет науки не просто як реальність, що не стосується практики, а як таку сукупність об'єкта і умов його пізнання, у якій головну роль відіграє первинність об'єкта.

Діалектико-матеріалістична теорія пізнання вчить, що в будь-якому знанні про об'єкт поряд з об'єктивними знаннями є й суб'єктивні моменти, які залежать від пізнаючого суб'єкта і яких не можна ігнорувати. Людські відчуття, поняття, за визначенням В. І. Леніна, це суб'єктивний образ об'єктивного

---

¹ У діалектичному матеріалізмі термін «онтологія» (від гр. *ὄντος* — суще) використовують при тлумаченні явищ об'єктивної дійсності, які існують незалежно від свідомості. Термін «гносеологія» (від гр. *γνώσις* — пізнання) позначає вчення про сутність і закономірності пізнання.

² Маркс К. Тези про Фейербаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 1.

³ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». / Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 179.

світу¹: Сам процес пізнання — це рух від суб'єктивної ідеї до об'єктивної істини. Предмет науки відбиває не лише реальність об'єкта, а й активність пізнавальної діяльності людини щодо об'єкта.

Предмет мовознавства відбиває існуючий реально об'єкт — мову — і водночас ставлення людини до мови і до своєї мовної діяльності. На різних етапах розвитку мовознавства його предметом були ті чи інші реально існуючі сторони, об'єкта в залежності від рівня людських знань і характеру практичної діяльності людини. Мовознавство в цілому вивчає мову в повному обсязі її властивостей і функцій, її будову, функціонування та історичний розвиток в усіх формах її існування. Це й є предмет мовознавства як науки.

Легше визначити кут зору, під яким вивчають мову нелінгвістичні науки, ніж точно і детально сформулювати предмет мовознавства. Важкість точної дефініції предмета мовознавства зумовлена різнобічністю і різномірністю аспектів самої мови та її численних зв'язків з іншими явищами. Мовознавство — багатоаспектна (від лат. *aspectus* — погляд) наука, бо її об'єкт — мова — багатоаспектне явище.

Радянське мовознавство не погоджується з тими теоріями, які виходять із принципу іманентності (іманентний — від лат. *imaneus* — перебуваючий усередині, такий, що внутрішньо притаманний предметам або явищам) і намагаються пояснити мову виключно через неї саму, відкидаючи її зовнішні зв'язки і спираючись лише на формальні моменти. Спроби формального дослідження мови, ігнорування суспільного фактора в функціонуванні мови ведуть до дегуманізації мовознавства. Це не означає, проте, заперечення можливості використання формальних методів у мовознавчій науці. Завдання мовознавства полягає у вивченні всіх властивостей людської мови. Тому не можна вважати, як гадають деякі лінгвісти, що мовна діяльність є предметом психології, а не мовознавства, обидві науки вивчають мовну діяльність людини, але кожна під своїм кутом зору. Мовознавство виявиться неповноцінним, якщо воно залишить поза своєю увагою те, як людина говорить і як розуміє висловлювання.

Були спроби розмежувати предмет і об'єкт мовознавства таким чином: предметом мовознавства визнавали *мову*, а його об'єктом — *мовлення* або мовну діяльність. Однак у розрізненні мови і мовлення міститься чимало суперечливого, у різних дослідників відповідні терміни мають різні значення, що так само зумовлено надзвичайною складністю й різноаспект-

---

¹ Див.: Л е н і н В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібр. творів. — Т. 18. — С. 109,

ністю людської мови і мовної діяльності. Мовна діяльність людини якнайтісніше пов'язана з іншими видами людської діяльності — психічною, суспільною, а мова безпосередньо пов'язана з мисленням і свідомістю, з фізіологічними особливостями мовного апарату людини, з різними суспільними утвореннями і т. д.

Було б неправильним гадати, що об'єкт науки повинен бути виключно однорідним явищем в онтологічному відношенні, як це намагалися твердити вчені-ідеалісти. Багатоаспектність мови не виключає єдності предмета мовознавчої науки, бо кожен з аспектів мови вивчається не окремою наукою, а певною галуззю мовознавства.

Важко погодитися з думкою, ніби предмет науки створюється виключно аспектом дослідження об'єкта, бо в такому разі доведеться визнати окремими, самостійними, незалежними від мовознавства науками не тільки соціолінгвістику, психолінгвістику, а й фонетику, лексикологію, морфологію, синтаксис, оскільки вони вивчають різні аспекти мови. Мовознавство вивчає мову в комплексі всіх відомих її аспектів. У зв'язку з цим слід пам'ятати слова В. І. Леніна: «Щоб справді знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимсга всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння»¹.

Одне із важливих завдань загального мовознавства — уточнення предмета мовознавства і з'ясування сутності (природи) людської мови, яку вивчає мовознавство. Слово *мова* має різні значення. Воно може означати «здатність людини висловлювати свої думки» (в і д і б р а л о м о в у), «сукупність звукових знаків, прийнятих в межах певного людського суспільства, і правил їх використання в процесі спілкування» (у к р а ї н с ь к а м о в а, п у б л і ц и с т и ч н а м o в a), «манера мовлення» (с т а р е ч а м o v a), «висловлювання» (н е ч у т и м o в и), «промова», а також вживатися переносно щодо інших засобів спілкування (м o в a т в а р и н, м o в a м у з и к и). Мовознавство повинно визначити мову як науковий термін.

Для цього слід насамперед згадати висловлювання класиків марксизму-ленінізму про мову. В. І. Ленін писав, що «мова — найважливіший засіб людського спілкування»². К. Маркс і Ф. Енгельс звертали увагу на зв'язок мови з свідомістю: «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практич-

¹ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 280.

² Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же. — Т. 25. — С. 246.

на, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»¹. «Мова є безпосередня дійсність думки»².

Крім того, у мовознавстві ХХ ст. мову визначають також як особливу систему знаків, використовувану людиною для спілкування, для нагромадження й обміну інформацією. Дехто з радянських мовознавців вважає, що визначення мови як особливої знакової системи суперечить наведеним вище визначенням мови класиками марксизму-ленінізму. Однак такі погляди безпідставні. Мова, як уже було сказано, багатоаспектне явище. В. І. Ленін у своєму визначенні мови підкреслював комунікативну функцію мови. К. Маркс і Ф. Енгельс виділили аспект зв'язку мови з мисленням і свідомістю. Визначення мови як особливої системи знаків виділяє в мові інший аспект, а саме — природу її одиниць, тому це визначення не суперечить попередньо наведеним визначенням.

Мова — це динамічна система створюваних і відтворюваних мовними органами членороздільних звукових знаків для предметів і явищ фізичної та психічної дійсності та їх відображень у свідомості, а також правил сполучуваності цих знаків, — система, здатна виразити всю повноту людських знань та уявлень про світ. Мова виникла в людському суспільстві для потреб спілкування, тому її називають *природною*. Але люди поряд з природною мовою користуються в спілкуванні ще й іншими знаковими системами — *штучними* мовами та різними сигналізаційними системами, можливості яких значно обмежені у порівнянні з можливостями природної мови.

Отже, призначення мови — бути знаряддям спілкування людей, ця функція обміну інформацією та її нагромадження визначає структуру мови. Поряд з *комунікативною* мова одночасно виконує й *пізнавально-відображальну* функцію, завдяки якій людина за допомогою мови формує й організовує свої знання про навколишній світ і про себе саму. Інколи пізнавально-відображальну функцію мови називають номінативною (від лат. *nomen* — ім'я, назва), маючи на увазі, що люди мовними знаками позначають сприйняття своєї свідомості і поняття, дають їм імена. Цю ж функцію називають ще конститутивною (від лат. *constitutus* — визначений), або ментальною (від лат. *mens* — розум), оскільки мова допомагає формувати поняття нашого розуму.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 28.

² Там же.— С. 427.

Розрізнення комунікативної та пізнавально-відображальної функції мови спонукало деяких мовознавців до розмежування *комунікативних* та *когнітивних* (від лат. *cognosco* — пізнавати) одиниць мови. Так, речення визначають комунікативною одиницею мови, а слово — когнітивною (або номінативною). Однак таке протиставлення відносне, бо в реченні використовуються слова, які одночасно виконують не тільки номінативну, а й комунікативну функцію. Комунікативна й пізнавально-відображальна функції існують у тісній діалектичній єдності.

Висловлювалися думки, що пізнавальна функція мови виникає лише в умовах більш розвиненого суспільства разом з виникненням наукового пізнання законів природи і суспільства, отже, лише з виникненням науки і техніки. Але з таким поглядом важко погодитися, оскільки мова від самого початку виконувала й пізнавальну функцію. Людина пізнає світ, знайомлячись з найпростішими поняттями «вода», «хліб», «мати», «їсти», «робити», «повільно», «швидко», «високий», «малий» і т. ін.

Деякі зарубіжні вчені неправомірно протиставляють комунікативну і пізнавально-відображальну функції мови. Шведський лінгвіст Б. Мальмберг явно переоцінює пізнавальну функцію, відсуваючи комунікативну на задній план: «Людина винайшла мову не для спілкування, розвинене спілкування — це наслідок властивості уявляти світ за допомогою систем символів і знаків»¹. Однак насправді люди почали мислити і пізнавати, примушені до цього необхідністю й потребою спілкування. Тому комунікативна і пізнавально-відображальна функції мови нерозривно між собою зв'язані. Саме вони визначають природу мови.

Але мова може виражати не тільки наші знання, а й наше прагматично-афективне ставлення до навколишнього світу. За допомогою мовної діяльності людина здатна вплинути певним чином на учасника акту спілкування. Тому деякі мовознавці пропонують розрізняти більшу кількість мовних функцій. Австрійський лінгвіст К. Бюлер розрізняв *репрезентативну* (від лат. *repraesentare* — наочно представляти), *експресивну* (від лат. *expressio* — вираження) та *апелятивну* (від лат. *appellare* — звертатися) функції, кожна з яких відповідає певному призначенню: завдяки репрезентативній функції мова позначає об'єкти навколишньої дійсності, їхні властивості та існуючі між ними відношення; завдяки експресивній функції мовець виражає свої думки й почуття²; апелятивна (або імпре-

¹ M a l m b e r g B. Signes et symboles. — Paris, 1977. — P. 25.

² Інколи термін «експресивна функція мови» можна зустріти в іншому значенні, а саме: «функція вираження, втілення думки, нагромадження

сивна) функція має на меті вплинути на поведінку адресата, до якого звертається мовець.

Американський мовознавець Р. Якобсон налічив у мові аж шість функцій: референційну, емотивну, конативну, поетичну, фатичну і металінгвальну. *Референційна* (від англ. refer — стосуватися чогось) функція в загальних рисах збігається з репрезентативною, як її уявляв К. Бюлер. *Емотивна* (від англ. emotion — душевне хвилювання) функція полягає у вираженні ставлення мовця до змісту повідомлення. *Конативна* (від англ. conation — здатність до вольового руху) функція в загальних рисах збігається з апелятивною в розумінні Бюлера. *Поетична* функція спрямована на те, щоб повідомлення за своєю формою і за змістом задовольняло естетичні почуття адресата. *Фатична* (від грец. fátiς — пророкування) функція спрямована на встановлення, підтримання і завершення мовного комунікативного акту. *Металінгвальна* (тлумачна) функція допомагає описувати мову мовними ж засобами і використовується для з'ясування властивостей мови у процесі її засвоєння.

Слід приєднатися до думки тих дослідників, які більшість із названих тут функцій відносять до часткових, оскільки засобом їх здійснення є не мова в цілому, а лише окремі її засоби. Основними функціями мови є комунікативна і пізнавально-відображальна у їх нерозривній єдності.

Мова існує у вигляді конкретних актів мовлення, яке є реалізацією мови. Розрізнення мови і мовлення, яке у мовознавстві бере свій початок від Ф. де Соссюра¹, дуже важливе, але і заплутане. Заплутане воно вже самим Соссюром, який це розмежування поклав в основу своєї концепції мови. Швейцарський лінгвіст, з одного боку, об'єднував мову (langue) і мовлення (parole) як гіпоніми (імена нижчого ступеня абстракції) в складі гіпероніма (імені вищого ступеня узагальнення) langage (мовна діяльність). З другого боку, він протиставляв мову і мовлення за рядом ознак: мова уявлялася йому чимсь загальним, а мовлення — окремим, в мові він бачив лише абстрактне, а в мовленні — лише конкретне, мову вва-

---

знань, будь-якої інформації», або у значенні «пізнавально-відображальна функція». Однак подібне розуміння експресивності здається невинуватим, у цій книзі експресивність розуміється як вираження афективного ставлення мовця до повідомлюваного.

¹ Докладно про лінгвістичні концепції й погляди окремих видатних мовознавців і відомих напрямків чи шкіл (наприклад, про молодогограматизм, глосематику, американський дескриптивізм, празький лінгвістичний гурток і т. ін.) див.: Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень.— К.: Вища школа, 1980; Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки.— К.: Вища школа, 1985.

жав статичною, постійною, а мовлення — динамічним, змінним, мова, на його думку, явище потенціальне, а мовлення — реалізоване, мова — явище суспільне, а мовлення — індивідуальне, мова — це система, а мовлення — це процес. Навіть одиниці у мови і мовлення, на думку Соссюра, різні: в мові є фонемі, а у мовленні — звуки, для мови характерна модель речення, а для мовлення — конкретне висловлювання. Таке послідовне протиставлення мови і мовлення привело автора до твердження, що фактично повинні існувати дві різні, хай і пов'язані, науки: лінгвістика мови і лінгвістика мовлення.

Цей парадоксальний висновок запозичив і дехто з радянських лінгвістів. Б. М. Головін, наприклад, вважав, що «лінгвістика мови може і повинна відрізнятися від лінгвістики мовлення»¹. Інші лінгвісти дійшли висновку, що слід також розрізняти функції мови і функції мовлення. Так, В. О. Аврорін писав, що у мови є чотири функції (комунікативна, експресивна, конструктивна, акумулятивна), а у мовлення — шість (номінативна, емотивно-волюнтативна, сигнальна, поетична, магічна і етнічна), причому не всі функції мовлення властиві всім мовам². Але таке розрізнення функцій мови і мовлення веде до повного протиставлення цих понять і заперечення кардинального положення учасної лінгвістики, що мовлення є реалізацією мови.

Іноді навіть намагаю.ься знайти різні одиниці в мові і в мовленні. Та різні терміни називають не різні реальності, а різні аспекти однієї й тієї самої реальності.

У цьому плані заслуговує на увагу висвітлення абстрактно-конкретного характеру мови О. С. Мельничуком: «Протиставлення понять «мова» і «мовлення», яке в сучасному мовознавстві стало винятково популярним, виходить саме з абстрактного розуміння мови і разом з тим своєю незаслуженою популярністю сприяє дальшому зміцненню цього абстрактного розуміння мови...

Застосування марксистського методу сходження від абстрактного до конкретного у процесі дальшого розгортання лінгвістичних досліджень повинно привести до всебічної і глибокої розробки такого конкретно-загального поняття про мову, в якому були б адекватно відбиті внутрішні, суттєво необхідні, діалектично суперечливі зв'язки мови як одного з видів суспільної діяльності з іншими суспільними явищами і такі самі

---

¹ Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — С. 27.

² Докладніше див.: Аврорин В. А. Проблема изучения функциональной стороны языка. — Л., 1975. — С. 44—45.

зв'язки між різними сторонами мови з їх суттєвими для функціонування і розвитку загальної системи властивостями»¹.

Заслугує критики і популярне в сучасному зарубіжному мовознавстві розрізнення «мовної компетенції» (linguistic competence) і «мовного виконання» (linguistic performance), запропоноване американським лінгвістом Н. Хомським і яке певною мірою відбиває розмежування мови і мовлення. Хомський стоїть на відверто ідеалістичних позиціях, коли вважає, що мовна компетенція засвоюється дитиною завдяки існуванню вродженої, генетично успадкованої універсальної граматики, єдиної для всіх мов, і що подібно до цього генетично запрограмовано і мислительні структури людини. Таким чином, людське мислення уявляється явищем, зумовленим тільки біологічними закономірностями. Хомський не зважає на те, що разом з виникненням людини і людського суспільства виникає нова, вища форма руху матерії — соціальна, і що мислення й мова — це прояви вищої форми руху матерії.

Тільки діалектичний матеріалізм дає правильну відповідь на питання про характер людського мислення і людської мови, у виникненні яких вирішальну роль відіграла трудова діяльність людини. Між твариною і людиною — не кількісна, а якісна відмінність.

Не має достатніх підстав і думка, висловлена деякими мовознавцями, ніби можна визнати лише функції мовлення, а мова позбавлена будь-яких функцій. Скоріше мають рацію ті вчені, які вважають, що функції властиві лише мові, а в мовленні вони реалізуються так само, як і сама мова.

Розрізнення мови і мовлення безперечно відбиває об'єктивну дійсність, зокрема діалектичний зв'язок між загальним і окремим. Але Ф. де Соссюр провів це розрізнення на неправильних засадах: на його думку, мова — виключно психічне явище, а мовлення спирається на матеріальні фізіологічні процеси. Вилучивши з мови реальне звучання і віднісши його виключно до галузі мовлення, Соссюр позбавив мову плоти і відірвав її від мовлення. Але ж, як вказував В. І. Ленін, загальне існує лише в окремому, через окреме. Мова практично існує в мовленні окремих людей.

Саме так розглядав існування мови відомий радянський лінгвіст О. І. Смирницький. На його думку, мова є найважливішим складником мовлення, у мовленні майже все без винятку безпосередньо пов'язане з мовою. Щоправда, О. І. Смирницький визнавав і «позамовний залишок» у мовленні. Він вважав, що в мовленні є «щось», що не належить мові.

---

¹ М е л ь н и ч у к О. С. К. Маркс і розвиток сучасного мовознавства // Мовознавство.— 1983.— № 3.— С. 11—12.

Це «щось» складається з індивідуальних особливостей мовлення, але не зводиться лише до них, бо в ньому присутні й деякі суспільні моменти, які ще не є елементами мови. Важливо підкреслити, що основним у цій концепції є об'єктивне існування мови в мовленні.

Мовлення слід розуміти не як соссюрівську виключно індивідуального характеру *la parole*, а як мовну діяльність у розумінні Л. В. Щерби, який об'єднував у ній процеси говоріння і слухання, сприйняття і розуміння мовних повідомлень. Оскільки мовне повідомлення — це складник мовного спілкування, то й мовлення кожного індивіда є не лише індивідуальним явищем, а водночас і явищем суспільним, соціальним.

Наслідком і результатом мовлення, мовної діяльності людей у цьому смислі є *мовний матеріал* як сукупність всіх продуктів мовлення, або *тексти* (усні і писемні). Вивчаючи тексти (мовний матеріал), лінгвіст досліджує результати мовлення, а в ньому відкриває мову як усталену систему різних явищ — знаків та правил їх вживання, що має суспільне значення за собою спілкування. Сама мова недоступна для безпосереднього спостереження, мова вивчається в мовленні, шляхом виділення з нього. Мова живе в мовленні, живиться ним, розвивається на його базі. Тому можна погодитися з образним визначенням Б. М. Головіна, який назвав мовлення «мовою в дії». Однак саме через це не можна вважати, що повинні існувати дві окремі лінгвістики — лінгвістика мови і лінгвістика мовлення.

Мова і мовлення так міцно між собою пов'язані, що їх розмежування і протиставлення певною мірою має штучний характер. На це звертав увагу Л. В. Щерба, коли писав: «Усі мовні величини, з якими ми оперуємо в словнику і граматиці, будучи концептами, в безпосередньому досвіді (ні у психологічному, ні у фізіологічному) нам зовсім не дані, а можуть виводитися нами лише з процесів говоріння і розуміння»¹. Тому не має рації В. І. Кодухов, коли вважає, що слова м о в а і м о в л е н н я перебувають в антонімічних відношеннях. Але він правий, заявляючи, що «філософське осмислення антиномії мови і мовлення приводить до діалектичної категорії взаємозв'язку і взаємопереходу»². Згадаємо, що білоруський учений А. Є. Супрун вважає мову пристроєм для породжування текстів, а мовлення — процесом породження текстів³.

¹ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Л., 1974.— С. 26.

² Кодухов В. И. Общее языкознание.— М., 1974.— С. 118.

³ Див.: Супрун А. Е. Лекции по языкознанию.— Минск, 1971.— С. 28—48.

Розмежування мови і мовлення допомагає з'ясувати діалектику об'єктивного існування в мові абстрактного і конкретного використання цього абстрактного в мовній діяльності. Воно допомагає в розумінні деяких явищ в історії окремих мов. Новації, наприклад, з'являються спочатку в мовленні, з плином часу вони або сприймаються мовою, або зникають.

Заперечення існування окремих лінгвістик для мови і для мовлення не означає, що мовознавство при вивченні мови і мовлення не може мати окремих аспектів. Скажімо, дослідження мови як особливої знакової системи породжує *структурну лінгвістику*, вивчення мовлення як застосування мовної системи в мовній діяльності породжує *функціональну лінгвістику*, вивчення походження конкретної мови та її зв'язків з іншими спорідненими мовами породжує *генетичну лінгвістику*, аспекти зв'язків мови з суспільством, яке нею користується, досліджуються *соціолінгвістикою*, закономірності процесів засвоєння мови та її існування як потенційної динамічної системи в свідомості людини вивчає *психолінгвістика*, аспекти просторового поширення мов досліджує *ареальна лінгвістика*. Однак з цього не випливає, що це різні лінгвістики і різні науки, як намагаються їх представити. Це — окремі відгалуження мовознавства — єдиної складної науки про мову з її численними і різноманітними аспектами.

Говорячи про основні напрямки сучасного мовознавства, зарубіжний лінгвіст Є. Косеріу назвав лише три шляхи розвитку: *генеративно-трансформаційну*, *структурно-функціональну* і *текстуальну* (контекстуальну) лінгвістику. Він вважає, що у кожного з цих напрямків є свій власний предмет дослідження: генеративно-трансформаційна лінгвістика досліджує мовну діяльність, структурно-функціональна лінгвістика досліджує мову, а лінгвістика тексту вивчає усний чи письмовий комунікативний акт, зумовлений певним контекстом, отже, мовлення. Відповідно до цього у кожної з названих лінгвістик у плані змісту розрізняється власна величина: у генеративно-трансформаційній лінгвістиці — це *позначення* (нім. *Bezeichnung*), у функціонального структуралізму — *значення* (нім. *Bedeutung*), а в лінгвістиці тексту — *смысл* (нім. *Sinn*).

Та штучним є вже саме обмеження сучасної лінгвістики тільки названими трьома напрямками, з яких окремі втратили свою актуальність або виявили свою обмеженість. Поза сучасним мовознавством Косеріу залишив надзвичайно важливі аспекти мови і актуальні ділянки лінгвістичної науки. Так само хибний погляд, за яким величини (одиниці) мови виводяться не з об'єкта дослідження, а з методики його дослідження.

Не мають рації й ті дослідники, які намагаються відокремити і розмежувати одиниці мови і мовлення. Одиниці мови реально існують у мовленні. Помиляється, наприклад, той, хто вважає, що фонем, скажімо, у мовленні немає. Конкретні звуки (фони) є реалізаціями фонем у мовленні окремих людей. Інша справа, що у зв'язку з багатоаспектністю мови мовні величини можуть мати різні аспекти і кожен з них може бути відокремлений як предмет спеціального дослідження. Таке відокремлення диктується конкретною методикою дослідження для більш глибокого вивчення кожної мовної величини.

В деяких мовознавчих теоріях новітнього часу розрізнення «мови» і «мовлення» ускладнюється ще одним членом співвідношення: «мова» (мовна система) — «норма» — «мовлення» (мовна діяльність). Норму розуміють як сукупність найбільш сталих, традиційних реалізацій елементів мовної системи, сукупність, що склалася історично і здатна до дальшого розвитку. Іншими словами, норма визнається корелятом (співвідносним членом) мови і мовлення. Проти такого тлумачення були висунуті заперечення, бо воно веде до визнання мови як певної абстракції і цілком статичного, нерухомого явища поза його функціонуванням.

Разом з тим критики гіпотези норми як важливої якості мови і форми існування останньої намагаються звужити поняття норми і обмежити його лише явищами літературної мови. Та норма характеризує не лише літературну мову. Вона виявляється в будь-якій мові, зумовлюючи і обмежуючи можливості мовної системи, якою користується певне суспільство. На сучасному етапі розвитку науки ще не все з'ясовано стосовно місця норми в мові і в мовній діяльності, а тому потрібні нові дослідження цієї проблеми¹.

Попри все це мову не можна вважати замкненою системою, що існує «в собі і для себе», бо в такому разі вона не могла б виконувати своїх основних функцій і відповідати потребам людського спілкування. В цілому мова — відкрита динамічна система, хоч окремі її структурні компоненти можуть характеризуватися відносно замкненим характером.

Багатоаспектність мови породжує складну структуру мовознавчої науки. Насамперед у ній виділяється загальне мовознавство і спеціальне, або конкретне, мовознавство, яке досліджує окремі етнічні мови чи їх генетичні угруповання. Загальне мовознавство вивчає людську мову незалежно від її конкретних етнічних проявів, з'ясовуючи її структуру і функціонування, форми її існування, її історію та зв'язки з іншими

¹ Швейцер А. Д. Норма: происхождение и развитие // Vorabdruck der Plenarvorträge XIV. Internationaler Linguistenkongreß. Unter der Schirmherrschaft des CIPL.— Berlin, April 1987,— S. 192—211.

явищами, а також методи її дослідження. Отже, загальне мовознавство досліджує мову як загальнолюдське надбання — засіб спілкування, формування і вираження думки. Воно вивчає структуру мовної системи, мовні значення та способи їх вираження, співвідношення усної та писемної мови, закономірності виникнення і розвитку літературних мов, проблеми різноманітних зв'язків між конкретними етнічними мовами. Тому одне з основних завдань загального мовознавства — виявлення найзагальніших істотних рис мови шляхом узагальнення безпосереднього спостереження і дослідження конкретних етнічних мов. Таким чином, можна сказати, що об'єктом загального мовознавства є всі різноманітні мови людських спільностей незалежно від часу їхнього існування, а його предметом — людська мова як засіб спілкування і вираження людської думки.

Незважаючи на те що мови різних етнічних колективів дуже різноманітні, мовні величини все ж можна узагальнювати, оскільки будова мовного апарату є принципово однаковою у всіх людей, а об'єктивний світ, його відображення у людській свідомості й активна суспільна практика людей єдині у своїй основі, і, нарешті, комунікативне призначення мови зумовлює загальні риси, властиві висловлюванню будь-якою людською мовою.

Спеціальне, або конкретне, мовознавство досліджує окремі мови або певні їх угруповання. Реальні наслідки цих досліджень узагальнює і теоретично інтерпретує загальне мовознавство, яке базується на матеріалі конкретних досліджень етнічних мов. Чим глибше наукове вивчення окремих мов, тим багатшими за змістом стають висновки загального мовознавства. Але зв'язок між загальним і спеціальним мовознавством не однобічний. Теоретичний рівень загального мовознавства впливає на характер дослідження конкретних мов. Таким чином, загальне і спеціальне мовознавство взаємозв'язані.

У мовознавстві об'єднуються різні лінгвістичні дисципліни. По-перше, це дисципліни, які досліджують внутрішню будову мови (фонетика, лексикологія, граматики та ін.), по-друге, це історичні дисципліни, які досліджують розвиток структурних компонентів мови (історична фонетика, історична лексикологія, історична граматики та ін.), по-третє, це лінгвістичні дисципліни, які досліджують функціонування мови в різних аспектах — зв'язок мови з суспільством, яке нею користується (соціолінгвістика), зв'язок мови з психічною діяльністю людини (психолінгвістика *), поширення і варіювання

---

* Психолінгвістику іноді називають самостійною наукою, що виникла на межі мовознавства і психології. Вона вивчає мовну діяльність людини, зокрема, різноманітні питання стосовно з'ясування структури мовних

мови в просторовому плані (лінгвістична географія, ареальна лінгвістика), по-четверте, це прикладні лінгвістичні дисципліни (інженерна лінгвістика, лінгвостатистика, історія письма, палеографія, дешифрування невідомого письма та ін.).

Деякі мовознавці виносять за межі мовознавства окремі його прикладні галузі. Так, А. С. Чикобава вважає, що інженерна (кібернетична) лінгвістика — це самостійна негуманітарна наука. Ці погляди поділяють і деякі інші вчені. Та не можна забувати, що штучні мови — різноманітні допоміжні засоби спілкування людей, як-от математичні мови-посередники, інформаційно-логічні мови та допоміжні коди в машинному перекладі — створюються людьми на базі їх знань про природну мову, звичайно, на основі значного спрощення її структури і відмови від принципу мовної багатозначності. Відлучення від мовознавства одного з його прикладних застосувань неправомірне, особливо якщо зважити на суспільні потреби в автоматичних системах, які б допомагали людині в її різноманітній діяльності. Адже саме дослідження природної мови як особливої знакової системи і знаряддя спілкування дозволяє поліпшувати далекі ще від досконалості (у порівнянні з природною людською мовою) за своїми можливостями дочоміжні штучні засоби збереження і обміну інформацією.

За кордоном вже стало звичним розчленовувати мовознавство на різні науки, які лише в сумі називаються лінгвістичними (пор. фр. *sciences du languages*, англ. *linguistic sciences*), бо взяті окремо вони вважаються самостійними. Але такий підхід лише відбиває розгубленість зарубіжних учених перед таким багатоаспектним явищем, як мова. Мова попри всю її багатоаспектність є цілісним явищем, отож і наука про неї повинна зберігати свою цілісність.

Різноаспектний характер мови зумовлює широкі зв'язки мовознавства з іншими науками — філософією, логікою, семіотикою, психологією, антропологією, археологією, історією, літературознавством, фізіологією, фізикою, математикою, інформатикою, кібернетикою та ін. Незважаючи на зв'язки з природознавчими науками, мовознавство залишається суспільною наукою, бо її об'єкт — мова — суспільне явище.

Мовознавство — це наука гуманітарна. Для нас неприйнятні теорії, які тлумачать мову як явище, що існує поза конкретними умовами, як автономне утворення, що складається виключно з «внутрішніх» структурних зв'язків і яке можна

актів, процесів породження і сприйняття мовлення, моделювання мовної діяльності, патології мовлення і т. ін. Докладно про психолінгвістику див. кн.: Т а р а с о в Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики. — М., 1987, — 168 с.

вивчати в самому собі, ігноруючи широкий суспільний контекст, в якому існує мова.

В історії мовознавства були спроби оголосити мову то природним організмом, отже, біологічним явищем, то явищем виключно психічним, то індивідуально-естетичним. Проте ясно, що мова не є біологічним явищем, вона не успадковується людиною, як інші біологічні властивості людини, і не передається її генетичною програмою. Мову люди вивчають у суспільстві. Мову не можна визнати тільки психічним явищем і вилучати з неї таким чином її матеріальну сторону. Мова не є індивідуальним естетичним явищем, бо таке її тлумачення веде до повного заперечення її суспільного характеру, а саме суспільний характер мови відбиває її природу і найістотніші її ознаки.

Суспільний характер мови якраз і зумовлює її об'єктивний характер, який виявляється в тому, що мова менш чутлива, ніж інші суспільні явища, до економічних і політичних змін у суспільстві, які безперечно відбиваються в мові, але не однаковою мірою в усіх її структурних частинах. Природа мови в цілому визначається не конкретним суспільством, в якому даною мовою користуються, а тим, що вона використовується для спілкування у людському колективі. В дослідженні мови мовознавство може користуватися і методами негуманітарних наук.

Оскільки об'єкт мовознавства (мова та її категорії) єдиний, то і мовознавство прийнято вважати єдиною наукою. Але при цьому слід мати на увазі, що праці різних мовознавців можуть спиратися на різні філософські основи і в цьому випадку єдність мовознавства зникає. У зарубіжних капіталістичних країнах вчені перебувають під впливом буржуазної ідеології, яка намагається тлумачити явища навколишньої дійсності у вигідному для себе ракурсі. Класики марксизму-ленізму підкреслювали, що в будь-якій науці вирішальну роль, передусім, відіграє світоглядна позиція вченого.

Ф. Енгельс писав про представників природничих наук: «В яку б позу не ставали природодослідники, над ними панує філософія. Питання лише в тому, чи бажають вони, щоб над ними панувала яка-небудь погана модна філософія, чи ж вони бажають керуватись такою формою теоретичного мислення, яка ґрунтується на обізнаності з історією мислення та її досягненнями»¹. В. І. Ленін цю думку розвинув далі: «...Без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску

---

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи. Природознавство і філософія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 489.

буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»¹.

Сказане на адресу представників природничих наук ще більшою мірою стосується вчених суспільних наук, у тому числі мовознавства. Радянське мовознавство, мовознавство в країнах соціалістичної співдружності відверто заявляє про свою філософську основу, якою є марксизм-ленінізм. На позиціях марксистського діалектичного методу можуть стояти і передові вчені в капіталістичних країнах. Однак чимало лінгвістів буржуазних країн (інколи навіть мимохіть) поділяють хибні уявлення ідеалістичних теорій. Ідеалізм у мовознавстві або заперечує первинність об'єктивного існування мови, оголошуючи мову ідеальною системою, що існує лише у свідомості, або визнає мову об'єктивно існуючою системою відношень, які не мають матеріальних властивостей. Дуже часто суперечність між ідеалізмом та матеріалізмом переноситься з вихідних світоглядних позицій, де у ідеалізмі немає ніяких шансів на перемогу, у сферу методології дослідження. В цьому випадку ідеалісти абсолютизують певний метод дослідження мови, оголошуючи його універсальною теорією мови. Радянський мовознавець завжди повинен уважно розібратися у завуальованій модною теормінологією суті ідеалістичного мовознавства, викрити його не лише при трактуванні загальних питань, а й в розробці конкретної лінгвістичної проблематики. Тому мовознавство залишається ареною гострої ідеологічної боротьби. Громадянський обов'язок радянських мовознавців полягає в рішучому утвердженні ідей діалектичного та історичного матеріалізму і в нещадній критиці різноманітних теорій ідеалістичного спрямування.

---

¹ Ленін В. І. Про значення волюнтаричного матеріалізму // Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 27.

РОЗДІЛ І

МОВА І СУСПІЛЬСТВО

§ 1. Суспільна природа мови і мовної діяльності

Марксистське мовознавство виходить із розуміння мови як суспільного явища. Воно спростовує погляди, які інтерпретують мову ідеалістично або вульгарно-матеріалістично — як явище індивідуальне, біологічне чи психічне, генетично запрограмоване чи як еманацию (випромінювання) духу. Спроби А. Шлейхера та ін. оголосити мовознавство природничою наукою, оскільки мова є, мовляв, природним організмом, були піддані лінгвістами справедливій критиці. Серед молодограматиків та прибічників естетичного ідеалізму в мовознавстві було поширене хибне уявлення про реальне існування лише індивідуальної мови. Загальнонародна мова оголошувалася науковою фікцією, уможлядним узагальненням, виведеним ученими на основі вивчення певної кількості індивідуальних мов. Розвиток мови покладався цілком на індивідуальну діяльність окремих членів суспільства. Намагалися відірвати лінгвістику від суспільних наук і окремі представники структуралізму, нехтуючи навіть соціальним характером походження мови. Та мовознавство було і є суспільною наукою, бо мова вже за своїм походженням є суспільним явищем. Вона виникає лише в людському суспільстві. Крім того, мова — це система, а будь-яка система функціонує в певному середовищі. Філософський принцип системності визначає розгляд системи у взаємодії з зовнішнім середовищем. Зв'язки об'єкта з середовищем висувуються на перший план і при дослідженні системи з погляду її функцій. Поняття функціонування об'єкта включає його зв'язки з навколишнім середовищем¹.

Мова та її розвиток так чи інакше залежать від стану й життя суспільства. Мови, які перестають всебічно обслуговувати суспільство, образно кажучи, вмирають. Латинь, наприклад, є мертвою мовою, бо вона не обслуговує нині ніякого суспільства, незважаючи на те, що існують особи, які досконало володіють цією мовою, і що вона є державною мовою Ватикану.

Мова обслуговує суспільство, але суспільство обслуговується також і іншими явищами. Щоб задовольнити свої потреби, суспільство може користуватися силами природи (наприклад, енергією сонця, вітру, води, корисних копалин, які теж об-

---

¹ Див.: Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании. — Новосибирск, 1982. — С. 3.]

слуговують суспільство, але не є суспільними явищами) або певними суспільними явищами (скажімо, надбудовою — формами ідеологічного і політичного життя, державного устрою, правовими, моральними, естетичними, філософськими та релігійними поглядами, що обслуговують суспільство у тій чи іншій сфері людської діяльності). Мова відрізняється від інших явищ, які обслуговують суспільство, тим, що вона обслуговує його *в усіх сферах людської діяльності*.

Суспільство неможливе без спілкування його членів. Продукти матеріальної й духовної діяльності людини набувають свого значення передусім у процесі спілкування. Дитина, позбавлена людського суспільства, не може навчитися ні мислити, ні говорити, отже, вона залишається на рівні тварини (окремі подібні випадки цілком підтверджують цей висновок). Лікарі, які допомагають дітям, народженим з фізіологічними дефектами органів сприйняття, відзначають, що сліпа від народження дитина в інтелектуальному відношенні розвивається швидше, ніж глуха від народження, бо остання позбавлена можливості сприймати звукову людську мову. Глухе ж щеня не стає через цю ваду «німим», бо йому не треба навчатися гавкати від інших собак.)

Спілкування — це обмін інформацією, зокрема, це передача певної інформації однією людиною іншій. Передавати інформацію можна й без використання мови, наприклад пантомімою, хореографією і т. ін. Але це другорядні засоби спілкування. Невербальні (несловесні) засоби спілкування, що супроводять або інколи заміняють мовлення, як-от міміку, жестикуляцію та інші допоміжні звукові засоби, вивчає окремий розділ мовознавства — паралінгвістика. Спілкування здійснюється в *комунікативних актах*.

Комунікативний мовний акт може здійснюватися усно чи за допомогою письма, але він обов'язково передбачає існування двох учасників: відправника інформації (*адресанта*) і одержувача (*адресата*). Найпоширенішою формою комунікативного акту є *діалог*, в якому обидва учасники спілкування поперемінно перебувають у ролях відправника й одержувача. Саме в діалозі розкривається суть процесу обміну інформацією. Глядачі балетного спектаклю, наприклад, не можуть «діалогувати» з акторами комунікативними засобами, якими користуються актори балету.

Іншими формами комунікативного акту є *групова розмова* (полілог), в якій відправник повідомляє інформацію кільком співрозмовникам і кожен з них може перетворитися з одержувача на відправника, а також *монолог*, при якому одержувач не присутній в момент відправлення інформації або ототожнюється з відправником.

Комунікативний акт відзначається складністю, бо він включає не лише сам процес передачі й обміну інформацією, а й стосунки його учасників, їхнє сприйняття й розуміння повідомлення, загальних і спеціальних умов, за яких здійснюється спілкування, а також ставлення до переданої чи сприйнятої інформації. У комунікативних актах здійснюється мовна діяльність людини. «Акти спілкування безперечно зумовлені передусім соціальним кодом спілкування і мовою, що є його ядром, одночасно і у внутрішній структурі (фонологія, морфологія, семантика і синтаксис) і в зовнішній стратифікації (версії, стилі, регістри, соціокультурні наріччя і діалекти). Вони також зумовлені правилами, які визначають використання мови передусім у щоденних формах спілкування, у формулах чемності (способах звертання до співрозмовника і т. д.). Нарешті вони зумовлені... установами, сукупністю суспільних стосунків, системою виробництва і відтворення, коротше, цілою соціально-історичною структурою»¹.

Будь-яке мовне повідомлення є наслідком мовної діяльності індивіда², але це не означає, що мовна діяльність є індивідуальною, навпаки, вона є суспільною. Суспільний характер мовної діяльності визначається передусім тим, що вона є складовою частиною суспільної діяльності людини. Жодна людина поза суспільством неспроможна добувати, створювати й передавати суспільно корисну інформацію. Обов'язковим компонентом мовної діяльності є мова, «існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого», тобто вона є суспільним явищем.

Відправник формулює речення не з бажання похизуватися своїми мовними знаннями і не підкоряючись якомусь вродженому інстинктові, а з потреби передати інформацію про навколишній світ чи про себе, і, таким чином, його мовна діяльність теж суспільно зумовлена. Він не може формулювати свої повідомлення, не дотримуючись мовних норм суспільства, до якого він входить. Футуристичний «Автопортрет» Михайла Семенка:

Хайль семе нкоми
Йхайль кохайль альсе комих'
Йхай месен михсе охай...

аж ніяк не можна сприйняти як певне повідомлення саме через порушення норм української мови і тому справедливо був засуджений як прояв формалістичного штукарства.

¹ L u c k m a n n T. Le language dans la société // Revue internationale des sciences sociales.— Vol. XXXVI.— 1984.— N. 1.— P. 14—15.

² Див.: С е р е б р е н н и к о в Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка.— М., 1983.— С. 54.

К. Маркс вказував, що мова як продукт окремої людини — безглуздя. Сама мова «...є продуктом певного колективу, як, з другого боку, вона сама є наявне буття цього колективу, до того ж його саморозмовляюче буття»¹. Відзначаючи особливості мови, радянські лінгвісти підкреслюють, що вона, по суті, є єдиним засобом відображення й вираження суспільної свідомості в її повному обсязі². Суспільну свідомість не можна ототожнювати з ідеологією, мисленням і т. ін. Суспільна свідомість охоплює також і наукові знання, і знання, набуті в буденній практиці. Завдяки мові індивідуальний досвід людини стає суспільним досвідом. Мислення людини, індивідуальне в своїй основі, стає суспільним завдяки суспільному характеру мови, що нерозривно пов'язана з мисленням.

Як суспільне явище мова зберігає в собі всю інформацію про навколишній світ, яка була здобута і вироблена всіма членами певної мовноетнічної спільності. З цього погляду мова є справжнім охоронцем культури етносу і тому мовні одиниці об'єктивно стають джерелами країнознавчої інформації³.

Мова відбиває в собі суспільну свідомість, але це відображення непряме, інколи мова зберігає в собі факти, які свідчать про інше, ніж сучасне, сприйняття і тлумачення явищ навколишнього світу. Наші далекі предки дуже погано уявляли собі майбутнє, вони боялися його і тому, образно кажучи, йшли до нього спиною, а не обличчям. Через це й мають таку внутрішню форму наші слова *попередник, предки, з предка*, бо ще в давньоруській мові *ПЕРЕД* мало значення «з лицьової сторони», а прислівник *ПРѢДИ* — «раніше», пор. ще *ЗАДЬНИИ* «майбутній», *ЗАДЬНИЧНИКЪ* «спадкоємець», пор. також фразеологізм *заднім розумом жити*. Світоглядна зміна на рух до майбутнього сталася у наших предків десь у часи Київської Русі, бо в «Слові о полку Ігоревім» зустрічаємо інше розуміння слів *предній* та *задній*: «*Преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подѣлимъ*».

Хоч у суспільній свідомості й відбуваються зміни, однак мова реєструє їх не відразу, а інколи продовжує зберігати форми, які суперечать новим знанням людства. Так, ми кажемо про сонце, що воно *сходить* і *заходить*, відбиваючи давні уявлення людей, що знайшли собі вияв у птолемеєвій геоцент-

¹ Маркс К. Форми, що передують капіталістичному виробництву // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46, ч. 1.— С. 441.

² Див.: Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка.— М., 1970.— С. 420.

³ Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.— С. 17.

ричній теорії будови світу, хоч пині всім відомо, що не Сонце обертається навколо Землі, а Земля — навколо Сонця. Отже, мова відбиває суспільну свідомість в усій її повноті, зберігаючи в собі й пережитки суспільної свідомості попередніх епох, але не мова формує суспільну свідомість чи світогляд, як твердили деякі лінгвісти.

Стосунки між мовою і суспільною свідомістю досить складні. Відбиваючи суспільну свідомість, мова не може набувати класового характеру в класовому суспільстві, вона нейтральна у відношенні до класів, хоч класи не нейтральні у відношенні до мови. Як приклад наведемо долю сл. ПРОСТЬ у деяких мовах, що запозичили це слово. В угорській мові його нащадок *paraszt* одержав значення «селянин», бо угорські феодали називали селян «простими» на відміну від себе — «благородних». Рум. *prost* пережило таку ж семантичну еволюцію, а згодом через зневажливе ставлення румунських бояр до селян одержало значення «дурень». Так у семантичному розвитку цих слів відбулося їх класове трактування угорськими й румунськими феодалами.

Ставлення різних верств суспільства до праці відбулося у найменуваннях цього поняття в деяких мовах. Так, у румунській мові «праця» може називатися *lucru* і *munca*, перше слово походить з латинської мови і пов'язане з ідеєю «заробітку», друге запозичене у слов'ян і пов'язане з ідеєю «страждання» (пор. сл. МЖКА). Коли ці слова з'явилися з таким значенням в румунській мові, для одних чужа праця була джерелом прибутку, для інших праця була мукою. З часом класове сприйняття й тлумачення даних слів зникає, ці значення поширились серед усього румунського мовного колективу, втративши своє соціальне забарвлення.

Відмінності в ідеологіях, що засновуються на різних філософських засадах, відбиваючись у мові, зачіпають передусім семіологічний аспект означування, тобто співвіднесеність мовного знака з позамовним світом. Ці відмінності відбиваються в структурі мовного значення. Відмінності ж у ідеологіях, зумовлені їх класовою належністю, відбиваються головним чином у лексико-семантичній системі мови. Наприклад, у тлумачних словниках, укладених у капіталістичних країнах, завжди відбивається ідеологічний аспект семантики лексичних величин навіть тоді, коли вчені проголошують свою неупередженість, бо вони не можуть звільнитися від панівної ідеології, методології та філософії, не можуть не відбити їх у своїй праці. Адже за допомогою мовних засобів мовець не лише інформує свого співрозмовника, а й може вплинути на вироблення у нього певних ідей, думок, орієнтуючи його у певному напрямку. Щоб пересвідчитися в цьому, досить ознайоми-

тися з тлумаченням слів *комунізм, соціалізм, капіталізм, імперіалізм* у різних тлумачних словниках.

Форми, слова, конструкції чи схеми в мові мають своїм джерелом індивідуальну творчість окремих членів суспільства. Останні можуть створити такі слова і словосполучення, які тільки згодом увійдуть до загального користування. Так, словосполучення *атомна бомба* було створене задовго до створення атомної бомби. Поет Андрій Белий писав у 1902—1903 рр. про те, що проф. М. О. Умов у своїх лекціях розповідав,

«...что взрывы, полные игры,
Таят томсоновые вихри
И что огромные миры
В атомных силах не утихли.

...Мир — рвался в опытах Кюри
Атомной, лопнувшею бомбой
На электронные струи
Невоплощенной гекатомбой...»

Будь-яке мовне явище колись народилося у мовній діяльності окремого індивіда. Однак апробація цієї форми, слова, конструкції чи схеми як мовного явища залежить не від особи, що їх створила, а від мовного колективу, до якого входить ця особа. Саме колектив остаточно визначає, що в мові залишиться, а що — ні. У мовній діяльності щодня, щохвилини з'являються нові форми, слова, конструкції у мовленні окремих представників мовного колективу, але не все це нове сприймається мовою, навіть якщо воно виникло згідно з її правилами. Інколи до мови входить і таке нове, яке суперечить її будові і правилам. Тоді змінюються правила функціонування мови чи з'являються винятки з правил.

У своїх ранніх творах П. Тичина вжив слова *озброя, акордитися, волосожарно, сто-розтерзаний*, які і за формою і за змістом зрозумілі читачам, бо вони утворені за правилами української мови. Але ці слова не зареєстровані жодним українським словником, бо вони лишилися індивідуальними утвореннями поета і не прийняті до вживання в загальнонародній мові. З другого боку, до української мови ввійшли слова *ампула, кашне, таксі, бюро, рагу* і т. ін., що суперечили правилам української мови, за якими кожний іменник повинен мати змінні відмінкові форми. Тепер описові граматики української мови відзначають у складі іменників групу з незмінними формами. Ці факти підтверджують думку про те, що не окремий мовець спроможний визначити долю слова у мові, а лише суспільство в цілому. З історії романських мов відомо, що всі вони виробили форми означеного артикля, але розійшлися між собою щодо місця його вживання: на заході Романії артикль передує іменникові (препозиція), на сході він вжи-

вається після іменника (постпозиція). В кінцевому рахунку постпозиція виникла спочатку в мовленні одного якогось індивіда, але таке місце артикля було прийняте всім східнороманським колективом, що й вирішило його долю в східнороманських мовах.

У 20-ті рр. з пуристичних міркувань пропонувалося замінити неологізми української мови *конус*, *ланцет*, *перпендикуляр*, *рефлекс* словами *стіжок*, *пуцало*, *простопад*, *відрух*, але ця пропозиція була відхилена україномовним колективом. Отже, верховним законодавцем у мові є мовний колектив, а не окремі особи. Це ще раз підкреслює суспільний характер мови і те, що суспільство є справжнім творцем мови, а мова є його продуктом. В останній час висунуто пропозицію визнати за елементарну одиницю мовної еволюції **соціалему** — мовний колектив, у рамках якого здійснюється спілкування людей даною мовою чи діалектом і який виступає соціальним субстратом мови ¹.

Як продукт суспільства мова відбиває в собі розвиток суспільства. Якщо єдине колись суспільство, що розмовляло єдиною мовою, розпадається, виникає можливість розпаду мовної єдності. Саме за таких умов роздробленість Київської Русі призвела до розпаду єдиної давньоруської мови і утворення з неї російської, української та білоруської мов. Діалектна строкатість італійської мови значною мірою пояснюється існуванням дрібних держав і князівств на території середньовічної Італії. Розвиток капіталізму завдяки тенденціям до централізації і створення єдиного ринку нівелює відмінності між територіальними діалектами. Переміщення населення веде до змін мовних і діалектних кордонів, а іноді й до зникнення окремих мов.

Мова відбиває в собі й соціальну диференціацію суспільства. За висловом деяких мовознавців — це «третій вимір» мови (після часу і простору). Поділ праці у суспільстві веде до виникнення специфічної професійної термінології. Існування в суспільстві окремих соціальних груп відбивається на розвиткові арго, жаргонів і т. ін. Урбанізація життя за останні десятиріччя сприяла зменшенню відмінностей між діалектами і значному поширенню літературної мови. Одночасно до літературної мови почали входити елементи просторіччя.

Неоднорідність суспільства породжує різноманітні мовні явища, як-от «категорію чемності» в японській, корейській та інших мовах. В японській мові ця категорія має адресативне і гоноративне значення. Гоноративне значення відбиває

---

¹ Див.: Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М., 1982. — С. 7.

ставлення до особи, з якою чи про яку говорять, воно може бути шанобливим і депреціативним (зневажливим), останнім здебільшого користуються, коли говорять про себе, виявляючи таким чином «скромність». Японська мова розрізняє в цій категорії поняття «вищого», «рівного» й «нижчого», при цьому чоловік завжди «вищий», ніж жінка. Є тут ще своєрідне розуміння «свого» і «чужого», до «чужого» ставлення завжди більш шанобливе. Окремі прояви «категорії чемності» є і в українській мові, наприклад чемне звертання у формі другої особи множини та шанобливі форми типу «мати сплять».

Безперечно, зв'язки між суспільством і мовою не завжди прямолінійні. Вчені підкреслюють, що немає ізоморфності між соціальною структурою мови і соціальною структурою суспільства. Але будь-яка система (в тому числі й мова) функціонує у певному середовищі, а принцип системності вимагає розгляду системи у взаємодії з зовнішнім середовищем, особливо коли системи досліджуються з функціональної точки зору.

У багатонаціональних суспільствах посилюються процеси взаємодії мов. Процеси взаємодії відбиваються на дальшому розвитку мов народів, які входять до складу багатонаціональних суспільств. Однак слід підкреслити якісні відмінності розвитку мов багатонаціональних держав за умов капіталізму і соціалізму. В капіталістичних багатонаціональних країнах вибір мов міжнаціонального спілкування не є вільним, така мова оголошується державною і нав'язується іншим народам, що є національними меншостями, і таким чином стає знаряддям гноблення. Інколи капіталістичні країни формально проголошують рівність у правах різних мов, однак мовна політика в цих країнах не дає ніяких гарантій і можливостей здійснення мовної рівноправності.

В СРСР та соціалістичних державах рівність у правах різних мов не лише проголошується, а гарантується і здійснюється на основі проведення марксистсько-ленінської національної політики шляхом забезпечення для народів освіти рідною мовою, державної підтримки наукових і культурних установ, видання періодичної й неперіодичної літератури, організації радіомовлення й телепередач мовами народів, отже, дальшим розвитком суспільних функцій національних мов.

У мові як продуктиві суспільства відображуються зміни в базисі та надбудові суспільства. При вивченні стосунків між базисом і мовою слід добре пам'ятати слова Ф. Енгельса: «Навряд чи вдасться кому-небудь, не ставши посміховищем, пояснити економічно існування кожної маленької німецької держави в минулому і тепер або походження верхньонімецького пересунення приголосних, яке перетворило географіч-

ний поділ, утворений гірським пасмом від Судетів до Таунусу, у справжню розколину, що проходить через всю Німеччину»¹. Отже, зміни в базисі лише опосередковано відбиваються в мові. Наприклад, відзначають, що ступінь діалектної строка-тості країни чи області може залежати від загального рівня її економічного розвитку². Встановлено, що літературні мови розвиваються, як правило, на основі діалекту найбільш розвиненої в економічному й культурному відношенні області.

Якщо говорити про вплив надбудови суспільства на розвиток мови, то передусім слід згадати різні суспільні течії й погляди (зокрема й релігію), літературу, яка сприяє виробленню літературної норми, науку, яка стає джерелом нової термінології, засоби масової інформації, мовну політику та ін. Інколи цей вплив також непрямий. В минулому часі у патріархальному суспільстві роль жінки була обмежена: жінки були усунуті від активного суспільного життя, позбавлені можливості контактувати з іншими людьми. Через це мовна діяльність жінок характеризувалася певними консервативними рисами порівняно з мовною діяльністю чоловіків. Ще Платон і Цицерон відзначали застарілу вимову жінками деяких слів. Певні залишки цього явища збереглися аж до наших днів і були використані діалектологами при вивченні архаїчних рис мови. В діалектологічних дослідженнях подібного спрямування вчені більше покладаються на інформантів-жінок. Разом з тим за останній час емансипація жінки в різних суспільствах нівелює цю особливість мовної діяльності жінок. А втім чимало мовознавців навели й приклади зворотного характеру, коли мовні новації з'явилися вперше саме серед жінок, а чоловіки їх наслідували. Особливості жіночого мовлення викликані не біологічними передумовами, а певними суспільними чинниками. До недавнього часу у чукчів існувала особлива «жіноча мова», яка відрізнялася від «чоловічої» за словниковим складом, синтаксичними конструкціями і нормами вимови. Таке явище пояснюють як пережиток стародавнього становища, коли чоловіки, дотримуючись широкої відомої заборони на шлюб між кровними родичами, брали собі дружин лише з іншого роду. Нове становище жінки в суспільстві після революції привело, наприклад, до семантичних змін у рос. суфікса — ш(а), за допомогою якого раніше утворювалися назви осіб жіночої статі за родом занять чоловіка (*генеральша, міністерша*), тепер з цим суфіксом утворюються назви осіб жіночої статі за їх власним родом занять: *касси́рша, секретарша, бригади́рша* і т. ін.

¹ Енгельс Ф. Йозефу Бюху, 21—22 вересня 1890 р.// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 373.

² Общее языкознание: Формы существования...— С. 437.

Однак треба підкреслити, що між розвитком мови і розвитком суспільства немає повного паралелізму. Не збігаються й ритми розвитку мови і суспільства. Наприклад, у середні віки ритм розвитку європейських мов був прискореним, тоді як ритм розвитку суспільства дещо уповільнився. Лише словниковий склад мови в основному безпосередньо відбиває суспільні зміни. Мова відзначається й певною самостійністю, завдяки якій характеризується наявністю власних законів розвитку. Саме внаслідок цього один і той самий зміст може бути виражений різноманітними засобами численних людських мов. Звичайно, окремі особливості мови залежать і від біологічних особливостей людського організму, однак зводити специфіку людської мови до біологічних передумов аж ніяк не можна.

В історії мовознавства були спроби пов'язати мову людських колективів з їх належністю до тієї чи іншої раси. Німецький лінгвіст Ф. Н. Фінк всі мови світу та їх генетичні угруповання співвідносив із расовими групами людей. Інший мовознавець Г. фон Габеленц виходив у своїх міркуваннях з того, що кожна людська раса нібито виробила свою власну «духовну характеристику», на цій підставі він об'єднував семітську й малайську мови в одну групу. Але подібні погляди хибні в самій основі. Мови — це не біологічні й не фізіологічні явища, а суспільні утворення. Суспільство може складатися з членів, належних до різних рас. Тому ніякого зв'язку між мовою і расою людини немає. Відомо, що дитина засвоює мову від суспільства, в якому вона виростає. Мовні й расові ознаки не збігаються. Чимало етнічних угруповань зберегли свої расові особливості, але змінили свою колишню мову.

В. І. Ленін відзначив мову як «найважливіший засіб людського спілкування». У людей, крім мови, є й інші засоби спілкування, формування, збереження й передачі інформації — зображальні, музичні, формально-символічні. Але серед них мова є найуніверсальнішим засобом, отже, найважливішим. Різні форми передачі інформації можуть використовуватися людьми одночасно в рамках одного комунікативного акту. Скажімо, при виконанні пісні співак одночасно передає музичну й мовну інформацію. Слід зазначити також, що деякі інші засоби передачі інформації виникли на мовній основі, як-от математичні чи хімічні формули. Формула $H_2 + Cl_2 = 2HCl$ означає: «Взаємодія водню з хлором народжує соляну кислоту». За останні десятиріччя людство розробило сучасні технічні засоби для передачі інформації, але це не привело до скорочення використання мови як засобу спілкування, а, навпаки, розширило його. Люди тепер ще більше спілкуються між собою саме завдяки сучасним технічним засобам передачі

інформації (телефон, радіо, телебачення, грамзаписи, магнітні записи і т. ін.), постійно зростає й кількість тих, що спілкуються. При цьому мова, як і раніше, залишається найважливішим засобом людського спілкування.

§ 2. Мова як суспільно-історична норма

На будь-якому етапі свого розвитку мова як явище суспільне виступає і як конкретно-історична соціальна норма. Поняття й відчуття мовної норми присутнє вже в найдавніших мовознавчих працях (наприклад, Паніні формулював правила санскриту для «земних богів» — брахманів, щоб його не «зіпсували» народні говірки — пракрити). Однак і досі немає чіткого визначення поняття мовної норми. Більше того, є мовознавці, які вважають, що поняття норми й унормованості виникають лише на пізніх етапах розвитку мови. Так, Б. М. Головін, поділяючи погляди, висловлені О. М. Пешковським, Р. О. Будаговим та іншими лінгвістами, гадає, що «де немає писемної фіксації й літературного авторитету, там немає норми»¹. На думку цих учених, норма формується лише на певному етапі розвитку мови, за певних історичних умов, вона нібито не може існувати в дописемний період життя мови.

Проте цей погляд, який виник на основі ототожнення понять мовної норми і норми літературної мови, не є загальноприйнятим. Більшість мовознавців усе ж вважають, що мовна норма — явище складне й багатоаспектне — властива мові на будь-якому етапі її розвитку, в тому числі й у дописемний період. Писемна норма — це транспозиція усної, перші письмові тексти завжди засновуються на усних висловлюваннях. Писемна й усна норма сучасних мов — це співіснуючі сутності, що доповнюють одна одну. Адже брак норми надзвичайно утруднює спілкування чи взагалі не дає можливості йому здійснитися. Певна міра унормованості для усної мови є доконечною умовою самого комунікативного акту. Мовне спілкування визначається його змістом, але зміст не може визначити всі можливі структурні типи комунікації. Свідоме втручання мовця полягає у виборі структури комунікації. Якщо комусь потрібна книжка, ця особа може звернутися до співрозмовника по-різному: «Дай мені книжку!» «Дай, будь ласка, мені книжку!» «Віддай мені книжку!» «Дайте мені книжку!» і т. д. Необхідність певної мовної норми протистоїть суб'єктивному волюнтаризмові в актах спілкування.

¹ Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — С. 54.

Навіть представники діалектів однієї мови визначають «правильною» лише свою вимову, а вимова сусідів стає предметом жартів і глузування. Представників говірок Полтавської області, у фонетичній системі яких присутнє пом'якшене л у тих позиціях, де в інших говірках л велярне, перекривляють словами «мольоко», «буля» (замість *молоко, була*). Так само жителів околиць Умані висміюють за протетичне г: *Сіла на гавтобус, поїхала в Гумань, купила госеледців та гогірків, сіла під гаптекою та й погобідала*. Українці з південних діалектних масивів перекривлюють представників північних і частини південно-західних говорів, де фонема /р/ завжди тверда: *Корова з'їла бураки на роботу радні*.

Ф. П. Філін навів приклади, які наочно свідчать про існування почуття норми у носіїв російських діалектів: *«Это, дидушко, не дило подавать попу кадило. Пономарь на это е, он кадило подае»* (жартівливий вірш, що перекривлює архаїчний новгородський діалект). *«Шла овца из Череповча мимо крыльча, ухватила кусочек сенча»* (тут перекривлюється підміна фонем /ц/ фонемою /ч/). Пряма нормативна оцінка форм сусідньої говірки міститься в словах однієї бабусі, записаних ученим: *«На озере Сабре плохо говорят: все пришовши да пришовши, а по-правильному — надо пришодци»*.

Отже, норма завжди властива мові як суспільному явищу, бо кожне суспільство, відбиваючи суспільне буття, виробляє суспільну свідомість, складовою частиною якої є звичаї, традиції, норми поведінки, норми моралі, що породжуються сучасним і минулим суспільним буттям. Мова не є компонентом суспільної свідомості, але перебуває з нею у складних діалектичних стосунках. Мовна норма виникає з практичних потреб і з почуття солідарності із традиціями суспільства, забезпечуючи людям можливість спілкування і взаєморозуміння.

Окремі дослідники виводили поняття мовної норми із протиставлення мови як схеми або чистої форми і конкретних маніфестацій (виявів) цієї схеми. Таких поглядів, наприклад, дотримувався Л. Єльмслев. Для нього норма — це матеріальна форма суспільної реалізації мови і водночас фікція, яка не становить інтересу для лінгвістики. Подібне трактування норми не прийнятне для радянського мовознавства.

Кориснішим виглядає підхід Е. Косеріу до проблеми норми. Цей західноєвропейський учений вважає, що мовна система «охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку й еталони для відповідної мовної діяльності»¹. Отже, під системою розуміється не те, що насправді існує в мові, а

¹ К о с е р и у Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3,— С. 175.

все те, що може в ній існувати на основі відповідної техніки й еталонів. Однак мова не використовує усіх своїх можливостей. Е. Косеріу називає нормою лише реалізовані можливості мовної системи: «норма включає моделі, історично вже реалізовані за допомогою техніки і за шаблонами» системи¹.

Радянський лінгвіст Г. О. Винокур ще до Е. Косеріу звертав увагу на ці обставини. Він вважав, що кожна мовна система «повинна бути досліджена як реальний засіб спілкування відповідного часу й відповідного середовища, тобто у вичерпній повноті тих внутрішніх зв'язків і відношень, які в цій системі містяться»². І разом з тим підкреслював, що «для фактичного життя мови виявляється надзвичайно суттєвим, як користується суспільство своєю мовою. Поряд з проблемою мовної будови існує ще проблема мовного користування... Те, що тут названо користуванням, являє собою сукупність мовних звичок і норм, що встановилися в даному суспільстві, в силу яких з наявного запасу засобів мови здійснюється певний відбір, не однаковий для різних умов мовного спілкування»³.

У мовознавчій науці поняття норми не має чіткого визначення ще й тому, що окремі мовознавці, як ми бачили вище, не розрізняють мовну норму як сукупність загальноприйнятих у користуванні мовних засобів і норму літературної мови як сукупність правил, що регламентують використання цих засобів. На цю обставину звертали увагу й представники Празького лінгвістичного гуртка, які пропонували розрізняти *норму* як об'єктивну властивість мови, що існує незалежно від лінгвістичних і нелінгвістичних теорій, і *кодифікацію* (від *кодекс* і ...*фікація*) норми, що відбиває свідоме втручання мовного колективу чи його представників в реалізацію спілкування даною мовою. Зрозуміло, що будь-яка мова має свою власну норму, яка складається з сукупності регулярно використовуваних фонетичних, лексичних і граматичних засобів. Мовна норма народжується в боротьбі двох суперечливих тенденцій: тенденції до внесення змін у існуюче використання мовних засобів і тенденції до збереження традиційного їх вживання. Поряд з цим після виникнення літературної мови народжується й її норма, яка у порівнянні з попередньою відзначається більш свідомим і більш обов'язковим характером, бо норма літературної мови визначається не лише

¹ Косеріу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 175.

² Винокур Г. О. О задачах истории языка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1960.— Ч. 2.— С. 252.

³ Там же.— С. 257 (розрядка автора.— С. С.),

використанням певних мовних засобів, а й впливом різних мовних і немовних теорій. Це зайвий раз доводить суспільний характер мови.

Боротьба чеського народу за незалежність своєї національної культури проти її «понімення» в кінці XVIII — на початку XIX ст. відбилася на кодифікації норми чеської літературної мови, яка була свідомо зорієнтована Й. О. Добровським на мовну норму старшого класичного періоду, а не на сучасну йому мову. Пізніше, в XIX ст., лексичні норми чеської мови на основі такого самого захисту національних прав були спрямовані проти лексичних запозичень навіть елементів інтернаціонального характеру і цей пуризм породив велику кількість кальок в тих випадках, коли інші мови користуються інтернаціоналізмами, пор. чес. *vysvědčení* «атестат», *plyn* «газ», *poslanec* «депутат», *nástroj* «інструмент», *kohout* «кран», *čara* «лінія», *strana* «партія», *tajemník* «секретар» і т. ін. Якщо мова в цілому байдужа до суспільства, яке вона обслуговує, суспільство не виявляє байдужості до мови, якою воно користується. Інколи подібна «зацікавленість» проявляється у крайніх формах пуризму, коли за всяку ціну з мови намагаються усунути всі слова іншомовного походження. Найчастіше крайній пуризм пов'язаний з мовною політикою шовіністичного забарвлення, яка характеризує буржуазію ¹.

Отже, мовна норма складається з сукупності найбільш стійких, традиційних реалізацій елементів мовної структури, колективно усвідомлених, відібраних і закріплених суспільством у процесі його мовної діяльності ². Мовну норму характеризують такі властивості: вибірковість (або селективність), стійкість (або традиційність), обов'язковість (або правильність).

Вибірковість мовної норми полягає в тому, що завдяки їй можливості мовної системи реалізуються не повністю, а конкретно в кожному окремому випадку. Суспільство може вибрати з рівноправних моделей, що визначаються мовною системою, одну чи кілька, які й фіксують його суспільний досвід. Наприклад, в українській мові назви осіб за характером їхньої діяльності утворюються від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-тель, -ник, -аль, (-ель, -иль)-ник, -ач, -ак, -ар, -ень, -ець, -ій, -ун*. Однак це не означає, що можна взяти будь-яке дієслово і за допомогою названих суфіксів утворити іменник, що є назвою особи. Виявляється, що словотвірні моделі начебто закріплені за певними словами, рідко

¹ Див.: Георгиев Вл., Дуриданов Ив. Езикознание.— София, 1978.— С. 293—296.

² Общее языкознание: Формы существования...— С. 555.

можна утворити від одного дієслова за допомогою різних суфіксів дві чи три назви діючої особи, а коли це можна зробити, то утворені форми здебільшого розрізняються семантично й стилістично.

На таблиці показано утворення похідних іменників — назв осіб від тридцяти взятих навмання дієслів за допомогою наведених вище суфіксів. До таблиці не занесено слова, не зареєстровані «Словником української мови», такі, наприклад, як *браківник*, *грабитель*, а також ті, що не є назвами осіб (наприклад, *косач*) або ж не є похідними від дієслів (наприклад, *грабіжник*, *будівельник*). Слова *відвідач* і *відвідувач* занесені до однієї граfi, бо це варіанти, що різняться формотвірною основою дієслів, а не словотворчим суфіксом, до того ж *відвідач* нині виходить з ужитку (див. табл. на с. 36—37).

Насамперед слід підкреслити, що можливості, надані мовною системою, використані лише незначною мірою. З цього приводу Л. А. Булаховський писав: «Ніколи, в жодну епоху мовцями не були й не могли бути використані до кінця всі формальні можливості, які надаються мовою; кожна наступна епоха у своїх новотвореннях керувалася не загальною тенденцією до систематичності, а колом асоціацій, з одного боку, з тим що вже реально в мові здійснилося, і, з другого боку, з тим, що потребувало вираження». Із 330 можливих віддієслівних похідних назв діячів фактично утворено лише 45, тобто потенції мовної системи використані трохи більше ніж на 13,5 %. Але й серед реалізованих словотворень не всі однакової ваги. Наприклад, слово *ковач* діалектне, слова *володільник* і *читальник* застарілі і в сучасній мові майже не використовуються. Майбутнє забезпечене лише тим формам, які розрізняються за значенням чи використанням, наприклад, *вожак* і *водій*, *візник* і *возій*, *в'язальник* і *в'язень*, *крутильник* і *крутій*, *палильник* і *палій*, *читач* і *читець*, *носитель*, *носильник* і *носій*. Можна сподіватися, що відбудеться семантична диференціація слів *оглядальник* і *оглядач*. Найбільшою мірою переплуталися значення похідних назв осіб від дієслова *співати*: слова *співак* і *співець* семантично однорідні, однак у вживанні вони не еквівалентні — у слові *співець* на перший план висувається значення «оспівувач», у слові *співак* — значення «людина, яка вміє й любить співати, багато співає»; але саме це значення характеризує й слово *співун*, котре, проте, не виступає у значенні «оспівувач», що присутнє, хай на другому плані, у слові *співак*.

Попри все це, ясно, що мовний колектив відбирає з багатьох можливостей, наданих йому мовною системою, лише ті форми, які найбільше його задовольняють на даному етапі розвитку. От чому вибірковість є безперечною властивістю мовної норми.

Дієслово \ Суфікс	-тель	-ник	-аль	-аль } -иль } -ник	-ач
бігати	—	—	—	—	—
бракувати	—	—	—	бракуваль- ник	—
будувати	—	будівник	—	—	—
бурити	—	—	—	бурильник	—
відвідувати	—	—	—	—	відвідач відвідувач
водити	—	—	—	—	—
возити	—	візник	—	—	—
викладати	—	—	—	—	викладач
володіти	—	—	—	володільник	—
волочити	—	—	—	волочильник	—
вчити	вчитель	—	—	—	—
в'язати	—	—	—	в'язальник	—
глядіти	—	—	—	—	глядач
грабувати	—	—	—	—	—
доповідати	—	—	—	—	доповідач
жартувати	—	жартівник	—	—	—
жати	—	—	—	—	—
заступати	—	заступник	—	—	—
керувати	—	керівник	—	—	—
косити	—	—	—	—	—
крутити	—	—	—	крутильник	—
кувати	—	—	коваль	—	ковач
любити	люби- тель	—	—	—	—
носити	носи- тель	—	—	носільник	—
оглядати	—	—	—	оглядальник	оглядач
палити	—	—	—	палильник	—
співати	—	—	—	—	—
ткати	—	—	—	—	ткач
читати	—	—	—	читальник	читач
шептати	—	—	—	—	—

Такою самою властивістю є й *стійкість* (традиційність). Відібрані форми сприймаються всіма мовцями як усталена норма вираження даного змісту, забезпечуючи зв'язки в суспільстві, що розмовляє даною мовою, і в просторі, і в часі. Безперечно, україномовний може зрозуміти **буритель* у значенні «бурильник» чи **глядун* у значенні «глядач», але українська мова закріпила за цими значеннями саме слова *бурильник* і *глядач*, а її норма в імперативному плані зобов'язує їх до вживання всіх україномовних. Відхилення від традицій допускають лише діти в процесі оволодіння мовою, але й вони швидко відмовляються від власних утворень на користь прийнятих уже суспільством.

-ак	-ар	-ень	-ець	-ій	-ун	Кількість похідних
—	—	—	—	—	бігун	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	2
вожак	—	—	—	водій	—	2
—	—	—	—	возій	—	2
—	—	—	—	—	—	1
—	володар	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	в'язень	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	жартун	1
—	—	—	жнець	—	—	2
—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	1
—	косар	—	—	—	—	1
—	—	—	—	крутий	—	1
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	носій	—	1
—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	—	2
співак	—	—	співець	палій	—	2
—	—	—	—	—	співун	3
—	—	—	читець	—	—	1
—	—	—	—	шептії	шептун	3
—	—	—	—	—	—	2

Історична мовна традиція породжує й обов'язковість (або правильність) норми. Саме така обов'язковість не дозволяє українською мовою вживати словосполучення **носії чемаданів* чи **носії ідей*, а лише *носії чемаданів* і *носії ідей*¹. Українською мовою можна сказати *заколати кабана*, але не можна **заколати барана*, бо *баранів ріжуть*, а не *колють*. Це вже норми сполучуваності слів. З правильністю норми пов'язана естетична оцінка мовних явищ: правильне виявляється гарним, а неправильне одержує негативну

¹ Цікаво, що в мовленні канадських українців у значенні «носії» вживається слово *донощик*, яке у літературній мові має зовсім інший смисл.

естетичну оцінку, яка залежить від соціальної характеристики різних мовних реалізацій. Форма *ходить* є правильною, отже, і гарною формою у порівнянні з формою *ходе*, яка сприймається як діалектизм. До цього слід додати, що норма є історичною категорією, отже, змінною, і те, що півсторіччя тому вважалося правильним і гарним, тепер може бути неправильним і негарним, бо за цей час мовна норма де в чому змінилася.

Конкретно-історичний та гнучкий характер мовної норми дозволяє суспільству зберігати в своїй мові поряд з системними й несистемні факти. Визначені мовною системою явища постійно відтворюються, але в ході відтворення вони можуть видозмінюватися окремими індивідами, і те, що колись не було нормою, може ставати нею, а нормативні явища можуть втрачати свій обов'язковий характер. Мовна норма не позбавлена варіативності, що виникає в узусі, бо саме в цьому джерело її розвитку. Варіативність мовної норми завжди пов'язана з семантичним чи функціонально-стилістичним використанням.

Які ж критерії встановлення мовної норми? Насамперед відповідність мовних явищ мовній системі, хоча до норми можуть входити й асистемні явища. На певних етапах формування літературних мов значну роль відігравав територіальний критерій мовної норми. Мова населення певної території (або ж мова певних шарів населення цієї території), що займала провідне місце в економічному, політичному чи культурному житті нації, сприймалася як найбільш правильна й зразкова. Італійський письменник-романтик А. Мандзоні був родом з північної Італії, але, перевидаючи в 40-х рр. XIX ст. свій роман «Заручені», послідовно усував усі типово ломбардські діалектні слова й вирази, замінюючи їх тосканськими, бо тосканський (флорентійський) діалект лежав в основі італійської літературної мови. В основі української літературної мови лежать середньонадніпрянські говори. В основі румунської літературної мови лежать валаські говори. Історія молодописемних літературних мов народів СРСР свідчить, що при їх формуванні великого значення набував так званий «опірний» чи базисний діалект.

Не менше значення в історії формування норми має критерій мови авторитетних письменників і загальновизнаних зразків. Відома, наприклад, роль М. Лютера у встановленні норм німецької літературної мови на основі традицій східно-середньонімецького варіанта писемної мови. Історія української літературної мови невіддільна від мови творів Тараса Шевченка. В Італії авторитет флорентійського діалекту був створений письменниками Данте, Боккаччо і Петраркою. Видатні письменники своїм уживанням мови створюють те, що набуває сили традиції.

Серед інших критеріїв нормативності мовних явищ не слід забувати й статистичний критерій, який бере до уваги частоту поширеності мовного явища. Щоправда, цим критерієм слід користуватися обережно, бо можуть набути поширеності явища, які суперечать мовній нормі. Скажімо, статистично словосполучення *приймати участь* може й переважати за вживанням словосполучення *брати участь*, але це не надає йому нормативності. Разом з тим ніколи не слід ігнорувати статистичних даних, які можуть відображати якщо не нормативне явище, то, принаймні, таке, яке прагне стати нормативним. Крім названих, є й інші критерії нормативності, які слід застосовувати комплексно, бо кожний із них враховує основні властивості мовної норми.

Існують різні принципи класифікації мовної норми. Одна з найбільш відомих — це класифікація за мовними системами чи підсистемами: норми вимови й інтонації (фонетичні) тощо, норми морфологічні (для тих мов, у яких є морфологічна підсистема), норми словотворчі, норми лексичні й фразеологічні, норми синтаксичні. Інша класифікація співвідносить різні норми з різноманітними формами існування мови. У цьому випадку встановлюється *епінорма* (норма кодифікованої літературної мови) та різні *алонорми* ¹.

Український мовознавець М. М. Пилинський запропонував розрізняти норми мови й норми мовлення ². Серед норм мови він виділяє недиференційовані загальномовні норми і функціонально-стилістичні норми мови. До перших залучаються всі мовні факти, які не виявляють чіткої функціонально-стилістичної приналежності, вони притаманні всім функціональним стилям мови; до других зараховуються мовні засоби, які вже диференціювалися у функціонально-стилістичному відношенні, вони найбільш наочні в семантичній системі мови — це, наприклад, загальнонаукова та галузева термінологія, різноманітні штампи, емоційно забарвлена лексика.

Норми мовлення поділяються на функціонально-стилістичні й ситуативні стилістичні норми. Якщо функціонально-стилістичні норми мовлення є базою формування функціонально-стилістичних норм мови, то ситуативно-стилістичні норми дуже різноманітні і змінюються в конкретних ситуаціях, вони зберігають широку варіативність засобів та їх синонімічність. Ситуативні стилістичні норми значною мірою мають факультативний характер. У зв'язку з цим нагадаємо думку

¹ Докладно про це див.: Виноградов В. А. Стратификация нормы, интерференция и обучение языку // Лингвистические основы преподавания языка.— М., 1983.— С. 44—65.

² Див.: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— 287 с.

Л. В. Щерби, котрий вважає, що відчуття норми, як і сама норма, може бути і слабкішим, і сильнішим в залежності від різних умов: 1) від наявності кількох співіснуючих норм, недостатньо диференційованих для їх носіїв, 2) від присутності чи відсутності терміна для порівняння, тобто чужої норми, від якої слід відштовхуватися, 3) від практичної важливості норми чи її елементів для даної соціальної групи. І все ж поділ норм на норми мовлення і норми мови залишається ще недостатньо аргументованим, бо він виходить із самостійного існування мови і мовлення, чого насправді немає, бо мова існує саме через мовлення і в мовленні.

Є й інші типології мовної норми. В. І. Кодухов називає типами мовної норми узус, літературну мову і стиль мови. Узус визначається як елементарна форма існування й функціонування мови, що її можна спостерігати при будь-якому спілкуванні. Літературна мова — це оброблена і зразкова форма мови етнічного колективу, якій належить центральне місце серед усіх форм існування й функціонування мови, її називають головною нормою. Стиль мови — це комунікативний і функціональний різновид мовної норми. Про літературну мову й стиль докладніше йтиметься нижче. Тут спинимось лише на понятті узусу.

Хоч поняттям узусу оперують дуже часто, але його термінологічного визначення ще немає. Різні вчені вкладають у цей термін різний зміст. Одні ототожнюють його з індивідуальним мовленням. Інші розуміють узус як постійний рух пристосування мовної системи до суспільних потреб її носіїв. Треті називають узусом мовні норми за межами літературної мови, а також окремі нормативні підсистеми в складі літературної мови ¹. Нарешті, є й таке розуміння узусу, яке охоплює всю сукупність реальних використань мови. В. Г. Гак вважає узус «нормою мовлення», що складається із сукупності тенденцій у використанні мовних засобів ². Норма мови, як правило, не передбачає вибору. Узус — це реалізація у мовленні форм, наданих мовною системою і затверджених нормою, він допускає вибір, але цей вибір не має великого значення, оскільки форми, що конкурують, виступають у даному вживанні як синоніми. Всі ці тлумачення узусу дають змогу твердити, що він включає як традиційні, стійкі, правильні, так і нетрадиційні, okazionalnі й помилкові реалізації мовної системи. Узус мови неоднорідний, він змінюється від місцевості до місцевості, але залежить також і від суспільного становища мовців.

¹ Див.: *Общее языкознание* / Под ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983. — С. 39.

² Див.: *Вопр. языкознания*. — 1985. — № 4. — С. 28.

§ 3. Територіальна й соціальна диференціація мови

Існування мови на значній території неминує веде до її діалектної диференціації. Одним із найважливіших питань лінгвістики є визначення статусу певного територіального різновиду даної реалізації мовної системи — мова це чи діалект? Досі вчені не можуть назвати точну кількість людських мов на земній кулі саме тому, що залишається невизначеним мовний або діалектний статус окремих систем. Структурні особливості не можуть бути покладені в основу розрізнення мови й діалекту, тому що є діалекти однієї мови, які між собою структурно більш віддалені, ніж окремі близькоспоріднені мови. І все ж діалект — це реальність.

Найменший територіальний різновид мови — *говірка*, яка вживається в одному чи в декількох населених пунктах. Говірки об'єднуються в *говори* (діалекти), а говори — в групу говорів чи *наріччя*. Деякі вчені вважають *діалект* проміжною ланкою між говором і наріччям. Отже, всі вищенаведені поняття розрізняються за величиною території, на якій вони поширені, і за кількістю мовців. На межі говорів виникають зони *перехідних діалектів*. Так, наприклад, між північними (гегськими) і південними (тоскськими) діалектами албанської мови є смуга перехідних говорів, у якій переплітаються ознаки обох діалектних типів.

Основною причиною виникнення територіальних різновидів мови є утруднення і послаблення зв'язків між різними місцевими угрупованнями мовної спільності, що зумовлюється географічними, економічними, політичними, релігійними, демографічними та іншими обставинами. Межі між окремими діалектами дуже нечіткі, окремі мовні риси охоплюють різну територію, їхні кордони, які в картографічних зображеннях називаються *ізоглосами*, перетинаються, і лише досить приблизно можна встановити територію поширення мовного явища (яка називається його *ареалом*), як і кордони самих діалектів. За ступенем стійкості при визначенні діалектних ареалів найбільше важать фонетичні явища, після них ідуть морфологічні, а лексичні ізоглоси найрозмитіші.

На основі нечіткості діалектних кордонів деякі лінгвісти прийшли до заперечення існування самих діалектів, але такий погляд спростовується реальністю діалектних рис та їх територіальною обмеженістю. В українській мові, наприклад, розрізняють три наріччя: північне, південно-західне й південно-східне. Північне охоплює східнополіський, середньополіський та західнополіський говори. До південно-західного належать волинський, подільський, наддністрянський, надсян-

ський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, закарпатський та лемківський говори. Середньонадніпрянський, слобожанський та степовий говори утворюють південно-східне наріччя української мови.

Інколи причиною діалектних відмінностей може бути їх різне походження. Так, на думку Є. Д. Поливанова, наріччя сучасної узбецької мови пояснюються походженням від трьох різних груп тюркських мов.

Окремі діалектні риси можуть підтримуватися новими розходженнями аж до переходу окремих діалектів на статус мов. В минулому відмінності між окремими групами слов'ян були діалектного характеру, згодом на їх основі виникли окремі слов'янські мови.

Формування націй веде до нівелювання діалектних особливостей і до виникнення національних мов. Зіставне вивчення діалектів у зв'язку з їх географічним поширенням складає предмет лінгвістичної географії.

Якщо територіальна диференціація мови охоплює все населення певної місцевості, то соціальна диференціація стосується окремих верств населення. Саме тому Маркс і Енгельс відзначали, що буржуазія має свою мову¹ або що мова філософії (мова економістів і т. ін.) відрізняється від звичайної мови². Лінгвогеографічні дослідження засвідчують соціальну диференціацію навіть у межах однієї говірки. При соціальній диференціації відмінності між різновидами мовлення охоплюють насамперед явища лексичної підсистеми мови. Через це професійні «діалекти» правильніше називати професійними лексичними системами, бо основні диференційні риси таких «діалектів» не зачіпають їхніх фонетичних чи граматичних характеристик.

Практичний досвід мовців у певній галузі діяльності примушує їх створювати особливі слова для позначення понять, які невідомі людям іншої професії. От як, наприклад, описує С. Склярєнко працю плотарів, використовуючи їхню професійну лексику: «Тяжка й небезпечна праця сплавщика на гірських ріках — потоках. Вода в них холодна й різка, за кожним *скрамулком*... смерть чатує на *бокораши*, важко провести *дарабу* або ще й більший пліт — *бокор* через *гряди*, *гемери*, *кашиці*, *гуки*, не захрясти десь на *мілчаді*, потрапити в потрібне річище на *розбиванці*, де потік поділяється надвое, вийти на глибіню там, де знову сходяться рукави потоку, — у *збиванку*, не вдаритись об скелю». У будь-якій професії є своя вузька термінологія.

¹ Див: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 208.

² Там же.— С. 427,

До професійної лексики, що виникає стихійно, близька створювана цілеспрямовано наукова й технічна термінологія. Відмінність між ними полягає в тому, що наукова термінологія не допускає існування територіальних варіантів, а професійна лексика може інколи набувати й локального характеру. Так, окремі частини ткацького верстата мають у різних районах України різні найменування: *навій* і *воротило*, *ставки* і *стативи*, *победрини* і *жердки*, *песик* і *жабка* або *цуга*, *поперечниця* й *шайда* та ін.

Термін на відміну від професіоналізму є водночас офіційно прийнятою назвою поняття. Трапляються випадки співіснування терміна і професіоналізму: *друкарська помилка* — *ляп*, *синхрофазотрон* — *каструля*. Отже, термін більше властивий писемній мові, а професіоналізм — розмовній. Розповідаючи про подію на футбольному полі, репортер напише: *Суддя показав гравцю Н. жовту картку*, а друзям скаже: *Суддя показав Н. горчичника*.

Іншим різновидом соціальної диференціації мови є *жаргон*. Розрізняють групові, чи корпоративні, жаргони і жаргони декласованих елементів. Корпоративні жаргони характеризують мовну діяльність людей, які пов'язані між собою спільними умовами життя й інтересами (навчання в школі чи вищому учбовому закладі, служба в армії, колекціонування і т. ін.), тому основу такого жаргону складають професійні жаргонізми. Професійний характер мають, наприклад, слова і вирази вузівського жаргону *пара* — «лекція», *шпори* — «шпаргалки», *шеф* (*шефиня*) — «керівник дипломної чи курсової роботи», *по діагоналі* — «дуже поверхово (читати книжку чи конспект)», *хвіст* — «нескладений залік чи екзамен», *стипон* — «стипендія» і т. ін. Але поряд з ними в жаргоні вживаються й розмовно-побутові слова або слова, запозичені з інших жаргонів: *махнути* — «обмінати», *купити когось* — «пожартувати з кого-небудь», *сачкувати* — «ухилитися від обов'язків», *намити шию* — «критикувати», *рубати* — «їсти», *бабки* — «гроші», *чувак* — «хлопець», *шарага* — «група своїх» тощо.

Жаргони декласованих елементів, тобто злодіїв, жебраків та інших антисоціальних елементів, які намагаються специфічною термінологією приховати свою діяльність, називають також **арго**. Маркс і Енгельс відзначали, що «у притонах злочинців та в їх мові відбивається характер злочинця, вони становлять невід'ємну частину його повсякденного буття...»¹. Правда, криптологічну спрямованість арго дехто піддає сум-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Святе сімейство // Твори. — Т. 2. — С. 60.

ніву, вважаючи, що арго насамперед характеризується розважальністю. Проте, все свідчить на користь думки, що основне призначення арго — передача інформації, яка б не стала зрозумілою присутнім при комунікативному акті стороннім, не членам даної соціальної групи.

Інколи від арго відділяють окремо таємні мови бродячих ремісників, торгівців і подібні, наприклад, російських офенів чи українських лірників. Власне професійна лексика в таких мовах не перевищує п'яти процентів всього словникового фонду, а основну масу їх словника складають штучно утворені чи перекручені слова народної мови, зрозумілі тільки представникам цієї соціальної групи. От приклад речення з мови російських офенів: *Хлябышь в дудоргу хандырить пельмиги шишлять*. — «Начальство в магазин іде папери читати». Або з мови українських лірників: *Годі сухмаї кусморити, хоч ставреників накурляю*. — «Годі сухарі гризти, хоч вареників наварю».

Часом у таємних мовах з метою надання звичайним словам незрозумілої форми вдаються до афіксації додаткових складів, наприклад, російське речення «Прибежали в избу дети» набуває вигляду: *Прикибекежакалики викизбуку декетики*. Аналогічних перетворень зазнають слова у мові французьких різників, де, скажімо, слово *jardin* «сад» перетворюється на *javardin*, а слово *boucher* «м'ясник» — на *locherbem* (перший приголосний пересунуто на останнє місце в слові, замість нього з'явився приголосний *l*, а все слово афіксується новим елементом *-em*). З тією самою метою в таємних мовах вдаються до перестановки складів і коренів у словах одного словосполучення. Цю особливість секретних мов проілюстрував елементами бурсацької таємної мови І. П. Котляревський у поемі «Енеїда»:

*Бориців як три не поденькуєш;
На моторошні засердчить;
І зараз тяжом закишкуєш,
І в буркоті закендюшить.
Коли ж що напхом з'язикаєш,
І в тебе добре зживотаєш,
То на весіллі занутрить...*

В західноєвропейській і американській мовознавчій літературі для позначення розмовних варіантів певної локальної професійної чи соціальної групи використовується ще термін англійського походження *сленг*, однак у вітчизняному мовознавстві він не дуже поширився.

Всі соціальні різновиди мови — історично змінні сутності і ситуативно зумовлені. Використання професіоналізмів, жаргонізмів, арготизмів, побудов таємних мов викликається певною комунікативною ситуацією. Навряд чи студент на дер-

жавному іспиті зможе користуватися для відповіді студентським жаргоном, так само й військовослужбовець у родинному колі уникатиме використання військових професіоналізмів. Навіть злодій у розмові з людьми, які не володіють злодійським аргом, не вдасться до останнього. Отже, соціальні різновиди мови є своєрідними стилями мовлення, якими користуються за певних умов. Соціальні варіанти мови не мають власної граматичної будови і, оскільки лексика є найбільш відкритою системою в мові, вони вільно обмінюються своїми лексичними елементами.

Професіоналізми, жаргонізми й арготизми не належать до лексики літературної мови, однак їх часто можна зустріти в мові художньої літератури, де письменники використовують їх з метою створення колориту зображуваного соціального середовища.

Якщо аргом і таємні мови спрямовані на звуження кола членів комунікативного акту за рахунок вилучення із комунікативної ситуації сторонніх для даної соціальної групи осіб, то штучно створювані мови (волап'юк, есперанто, ідо, новіаль та ін.) мають на меті залучити до комунікативного акту якнайбільше осіб. Штучні мови відрізняються від соціальних різновидів мови ще й тим, що перші функціонують на базі штучно створеної граматичної будови, тоді як другі користуються граматичною будовою загальнонародної мови.

Проблема соціальної диференціації мови не обмежується стратифікаційною варіативністю мови, викликаною соціально-класовим розшаруванням суспільства, а включає ще один вид варіантності, а саме ситуативно-стилістичну варіативність.

У зв'язку з цим внутрішній системі мови протиставляють зовнішню. Г. В. Степанов запропонував розрізняти два аспекти зовнішньої системи мови: 1) мовний стан (рос. состояние) і 2) мовну ситуацію. Мовним станом називається сукупність усіх видів мовної варіативності¹. Мовна ситуація — це взаємодія і взаємодоповнення різних типів мовлення у межах єдиного соціуму. Іншими словами, мовна ситуація — це існуюча в конкретний відрізок часу сукупність усіх форм існування та реалізації мови і її функціонально-стильового використання, а також типів і способів взаємозв'язку і взаємодії цих форм у межах однієї мови і при контактах з іншими мовами².

¹ Докладніше див.: Степанов Г. В. Языки Пиренейского полуострова в социолингвистическом аспекте // Iberica. Культура народов Пиренейского полуострова. — Л., 1983. — С. 109.

² Див.: Виноградов В. С. О некоторых особенностях языковой ситуации и языковой политики в современной Испании // Филологические науки. — 1986. — № 2. — С. 41.

Зовнішня система мови формується і функціонує під впливом трьох чинників — часового, просторового і соціального. Варіювання мови охоплює протиставлення синтопії / діатопії (єдність мови та її територіальні варіації), синстратії/діастратії (єдність мови та її соціально-функціональна стратифікація), монофункції /поліфункції (сингулярність та плюральність соціальних функцій).

§ 4. Літературна мова та її стилі

Однією з форм існування загальнонародної мови є *літературна мова*. Літературна мова — це оброблена форма загальнонародної мови, яка відзначається багатством і впорядкованістю своїх засобів. Як обробленість, так і впорядкованість літературної мови надають їй вигляду взірцевості, своєрідного «мовного ідеалу», забезпечуючи їй загальноприйнятність, зрозумілість і обов'язковість. *Обробленість* передбачає певний відбір мовних засобів із загальномовного інвентаря на основі якісних критеріїв, усвідомлених у більшій чи меншій мірі, отже, нормативних. Багатство літературної мови полягає в наявності широкої лексичної та граматичної синонімії, в чіткій семантичній диференції однокоренових слів, у розвиненій системі словотворення, в розгалуженій полісемії значної кількості лексики, в розвиненості термінології і т. ін., а також у наявності засобів для передачі нових понять та ідей. *Упорядкованість* передбачає існування мовних засобів у певних системних стосунках, але з останньої обставини аж ніяк не впливає, що в літературній мові не можуть існувати асистемні явища, оскільки вона — явище історичне і може в собі акумулювати наслідки мовної діяльності суспільства на різних етапах його розвитку. Ці наслідки можуть порушувати системні відношення, що складаються на певному етапі.

В лінгвістичній літературі різних країн поняття «літературна мова» передається також і іншими словосполученнями: нім. *Schriftsprache*, ч. *spisovny jazyk* (букв. «писемна мова»), англ. *standard language* (букв. «стандартна мова»), нім. *Gemeinsprache*, фр. *langue commune* (букв. «спільна мова»), п. *język kulturalny*, англ. *cultural language*, фр. *langue de civilisation* (букв. «культурна мова»). Однак кожне з цих словосполучень відрізняється ще й певним додатковим відтінком значення. Наприклад, термінологічне словосполучення «писемна мова» може застосовуватися лише для тих випадків, коли літературна мова існує тільки в письмовій формі. Так, літературною мовою східнороманських земель у часи середньовіччя (XIII—XV ст.) була старослов'янська, що використовувалася лише в писемних

пам'ятках. Терміном «писемна мова» можна назвати літературну мову елу в республіці Шрі Ланка, яка значно відрізняється від використовуваної тут в усному мовленні сингальської. Однак таких випадків небагато. В Німеччині й Чехії відповідний термін пояснюється тією роллю, яку відіграло письмо у виробленні літературних мов цих країн.

Термін «літературна мова» зазнав критики через його двозначність: його можна розуміти не лише як назву обробленої форми загальнонародної мови, а й як назву мови художньої літератури. Проте лінгвісти підкреслюють нетотожність понять «літературна мова» і «мова художньої літератури», бо до мови художньої літератури можуть потрапляти й діалектизми або жаргонізми та інші елементи, які перебувають за межами літературної мови. З другого боку, літературна мова обслуговує не лише художню літературу, а й науку, техніку, виробництво, державну адміністрацію, засоби масової інформації, розмовне мовлення та ін. Разом з тим мова художньої літератури спирається на літературну мову, втілюючи в собі її досягнення.

Серед лінгвістів точилися суперечки щодо моменту виникнення літературної мови. Одні з них вважали, ніби літературна мова є корелятом національної мови, отже, в донаціональний період розвитку суспільство не могло мати літературної мови, а мало лише писемну. Однак ці погляди неправильні, бо вони відмовляють численним народностям в існуванні у них літературних мов. Тим часом літературні мови існували вже в найдавніші епохи. Класична латинь була саме літературною мовою. Літературні мови існували також у давнину в Індії, Китаї, Греції. В Київській Русі існували дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала релігію, і давньоруська, яка обслуговувала суспільство в інших сферах діяльності. Цим мовам не можна відмовити в обробленості, відборі і певній регламентації їхніх засобів.

Навіть мову усної поетичної творчості можна розглядати як своєрідний усний різновид літературної мови. Поєми Гомера, які були створені до появи письма у греків, відзначаються зразковістю мови, відбором лексичних засобів, своєрідною регламентацією. Такі ж риси відзначають давньоруський, середньоазіатський епос, творчість менестрелів, мінезингерів, кобзарів. Це пояснюється тим, що літературна мова може реалізуватися як у писемній, так і в усній формах. Вона виникає спочатку в усній формі спілкування, а з народженням письма здобуває й писемну форму своєї реалізації. Народні пісні, приказки і прислів'я були тим ґрунтом, на якому виростили наддіалектні форми. Як правило, одним із джерел літературної мови є мова народнопоетичної творчості, з якою вона постійно взаємодіє. Тому не можна вважати обґрунтованою думку тих

учених, які відмовляються бачити в мові усної поезії окремий етап розвитку літературної мови. З розвитком суспільства дві основні функціонально-стильові — усна й писемна — форми існування літературної мови постійно перебувають у взаємодії, впливаючи одна на одну, що особливо помітно в часи корінних соціальних перетворень, зокрема і в сучасний період розгортання науково-технічної революції. Безперечно, писемно-книжні стилі з їх високими нормативними вимогами пришвидшують утворення єдиних обов'язкових і стабільних форм літературної мови.

На перших етапах розвитку літературна мова має обмежене функціональне навантаження, зумовлене відповідними чинниками, це можуть бути художньо-моралістичні, релігійні, національно-культурні, економічні й політичні мотиви, які діють не відокремлено, а в комплексі, проте у певні часи ті чи інші висуваються на провідне місце. Скажімо, в стародавній Індії виникнення літературної мови священних книг індусів «Вед» було зумовлене передусім релігійними потребами. На іншому етапі розвитку суспільства вже художньо-естетичні чинники зумовлюють появу «Магабхарати» та «Рамаяни», хоч одночасно діяли й інші фактори.

Досить обмеженими були функції давньоруської літературної мови порівняно з російською. Ширшими були функції латині в середньовічній Європі, в тому числі й на німецьких землях. Але вже з XV ст. в Німеччині латинь витісняється з адміністративно-державної сфери. В наступному сторіччі Реформація, Селянська війна та інші політичні рухи зумовили оновлення німецької літературної мови, яка доти мала також вузькообмежені функції. Латинь мусила поступитись перед німецькою і в шкільній освіті. Остаточного удару латині завдав М. Лютер витісненням її з церкви. Мова саксонської канцелярії на базі міських інтердіалектів набула додаткового престижу «єдиної загальнонімецької мови». Проте її функції в цей час були ще досить вузькими, бо аж до XVIII ст. тривала її конкуренція з іншими локальними варіантами німецької мови, і тільки згодом розгорнулося її стилістичне варіювання залежно від використання в різних галузях діяльності німецького суспільства.

Отже, обсяг і зміст поняття «літературна мова» різні на різних етапах її розвитку. Спочатку літературна мова виступає моно- чи вузьковалентною і лише з часом набуває полівалентності, тобто розробляє розвинену систему стилів, яка забезпечує їй можливість обслуговування мовного колективу в усіх сферах його суспільної діяльності. Полівалентність літературної мови здебільшого встановлюється у національний період розвитку суспільства, хоч існування літературної мови

прямо не залежить від існування нації, як було зазначено вище. Саме національний період відіграє особливу роль у розвитку літературної мови, що стає в цей час універсальним засобом спілкування. Радянське мовознавство поставило питання про розмежування двох різних понять — літературної мови та національної літературної мови.

Перші національні академії майже завжди одержували від суспільства замовлення на «впорядкування» словника і граматики своєї національної мови. Таке завдання стояло, наприклад, перед французькою академією в 1635 році, перед російською академією в 1783 році, перед румунською академією в 1866 році тощо. Спричинено це розширенням соціальної бази літературних мов. Зростання буржуазії з прогресивним гаслом демократизації суспільного життя, від якого вона дуже швидко відмовиться, на перших порах залучає широкі народні маси до мовного будівництва. Буржуазія використовує національний рух для утворення національних держав у своїх інтересах. З цього приводу В. І. Ленін писав: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодализмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі»¹. Відмова від широкої соціальної бази для літературної мови призводить до розриву між живою народною мовною стихією і мовою держави, школи й книги. Саме це й сталося в Греції ХХ ст., де до недавнього минулого штучно прищеплювалася наближена до давньогрецької мови офіційна кафаревуса за рахунок живої *димотики*. Але життя взяло своє, і сучасна новогрецька літературна мова ґрунтується на димотиці.

Літературна мова як вища форма існування мови протистоїть всім іншим формам існування мови, але найвиразнішим є протиставлення між нею і діалектними формами існування мови. Діалект як територіально обмежена форма — це здебільшого однофункціональна форма існування мови. Наддіалектний характер властивий літературній мові в усі часи її існування. Трапляється, що літературна мова може сформуватися на базі одного діалекту, але вона ніколи не стає рівнозначною цьому діалектові, бо, по-перше, не всі його риси автоматично переходять до літературної мови, від деяких вона може відмовитися, а, по-друге, літературна мова завжди залишається відкритою до мовних засобів інших діалектів, які

¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів, — Т. 25, — С. 246.

шляхом свідомого відбору включаються до її складу. Відмінність між літературною мовою і діалектом визначається також більш-менш свідомою регламентацією використання відібраних мовних засобів.

Інколи плутають поняття *регламентації* й *кодифікації* літературної мови. Регламентація як вироблення і встановлення певних правил використання мовних засобів завжди передуює кодифікації, що є своєрідним законодавчим затвердженням виробленої регламентації. Регламентація виникає стихійно в ході становлення норм літературної мови, її перші прояви можна вбачати у певних стилістичних нормативах, якими, наприклад, відзначається уже усна народна творчість (надаючи перевагу певним шарам лексики, певним конструкціям і т. д.). З часом регламентація мовних явищ стає і свідомішою, і суворішою, ніж у попередні епохи, коли варіативність літературної мови була досить широкою. Свідомий вплив на літературну мову може проілюструвати так звана «рероманізація» румунської мови, здійснена в другій половині ХІХ ст. внаслідок впровадження в життя ідей «латиністів». Масивне запозичення слів і термінів латинського походження і багатьох лексичних елементів із сучасних західнороманських мов (переважно французької та італійської) істотно змінили фізіономію лексики румунської літературної мови.

Кодифікація літературної мови здійснюється на пізніших етапах розвитку літературної мови за участю фахівців-мовознавців. Вона стосується насамперед писемної мови — вироблення орфографічної норми, тобто системи правил, яка встановлює передачу звукового мовлення (слів та їх форм) на письмі, але торкається також і норм вимови (орфоепічні норми), правил вживання лексичних елементів і граматичних конструкцій (пор. різні позначки в тлумачних словниках і правила нормативних граматик).

Кодифікація розрізняє два типи правил: імперативні (суворо обов'язкові) і диспозитивні (такі, що допускають варіативність). Так, норми сучасної української літературної мови чітко розмежовують значення слів *уява* і *уявлення* (рос. «воображение» и «представление»), це імперативна норма, тому словосполучення *скласти уяву* слід вважати помилковим (треба: *скласти уявлення*). З цього погляду наголошення дієслівної форми в останньому рядку Тичинової строфи:

На майдані коло церкви
Револуція іде.
— Хай чабан! — усі гукнули, —
За отамана буде

— суперечить імперативній нормі сучасної літературної вимови. Але відомо, що мова художніх творів включає не лише

факти літературної мови, а й явища, які не належать до неї. З іншого боку, норми сучасної української літературної мови допускають подвійне наголошування прислівників *завжди* і *байдуже* (це диспозитивна норма). Відзначимо, що прислівник *байдуже* може зустрічатися ще з одним типом наголосу, наприклад:

Світає: люд устав уже,
Моїй Татьяні байдуже¹.

З проблемами літературної мови та її норм тісно пов'язана культура мови, яка дбає про правильність використання норм усної та писемної літературної мови і яка виховується школою, засобами масової інформації, літературою. Розділ мовознавства про культуру мови має водночас теоретичне і прикладне значення. Він розробляє питання функціонального і стилістичного користування мовними засобами, узагальнює досягнення певної літературної мови і оперативно втручається в мовну практику. Представникам цієї галузі лінгвістики належить провідне місце при підготовці кодифікації літературної мови.

Торкаючись питань формування й існування літературної мови, слід зазначити, що інколи літературна мова виникає на базі певного міського *койнэ* (терміном *койне* в лінгвістиці називають мову міждіалектного спілкування, що народжується на базі одного чи кількох діалектів, цей термін походить з грецької (*κοινή* — спільна), де ним позначали спочатку загальнонародну мову, що утворилася в IV—III ст. до н. е. на основі аттичного діалекту з домішками явищ іонійських говірок). Російська літературна мова засновується на московському міському *койнэ*, яке об'єднувало риси північно-великоруських і південно-великоруських говорів. Англійська літературна мова засновується на лондонському міському *койнэ*, в якому деякі південні діалектні особливості поступилися перед центральнo-східними. Китайська літературна мова базується на *койнэ* міста Пекіна. Але літературна мова, виникаючи на базі *койнэ*, протистоїть йому як оброблена форма мови необробленим. Вона постійно й глибоко взаємодіє з іншими формами мови, збагачуючись за їхній рахунок і постійно вбираючи в себе форми діалектів, *койнэ*, розмовного просторіччя і т. д.

Поширена думка, що в національну епоху розвитку етнічної спільності діалекти стають пережитковим явищем. Тим часом факти, які спостерігаються в окремих країнах, можуть і суперечити цій в основному слушній тезі. Наприклад, в Італії в наш час відбувається своєрідна реактивізація діалектів, там

---

¹ П у ш к і н О. Євгеній Онегін / Пер. М. Рильський. — К., 1974. — С. 63.

на діалектах пишуться художні твори, ставляться спектаклі, відбуваються телевізійні передачі, у зв'язку з цим говорять про «діалектний вибух» (*esplosione dialettale*)¹ як реакцію на примусове поширення літературної мови. Можливо, це пояснюється також і тим, що основою італійської літературної мови є тосканський (флорентійський) діалект, а не римське міське койнє.

Аналогічні явища спостерігаються і в арабських країнах, де поряд з літературно-класичною арабською мовою співіснують регіональні арабські койнє, що також претендують на статус літературної мови. Особливе становище характеризує мовну ситуацію в сучасній Норвегії. Тут на рівних правах співіснують дві літературні мови: *букмол* і *ландсмол*. Букмол — це літературна мова на датській основі, якою, наприклад, писав Г. Ібсен, а ландсмол спирається на місцеві норвезькі говірки, проте ландсмол не витіснив букмолу, який вживається і на письмі, і в усному спілкуванні і якому конституційно надано статусу державної мови поряд з ландсмолем.

Для національної епохи розвитку людських спільностей характерне всебічне зближення книжно-писемних і народно-розмовних стилів, які раніше могли досить істотно відрізнятися. Більше того, в донаціональний період писемною літературною мовою могла бути чужа для даного населення мова, наприклад, латинь у західноєвропейських країнах, старослов'янська у східних слов'ян, сербів, арабська у тюркомовних та іраномовних народів і т. д.

Іноколи одна літературна мова може існувати у двох варіантах. Наприклад, вірменська літературна мова ашхарабар існує у східному (СРСР) і західному (за межами СРСР) варіантах. Щось подібне маємо і в Албанії, де співіснують два варіанти літературної мови, які базуються на різних діалектних основах, щоправда, за останній час південний (тоскський) варіант набуває більшого престижу. Відмінність санскриту від ведійської мови пояснюється не лише хронологічними рамками їх існування, а також і різною діалектною основою (веди пов'язані з північно-західною Індією, а санскрит — з центральною частиною північної Індії).

Свого часу існувала загроза виникнення двох різних варіантів української літературної мови — на базі середньонаддніпрянських говорів і на базі місцевих говірок західних областей України. До того ж ситуація ускладнювалась існуванням так званого язичія. Однак мовна практика й активна

---

¹ Див.: Б у д а г о в Р. А. Изучение литературного языка и диалектов в современной Италии // Б у д а г о в Р. А. Человек и его язык. — М., 1974. — С. 230—237.

боротьба прогресивних громадських діячів, насамперед Івана Франка, який виступив проти шляхів розвитку і норм, що їх намагалися нав'язати в Галичині українській мові буржуазні націоналісти та інші реакціонери, зберегли єдність української літературної мови. Остаточна ця проблема була розв'язана після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в умовах послідовної реалізації ленінської національної політики КПРС і з об'єднанням усіх українських земель в складі єдиної Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Своєрідністю відзначається мовна ситуація в багатонаціональних країнах, де співіснують декілька літературних мов, але тільки одна з них визнається державною, як, наприклад, в Індонезії (бахаса Індонезія). Досить складні мовні проблеми хвилюють і сучасну Індію, де конституційно чотирнадцять літературних мов визнано рівноправними, але функції загальнодержавної мови з 1965 року надано мові гінді. У деяких штатах цієї країни супротивники гінді вдаються до користування англійською мовою як офіційною.

Інші особливості виникають тоді, коли одна літературна мова одночасно функціонує як така у різних націй в різних країнах. Таке становище у англійської, німецької, іспанської і португальської мов. Німецька мова є літературною в НДР, ФРН, Австрії та Швейцарії. Іспанська — в Іспанії та в країнах Латинської Америки, за винятком Бразилії, де літературною мовою виступає португальська. Англійська функціонує як літературна в Англії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, а також у деяких афро-азіатських країнах, що розвиваються. В радянському мовознавстві Г. В. Степанов, А. І. Домашнев, Ю. О. Жлуктенко, О. Д. Швейцер, О. І. Чередниченко, О. Є. Семенець та інші вчені розробляють теорію національних варіантів мови, розуміючи під останніми певну форму існування мовної системи, для якої характерні помітні відмінності в складі, властивостях, функціях і використанні мовних засобів, що проявляються в побутово-розмовному, діалектному та літературному мовленні і відбиваються в місцевих нормах писемної літературної мови.

Літературна мова — це багатошарове утворення не лише в розумінні структурно-рівневого розрізнення її систем та підсистем, а й в розумінні складності певної функціонально-стильової структури. Поряд із рівневими системами та підсистемами існують іншого роду системи, які визначаються своїм конкретним розмежованим функціональним навантаженням і називаються *стилями*. Стильова структура мови складається із різних стилів, а кожний з них — це певна сукупність мовних елементів і засобів їх вживання у взаємодії, яка характеризує

мовлення в певній галузі чи ситуації спілкування. На функціонально-стильовій структурі мови найбільше відбивається суспільний характер мови. Інколи підкреслюють і те, що стилістичні мовні засоби можуть нести, крім звичайної, ще й додаткову, естетичну інформацію.

Поняття *стиль* одержало в історії мовознавства найрізноманітніші тлумачення: прийоми ораторського мистецтва, техніка чи манера писемного викладу, індивідуальна характеристика мови письменника, адекватність вираження думки мовними засобами і т. д. Було чимало спроб індивідуалістичного визначення стилю. К. Фосслер, наприклад, вважав, що «стиль — це індивідуальне мовне використання на відміну від загального». К. Осгуд визначає стиль як «властиві індивіду відхилення від норм у відповідності до ситуацій, в яких він здійснює кодування». Ш. Баллі ототожнював стиль з афективно-експресивними елементами мови. Радянське мовознавство чітко розмежовує мовні та індивідуальні стилі.

Одне з найбільш обґрунтованих визначень мовного стилю дано В. В. Виноградовим: «Стиль — це суспільно усвідомлена і функціонально обумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів уживання, відбору і поєднання засобів мовного спілкування в сфері тієї чи іншої загальнонародної, загальнонаціональної мови, співвідносна з іншими такими ж способами вираження, що служать для інших цілей, виконують інші функції в мовній суспільній практиці певного народу»¹.

Стилі мови і стилі мовлення вивчає окремий розділ мовознавства — *стилістика*. Проти цього найменування даного розділу лінгвістики виступив Б. М. Головін, який пропонує називати його стилелогією, однак його пропозиція поки що не знаходить підтримки у мовознавців. Стилістика розподіляється на *функціональну стилістику* (досліджує систему стилів мови), *стилістику мовних величин* (досліджує функціонування величин всіх систем і підсистем мови), *стилістику тексту* (досліджує закономірності організації текстових єдностей)², *стилістику поетичної мови* (досліджує естетичне навантаження мови художньої літератури). Проте місце стилістики в загальній системі мовознавчих дисциплін ще не досить чітко визначене. Чимало суперечливого, дискусійного є і в розумінні по-

¹ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопр. языкознания. — 1955. — № 1. — С. 73.

² Найщільніше з нею пов'язана *лінгвістика тексту*. Загальні принципи останньої полягають у тому, що до будь-якого тексту підходять як до єдиного цілого. Єдність і цільність тексту визначається наявністю в ньому спеціалізованих поєднувальних елементів — *конекторів*.. Конектори відзначаються різними функціональними й комбінаторними характеристиками. Вони зв'язують композиційні блоки тексту, надфразні єдності й фрази.

няття стилю. Справа ускладнюється тим, що термін *стиль* в інших значеннях використовується в інших галузях людської діяльності: в літературознавстві, архітектурі, мистецтвознавстві, естетиці. Через те що сам принцип розрізнення стилів недостатньо розроблений, іноді буває важко назвати кількість стилів у мові і дати їм якісну характеристику. Одні вчені розрізняють стилі лише в межах літературної мови, інші допускають існування певних стилів за межами літературної мови (фамільярного, вульгарного, жаргонного, арготичного і т. п.). Труднощі викликаються й тим, що ознаки окремих стилів тісно переплітаються з ознаками інших, а між стилями немає суворих меж, стилі — це відкриті системи¹.

При виділенні мовних стилів слід зважати на різні критерії: 1) інформаційний, який враховує зміст повідомлення і ефект, здійснений на адресата, 2) ситуативний, який враховує умови й ситуацію, за яких відбувається комунікативний акт, 3) соціально-культурний, який зважає на соціальну належність і культурний рівень адресанта та ін.

В літературній мові насамперед розрізняють усно-розмовний і книжно-писемний типи мови. В межах книжно-писемного типу виділяються більш-менш виразно стилі наукового викладу, офіційно-діловий, публіцистичний, художньо-белетристичний. Кожен з цих стилів відрізняється певними специфічними особливостями. Наприклад, науковий стиль частіше характеризується вживанням різних зворотів, що робить середню довжину речень цього стилю найвищою. В науковому стилі обмежена роль дієслів і збільшена питома вага іменників, які дістають розгорнуті прикметникові та дієприкметникові означення. В публіцистичному стилі широко використовуються експресивні засоби, які повинні викликати певне ставлення до повідомлюваного. До цього слід додати, що в межах функціонального стилю спостерігаються різні варіанти і навіть відхилення від встановлених для нього ознак.

Окремі вчені вважають, що стиль як особлива структура мови повинен спиратися на певну одиницю «емного» ряду. Було запропоновано термін *стилема*, що позначав би найважливіші риси мовних величин, на основі яких вони відносяться до певного стилю. Це, так би мовити, відмічені величини. Але в кожному стилі поряд з подібними елементами є й величини нейтральні, які запропоновано назвати **архістилемами**, бо вони не несуть стильової інформації й входять до всіх стилів. Скажімо, слово *їсти* — нейтральна лексична архістилема, а *жертви* — стилістично забарвлена (в ньому присутня лек-

---

¹ Докладніше про це див.: Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1980.— Вып. IX. Лингвостилистика.— 431 с.

сична стилема зниженості, згрубілості, вульгарності). Проте ця термінологія ще не поширилася навіть у працях з стилістики.

Радянські вчені застосували статистичну методику до вивчення відмінностей між окремими функціональними стилями. Виявилося, що ці відмінності створюються не лише так званими відміченими елементами, що несуть у собі певний стильовий колорит, а й стилістично нейтральними елементами, що різняться частотою вживання в різних стилях. Це дозволило Б. М. Головіну назвати стиль типом функціонування мови, співвіднесеним з типом суспільної діяльності.

Книжно-писемний тип мови реалізується переважно в писемній формі, однак і усна для нього не чужа (пор. наукові чи політичні доповіді, оголошення по радіо і телебаченню, усні оповідання і т. ін.). Розмовний тип літературної мови охоплює усні форми мовлення в умовах природного спілкування. Дехто з учених вважає, що розмовний тип може реалізовуватися і у писемній формі — листах, записках, щоденниках. В розмовному мовленні велике значення відіграють паралінгвістичні засоби спілкування (міміка, жести). Розмовне мовлення відзначається великими відступами від норм писемної мови. Тут часто зустрічаються конструкції з незвичним порядком слів, наприклад: *Книжку мені так приємно, що я дістав або Тобі тварини до вподоби, коли в квартирі?* В розмовній мові спостерігаються зміни функціонального навантаження багатьох граматичних лексичних елементів, саме тут вступають у двобій протилежні тенденції: синтетизм і аналітизм, готові мовні кліше і мовна творчість нових засобів вираження, синкретизм і розчленованість форми вираження і т. ін.

Останнім часом мовознавці почали уважніше досліджувати розмовну літературну мову, її конкретні особливості¹.

Особливе місце серед форм розмовного типу мови й усного мовлення належить *просторіччю*. З одного боку, воно найтісніше зв'язане з міськими койне та інтердіалектами, з другого — воно близьке до розмовного варіанту літературної мови. Це й стало приводом до різного розуміння просторіччя. Одні відносять до нього загальнонародні елементи мовлення, які залишилися поза літературною мовою, інші — знижені елементи самої літературної мови. В усякому разі нині просторічні форми ще не в усьому чітко відмежовані від розмовно-літературних, а інколи навіть ототожнюються з останніми.

Інколи поряд з функціональними стилями мови виділяють

---

¹ Пор. серію досліджень: Русская разговорная речь.— М., 1973; Русская разговорная речь. Тексты.— М., 1978; Земская Е. М., Китаргородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.— М., 1981; Русская разговорная речь: Фонетика, Морфология. Лексика. Жест.— М., 1983.

експресивні стилі, які протиставляються нейтральному за якістю експресивної інформації стилю: урочистий (чи риторичний), офіційний, фамільярний, інтимний, жартівливий, іронічний та ін. Цей погляд виник ще в рамках античних риторичних теорій. У ближчий до нас час його розвивав Ш. Баллі і його поділяють деякі сучасні мовознавці. Але емоційні моменти є лише однією з складових частин стилю. Стилістика ж досліджує як афективні, так і неафективні засоби вираження в залежності від мети і змісту повідомлення. В останній час висунута пропозиція називати емоційно-експресивні стилі стилями мовлення на відміну від функціональних, які є стилями мови.

Нарешті, в межах одного функціонального стилю розрізняють так звані *жанрові стилі*, наприклад, в публіцистичному стилі є стиль інформації, стиль нарису, репортажу, стиль передовиці і т.д., в офіційно-діловому стилі — стиль міжнародних угод, стиль державних документів, стиль комюніке, стиль ділових паперів і т. ін. Найчастіше такі жанрові стилі називають ще *субстилями*.

Одним із нез'ясованих достатньою мірою питань у стилістиці, в ході обговорення якого було висловлено чимало дискусійного, є запропоноване В. В. Виноградовим розрізнення стилістики мови, стилістики мовлення і стилістики художньої літератури. Зокрема, поняття стилістики художньої літератури досить невиразне, оскільки воно охоплює і вивчення засобів мови і вивчення засобів мовлення¹. З другого боку, під стилем мовлення найчастіше розуміють способи використання експресивних засобів мов, а під стилем мови, — своєрідну абстракцію. Але якщо стиль мови — це інваріант, а стилі мовлення — це варіанти, тоді немає чіткої різниці між стилістикою мови і стилістикою мовлення, бо остання в такому разі вивчає конкретні реалізації загальних категорій стилістики мови в комунікативних актах. Словом, у розрізненні стилістики мови і стилістики мовлення ще не зовсім чітко з'ясовано предмет наукових досліджень.

В останній час підкреслюється зв'язок стилістики з так званою лінгвістикою тексту. Але окремі мовознавці (наприклад, С. Ульман) намагаються приписати стилістиці статус, відмінний від загальновизнаного: «стилістика — це не просто галузь лінгвістики, а паралельна дисципліна, яка досліджує ті самі явища, що й лінгвістика, із своєї точки зору». Але точка зору на об'єкт дослідження не створює особливого предмета науки. Тому будь-які спроби вивести стилістику за межі мовознавства не прийнятні для нашої науки.

¹ Пор.: Храпченко М. Б. Язык художественной литературы // Новый мир. — 1983. — № 9. — С. 236.

§ 5. Соціальні спільності людей і соціальні типи мов

Історія мовознавства знає спроби пов'язування тієї чи іншої мовної структури або мовного типу з типом людського суспільства. Так, професор Оксфордського університету Макс Мюллер намагався довести зв'язок між ізолюючим типом мови і розвитком сім'ї, між аглютинативним типом і кочовим способом життя, між флективним типом і появою держави. Акад. М. Я. Марр обстоював стадіальну теорію розвитку мов, яка полягала у встановленні прямого паралелізму між зміною суспільних формацій і зміною мовних стадій. Однак ці та інші подібні спроби позначені помилками вульгарно-соціологічного характеру. Хоч мова і є суспільним явищем, проте зв'язок між змінами в мові і змінами в суспільстві не прямий, а опосередкований.

І все ж мова — це явище суспільне, вона дуже міцно пов'язана з суспільством¹. Тому не мають рації ті вчені, котрі намагаються вивести за рамки лінгвістичної науки зв'язок мови з суспільством, яке вона обслуговує, проголошуючи автономність мови. Залежність мови від суспільства проявляється дуже різноманітно, але найбільше ця залежність відбивається на її суспільному функціонуванні. Функціональний розвиток мови безперечно пов'язаний і з її структурним розвитком. Однак і тут зв'язок не безпосередній. Мови однієї структури можуть мати різне функціональне навантаження. Мови з однаковими функціями в суспільстві можуть належати до різних структур.

У процесі виробництва і відтворення матеріального життя між людьми поза їх свідомістю й незалежно від неї встановлюються певні суспільні відносини, сукупність яких визначає характер суспільства. Суспільство виникає внаслідок виробничої діяльності людей, їхньої взаємодії з природою. В ході його розвитку спостерігаються різні соціальні спільності людей, яким відповідають певні соціальні типи мов.

За свою тривалу історію людські колективи об'єднувалися в різні соціальні спільності — рід, плем'я, племінний союз, народність, націю, міжнаціональну спільність. Обслуговуючи ці спільності, мова послідовно зазнає якісних змін у функціонуванні і в структурі, відбиваючи розвиток суспільства.

Однією з найдавніших форм існування людської спільності є рід, який об'єднує кровних родичів у єдиному господарсько-

¹ Онтология языка как общественного явления.— М., 1983.— 312 с.

му й соціальному утворенні — общині. Вчені схильні віднести виникнення роду (на відміну від первісного людського стада) до часів пізнього палеоліту. На першому етапі родове суспільство набуло форми матріархату завдяки важливій ролі жінки в тогочасній організації господарчих спільностей. Розвиток продуктивних сил поступово збільшив питому вагу чоловіків в організації господарської спільності, і матріархат був замінений патріархатом, що привело й до змін у шлюбних стосунках, бо на чолі сім'ї стає чоловік. Рід був ядром общини — основної економічної ланки первіснообщинного ладу. Рід і родова община, які заступили первісне людське стадо, визначали соціальну структуру родового ладу, за якого панувала спільна власність на засоби виробництва і колективна праця. Неолітична революція, внаслідок якої здійснюється перехід від збиральництва до виробництва, посилює конвергентні тенденції в розвитку суспільства. Згодом чисельність родів постійно збільшувалася і вони об'єднувалися у фратрії, а фратрії — у племена. «Як кілька родів утворюють фратрію, так кілька фратрій, коли брати класичну форму, утворюють плем'я...»¹. В свою чергу різні племена вступали в племінні союзи. Плем'я мало свою територію, певну економічну організацію, свої звичаї й традиції, а також характеризувалося мовною спільністю (племінною мовою чи діалектом). Ф. Енгельс підкреслював, що плем'я відзначається особливим, лише цьому племені властивим діалектом. «В дійсності плем'я і діалект по суті збігаються...»². Це зауваження повністю підтверджується дослідженнями сучасних племен австралійських аборигенів та деяких африканських племен: «Найсуттєвішою ознакою племені є спільна самоназва і усвідомлення своєї єдності при наявності єдиної мови, звичаїв і традицій»³.

Щодо основних рис розвитку родоплемінних мов, передусім слід звернути увагу на їх постійну диференціацію або дивергенцію. К. Маркс, конспектуючи книгу Л. Г. Моргана «Стародавнє суспільство», підкреслював: «Постійна тенденція до роз'єднання корінилася в елементах родової організації; вона посилювалася тенденцією до утворення відмінностей у мові»⁴. Це, звичайно, не означає, що для племінних мов були повністю чужими інтеграційні процеси. Аналізуючи розвиток родового ладу в Стародавній Греції, Ф. Енгельс відзначав, що «різних

---

¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 88.

² Там же.

³ Ольдерогге Д. А. О некоторых этнолингвистических проблемах Африки // Вопросы социальной лингвистики.— Л., 1969.— С. 140.

⁴ Архив Маркса и Энгельса,— М., 1941.— Т. IX,— С. 79.

діалектів у греків, скупчених на порівняно невеликій території, утворилось і розвинулось менше...»¹.

Сучасна наука володіє досить обмеженими даними про характер родоплемінних мов. Найчастіше на мови первіснообщинного ладу переносять риси племінних мов нової епохи, однак ці останні не можуть повністю відповідати родоплемінним мовам первіснообщинного ладу, бо вони зазнали й зазнають впливів з боку розвинених мов. Уже не раз відзначалося, що проведення аналогії між сучасними мовами і мовами первісних людей може бути вищою мірою умовним, оскільки всі сучасні мови, навіть мови племен, які перебувають на нижчому щаблі культурного розвитку, є наслідком тривалої еволюції. В усякому разі з певною ймовірністю можна твердити, що родоплемінні мови далекого минулого використовувалися тільки в побутовій сфері, яка на той час збігалася з виробничою сферою, оскільки ці сфери ще не диференціювалися. Ці мови характеризувалися у порівнянні з мовами сучасними менш систематизованою граматичною структурою, в них широко вживалися різноманітні суплетивні форми, різні афікси уточнювали конкретні деталі, але не узагальнювали спільних рис предметів і явищ, які ще не були виділені людським мисленням: у словнику були представлені численні назви конкретних предметів і явищ, але ще не було слів для більш загальних понять. В одній з мов ірокезької родини в Північній Америці є різні дієслова: *kutuwo* «миюсь», *takasulo* «мию собі руки», *tseywu* «мию (купаю) дитину», *kewela* «мию м'ясо», але немає дієслова із значенням «мию» (взагалі). В папуаських мовах існують різні корені дієслова для позначення певної дії при суб'єкті в однині і в множині, в одній із цих мов існує суфікс *-gudo*, який виражає минулу дію двох діячів на кілька об'єктів, якщо ж діячів більше, ніж двоє, використовується інший суфікс *-gimo*, для передачі дії в теперішньому часі ці суфікси ускладнюються аглютинацією афікса: *-dugudo* і, відповідно, *-dugimo*. Ці приклади наочно показують, що, незважаючи на примітивність, у племінних мовах спостерігається й досить висока систематизація мовних засобів, але рівень абстрагування при відображенні навколишньої дійсності в ті часи був нижчим, ніж пізніше.

Витіснення родових стосунків товарними вело до розпаду племен, до їх злиття і об'єднання в нову суспільну єдність — народність. Суспільними умовами виникнення народностей були приватновласницькі стосунки, поява і розвиток класів. Кровні зв'язки попереднього етапу розвитку суспільства посту-

---

¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21,— С. 100.

пово змінюються зв'язками територіальними, єдністю матеріальної й духовної культури і виникненням єдиної мови народності, незважаючи на те що колишні діалекти можуть ще існувати, але вже тільки у вигляді територіальних, а не племінних. Прикладом поширення нових територіальних назв частин народності замість колишніх племінних є свідчення східнослов'янських літописів, де замість назви полян з'являється назва кияни, замість словен — новгородці, замість в'ятичів — рязанці і т. д. Соціальна диференціація суспільства породжує й соціальну диференціацію мов народностей.

Народність — це суспільна єдність людей переважно докапіталістичних формацій — рабовласницької й феодальної. Саме на основі народності пізніше виникає нова категорія — нація. Але в капіталістичному суспільстві поряд з буржуазними стосунками дуже часто зберігаються докапіталістичні, через що не всі народності перетворюються в нації. Лише в умовах соціалізму завершується процес перетворення народностей в нації. Однак окремі нечисленні етнічні спільності (саме через свою нечисленність) залишаються народностями й при соціалізмі.

Досоціалістичні народності характеризуються наявністю мови, яка може бути літературно-писемною або розмовним койнє чи міждіалектним утворенням, при збереженні місцевих територіальних діалектів. Рабовласницькі держави античного світу об'єднували в своєму складі багато різних народностей (пор. Вавілонське царство, давньоперську державу, державу Олександра Македонського, Римську імперію), за цих умов мова однієї народності ставала панівною і нав'язувалася іншим народностям. Латинська мова, наприклад, перемогла не лише близькоспоріднені з нею оскську, умбрську, а й мови інших народностей, підкорених Римом. Отже, в рабовласницькому суспільстві спостерігаються інтеграційні тенденції. В Стародавній Греції, як уже зазначалося, виникла спільногрецька мова койнє, яка поступово витіснила всі інші територіальні різновиди грецької мови. Але дуже часто інтеграційні процеси тривали лише доти, доки існувала рабовласницька держава. З розпадом такої держави знову перемагала тенденція до диференціації. На руїнах Римської імперії на основі латині виникли нові романські мови.

Феодальна суспільна економічна формація характеризується дрібним товарним виробництвом і натуральним господарством, значною мірою ізольованим від інших натуральних господарств. Завдяки цьому виникає політична роздрібненість, на основі якої перемагають у розвитку мови тенденції диференціації. Єдина колись мова розгалужується на кілька мов, в основі яких лежать територіальні діалекти нового утворення.

Саме за часів феодалізму діалектна диференціація у ряді західноєвропейських країн досягає такого ступеня, що представники різних діалектів перестають розуміти один одного (наприклад, в Італії чи Німеччині ¹). У східних слов'ян єдина мова давньоруської народності внаслідок комплексної дії цілої низки внутрішніх і зовнішніх причин розпалася, а на її основі, а також спираючись на місцеві територіальні говори, виникли російська, українська й білоруська мови російської, української й білоруської народностей.

Мови народностей — це вже значно розвиненіші системи для людського спілкування. Розвиток мов відбувається не тільки в кількісному, а й у якісному стосунках. Розвиток суспільних відносин, науки, техніки, мистецтва викликає появу багатьох нових слів для позначення нових понять. Виникають термінологічні системи, численні абстрактні поняття й слова для них, впорядковується й вдосконалюється граматична структура. Саме тепер починає вироблятися відшліфована форма загальнонародної мови — літературна мова, яка може існувати у писемній і в усній формах. Однак для літературної мови народності характерне досить обмежене функціонування. Інколи в галузі релігії, державного врядування і навіть художньої літератури суспільство в цей час користується чужою для себе або ж мертвою мовою. Поряд з наддіалектною мовою у народностей досоціалістичного періоду широко представлені територіальні діалекти, які починають втрачати позиції лише з виникненням нації.

Нація — це форма людської спільності, що приходить на зміну народності. «Нації,— писав В. І. Ленін,— неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку» ². Відоме марксистське визначення нації: нація — це усталена спільність людей, що історично склалася, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється в спільності культури. Не можна вважати націю простим продовженням і дальшим розвитком народності. По суті, нація є новим явищем в історії людства.

Якщо за часів існування народності територіальні діалекти перебували між собою у стосунках рівноправності, то при формуванні нації вони одразу опиняються у підлеглому становищі стосовно національної мови, що виникає внаслідок комбінованої дії комплексу причин. Серед мовознавців немає

¹ Пор. спостереження М. В. Ломоносова: «В Німеччині баварський селянин мало розуміє мекленбурзького чи бранденбурзький швабського, хоч всі належать до одного німецького народу» (Ломоносов М. В. Полн. собр. соч.— М.; Л.,— Т. 7.— С. 590).

² Ленін В. І. Карл Маркс // Повне зібр. творів,— Т. 26,— С. 67.

одностайності в тлумаченні слів Маркса і Енгельса про формування національної мови: «...В усякій сучасній розвинутій мові природно виникла мова піднеслася до національної мови почасти завдяки історичному розвитку мови з готового матеріалу, як в романських і германських мовах, почасти завдяки схрещуванню і змішанню націй, як в англійській мові, почасти завдяки концентрації діалектів в єдину національну мову, зумовленій економічною і політичною концентрацією»¹. Окремі лінгвісти розуміють ці слова як опис різних шляхів утворення національних літературних мов. Тим часом класики марксизму, називаючи різні чинники, завдяки яким природно виникле мовлення підноситься до рівня національної мови, прямо кажуть, що ці чинники спостерігаються «в усякій сучасній розвинутій мові». Отже, Маркс і Енгельс мали на увазі не окремі шляхи розвитку національних мов, а компоненти цього процесу, які в кожному конкретному випадку виступають у різному співвідношенні. Якщо для англійської мови надзвичайно важливим чинником були схрещування і змішування різних етнічних колективів, то це не означає, що при формуванні англійської національної мови не відіграли ніякої ролі «концентрація діалектів» чи «історичний розвиток готового матеріалу». В інших випадках на провідне місце може виступити інший чинник, але саме їх сукупна дія й приводить до виникнення національних мов.

Ніяк не можна погодитися і з думками, ніби національна мова — «це мова будь-якої етнічної спільності, незалежно від її історичної форми»². Національна мова — це історична категорія, що виникає з появою нації. Нації ж формуються лише на певному етапі розвитку суспільства, а саме тоді, коли починають виникати суспільні стосунки нової формації — капіталізму. Саме в цей час спостерігається свідоме втручання суспільства в мовний розвиток. Суспільство через державу чи інші інституції намагається вплинути на хід мовного розвитку, здійснюючи певну мовну політику. Мовна політика — це сукупність заходів, розроблених з метою цілеспрямованого впровадження стихійного мовного процесу і впроваджуваних суспільством у практику. У 1539 р. король Франції Франциск I видав декрет, спрямований проти використання як офіційної мови не лише латинської, а й місцевих діалектів. Маніфест «Плеяди» (французької поетичної школи другої половини XVI ст.) був навіть красномовно озаглавлений «Захист і прославляння французької мови».

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.—С. 407.

² Агаєв А. Г. Функции языка как этнического признака // Язык и общество.— М., 1968.— С. 134.

Економічний і політичний розвиток різних країн проходить нерівномірно, це викликає й нерівномірність виникнення національних мов. У західноєвропейських країнах, де розвиток капіталізму розпочався раніше, раніше й сформувалися національні мови. У деяких країнах Азії, Африки та Латинської Америки мови народностей починають перетворюватися в національні мови лише в кінці XIX і в XX ст.

В структурному відношенні мова нації й мова народності не мають принципових розходжень, хіба що в національний період мова народу завдяки дальшому розвитку літературної мови набуває більшої досконалості граматичної будови і значно збагачується її лексичний склад. Мова народності і мова нації більшою мірою відрізняються між собою роллю літературної мови в житті суспільства. Внаслідок більшого впливу літературної мови в національний період стираються діалектні відмінності різних територіальних різновидів мови. Крім того, відбувається дальше зближення народнорозмовної мови з літературно-писемною. За часів мови народності нормативні вимоги літературної мови не такі суворі і не так поширені, як за умов національного розвитку етносу.

В капіталістичному суспільстві стосунки між мовами визначаються характером буржуазних націй. Буржуазна нація, і особливо її панівний клас, виступаючи за вільний розвиток своєї мови, водночас нетерпимо ставиться до інших націй і народностей. Клас експлуататорів намагається панувати не лише в межах своєї нації, підкоривши своїм інтересам всі інші класи суспільства, а й намагається поширити своє панування на інші нації. Яскравим прикладом такої націоналістичної, великодержавної політики були багатонаціональні капіталістичні країни — Австрійська імперія, царська Росія та ін. Більше того, навіть більш-менш однонаціональні капіталістичні країни, коли рівень їх продуктивних сил переростає національні рамки, ведуть політику експансії, захоплюючи й поневолюючи слаборозвинуті країни. В усіх без винятку колоніях державною мовою колонізатори оголошували свою мову. Для спілкування з місцевим населенням використовувалися і так звані піджінізовані мови (піджін-інгліш, брокен-інгліш, біч-ла-мар, пті-негр та ін.), що являють собою довільну суміш лексики європейських і тубільних мов та примітивних граматичних конструкцій.

Нині імперіалістичні країни вважають мало не всю земну кулю зоною своїх «життєвих інтересів» і втручаються в справи народів і країн, розташованих за тисячі кілометрів від них. Ця економічна й політична експансія підтримується різними теоріями «мовного планування», які рекомендують народам країн, що розвиваються, спиратися в мовній практиці на анг-

лійську мову чи на мови інших розвинених імперіалістичних країн, мало відомих місцевому населенню. Так, лише 10 % населення так званої франкомовної Тропічної Африки розуміє французьку мову і не більше 2 % його розмовляє нею. Йти пропонованим шляхом для країн, що розвиваються, означає поглиблювати соціальну диференціацію суспільства, бо лише незначна частина громадян має можливість оволодіти західноєвропейською мовою. До того ж використання мови колишніх колонізаторів заважає розвитку місцевої національної культури. От чому національний розвиток мов за часів капіталізму ускладнюється через політику національного гноблення. Лише соціалізм відкриває перед народами епохи справді вільного національного, у тому числі й мовного, розвитку.

Складні мовні проблеми хвилюють країни Азії та Африки, які здобули незалежність внаслідок краху колоніальної системи. Якщо в молодих державах бере гору буржуазія, то вона намагається розв'язати ці проблеми у власних інтересах і за рахунок інших етносів. Етнічний склад деяких молодих країн виявився надзвичайно строкатим, це також ускладнює мовну ситуацію в них, бо сепаратистські й інтеграційні рухи стикаються в гострих двобоях. Якщо в окремих країнах досить успішно діє формула гасла «Єдина держава — єдина нація — єдина мова» (Танзанія, Індонезія ¹), то в інших вона нездійсненна внаслідок відмінностей між етнічними угрупованнями, що входять до складу країни, та їх мовами. Наприклад, в Індії лише 29,7 % населення розмовляє мовою гінді, оголошеною офіційною мовою країни (дані перепису 1971 р.). Але мовна політика, спрямована на поширення і утвердження гінді як офіційної мови, зустрічає інколи протидію в тих регіонах країни, де мешкають носії інших мов. Мовна проблема якнайтісніше пов'язана з національною проблемою, що надає їй політичного аспекту.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок новій епохи в розвитку людства. В процесі соціалістичного будівництва спочатку в нашій країні, а потім і в інших соціалістичних країнах сформувалися нації нового типу — соціалістичні, що якісно відрізняються від націй буржуазних. Ліквідація експлуататорських класів дає змогу зміцнити єдність нації. Соціалістичні нації будують свої відношення на новій основі. Ці стосунки ґрунтуються на принципах інтернаціоналізму, рівноправності, взаємодопомоги і братерської дружби. Соціалістичні нації відрізняються

---

¹ Завдяки тому, що в цих країнах офіційно прийнята мова є рідною лише для невеликої частини місцевого населення.

від буржуазних тим, що вони базуються на суспільній власності на засоби виробництва, в них у зв'язку з ліквідацією експлуататорських класів інша структура суспільства і по-новому складаються взаємозв'язки націй й культури. Глибока культурна революція охоплює всі галузі духовного життя націй, а на її основі виростає нова гуманістична соціалістична культура. Соціалістична держава забезпечує діяльність широкої мережі загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, наукових інституцій, видання періодичної преси та книжок, роботу клубів, театрів і кінотеатрів, радіо і телебачення.

За переписом 1897 року навіть у центральних районах Росії неписьменними були три чверті населення, а в деяких національних околицях неписьменність була майже повною: 99,3 % киргизів, 98,4 % узбеків, 97,9 % казахів не вміли ні читати, ні писати. Які разючі зміни відбулися в нашій країні за роки Радянської влади, свідчать дані Всесоюзного перепису населення 1979 року: на 1000 чоловік у віці 10 років і старше вищу й середню (повну або неповну) освіту мали в РРФСР 645 чоловік, в Українській РСР — 630, в Білоруській РСР — 594, в Узбецькій РСР — 639, в Казахській РСР — 633, в Грузинській РСР — 698, в Азербайджанській РСР — 652, в Литовській РСР — 558, в Молдавській РСР — 572, в Латвійській РСР — 645, в Киргизькій РСР — 614, в Таджикиській РСР — 578, у Вірменській РСР — 713, у Туркменській РСР — 620, в Естонській РСР — 630 чоловік. Нині за рівнем освіченості колишні неписьменні околиці царської Росії можуть успішно змагатися з найрозвиненішими капіталістичними країнами. Завдяки державному піклуванню про розвиток усіх національностей в СРСР була створена писемність для 48 народів, їхні мови тепер називають молодописемними. Але значного дальшого розвитку домоглися і старописемні мови, які розширили своє функціонування саме в роки Радянської влади. Є навіть випадки, коли один народ має дві паралельні літературні мови, так, мокшанський і ерзянський діалекти мордовської мови розійшлися і на їх основі виникли мокша-мордовська й ерзя-мордовська літературні мови.

В СРСР відповідно до ленінських настанов немає єдиної державної мови і рівноправність мов усіх соціалістичних націй і народностей нашої країни законодавчо закріплена в Конституції СРСР.

Найголовнішою ознакою мов соціалістичних націй і народностей є всебічне розширення їхніх функцій. Якщо, наприклад, напередодні Жовтневої революції киргизька мова функціонувала тільки усно у сферах побутового спілкування і примітивного господарства, народної культури (фольклору) та

ще в релігії (і то обмежено), то нині ця мова має вже писемну традицію, її функції розширилися за рахунок її використання у сферах освіти, художньої літератури, суспільно-політичної та публіцистичної літератури, професійного мистецтва. До того ж істотно змінилися економічні умови життя, побут киргизького народу, отже, відбулися зміни і в тому, що стосується обслуговування мовою сфери виробничої діяльності й побуту.

Деякі нечисленні народності (наприклад, ітельмени, кети) не скористалися створеним для них за Радянської влади письмом, а інші (наприклад, кумандинці, шорці) навіть відмовилися від своєї мови і почали вживати в спілкуванні мову своїх сусідів¹. Щоправда, інколи це пояснювалося не лише добровільним вибором цих народностей, а й окремими перекрученнями ленінської національної політики.

Нові стосунки між народами породили нові стосунки між їхніми мовами, які розвиваються на основі взаємозбагачення². Особливу роль у розвитку мов народів СРСР відіграє російська мова. В. І. Ленін передбачав, що за допомогою російської мови неросійські народності колишньої царської Росії прилучаться до найбільших здобутків світової культури. Критикуючи тих, хто виступав за примусове нав'язування іншим національностям російської мови як державної, він писав: «Ми більше за вас хочемо, щоб між пригнобленими класами всіх без різниці націй, які населяють Росію, встановився якомога тісніший зв'язок і братерська єдність. І ми, зрозуміло, стоїмо за те, щоб кожний житель Росії мав можливість навчитися великої російської мови.

Ми не хочемо тільки одного: елемента *примусовості*. Ми не хочемо заганяти в рай дубиною... Ми думаємо, що велика і могутня російська мова не потребує того, щоб будь-хто повинен був вивчати її *з-під палки*... Сотні тисяч людей перекидаються з одного кінця Росії в другий, національний склад населення перемішується, відособленість і національна зашкарублість повинні відпасти. Ті, хто за умовами свого життя і роботи потребують знання російської мови, навчаться її і без палки»³.

Ленінське передбачення повністю здійснилося на практиці. Тепер 82 % населення нашої країни вільно володіє російською мовою, в тому числі й 77,6 млн. неросіян. В нашій країні російська мова — це не лише національна мова російського народу, а й мова міжнаціонального спілкування націй і народ-

¹ Пор.: Х а п а з а р о в К. Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР.— М., 1982.— С. 96.

² Див.: Актуальные проблемы функционирования языков в социалистическом обществе.— М., 1982.— 278 с.

³ Л е н і н В. І. Чи потрібна обов'язкова державна мова?// Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 280—281.

ностей СРСР. Мовна ситуація у нас склалася таким чином, що близько 60 % населення вільно володіє крім рідної ще однією чи кількома мовами народів СРСР. Є регіони, в яких киргизи, наприклад, володіють російською, казахською, узбецькою мовами, вірмени — азербайджанською і російською, узбеки — російською і таджицькою і т. д. Отже, в СРСР поширена двомовність і багатомовність різних форм. Але найширше представлена національно-російська двомовність, яка й забезпечує функціонування російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Народний поет Дагестану Расул Гамзатов у вірші «Рідна мова» з однаковою ніжністю і любов'ю говорить про свою аварську мову, що є для нього мовою «пісень колискових», і про російську мову, яка розповіла йому «про далі неозорі».

У новій редакції Програми КПРС відзначається, що і в наступному буде забезпечуватися вільний розвиток і рівноправне користування всіма громадянами СРСР рідними мовами. Водночас оволодіння поряд з мовою своєї національності російською мовою, добровільно прийнятою радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування, розширює доступ до досягнень науки, техніки, вітчизняної й світової культури. У Радянському Союзі утворилася нова соціальна та інтернаціональна спільність людей — радянський народ. Російська мова була добровільно обрана соціалістичними націями і народностями спільною мовою міжнаціонального спілкування. Це не надає ніяких політичних чи правових привілеїв російській мові, бо в нашій країні триває дальший розвиток і розквіт мов соціалістичних націй і народностей. Міжнаціональна мова спілкування стала невід'ємною частиною радянського способу життя ¹.

Гармонійна двомовність радянських людей відкриває перед ними широкі можливості їх дальшого розквіту в процесі комуністичного будівництва. Церковнослов'янська мова свого часу теж була мовою міжнаціонального спілкування різних народів. Подібне можна сказати і про середньовічну латинь. Але це були переважно писемні мови або мови з обмеженою сферою вживання: церква, державна канцелярія, наука. Зовсім інша справа мова живого міжнаціонального спілкування, якою у нас є російська мова.

Досвід народів багатонаціонального Радянського Союзу — важливе надбання всього людства. Він широко використовується іншими країнами соціалістичної співдружності, а та-

---

¹ Див.: И с а е в М. И. Марксистско-ленинские принципы национально-языковой политики КПСС // Изв. АН СССР, серия литературы и языка. — Т. 45. — 1986. — № 2. — С. 120—129.

кож країнами, які стають на шлях соціалістичного розвитку. В умовах загострення ідеологічної боротьби наші ідейні вороги намагаються фальсифікувати процеси мирного будівництва в соціалістичних країнах, у викривленому світлі показати мовну політику КПРС і Радянської держави. Одне із завдань радянської лінгвістики — узагальнити розв'язання національно-мовної проблеми в СРСР, вивчити шляхи дальшого розвитку національних мов на етапі розвитку соціалізму в їх взаємодії з мовою міжнаціонального спілкування, дати рішучу відсіч тим, хто спотворює процеси взаємозбагачення мов радянських соціалістичних націй і народностей¹.

У мовознавстві зустрічається й термін «світова мова». Цим словосполученням називають окремі національні мови, які завдяки своєму функціонуванню в міждержавних стосунках і в міжнародних організаціях забезпечують спілкування між різними народами й різними державами. Світові мови відзначаються виконанням максимальної кількості суспільних функцій у загальносвітовому масштабі. Така їхня роль зумовлена інтенсифікацією міждержавних і міжнародних контактів, науково-технічною революцією, розвитком засобів масової інформації, зростанням міжнародного культурного обміну. На сучасному етапі світовими мовами можуть вважатися російська, англійська, французька, іспанська, китайська, арабська, німецька. Це мови не лише значного поширення, а й інтенсивного вивчення в різних країнах. Поряд з ними є світові мови вузького призначення, вони використовуються теж в усіх країнах, але їхнє функціонування обмежене рамками певної професії чи галузі людської діяльності. Такою, наприклад, є латинь для медиків, фармацевтів і біологів.

§ 6. Соціолінгвістика

Взаємозв'язки мови і суспільства, форми існування мови залежно від їх соціальної зумовленості, функції мови в суспільстві, відображення в мові суспільних процесів досліджує соціолінгвістика. Досі ще немає чіткої відповіді на питання, чи соціолінгвістика є галуззю мовознавства, чи вона користується статусом самостійної міждисциплінарної науки. Одні вчені вважають, що у соціолінгвістики є свій власний поняттєвий апарат, який враховує лінгвістичні і соціальні параметри, але відрізняється водночас від поняттєвого апарату як лінгвістики, так і соціології. Отже, на їх думку, соціолінгвістика — це самостійна наука, що виникла на стикові між двома іншими

¹ Див.: Языковая политика в СССР и критика ее буржуазных фальсификаций.— М., 1985.

науками. Другі включають соціолінгвістику в рамки мовознавства і визначають її об'єктом мовлення. Треті вважають соціолінгвістику галуззю етнолінгвістики, яка досліджує мовні повідомлення в їхніх різноманітних зв'язках з усіма обставинами спілкування, в цьому разі соціолінгвістика вивчає соціальні інваріанти процесів мовного спілкування. Четверті включають соціолінгвістику в рамки так званої діалінгвістики, що має на меті дослідження мовної варіативності, яка спостерігається в певній людській спільності. Нарешті, є погляди, за якими слід розрізняти соціолінгвістику і лінгвосоціологію: лінгвосоціологія, чи соціологія мови, «розглядаючи мовний аспект соціальних явищ і процесів, доповнює картину, змальовану соціологією», а соціолінгвістика «намагається виявити причини й мотиви, які визначають характер і спрямування мовних процесів»¹. Соціолога цікавить передусім мовне спілкування в його цілісних параметрах, а соціолінгвіст аналізує мовне повідомлення, розкладаючи його на компоненти, бо його цікавить не лише загальна соціальна зумовленість повідомлення, а й кожна його частина зокрема.

Різноманітність поглядів на предмет і статус соціолінгвістики є причиною використання різних термінів для позначення цієї галузі науки: поряд з найбільш поширеним терміном «соціолінгвістика» в окремих наукових працях можна зустріти й інші: «соціологія мови», «соціальна діалектологія», «етнолінгвістика», «етнографія мовлення», «екологія мови». Однак термінологічне словосполучення «соціальна лінгвістика», або скорочено «соціолінгвістика», має всі шанси перемогти в цьому змаганні, бо воно найточніше відбиває суть нового підходу до вивчення мовних явищ.

А втім навряд чи можна назвати новим у мовознавстві дослідження взаємозв'язків мови й суспільства. Це питання завжди перебувало в колі інтересів мовознавства, тільки увага до нього то збільшувалася, то, часом, зменшувалася в певні періоди розвитку нашої науки. У деяких зарубіжних виданнях можна зустріти твердження, ніби соціолінгвістика народилася в США. Називають навіть 1952 рік як дату народження терміна «соціолінгвістика». Інколи виникнення нової наукової дисципліни відносять до 1964 року. Однак ці твердження не відбивають істини. Вже в кінці XIX ст. мовознавці різних європейських країн відзначали суспільний характер мови, проголошений К. Марксом і Ф. Енгельсом ще в «Німецькій ідеології» (1845—1846). Працю П. Лафарга «Французька мова до і після революції» (1894) можна вважати соціолінгвістичним

---

¹ Н и к о л ь с к и й Л. Б. Синхронная социалингвистика. (Теория и проблемы).— М., 1976.— С. 133.

дослідженням. В Росії цінні соціолінгвістичні спостереження сформулював І. О. Бодуен де Куртене. Ці традиції були підхоплені радянськими мовознавцями одразу після Великого Жовтня. Радянські вчені активно включилися в справу створення письма і літературних мов для багатьох безписемних доти народностей або ж у вдосконалення правопису старописемних мов. Ця важлива праця могла бути здійснена лише на основі правильного визначення суспільних функцій кожної мови. Радянські лінгвісти зосередили увагу на різних сторонах суспільного впливу на мову та впливу мови на суспільний розвиток. Праці Є. Д. Поливанова, Л. П. Якубинського, Б. О. Ларіна, М. М. Каринського, М. В. Сергієвського, В. М. Жирмунського, О. М. Селіщева, Р. О. Шор та інших учених вивели радянську науку про мову на чільне місце у світі в розробці соціолінгвістичних проблем.

Щоправда, на працях 20—30-х років ХХ ст. певною мірою позначилися методологічні помилки вульгарно-соціологічного характеру М. Я. Марра та його «нового вчення про мову». Після мовозначної дискусії 1950 р. на короткий час звузилося коло соціолінгвістичних проблем, які розроблялися в радянському мовознавстві. Це пояснювалося насамперед вульгарно-соціологічними помилками «нового вчення про мову» — концепцією стадійного розвитку мов, приписуванням класового характеру загальнонародній мові і т. ін. З іншого боку, цьому сприяло й гіпертрофоване уявлення про дію внутрішньомовних чинників і внутрішньоструктурних зв'язків, поряд з якими позамовні (соціальні) чинники нібито не відіграють в розвитку мови ніякої ролі або ж їм відводилася другорядна роль.

Але лінгвістична практика нашої країни постійно висувала на порядок денний різні аспекти соціолінгвістики. Зокрема, виникла потреба узагальнити величезний досвід СРСР у галузі планування і прогнозування розвитку численних мов народів нашої країни. Разом з тим радянські мовознавці досліджували й інші актуальні проблеми соціолінгвістики. Праці Ф. П. Філіна, І. К. Білодіда, В. О. Авроріна, Р. О. Будагова, Г. В. Степанова, Ю. Д. Дешерієва, В. М. Ярцевої, М. М. Гухман, О. Д. Швейцера, Л. Б. Нікольського, Ю. О. Жлуктенка, А. І. Домашнева та інших радянських лінгвістів глибоко висвітлюють вплив суспільства на мову, розвиток суспільних функцій мови, проблеми формування й розвитку національних мов, територіальні й соціальні різновиди мов, питання мовної політики суспільства, методу соціолінгвістичних досліджень ¹.

---

¹ Див.: Черторизька Т. К. Основні проблеми сучасної соціолінгвістики // Укр. мова і літ. в шк.— 1984.— № 9.— С. 42—45.

Радянські соціолінгвісти розробляють нову класифікацію мов: до існуючих класифікацій додається функціональна, яка засновується на порівняльній характеристиці розвитку суспільних функцій і внутрішньої структури різних мов, що по-різному відбивають сучасний стан і перспективи розвитку суспільства, його матеріальної й духовної культури і суспільної свідомості.

Багато цінного внесли в розробку загальної теорії соціолінгвістики вчені соціалістичних країн, насамперед НДР і ЧССР. Існування відмінностей в суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку між НДР і ФРН викликають різні диференційні процеси в німецькій мові, що найбільш наочно спостерігаються в лексико-семантичній сфері. Лінгвісти НДР досліджують і проблему «мова та ідеологія», зокрема, їх цікавлять зміни, що відбуваються в мові під впливом різних ідеологій, та способи використання мовних засобів в ідеологічній боротьбі. Чехословацькі мовознавці велику увагу надають дослідженню питань функціональних різновидів мови і розвитку літературної мови, продовжуючи таким чином традиції вчених Празького лінгвістичного гуртка. В інших соціалістичних країнах також широким фронтом розгортаються соціолінгвістичні дослідження.

В основі радянської соціолінгвістики лежить марксистсько-ленінське вчення про суспільство, визнання мови суспільним явищем і розроблена в марксистській соціології теорія соціальної взаємодії. Така методологічна основа забезпечує радянським мовознавцям, а також ученим соціалістичних країн, які стоять на таких же позиціях, правильне трактування досліджуваних проблем і формулювання найобґрунтованіших рекомендацій в галузі свідомого впливу суспільства на мову.

Дещо інакше розвивається соціолінгвістика в капіталістичних країнах, бо там в її основу покладено інші методологічні принципи, насамперед філософські концепції позитивізму, які свого часу вплинули на формування і розвиток структуралістичної лінгвістики та генеративно- (чи породжувально-) трансформаційної граматики. Однак вихідною точкою зарубіжної соціолінгвістики буржуазних країн є також критика уявлень про мову, характерних для структуралістів і генеративістів. Соціолінгвістика доводить, що так звана вільна варіативність, якою оперували структуралісти, насправді зумовлена певними чинниками, зокрема вибором мовця, який визначається різноманітними причинами: походженням мовця, його соціальною приналежністю, територіальною прив'язаністю, ставленням до співрозмовника і т. ін. Західні соціолінгвісти відкривають тепер істини, давно відомі радянському мовознавству. Нині в мовознавстві західних капіталістичних

країн визнають, що мови — це не гомогенні (однорідні), а гетерогенні (різнорідні) утворення, бо кожна природна людська мова складається, за термінологією західних соціолінгвістів, з різних підмов (підсистем), а кожний мовець володіє кількома підсистемами.

Підсистемою визначається впорядкована сукупність величин різних мовних рівнів, яка використовується соціальною групою з метою спілкування. Елементи підсистеми мають власну соціальну значимість, яка відбиває стосунки між елементом мови і групою людей, для якої використання цього елемента є специфічним. Мовні підсистеми можуть бути територіальними (діалектними або діатопними), соціальними (діастратними) і стилістичними (діафазними). У певних конкретних умовах ці підсистеми можуть накладатися одна на одну¹.

Соціолінгвістика вивчає ці підсистеми чи варіанти мови. Сукупність варіантів, які використовуються мовним колективом, складає його мовний репертуар. Існують різні рівні аналізу мовного спілкування. На мікрорівні вивчається конкретний мовний акт з урахуванням ситуації, за якої він здійснюється. Макрорівень аналізу зорієнтований на соціальні аспекти функціонування мовного варіанта. Однак розгляд соціальних аспектів і соціальної структури в працях соціолінгвістів західних країн проводиться переважно не з позицій історичного матеріалізму, через що одержані висновки відзначаються односторонністю, суб'єктивністю і не мають широкого узагальнюючого характеру.

Серед понятійного апарату зарубіжної соціолінгвістики західних країн є чимало цікавого. Американські лінгвісти, наприклад, розробили поняття «соціолінгвістичної змінної» — величини, залежної від певної «немовної змінної» соціального контексту, що включає адресанта, адресата, ситуацію і сферу спілкування і т. д. Намагаючись в усіх деталях відтворити комунікативний акт, вони вводять поняття «комунікативної компетенції», «вербальної події», «мовної гами репертуару», «вербальної взаємодії», «комунікативної матриці», «соціолінгвістичного правила», «комунікаційної мережі», «соціальної ролі» та ін. Ускладнення викликаються тим, що серед мовознавців навіть однієї країни немає єдності поглядів і відповідні поняття по-різному тлумачаться різними авторами. Відсутність єдиної методології, брак термінологічної єдності заважає сприйняттю поняттєвого апарату західної соціолінгвістики.

Визнання впливу соціального середовища на використання мови підштовхнуло західних лінгвістів до спілкування з пред-

---

¹ Див.: Новое в лингвистике: Социолингвистика.— М., 1975.— Вып. 7. — 486 с.

ставниками інших суспільних наук — соціологами, соціопсихологами, етнографами, антропологами. При цьому американські соціолінгвісти не змогли рішуче порвати й з біхевіоризмом, а тому деякі їхні концепції будуються на прагненні розуміти мову лише як різновид людської поведінки (навіть рішучий противник дескриптивізму В. Лабов називає мову «формою соціальної поведінки»). Інколи мова розглядається як органічний складовий елемент культури, отже, й саме мовознавство підпорядковане більш загальній дисципліні — культурології. Історичний матеріалізм допускає можливість розгляду мови як компонента культури, але підкреслює, що цей компонент культури істотно відрізняється від інших явищ духовної культури і перебуває в різноманітних зв'язках з цими явищами.

Інтерпретація мови як форми соціальної поведінки людини веде до ігнорування дихотомії «мова — мовлення» і підкреслення примату мовлення в соціолінгвістичному дослідженні. Така позиція, наприклад, характерна для американського мовознавця Д. Хаймса і його «етнографії мовного спілкування», в якій проблеми соціолінгвістики ототожнюються з проблемами мовної поведінки.

Інші соціолінгвісти США розробляють теорію ізоморфізму мовних і соціокультурних систем (К. Пайк, А. Д. Грімшо). Згідно з цією теорією мова і культура, мова і соціальна структура взаємно визначають і зумовлюють одна одну. Таку постановку питання можна було б визнати правильною, якби правильно визначалася соціальна структура. Проте Грімшо розуміє під соціальною структурою лише норми соціальної поведінки і таким чином знову підмінює проблему взаємозв'язку мови і суспільства питанням про мовну і соціальну поведінку.

Варто згадати й теорію двох кодів англійського психолога Б. Бернстайна, яка поширилася в деяких країнах під назвою «теорія мовного дефіциту», бо в ній наочно видно класовий, буржуазний підхід до соціолінгвістичних питань. Суть цієї теорії можна коротко викласти таким чином: в сучасному англійському суспільстві виділяються два класи — робітничий і так званий середній, які відрізняються в психологічному відношенні. Так, «середній» клас відзначається діловитістю, заповзятливістю, ініціативністю, цілеспрямованістю, активністю, а для робітничого класу характерна пасивність, неспроможність планування майбутнього, відсутність творчого елемента в діяльності і т. ін. Кожному з класів суспільства властива власна форма користування мовою. Мовна діяльність «середнього» класу організується на базі складного (розгорнутого) коду, а робітничий клас в актах мовного спілкування спирається на обмежений код. Мовець, який користується роз-

горнутим кодом, має значно більший вибір мовних засобів, ніж той, який користується обмеженням. Для розгорнутого коду характерні синтаксичні структури різної складності, крім того, в ньому урізноманітнена лексика і семантика. На противагу цьому речення, сформульовані за правилами обмеженого коду, прості й короткі, інколи синтаксично незавершені, вони використовують обмежені запаси лексики і найчастіше відзначаються своїм конкретним, а не абстрактним характером. Носій розгорнутого коду може перейти на користування обмеженим кодом, але носій обмеженого коду неспроможний переключитися на розгорнутий внаслідок мовного дефіциту, і ця остання ситуація дістала назву ситуації «мовного бар'єру». Б. Бернстайн вважає, що приблизно 29 % англійського населення перебуває в такій ситуації. Названа цифра виникла завдяки довільному тлумаченню соціального становища англійців. «Родини, в яких хоча б один з батьків має освіту, вищу за початкову, або володіє певною кваліфікацією, відносяться автором до «середнього» класу, родини з нижчим рівнем освіти та ті, де батьки не мають кваліфікації,— до робітничого»¹. Таким чином, кваліфіковані робітники залучаються до «середнього» класу вкупі з буржуазією. Подолати «мовний бар'єр» представники обмеженого коду можуть лише шляхом додаткового вивчення розгорнутого коду. В шкільній практиці для цього пропонується ввести «компенсаторне викладання мови».

Теорія Б. Бернстайна ґрунтується на неспростовних спостереженнях залежності мовної практики від соціальної приналежності носіїв мови, але в ній змальована викривлена картина мовної ситуації в Англії, яка дістає до того ж спотворене тлумачення. Насамперед слід сказати про неправильний класовий аналіз англійського суспільства, здійснений Б. Бернстайном. Теорія двох кодів має відвертий буржуазний класовий характер, бо вона ідеалізує «середній» клас та його мовну поведінку і водночас приписує робітничому класові вигадані соціально-психологічні риси негативного характеру. Вона сформульована з позицій «середнього» класу, а точніше кажучи, з позицій панівного класу капіталістичного суспільства. Її філософською основою є ідеалістичне уявлення про мову як визначальний чинник світосприймання людської спільності. Її прагматична спрямованість на «компенсаторне викладання мови» в школах виходить із хибних міркувань, ніби проблеми антагоністичного суспільства можна розв'язати шляхом культуртрегерської діяльності, а не шляхом революційного перетворення

---

¹ Ж л у к т е н к о Ю. О. Критика соціолінгвістичних теорій зарубіжного мовознавства (ідейно-філософські основи теорії Б. Бернстайна) // Мовознавство.— 1981.— № 5.— С. 4.

суспільства. До речі, спроби здійснити на практиці ідеї Бернстайна про ліквідацію «мовного дефіциту» чи «мовного бар'єру» зазнали повного краху як в Англії, так і в ФРН та інших капіталістичних країнах. Основою правильної мовної політики, як вказує радянська соціолінгвістика, є передусім розв'язання кардинальних соціальних проблем суспільства.

Між іншим, недоліки теорії Б. Бернстайна були помічені й найбільш прогресивними лінгвістами капіталістичних країн. Американський мовознавець У. Лабов назвав соціолінгвістичні дослідження такого спрямування «чимсь на зразок благодійництва з метою довести неповноцінність мови нещасних бідняків і допомогти їм піднятися до рівня освічених і процвітаючих співгромадян». Сам Лабов замість теорії дефіциту висунув «концепцію диференціації мови», яка набагато реалістичніше підходить до проблем соціолінгвістики. Ця концепція враховує стратифікаційну варіативність мови, яка безпосередньо визначається соціальним розшаруванням суспільства. Вона враховує також і ситуативну варіативність, яка перебуває в залежності від соціальної ситуації. Більше того, вона заперечує погляди, за якими може існувати мова чи якийсь її різновид, який був би «концептуально чи логічно примітивним, неадекватним чи неповноцінним». Іншими словами У. Лабов захищає тезу про функціональну рівноцінність типів мовлення різних соціальних угруповань.

Однак і в концепції Лабова є певні вразливі місця. Американський учений намагається широку різноманітність мовної діяльності втиснути у вузькі рамки дихотомічної схеми «стандартна — нестандартна» реалізація мови. Теза про функціональну рівноцінність різних форм існування мови може бути використана в умовах капіталістичного суспільства для виправдання існуючої в цьому суспільстві мовної ситуації¹.

Дуже часто соціолінгвістика в капіталістичних країнах відмовляється від вивчення причинних зв'язків між суспільством і мовою, а окремі лінгвісти переконані, що стосунки між соціальною структурою суспільства і мовою є стосунками «між рівними партнерами, а не між начальником і підлеглим». Таке ставлення до проблеми причинності і така характеристика стосунків мови і суспільства неприйнятні для радянського мовознавства.

В дослідницькій практиці соціолінгвістів в капіталістичних країнах інколи спостерігається намагання відійти від аналізу мовної ситуації в цілому суспільстві й зосередитися на мовній діяльності так званих малих груп. Тим самим дрібна група

---

¹ Пор.: Домашнев А. И. Заметки по поводу социолингвистической концепции У. Лабова // Вопр. языкознания. — 1982, — № 6. — С. 63.

вихоплюється з її широкого соціального контексту. Такий підхід особливо характеризує американську соціолінгвістику, яка сподівається екстраполювати (перенести) спостереження над малими групами на великі соціальні угруповання й на все суспільство. Малою групою називають угруповання з двох і більше осіб, зв'язаних спільною метою і постійним контактуванням. Малою групою може бути сім'я, екіпаж літака, виробнича ланка чи бригада, туристська група і т. д. В радянському мовознавстві підкреслювалося, що аналіз мовної діяльності малих груп може бути корисним, але він прийнятний лише як доповнення широкого соціального аналізу, бо ніяк не можна бачити в малій групі своєрідне віддзеркалення структури великих соціальних угруповань.

Деякі зарубіжні соціолінгвісти переносять на дослідження мови етнографічний підхід до вивчення людських спільностей. Через це дуже часто соціальні категорії вони зводять до категорій суб'єктивного сприйняття, відриваючи їх від класової структури суспільства. В цілому для представників цього напрямку характерний вузький емпіризм, тому їхні праці являють собою лише низки прикладів мовної діяльності з відповідними коментарями.

Можна було б відмітити ще одну рису американської соціолінгвістики. Її представники досить часто звертаються не так до мовних проблем американського суспільства, як до вивчення мовної ситуації в країнах, що розвиваються, і до вироблення різних програм мовного планування. При цьому теорія мовного планування розробляється у США при свідомому ігноруванні радянського досвіду мовного будівництва і численних теоретичних праць радянських соціолінгвістів з питань мовної політики, типології мовних ситуацій, мовної норми, літературної мови, культури мови та ін. Рекомендації теорії мовного планування здебільшого орієнтують керівників молодих держав Азії та Африки не на демократичні методи розв'язання мовних проблем, а на адміністрування. До того ж вони схильні орієнтувати керівні кола цих країн до оголошення офіційною мовою мови іншої країни, переважно мови колишньої метрополії (в їхній термінології це так звана екзогенна мовна ситуація). Дж. Фішман мріє про «вестернізацію» мов азіатських і африканських народів, а Р. Т. Белл відверто твердить: «Рішення з приводу мовної політики повинні прийматися в будь-якому випадку, незалежно від того, чи погоджується правляча еліта з всезростаючими вимогами народу про участь в управлінні, чи намагається їх придушити»¹.

---

¹ Див.: Белл Р. Т. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы.— М., 1980,— С. 222,

Заслугує на увагу і досвід японської школи «мовного існування», представники якої зібрали великий емпіричний матеріал, що ілюструє усну й писемну мовну діяльність японців, а також сприйняття усної та писемної мови.

Підводячи підсумок короткому огляду соціолінгвістичних досліджень в зарубіжних капіталістичних країнах, можна поширити на них висновок, зроблений О. Д. Швейцером відносно американської соціолінгвістики: «Обмеженість і суперечливість філософських основ американської соціолінгвістики відбивається й на застосовуваних нею методах аналізу, спрямованих головним чином на виявлення соціальномовних процесів на мікрорівні соціальної структури. Разом з тим розроблені в ній процедури заслуговують на увагу, бо в своїх конкретних дослідженнях вони (соціолінгвісти) нерідко відступають від проголошених методологічних принципів, немовби інтуїтивно усвідомлюючи їхню необґрунтованість». Деякі з цих методів і процедур, «поставлені на міцну методологічну основу марксистської соціології, можуть знайти собі місце в комплексному аналізі проблеми «мова і суспільство»¹.

Поза усяким сумнівом слід вважати, що теоретичні основи соціолінгвістики можуть бути сформульовані лише за допомогою марксистсько-ленінської теорії суспільства. Тільки на цій базі можливе об'єктивне дослідження соціальної зумовленості мови, причинно-наслідкових стосунків між мовою і суспільством. Саме на цій основі сформувався прогнозуючий характер радянського мовознавства. Адже воно не тільки пояснює минуле, а й визначає далі перспективи розвитку мов, планує ефективні способи втручання суспільства в мовні процеси².

---

¹ Философские основы зарубежных направлений в языкознании.— М., 1977.— С. 256.

² Докладніше про соціолінгвістику та її методи див. у посібнику: Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика.— М., 1987.— 160 с. Див. також: Вопросы социолингвистики.— М., 1986.— 82 с.

З нової літератури до цього розділу: «Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка» (М., 1988).

РОЗДІЛ II

МОВА, МИСЛЕННЯ І СВІДОМІСТЬ

§ 1. Марксистське розуміння мови як практичної свідомості

Проблема взаємозв'язку мови, мислення і свідомості відзначається особливою складністю. Досі не з'ясовані в усіх деталях комплексні механізми мислительної й мовної діяльності. Ще являє собою таємницю таке явище, як пам'ять. Недостатньо досліджені різні типи мислення. Ці питання пов'язані з більш загальною проблемою — чи є людська психіка продуктом соціального розвитку людини і, отже, має свої власні закони, чи її слід розглядати лише як вищий етап розвитку психіки тварин і, отже, вона розвивається за одними і тими самими біологічними законами.

Складність вказаної проблеми подекуди пояснюється й нечітким розумінням специфіки кожного із названих явищ, а також багатозначністю термінів *мова*, *мислення*, *свідомість*. Про багатозначність слова *мова* вже йшлося вище. Слово *мислення* теж уживається в різних значеннях. Щоправда, «Словник української мови» виділяє в ньому лише два значення: 1. «Дія за значенням *мислити*» (тобто «міркувати, зіставляючи явища об'єктивної дійсності і роблячи висновки») і 2. «Здатність людини мислити». Але в даному разі словник не відбиває вживання слова *мислення* у невласному його значенні — «свідомість». Щодо слова *свідомість*, то словник у ньому визначає три значення і ряд відтінків. Наводимо лише тлумачення значень: 1. «Процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини»; 2. «Сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині; розум»; 3. «Ясне розуміння, усвідомлення чого-небудь». Серед різних відтінків цього слова відзначимо той, який формулюється як «думка про що-небудь».

І мислення, і свідомість передбачають існування *розуму*, *думок*. На цій основі досить часто ототожнюють мислення з свідомістю, про що можуть свідчити численні праці лінгвістів, у яких переважно розглядається лише питання «мова й мислення». Насправді ж, поняття *мислення* і *свідомість* не тотожні, їхні стосунки ще слід встановити. Одні вважають, що ці поняття перебувають у стосунках перетину, мовляв, є такі ділянки свідомості, які не належать до мислення. Та з цих же міркувань при відношенні перетину треба визнати існування таких ділянок мислення, які не належать до свідомості, але

з цим погодитися важко. Інші вважають, що мислення і свідомість характеризуються стосунками включення — одне з них поняття більш широке (свідомість) і включає до свого складу інше (мислення). Відзначимо, що існує й протилежне розуміння стосунків мислення і свідомості, згідно з яким мислення — це більш широке поняття, а свідомість — вужче. За такими поглядами свідомість — це вищий етап мислення і включається ним.

Більшість радянських філософів вважає, що мислення — це вища форма відображення в психіці предметів і явищ навколишньої дійсності та їхніх зв'язків у вигляді понять, суджень, теорій і т. ін.¹ Воно зароджується і ґрунтується на чуттовому сприйнятті, як наслідок діяльності головного мозку. Однак мислення, маючи передумови в біологічній еволюції людини, разом з тим має не індивідуальний, а суспільний характер. Класики марксизму відзначали, що перехід від чуттового до раціонального не менш важливий, ніж перехід від неживої матерії до живої. Саме тому мислення справедливо вважають результатом історії суспільства.

Чуттєве сприйняття не може дати справжнього образу дійсності абсолютно в усіх випадках, бо відчуття і уявлення мають свої межі. Мислення дозволяє людині вийти за ці межі й оперувати абстракціями вищого порядку, які не мають безпосереднього відповідника в чуттовому сприйнятті. Дані, одержані від сприйняття, про різні індивідуальні предмети та явища узагальнюються мисленням і фіксуються у вигляді понять. У процесі мислення поняття пов'язуються між собою, утворюючи судження, ланцюг яких, у свою чергу, породжує умовиводи.

Елементарне мислення, зародки розумової діяльності властиві й вищим тваринам, це — засіб їхнього пристосування до змінних умов існування. Але в процесі спільної праці людей сформувався і розвинулось якісно нове, людське мислення, істотно відмінне від елементарного. Людське мислення нерозривно зв'язане з мовою, яка закріплює в своїх одиницях засоби класифікації дійсності, абстрактні еталони ототожнень. В. І. Ленін писав, що «всяке слово (мова) вже *узагальнює...*»². Саме ця обставина й забезпечила людям можливість планувати свою практичну діяльність і передбачати її результати. Завдяки цьому мислення стало особливою, зумовленою суспільно пізнавальною діяльністю людини³.

¹ Див.: *Философский словарь*. — М., 1972. — С. 258.

² Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 229.

³ Пор.: Кацнельсон С. Д. Речемыслительные процессы // *Вопр. языкознания*. — 1984. — № 4. — С. 3—12.

Свідомість — це сукупність всіх психічних процесів, що беруть активну участь в осмисленні людиною навколишнього світу і свого власного буття. Отже, свідомість включає до свого складу не тільки мислення, а й інші форми відображення дійсності — емоційні, естетичні, вольові, конкретно-чуттєві. Свідомість теж виникає в процесі праці, суспільно-виробничої діяльності людей і теж нерозривно зв'язана з людською мовою. Адже в мові знаходять відображення не тільки логічні значення, а й емоційні, естетичні, вольові. Саме тому класики марксизму називали мову практичною дійсною свідомістю¹.

Зв'язок мови і свідомості доводиться сучасними дослідженнями змінених станів свідомості (стани стресу і перевтоми, тривоги, страху, глибокого хвилювання, які виникають внаслідок порушення звичайних життєвих стереотипів або при різкій зміні життєвих умов). Встановлено, що при пробудженні після природного сну або після гіпнозу кількість зареєстрованих у мовленні досліджуваної особи простих непоширених речень перебуває у залежності від її переходу до нормального стану. Про це ж свідчать і явища так званої розривної пам'яті: мовні структури, засвоєні досліджуваною особою в зміненому стані свідомості, практично не відтворюються або породжуються дуже важко в нормальному стані. Але якщо таку особу повернути в змінений стан, весь засвоєний нею мовний матеріал відтворюється безпомилково. Отже, пам'ять ніби спеціалізується для нормального і для зміненого стану свідомості².

Отже, у мовознавстві проблема «мова і свідомість» не може бути підмінена проблемою «мова і мислення», незважаючи на величезне значення останньої, оскільки вона є частиною першої, більш загальної проблеми. Безперечно, мислення є одним із найважливіших компонентів свідомості. Однак мислення не може існувати поза живою, чуттєво-вольовою активною діяльністю всієї сфери психічного. Філософи-марксисты справедливо зауважують, що якби людина тільки здійснювала логічні операції, але на практиці не відчувала б, не переживала б постійного співвіднесення значень своїх понять з активними діями і сприйняттями дійсності, то вона б не розуміла і не усвідомлювала ні дійсності, ні себе самої. Запас наочно-досвідчених знань є у свідомості кожної людини. Це — наслідок досвіду «рук і очей». В свідомості присутній і немовний компонент. Саме він забезпечує взаєморозуміння і єдність свідомості різних людей³.

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 28.

² Див.: Співак Д. Л. Лингвистика измененных состояний сознания.— Л., 1986.— 92 с.

³ Див.: Зыцарь Ю. В. О единстве сознания и различиях языков // Вопр. языкознания.— 1984.— № 4.— С. 23—32.

Разом з тим варто підкреслити, що така постановка питання не може принизити значення мислення в людській свідомості. Вже сама етимологія терміна *свідомість* (зв'язок із дієсловом *відати*, *знати* тощо) показує, що він називає специфіку ставлення людини до об'єктивного світу саме тому, що людина завдяки свідомості розуміє, знає, відає щось про цей світ.

Мислення пов'язане з абстрагуванням. Тварина у своїй поведінці не може вийти за межі свого безпосереднього досвіду і реагувати на певний абстрактний принцип. Людина ж здатна виробити і засвоїти абстрактний принцип та реагувати відповідно до нього. «Властивість людини переходити за межі наочного, безпосереднього досвіду і є фундаментальною особливістю її свідомості»¹. Більше того, людина може розглядати властивості предмета або його дії як самостійно існуючі явища, завдяки чому в її мові з'являються такі абстрактні іменники, як *блакить*, *доброта*, *біг* і т. п.

Спосіб ставлення людини до дійсності визначається не тільки її біологічною організацією, як це характерно для тварин, а набутими нею лише через спілкування з іншими людьми навиками. Будь-яка людина стає людиною лише за умови оволодіння історично виробленими способами предметної діяльності та мовою. Мова зберігає в собі суспільні знання людей про навколишню дійсність, які визначають і розрізняють чуття людини, її волю, увагу та інші психічні акти, об'єднані в єдину свідомість, яка є явищем, властивим лише суспільним істотам. Свідомість, так само як і мова, не дається людині від народження, вона не запрограмована біологічно. Вона є продуктом виховання, навчання і життєвого досвіду. Мову називають практичною свідомістю тому, що людина, оволодіваючи нею, одночасно засвоює вироблену суспільством систему знань, навчається мислити, а свою діяльність підпорядковує певним суспільним нормам. При цьому мислення є активним оперуванням елементами свідомості при розв'язуванні життєвих задач. Людина здатна виразити одну й ту саму думку різними способами. Скажімо, зміст думки, що виражається реченнями *«Петро позичив у брата гроші»*, *«Брат позичив гроші Петру»*, *«Гроші були взяті в борг Петром у брата»*, ідентичний, але кут зору, під яким подається ця думка, у кожному з цих речень інший.

Розрізняють суспільну та індивідуальну свідомість. Індивідуальна свідомість — це психічна діяльність окремо взятої особи, внаслідок якої виникає суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Це відображення об'єктивізується за допомогою мови, яка дає змогу особі пов'язати нову одержану

¹ Л у р и я А. Р. Язык и сознание. — М., 1979. — С. 13—14.

інформацію з її попереднім досвідом, передбачати наступні дії та їх наслідки, розуміти, що відбувається в навколишній дійсності і у власному духовному світі. Суспільна свідомість — це не арифметична сума індивідуальних свідомостей, а специфічна система, яка відбиває духовний розвиток суспільства на певному етапі і здійснює вплив на кожного члена суспільства. Отже, мова виражає і формує свідомість, тому вона і є практичною дійсною свідомістю. Свідомість стає дійсною лише завдяки мові, яка виражає її зміст своїми структурними компонентами. Свідомість окремого індивіда стає доступною для інших людей і для нього самого якраз через мову. Мова є тим засобом, який дав змогу людині узагальнити чуттєві відображення і на їх основі будувати логічні відображення.

Зв'язки між мовою і свідомістю не однонаправлені, а взаємні. Не тільки мова як засіб і умова моделювання процесів діяльності свідомості впливає на свідомість, а й свідомість впливає на мову та на її функціонування в суспільстві. Розвиток свідомості є передумовою розвитку і змін у мовній системі. Все усвідомлене людиною відбивається в її мові — в значеннях мовних одиниць і протиставлень та в сполученнях мовних одиниць.

§ 2. Загальні передумови виникнення людської мови

В. І. Ленін відзначав, що «...вся матерія має властивість, по суті споріднену з відчуттям, властивість відображення...»¹. Сучасна наука вважає *відображенням* будь-який акт взаємодії в об'єктивному світі. Наприклад, одне тіло взаємодіє з іншим, передаючи йому певну кількість своєї енергії, скажімо, більярдна куля починає рухатися, зазнавши удару кия, в такому разі куля *відображає* стан предмета, який на неї подіяв. Для тіл неживої природи характерні механічна, фізична та хімічна форми відображення. Виникнення живого білка породжує якісно нову форму відображення — *подразнення*, на основі якого в розвитку природних організмів виникають ще складніші форми — відчуття, сприйняття, уявлення, мислення.

Природні організми постійно взаємодіють з навколишнім середовищем, і ця взаємодія визначає реакції їхнього пристосування до середовища. Якщо організм починає розрізнявати подразники не лише за інтенсивністю, а й за їх якістю, у нього

---

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібр. творів.— Т. 18.— С. 83.

виникає *відчуття*, з якого починається розвиток психіки як вищої, ніж подразливість, форми відображення. Найвища форма психічної діяльності — свідомість — народжується в процесі суспільної трудової діяльності.

Вчені відзначають, що виникнення свідомості зумовлене також рядом інших властивостей людини, зокрема її здатністю до аналізу і синтезу. Аналіз і синтез можуть характеризувати діяльність будь-якого живого організму. Але на своїй нижчій формі аналіз і синтез мають мимовільний і нецілеспрямований характер, що визначається генетичною програмою організму. На вищій формі аналіз і синтез, здійснювані шляхом різних логічних операцій, набувають свідомого, цілеспрямованого характеру.

Пізнання навколишнього світу починається з відчуття — розрізнення окремих якостей предмета, яке здійснюється як аналіз окремих його сторін за допомогою рецепторів-аналізаторів органів чуття. Одночасно в акті відчуття наявний і синтез, бо саме завдяки йому окремі подразники втрачають самостійне значення і стають невід'ємною частиною цілого комплексного подразника. Цілісне відображення предмета якраз і відзначає той ступінь чуттєвого відображення об'єктивного світу, який називається *сприйняттям*. Наступний, вищий щабель пізнання — *уявлення*. Він виникає тоді, коли з розвитком психічної діяльності образ починає зберігатися в пам'яті і відтворюватися за відсутності предмета, який його породив. Уявлення фіксує ті властивості і сторони предмета, які найбільш яскраво в ньому виділяються. Усвідомлення спільного в предметах стає основою для розвитку *поняття* (концептуального образу), що складає одиницю мислення.

Одним із дискусійних питань у науці є питання про існування домовного мислення. Переважна більшість учених вважає, що мова і мислення виникли одночасно, що не може існувати мова без мислення так само, як і мислення без мови. Прибічники цього погляду посиляються на висловлювання К. Маркса, який сказав, що «мова є безпосередня дійсність думки»¹. Однак є й такі дослідники, які, спираючись на те, що праця передувала мові, а процес праці неодмінно передбачає мислення, доводять, що «люди почали говорити один з одним, володіючи вже порівняно розвинутим мисленням»². Безперечно, мислення виникло не на порожньому місці, і у тварин є зародки всіх видів розумової діяльності. Однак слід розрізнявати елементарне, «ручне» мислення і розвинуте люд-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. С. 427.

² Общее языкознание. Формы существования... — С. 31.

ське мислення, яке являє собою найвищу форму відображення навколишньої дійсності.

При розв'язанні цього питання слід зважати на дослідження психологів, які дозволяють твердити, що навіть у сучасної людини існують різні типи мислення. Зокрема розрізняють абстрактно-теоретичне і наочне мислення, які тісно між собою пов'язані. Видатний радянський психолог Л. С. Виготський вважав, що «мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Існує велика ділянка мислення, яка не має безпосереднього стосунку до мовного мислення»¹. Отже, можна припустити, що до виникнення мови міг існувати інший тип мислення — предметне або образне мислення.

Важливою передумовою виникнення людської мови був стадний спосіб життя первісної людини. Саме такий спосіб життя сприяв формуванню людського суспільства і суспільної свідомості. А наявність у первісної людини звукових сигналів зумовила звуковий характер людської мови. В цілому ж виникненню людської мови передували значні зміни фізіологічної організації тваринних предків людини. Як підкреслює Ф. Енгельс², вирішальним кроком у розвитку людиноподібної мавпи — предка людини була вертикальна хода, при цьому відпала потреба в міцних шийних м'язах, які мали підтримувати голову мавпи при горизонтальній ході. Нова позиція голови сприяла дальшому розвитку черепа і мозку тварини, до того ж зір став сприймати набагато більше вражень від природи. До цих сприятливих обставин розвитку людиноподібних мавп приєдналося звільнення передніх кінцівок від функції опори, що згодом дозволило руці стати органом праці.

Часто говорять про те, ніби і для тварин характерна трудова діяльність, мовляв, хіба не трудяться бджоли, хіба не працює павук? Насправді ж «трудова діяльність» тварин — це результат пристосування особини або виду до середовища. Причому, якщо йдеться про «працю» всього виду тварин, то йдеться про безумовний рефлекс або інстинкт. Коли ж спостерігають «трудова діяльність» окремих представників виду (наприклад, якийсь австралійський фермер навчив мавпу водити трактор), — вона є результатом виробленого умовного рефлексу.

Справжня праця — це цілеспрямована діяльність людини для впливу на природу, причім, впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й саму себе. Згадаємо слова Ф. Енгельса: «Праця — джерело всякого багатства, говорять політико-

¹ Виготский Л. С. Мышление и речь. — М.; Л., 1934. — С. 95.

² Див.: Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Енгельс Ф. Твори, — Т. 20. — С. 455.

економи. Вона справді є такою поряд з природою, що доставляє їй матеріал, який вона перетворює в багатство. Але вона ще й дещо безмежно більше, ніж це. Вона — перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»¹.

Ще наприкінці ХІХ ст. голландський лікар Е. Дюбуа знайшов на острові Ява рештки викопної істоти, яка була названа *пітекантропом* (від грец. *πίθηκος* — мавпа та *άνθρωπος* — людина) і яку вважали безпосереднім попередником людини. Кістки пітекантропа свідчили про те, що він пересувався вертикальною ходою, а об'єм його черепа переважав об'єм черепа сучасних людиноподібних мавп. Близьким до пітекантропа був *синантроп* (від середньовічн. лат. *Sina* — Китай), рештки якого і разом з ними різноманітні знаряддя та значні шари попелу і обпалені кістки тварин знайшли в 30-х роках ХХ ст. в печері Чоукоудянь поблизу Пекіна. Це свідчило, що господарі печери не лише виготовляли знаряддя, а вже й приручили вогонь. Щодо часу існування пітекантропів і синантропів, то його відносили на один мільйон років назад, причому синантропів вважали дещо молодшими за пітекантропів приблизно на чверть мільйона років. Приблизно такий самий вік приписувався і так званій шельській культурі палеоліту, або культурі ручних рубил — примітивних кам'яних знарядь, що являли собою шматки кременю мигдалевидної форми, оброблені з обох боків і заточені з одного кінця. Та незабаром довелося відмовитися від запропонованої хронології. Застосування нових фізико-хімічних методів визначення віку решток викопних організмів, заснованих на радіоізотопному аналізі, показало, що яванському пітекантропу не більше 650 тис. років, а синантропу — лише 400 тис. років. Та й шельська культура теж помолодшала майже наполовину, її вік нині визначається приблизно в півмільйона років.

Тим часом археологи знаходили дуже примітивні кам'яні знаряддя, виготовлені штучно, які були значно старшими за геологічний вік пітекантропів і синантропів. Однак їм не щастило знайти поряд з цими знаряддями рештки істоти, що їх виготовляла. Антропологам ще з 1924 р. були відомі скелети *австралопітеків* (від лат. *australis* — південний), знайдені в печерах південної Африки. Це були істоти прямої ходи, вік яких визначався в 700 тис.— 1 мільйон років. Малий об'єм їхнього мозку (в середньому 520 куб. см) дозволив висловити гіпотезу, що австралопітеки — це бокове відгалуження ево-

---

¹ Е н г е л ь с Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори.— Т. 20.— С. 453.

люції, що замкнулося як «невдала спроба» перетворення мавпи на людину.

І от у другій половині ХХ ст. у різних країнах східної Африки були зроблені видатні археологічні знахідки, які істотно змінили уявлення антропологів про вік і предків людини. Спочатку в Танзанії англійський антрополог і археолог Л. Лікі в Олдовайській ущелині виявив численні стоянки найдавнішої епохи палеоліту. Поряд з різними кам'яними знаряддями з оббитої гальки типу скребел і відщепів було знайдено кістки високоорганізованого примата з об'ємом мозку на 150 куб. см більшим, ніж у австралопітеків. Серед приматів цю істоту тепер називають *зинджантропом* (від араб. назви Східної Африки — Зиндж). Але найдивовижнішим був вік цього примата. Калій-аргоновий метод дозволив визначити йому вік — 1750 тис. років. Ще давнішим виявився *презинджантроп* (від лат. *prae* — перед), рештки якого було знайдено в тій самій ущелині Олдовай, його вік — приблизно 2 мільйони років.

Пізніше в Ефіопії в долині річки Омо вчені знайшли численні рештки австралопітеків, вік яких сягає 4 млн. років, а також їхні знаряддя, яким понад 2 млн. років. У Кенії в 1965 р. було знайдено щелепу австралопітека, вік якого п'ять з половиною мільйонів років. Досі це найдавніша знахідка австралопітека. У тій же Кенії були знайдені і найстарші за віком кам'яні знаряддя, яким 2 млн. 600 тис. років. Нарешті влітку 1972 р. на схід від кенійського озера Рудольф було викопано череп примата об'ємом 800 куб. см, вік цієї знахідки — понад 2 млн. 800 тис. років. Таким чином, процес перетворення мавпи на людину виявився набагато довшим, ніж уявляли його тривалість раніше.

Нещодавно на території нашої республіки поблизу села Королеве Виноградівського району на Закарпатті було відкрито унікальну пам'ятку — найдавніше поселення первісної людини в межах СРСР, вік якої близько мільйона років. Королівське місцезнаходження не має собі рівних у межах усього Євразійського континенту.

Сучасна антропология поділяє процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини на чотири стадії: I — стадія безпосереднього антропоїдного предка людини, яка почалася близько 4 млн. років тому; II — стадія архантропів (від грец. *ἀρχαῖος* — стародавній), яка почалася близько 1 млн. років тому; III — стадія палеоантропів (від грец. *παλαιός* — старовинний), яка розпочалася близько 300 тис. років тому; IV — стадія неоантропів (від грец. *νέος* — новий), людей сучасного типу, яка розпочалася 40—50 тис. років тому. Серед антропологів немає єдності щодо віднесення істот

I стадії до роду Номо. Але архантропи і палеоантропи, безперечно, вже належать до роду людей, їх ще називають Номо habilis «людина вміла» на відміну від представників IV стадії, яких називають Номо sapiens «людина розумна». Остання назва не повинна породжувати уявлення, що лише в цю стадію з'явилася свідомість. Слід гадати, що вже стадії архантропів і палеоантропів являли собою початковий етап первіснообщинного ладу, коли спільна праця, полювання і збиральництво стимулювали розвиток елементів мови і свідомості.

Нові антропологічні знахідки анітрохи не похитнули марксистської теорії походження людини. Змінилося лише уявлення про тривалість часу перетворення мавпи на людину, часу, так описаного Ф. Енгельсом: «Панування над природою, що починалось разом з розвитком руки, разом з працею, розширяло з кожним новим кроком вперед кругозір людини. В предметах природи вона постійно відкривала нові, до того невідомі властивості. З другого боку, розвиток праці з необхідності сприяв тіснішому згуртуванню членів суспільства, бо завдяки йому стали частішими випадки взаємної підтримки, спільної діяльності, і стала яснішою свідомість користі від цієї спільної діяльності для кожного окремого члена. Коротко кажучи, в процесі формування люди прийшли до того, що в них виникла *потреба щось сказати* одне одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинута гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалася шляхом модуляції для все більш розвинутої модуляції, а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим»¹. Цей процес тривав багато сотень тисяч років. Суть його полягала в тому, що «спочатку праця, а потім і разом з нею членоподільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок, який, при всій своїй схожості з мавпячим, далеко переважає його величиною і досконалістю»².

Слід відзначити, що мислення первісних людей було менш абстрактним, ніж мислення сучасних людей. Можна навести чимало прикладів того, що в давніх мовах засвідчено менше таких граматичних категорій, які представляють складні типи абстракції. Не можна сумніватися в тому, що мислення сучасної людини відрізняється від мислення первісної людини, але відмінності між мисленням первісної людини і психічною діяльністю тварин набагато більші, бо людське мислення — це якісно нове явище в розвитку природи.

---

¹ Е н г е л ь с Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори.— Т. 20.— С. 455—456.

² Там же — С. 456.

§ 3. Мова і мислення

Психологи розрізняють три типи мислення у людини — понятійне, технічне і образне. Понятійне мислення спирається на мовні форми, тоді як технічне і образне мислення реалізуються й поза мовними формами. Існування позамовних форм мислення підтверджується вченням акад. І. П. Павлова про дві сигнальні системи і новітніми дослідженнями нейрофізіологів стосовно функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку.

Акад. І. П. Павлов вивчав вищу нервову діяльність людини та тварин і встановив істотну між ними відмінність. Тварини, а разом із ними й людина, сприймають навколишній світ чуттєвим пізнанням — через відчуття, сприймання, уявлення. Якщо зовнішній подразник передуює в часі життєво важливому для організму явищу і це повторюється неодноразово, то поступово подразник набуває особливого значення, яке Павлов назвав сигнальним: подразник сигналізує про наступне явище. Скажімо, сморід тигра сигналізує косулі про наближення небезпечного для її життя звіра. Тварини одержують інформацію і регулюють свою поведінку за допомогою сукупності умовних рефлексів, що формуються на основі тимчасових нервових зв'язків. Цю сукупність умовних рефлексів І. П. Павлов назвав першою сигнальною системою.

Але людина виділяється з тваринного світу саме другою сигнальною системою, яка в неї надбудувалася над першою. Якщо голодній людині розповідати про смак полтавських галушок чи київського торта, то вона мимохіть почне ковтати слину, хоч ніякий конкретний подразник (ні вигляд, ні запах, ні тим більше смак галушок чи торта) не діяв на її органи чуття. Що ж приводить у рух її нервову систему і служить подразником для виділення слини? Слово як єдність звучання і значення. Слово якраз і є подразником, сигналом, замісником подразника, як висловлюється І. П. Павлов, або сигналом сигналу. Друга сигнальна система забезпечує можливість позначати за допомогою спеціальних подразників різноманітні подразники навколишньої дійсності, їхні складні сполучення і взаємозв'язки, отже, вона дає людині можливість мислити і спілкуватися з іншими людьми.

Перша сигнальна система — це те, що пов'язує людей із тваринним світом, друга сигнальна система — це те, що виділяє людину із тваринного світу. Друга сигнальна система стала основою створення абстрактних понять. Спочатку в людському мозку зафіксувався зв'язок між певним звуком, рухами органів мовлення, які породили цей звук, та уявленням предмета чи явища, що викликали звукову реакцію. Якраз

цей момент переходу від звуку як безумовного виразника емоційного стану до звуку як умовного позначення предметів і явищ і став моментом народження тісної єдності мислення і мовлення. Правда, хоч тут і вжито слово «момент», не слід його розуміти в буквальному значенні, цей «момент» тривав протягом життя багатьох десятиків і сотень, а може й тисяч поколінь.

Численні експерименти підтверджують теорію акад. Павлова. От один із них: двом групам дітей показували одні й ті самі предмети. На спеціальних картках перша група повинна була підкреслити слова, які називали ці предмети, а друга — малюнки цих предметів. Через тиждень перша група впізнавала і згадувала показані предмети краще, ніж друга, бо вона в своїх діях ґрунтувалася на мовних даних.

На користь існування позамовних форм мислення свідчить відкрита нейрофізіологами функціональна асиметрія півкуль головного мозку. У хребетних тварин існування двох півкуль головного мозку є своєрідним біологічним забезпеченням надійності функціонування центрального відділу нервової системи. Вся діяльність організму координується і контролюється корою великих півкуль головного мозку. Якщо одна півкуля перестає працювати, то функції другої різко активізуються.

Раніше вважали, що у людини функції обох півкуль однакові, як у інших хребетних тварин, але нові дослідження показали, що у людини кожна півкуля набуває своєрідної «спеціалізації». Тільки у дітей раннього віку функції лівої та правої півкуль симетричні¹, але вже в чотири-п'ять років одна з півкуль стає домінантною. У переважної більшості людей домінантною півкулею є ліва (у 95 % людей, які краще володіють правою рукою, і у 65 % людей, які краще володіють лівою рукою). Якщо в учасника експерименту з лівою домінантною півкулею пригнічена права півкуля, то він стає надзвичайно балакучим, встряє в чужі розмови, всім дає свої поради, вголос коментує поведінку інших осіб, але при цьому змінюються ритм та інтонаційний малюнок його речень, зникають паузи, підвищення і пониження тону, інколи в словах змінюється місце наголосу. Людина з пригніченою правою півкулею не сприймає інтонації висловлювань. Людина з пригніченою лівою домінантною півкулею краще й точніше сприймає мелодіку мовлення, як і взагалі тональність звуків, вона гостро реагує на будь-які шуми немовного характеру, у неї значно поліпшується музикальний слух. Коли такому учаснику експерименту давали прослухати мелодію пісні, він

---

¹ Деякі вчені вважають, що асиметрія півкуль спостерігається навіть на найбільш ранніх ступенях онтогенезу.

чітко її повторював, але ніяк не міг згадати слів відомої йому пісні. Навпаки, людина з пригніченою правою півкулею не може впізнати знайомої їй мелодії. Все це свідчить про те, що у людини функції кори великих півкуль асиметричні: ліва півкуля «спеціалізується» на словах мови, а права — на мелодії та інтонації.

Інші експерименти підтвердили, що ліва півкуля головного мозку людини більшою мірою пов'язана з абстрактним понятійним мисленням, яке базується на словесному його оформленні, а права півкуля краще пізнає образи, конкретні речі. Є всі підстави вважати, що у людини асиметрія функцій кори великих півкуль головного мозку пояснюється наявністю понятійного мислення і мови. Адже у тварин, у тому числі у людиноподібних мавп, такої спеціалізації півкуль немає.

Дослідження Т. Доброхотової та Н. Брагіної свідчать, що асиметрія функцій великих півкуль головного мозку відбивається й на сприйнятті та оцінці часу: права півкуля немов зорієнтована на минуле, а ліва — на майбутнє. Існують відмінності між психічними хворобами залежно від того, яка півкуля є місцем розвитку хвороби: правопівкульна депресія — тоскна (хворий поводить себе пасивно, переважно лишається нерухомим, його погляд прикутий до однієї точки), а лівопівкульна депресія — тривожна (хворий не знаходить собі місця, тривожиться). Художники і музиканти з хворою лівою півкулею продовжують творити, їхня професійна майстерність не притуплюється.

Експерименти показують, що півкулі відіграють різну роль в організації діяльності рідною мовою і другою мовою, вивченою в школі. Висловлена гіпотеза, що в одномовних осіб права півкуля формує глибинно-семантичний рівень висловлювання, а ліва перетворює глибинні структури на поверхневі. У двомовців, які вивчили другу мову в школі, і глибинні, і поверхневі структури другої мови зосереджені в лівій півкулі. У двомовців, що сформувалися природним шляхом, глибинні структури зосереджені в правій півкулі, а поверхневі — в лівій.

В природі інформація, що передається від однієї істоти до іншої, відзначається одномірністю, вона завжди чуттєво-емоційна. Інформація ж, яка передається людьми в суспільстві, двомірна: з одного боку, вона інтелектуальна (розумова), з іншого — прагматико-афективна. Тому і виражене мовою значення так само двомірне. У мові людина спроможна виразити й своє прагматико-афективне ставлення до усвідомлюваного мисленням факту чи явища дійсності. В ніким не усвідомлюваній природі немає ні краси, ні потворності, ні добра, ні зла, ні правди, ні брехні. Людська свідомість надає їй

явищам того чи іншого значення в процесі різноманітної діяльності людей.

Люди порівняно пізно усвідомили, що мова — це не лише найважливіший засіб їхнього спілкування, а й найважливіший засіб пізнання. Для того щоб дізнатися про назву речі, дитина запитує: «Що це таке?», а не «Як це називається?». Назва речі цілком задовольняє дитину, бо вона їй допомагає усвідомити цю річ. Око будь-якої здорової людини сприймає світлові промені з довжиною електромагнітної хвилі від 360 до 790 нм *. Але в природі немає ніяких фізичних кордонів для довжини хвилі від 590 до 640 нм, і все ж україномовний виділяє хвилі саме цієї довжини, називаючи відповідний колір жовтогарячим або оранжевим. Мова допомагає усвідомити цей колір на відміну від інших. У тих мовах, де немає відповідних слів, люди теж сприймають оранжевий колір і спроможні відрізнити його від інших кольорів, але в їх свідомості він зливається з червоним або жовтим або розподіляється між ними.

Отже, свідомість і мислення людей відрізняються від психічної діяльності тварин не кількісно, а якісно, бо вони зумовлені не тільки біологічно, а й соціально. Сигнальна діяльність, що спостерігається у тваринному світі, відбувається на рівні першої сигнальної системи на основі безумовних або умовнорефлекторних зв'язків. Вожак тваринного стада своїм криком не повідомляє стаду про небезпеку, а з а р а ж а є його своїм психічним станом, викликаним певними подразниками. Тільки людина може щось повідомити собі подібним, і робить вона це за допомогою мови, яка складає зміст другої сигнальної системи. Людська психіка не є наслідком або прямим продовженням природного розвитку елементарних форм поведінки та психічного життя тварин, а є якісно новим результатом суспільно-історичного розвитку людства. Функціональні системи головного мозку людини не успадковуються, а формуються при її спілкуванні з іншими людьми. Сучасна нейропсихологія дозволяє вивчати принципи функціональної організації мозку ¹. Безперечно, що людське мислення є явищем, яке постійно розвивається. Однак досі немає переконливих праць, які б наочно показали розвиток мислення і його зв'язок з розвитком мови. Спроби знайти співвіднесеність між різними типами мислення і мовними структурами, здійснені Л. Леві-Брюлем, М. Я. Марром, І. І. Мещаніновим та іншими ученими, залишаються лише на рівні пошуків, а не вірогідних гіпотез. Представники «нового вчення про мову» пов'язали

---

* Нм — нанометр або мілімікрон (одна мільярдна частина метра).

¹ Див.: Ц в е т к о в а Л. Психологические возможности человека и проблемы обучения // Коммунист. — 1985. — № 11. — С. 56.

розвиток типів мислення з розвитком виробництва і зміною типів суспільно-економічних формацій, але мислення не знає різких якісних змін при зміні способу виробництва. В наш час у мовознавстві точиться дискусія на тему, чи мова в своєму розвитку проходить через певні етапи, пов'язані з різними етапами розвитку мислення, чи зміни мовної структури не залежать від розвитку мислення. Посилаючись на те, що в історії мов спостерігається неодноразове чергування і повторення однакових типів, Б. О. Серебренников заперечує саму ідею стадійного розвитку мов. Г. А. Климов захищає думку про послідовну змінність мовних будов, але не співвідносить мовні типи з типами мислення. За визнання змінності мовних структур виступає Ю. Д. Дешерієв. Ідея односпрямованості процесу мовного розвитку, спільного для споріднених і неспоріднених мов, підтримується прибічниками комунікативно-дискурсивної лінгвістики Д. Болінджером і Т. Гівоном. Виходячи з тези єдності мови і мислення, слід визнати справедливою думку про співвіднесеність розвитку мови з розвитком мислення. Однак єдність мови і мислення не означає їх тотожності, тому повного паралелізму в розвитку цих явищ не може бути.

Розділ загального мовознавства, який вивчає стосунки мови і мислення, називають *менталінгвістикою* (від лат. mens — розум, мислення). Саме в його рамках намагаються не тільки розкрити зв'язок мови з мисленням, а й побудувати теорію мовних значень. Мислення людини відображає навколишню дійсність. Одна з його основних форм, яка спирається на загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, — це поняття. Відображення суті предметів і явищ у понятті не може бути дзеркальним копіюванням, саме тому зміст поняття змінюється в процесі розвитку людського пізнання.

Одним із складних питань науки є співвідношення між поняттям як елементом мислення і словом як елементом мови. Так само, як не можна ототожнювати мислення і мову, не можна ототожнювати поняття і слово. Дуже поширеною є думка, що поняття може виникнути лише на базі слова, що слово є засобом утворення поняття. Однак причина виникнення поняття перебуває не в мові, а у відображенні свідомістю людини навколишньої дійсності. Практична діяльність первісних людей зумовила виникнення наочно-образного мислення і вироблення в їх свідомості інваріантних узагальнень образів предметів і явищ об'єктивної дійсності. Експериментально доведено, що певні форми узагальнення існують уже на рівні першої сигнальної системи. Ще коли наші далекі предки не вміли говорити, вони безперечно володіли певними

знаннями про предмети, які їх оточували, і вміли їх розпізнавати. «Продиктована практичними потребами необхідність абстрагування і узагальнення, яка виходить за рамки можливого в наочних уявленнях, була джерелом утворення понять»¹. От чому можна погодитися з думкою Б. О. Серебренникова, який вважає, що поняття існувало ще до появи слова².

Радянський дослідник Р. Павільоніс вважає, що в побудові понятійних систем мова відіграє хоч і дуже суттєву, але не виключну роль, оскільки для засвоєння мови потрібний певний дословесний етап становлення понятійних систем, який відбиває домовний досвід їх носіїв. Ігнорування цієї обставини призводить до емпірично, теоретично й методологічно безпідставного приписування функцій породження думки самій мові, до ототожнення думки і мови, а не до розкриття механізму їхнього зв'язку. Природна мова може бути засвоєна лише на базі певної концептуальної системи³.

Причиною утворення поняття була практична діяльність людей, а причиною виникнення слів була потреба в засобі спілкування в процесі повторюваної, життєво необхідної виробничої діяльності. Слово було знаком, за допомогою якого люди позначали певне явище своєї свідомості. Критики знакової теорії мови посиляються на те, що вона нібито веде до ієрогліфічної теорії пізнання. Але визнання слова знаком аж ніяк не передбачає визнання всіх наших уявлень про навколишній світ знаками чи ієрогліфами. Пізнаючи об'єктивну реальність, людська свідомість відображає її різними уявленнями і поняттями, але позначення цих уявлень і понять звуковими знаками з метою спілкування не перетворює цих уявлень і понять на знаки.

Помилка критиків знакової теорії мови полягає в ототожненні змісту поняття і значення слова. Вони не допускають окремого існування і значення, і поняття. А таке допущення не суперечить марксистській теорії відображення. Адже є поняття, які фіксуються не тільки окремими словами, а й більшими мовними утвореннями — різноманітними висловлюваннями. Між лексичними значеннями слів і поняттями є багато спільного. В їх основі завжди лежить узагальнення, тобто відображення загального, постійного, сталого, властивого явищам різноманітної й змінної дійсності. Однак при цьому в лексичних значеннях різних мов є чимало відмінностей,

¹ Резников О. Л. Понятие и слово. — Л., 1958. — С. 8.

² Див.: Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. — С. 76—112.

³ Див.: Павиленис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. — М., 1983. — 286 с.

тоді як поняття в принципі не відзначаються національними відмінностями.

Обсяг лексичного значення значної кількості слів збігається з обсягом змісту вираженого ними поняття, особливо це характерно для термінів. Але є чимало відхилень від цього явища. Нарешті існують слова, які виражають не поняття, а певний емоційний стан мовця. Наприклад, вигук *ой!* може виражати фізичний біль, переляк, убоління, осуд, здивування, благання, погрозу, сильне бажання та інші переживання людини. В цьому відношенні вигук *ой!* схожий на звичайне багатозначне слово, яке може виражати різні поняття. Скажімо, слово *навар* може означати і «рідину, насичену соком тієї речовини, того продукту, що в ній вариться», і «твердий осадок на стінках посудини, у якій що-небудь кипить, випаровується». З другого боку, є слова, які виражають поряд з поняттям ще й емоційне ставлення до них мовця. Це емоційно-оцінкове значення, нашароване в таких словах на логічне значення. Наприклад, слова *баба*, *бабуся* і *бабера* однаково виражають поняття «стара віком жінка», але якщо перше з них виражає його нейтрально, то друге одночасно наділене додатковим пестливим значенням, а третє недвозначно вказує на зневажливе ставлення мовця до названого поняття. Таким же чином російське дієслово *дрихнуть* виражає те саме поняття, що й *спать*, але воно забарвлене такими конотаціями, які не дозволяють його замінити синонімом. Нарешті слід мати на увазі й те, що поняття може бути виражене не лише одним словом, а й словосполученням: *пральна машина*, *пережитки капіталізму в свідомості людей* і т. ін. Окремі значення однієї мови не збігаються обсягом із значеннями іншої мови. Значення дієслова *йти* передається трьома різними англійськими дієсловами: *walk*, *go*, *come*. Різноманітні опозиції значень в одній мові можуть не відтворюватися тими ж засобами в іншій мові. Якщо, наприклад, укр. *глибокий* і *мілкий* відзначаються стосунками антонімії, то фр. *profond* «глибокий» не має однослівного антоніма. Отже, незважаючи на існування загальних понять, мовні значення мають свою специфіку. Якщо значення слова ототожнюється з вираженим ним поняттям, тоді слово — це лише звуковий комплекс, отже, його сутність доведеться визнати однобічною матеріальною, а не двобічною — матеріально-ідеальною. Крім того, якщо значення слова — це виражене ним поняття, незрозуміло, яким чином виникають різні системи мовних значень у різних народів. Нарешті, хоч мислення і являє собою центральну частину людської свідомості, свідомість не може обмежуватися самим тільки мисленням. Маркс і Енгельс назвали мову не «практичним мисленням» (*das Denken*), а «практичною свідомістю»

(das Bewusstsein), отже, в слові виражається не тільки поняття, а й інші елементи свідомості. Значення слова слід розглядати як «мовну категорію плану змісту, пізнавальним субстратом якої є поняття як логічна категорія»¹.

Аналогічно сказаному вище про поняття і слово підкреслюють відмінність між судженням і реченням, структура яких у ряді випадків не збігається. Судження — це стверджувальна або заперечна форма думки трьохчленної структури (суб'єкт, предикат і зв'язка), однакової в усіх людей. Граматична ж структура речення буває своєрідною у різних народів. Нетотожність судження і речення аргументували посиленням на питальні та спонукальні речення, які, мовляв, не виражають судження. Останнім часом пропонують визнати існування вищої за судження логічної одиниці — логеми, яка об'єднує в собі судження, запитання і спонукання. Логічно-граматичний рівень мови вбачають в актуальному членуванні речення. Шляхом різних трансформацій односкладні речення підводять до двоскладної структури, тобто ближче до структури судження. Однак всі ці спроби не можуть спростувати існування відмінностей між судженням як одиницею мислення і реченням як одиницею мови.

Іншим дискусійним питанням є таке: чи може мова, подібно до мислення, відображати навколишню дійсність. Одні вчені категорично заперечують наявність у мові функції відображення, яку визнають лише у мислення. Інші беруть під сумнів твердження, ніби мова лише виражає мислення і нічого не відображає. Адже мова через семантику своїх одиниць теж відображає об'єктивну дійсність². Безперечно, у мовах зустрічаються такі семантичні категорії, яким немає прямих відповідників у навколишній дійсності. Наприклад, в довколишньому світі немає такого явища, як означеність чи неозначеність предмета, яке в окремих мовах виражається означеними і неозначеними артиклями. Немає в реальній дійсності і явища, яке б зумовлювало правило послідовності часів, що існує в деяких мовах і визначає, в якому часі слід поставити дієслово-присудок підрядного речення в залежності від часу дієслова-присудка головного речення. Але в основному семантика мовних одиниць відображає об'єктивну реальність. Навіть категорія означеності/неозначеності відбиває об'єктивну реальність, що виникає у свідомості людини.

Відображення об'єктивної реальності в кожній мові може набувати специфічних форм. Саме про це свідчить брак єдиної

¹ Общее языкознание. Формы существования...— С. 410.

² Пор.: А л ь б р е х т Э. Об активной роли языка в процессе познания // Вопр. философии.— 1974.— № 3.— С. 162—169.

внутрішньої форми слів у різних мовах. Скажімо, назва вушка голки в багатьох слов'янських народів пов'язується з вухом, а у деяких романських, германських і тюркських мовах — з оком. Українське слово *дім* етимологічно пов'язане з грецьким *δέμω* «будувати», а французьке *maison* «дім» — з латинським *mansio* «зупинка, перебування». Хоч походження слова *вікно* в сучасній мові уже приховане різними фонетичними змінами, все ж можна встановити, що воно пов'язане з словом *око*, в іспанській мові *ventana* «вікно» походить від лат. *ventus* «вітер». Укр. *ринок* пов'язане за походженням з нім. *Ring* «кільце», а його грецький відповідник *ἀγορά*, що спочатку означало «місце зборів», утворений від дієслова *ἄγω* «гнати». Список подібних прикладів можна продовжувати до безкінечності. Причину цього явища Б. О. Серебренников пояснював так: спочатку виникає уявлення про якийсь предмет або явище, одержане внаслідок практичного з ним знайомства, потім — необхідність дати йому назву. При цьому новий предмет чи явище асоціюється з якимось іншим предметом чи явищем, оскільки людина знаходить у них спільну властивість. Напрям асоціації не визначений від самого початку в предметі чи явищі, що підлягає називанню, він буває наслідком чистої випадковості.

Грамати́чна семантика мови теж відображає об'єктивну реальність, хоча й не так безпосередньо, як лексична. Значення числа, відмінка, часу, інтенсивності і т. ін. відображають факти і явища об'єктивної дійсності або відношення між ними. Деякі з цих фактів і явищ відображаються через призму людської свідомості. Так, певна дія може бути реальною або нереальною для мовця, бажаною або можливою. Ставлення мовця до цієї дії виражається в мові категорією модальності, яка відбиває теж об'єктивну реальність, бо людська свідомість є такою ж реальністю, як і матеріальний світ, що вона з нього виростає. Мовні дейктичні засоби теж є засобами відображення, вони відображають ситуацію, в якій перебуває мовець чи відбувається процес спілкування. Отже, було б неправильним заперечувати наявність у мови функції відображення. «Структура мови моделює, по-перше, структуру матеріального світу, по-друге, структуру людської свідомості і мислення»¹. Інша справа, що мовне відображення навколишньої дійсності не пряме, а таке, що здійснюється через її відображення людською свідомістю. Саме тому основні поняття мовної граматики не збігаються з основними поняттями логіки, яка вивчає процеси мислення.

---

¹ Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание.— С. 79.

Важливим аспектом розглядуваного питання є співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в тій єдності, яку складають мислення і мова. Людина пізнає навколишній світ не споглядално, а активно впливаючи на нього в своїй практичній діяльності. В процесі пізнання важливо враховувати суб'єктивне ставлення людини до пізнаваних об'єктів. Наслідком пізнання об'єкта є його суб'єктивний образ, який не тотожний з цим об'єктом, але й не абсолютно відмінний від нього. Базуючись на чуттєвому сприйнятті, мислення являє собою суб'єктивну діяльність, але разом з тим через мову воно об'єктивізується і набуває суспільного характеру. Подібно до цього і мовна діяльність індивіда відзначається суб'єктивністю, проте мова, яка є суспільним надбанням, допомагає її об'єктивізувати. Отже, і мова, і мислення являють собою єдність біологічного і соціального (при визначальній ролі останнього), суб'єктивного і об'єктивного. Щоправда, існує ще чимало нез'ясованого в тому, як загальне (мова чи система її значень) перетворюється в свідомості кожної особи на винятково особисте, індивідуально-неповторне, а також у тому, як це індивідуально-неповторне об'єктивізується в загальне, переплавлюється в систему значень і форм цілого колективу.

Марксистське мовознавство вважає наріжним каменем своєї концепції визнання єдності мови і мислення на основі матеріалістичного світогляду. Та визнання єдності мови і мислення не повинно вести до їх ототожнення. Інколи єдність мови і мислення неправильно тлумачать як єдність форми і змісту, мову вважають формою, а мислення — змістом. Але форма і зміст є невід'ємними сторонами одного й того самого явища, отже, така постановка питання теж веде до ототожнення двох різних явищ, у яких є своя форма і свій зміст. Свого часу з наведених тлумачень виникло твердження, що думка виражається в слові. Проти цього доречно виступив Л. С. Виготський, який підкреслив, що думка не виражається в слові, а здійснюється («совершается») в ньому. Ще точнішим, очевидно, буде твердження, за яким думка і виражається, і здійснюється в слові.

Проблема, яка розглядається в цьому параграфі, має ще один аспект. Маємо на увазі внутрішнє мовлення та його мозкову організацію. Внутрішнє мовлення забезпечує постановку і розв'язання в свідомості мовця різноманітних пізнавальних завдань. Воно виникає на основі зовнішнього мовлення. Дуже довго панувала думка, ніби внутрішнє мовлення — це звичайне мовлення без моторного його завершення, отже, його структура повторює структуру зовнішнього мовлення. Однак наукові дослідження дозволили істотно відкоригувати попередні уявлення. Внутрішнє мовлення — це не просто промов-

лення «про себе», воно побудоване інакше, ніж зовнішнє мовлення, в ньому згортається тема повідомлення і розгортається його рема. Внутрішнє мовлення може обійтися без вказівок на часову послідовність подій. Зовнішнє мовлення неможливе без прив'язки до часу. Досліди проф. О. Р. Лурії показали, що пошкодження ділянок мозку, які регулюють звукову організацію мовлення, не впливають на внутрішнє мовлення. Виникаючи на базі зовнішнього, внутрішнє мовлення зберігає в собі лише окремі елементи майбутнього висловлювання з їх потенціальними зв'язками, що й забезпечує йому можливість розгорнутися в синтагматично організоване зовнішнє мовлення. У дітей внутрішнє мовлення формується значно пізніше, ніж зовнішнє. Є підстави вважати, що внутрішнє мовлення як особлива система передачі інформації використовує в мозку сигнали за своєю фізичною сутністю цілком відмінні від сигналів зовнішнього мовлення. Так, експерименти проф. М. І. Жинкіна підтверджують гіпотезу про можливість несловесного мислення у випадках переходу на код внутрішнього мовлення¹.

§ 4. Взаємозв'язок мови і мислення в системі мовних значень

Мовні значення вивчаються в межах менталінгвістики напрямком, який ще не здобув одностайно визнаного найменування. В літературі можна зустріти назви *когнітивна* (від лат. *cognitus* — пізнаний) *лінгвістика*, *понятійна лінгвістика* або *лінгвістична концептологія*, *контенсивна* (від фр. *contenu* — зміст) *лінгвістика*. Предметом цього напрямку є дослідження мовних значень та їх відношення до логічних і психологічних категорій, їх універсальних та специфічних в окремих етнічних мовах властивостей, встановлення типів і видів мовних значень.

Очевидно, заслуговує на увагу думка П. В. Чеснокова про важливість розрізнення у сфері мислення л о г і ч н и х форм, зумовлених потребами практичної діяльності і процесу пізнання (через що вони і є загальнолюдськими), і с е м а н т и ч н и х форм, зумовлених особливостями граматичної будови мови і здатних характеризуватися етнічними відмінностями. Логістичний напрям у мовознавстві зводив всі форми мислення до логічних. Мовний релятивізм зводив всі форми мислення до семантичних. Тим часом логічні й семантичні форми існують

---

¹ Див.: Ж и н к и н Н. И. Речь как проводник информации.— М., 1982.— С. 3.

у тісній єдності як дві сторони єдиного процесу організації думки ¹.

Значенням слова називають нервово-мозковий психофізіологічний зв'язок між відображенням фізичної сторони слова та відображенням позначуваної цим словом реальності, зв'язок, який встановлюється в людській психіці. Поряд з цим існує і функціональне визначення лексичного значення як сукупності потенціальних типових сполучень, в яких фіксується ділянка використання даного слова. Та подібне визначення викликає й чимало заперечень. Проти нього рішуче виступив Р. О. Будагов, який вважає подібне розуміння як концепцію абсолютної релятивності слова. Значення слова не може повністю залежати і визначатися його відношенням до інших слів ².

Деякі філософи-ідеалісти дуже часто відхрещуються від мови, вважаючи, що «справжнє мислення» відбувається без її допомоги. Тут варто згадати критику Енгельсом Дюрінга, який вважав, що абстрактне мислення не спирається на мову. З глибокою іронією Енгельс зауважив, що в такому разі тварини — найабстрактніші і найсправжніші мислителі. Серед філософів-неопозитивістів тепер поширена протилежна точка зору, за якою завдання філософії — аналіз повсякденної мови. До таких, наприклад, належав Л. Вітгенштейн, чий слова «Значення слова — це його використання» часто беруться на озброєння вченими неопозитивістських напрямів.

Мовним значенням також вважають відношення мовного знака до позначуваних об'єктів або до їх відображення в свідомості. Якщо виходити із так званого семантичного трикутника (див. розділ III, § 1), то під значенням мовного знака розуміють існуючий у свідомості зв'язок між фонетичним звучанням і денотатом (референтом) та смислом (сигніфікатом). Розрізняють *сигніфікативне* і *денотативне* значення. Сигніфікативне значення — це відношення знака до відображення предмета в свідомості. Денотативне значення — це відношення між знаком і сигніфікатом, взятими разом, до денотата. «Сигніфікативне значення — це вищий ступінь відображення дійсності в свідомості людини, той же ступінь, що й поняття. Значення слова відбиває загальні і водночас істотні ознаки предмета, пізнані в суспільній практиці людей. Значення слова тяжіє до поняття як до своєї границі» ³.

¹ Див.: Ч е с н о к о в П. В. Логические и семантические формы мышления как значения грамматических форм // Вопр. языкознания. — 1984. — № 5. — С. 3—13.

² Див.: Б у д а г о в Р. А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. — М., 1978. — С. 85—91.

³ С т е п а н о в Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975. — С. 13.

За іншими поглядами, розрізняються *структурні* та *інформативні* мовні значення. Структурні значення в загальних рисах збігаються з сигніфікативними, а інформативні — з денотативними. Структурні мовні значення — це значення самих мовних одиниць, які поділяються на *лексичні* і *граматичні* значення¹. Лексичне значення, на відміну від граматичного, відзначається прив'язаністю до окремого слова, граматичні значення властиві не окремому слову, а мові в цілому, бо в них відображаються найзагальніші відношення між предметами і явищами, пізнаними людиною. Через це граматичні значення є обов'язковими для всіх членів мовного колективу, в той час як лексичні значення можуть використовуватись мовцями в залежності від спеціальних знань і володіння різними функціональними стилями мови. Цим і пояснюється більша варіативність і частіша омосемічність лексичних значень порівняно з граматичними.

Лексичне і граматичне значення являють собою якісно різні узагальнення, хоч і перше, і друге є відображенням властивостей не одиничного предмета, а цілого класу предметів. В теоретичному мовознавстві існують різні розуміння лексичного значення слова. За одним із них лексичне значення — це найменування предметів, якостей, дій як явищ об'єктивної дійсності. Однак цей погляд фактично ототожнює лексичне значення із словом. Іноді вважають лексичним значенням узагальнений образ, відображення предмета чи явища дійсності. Таке тлумачення веде до ототожнення лексичного значення з поняттям. Нарешті, є погляд, що лексичне значення — це відношення слова, що його виражає, до позначуваного ним предмета або явища дійсності і до його психічного відображення².

Грамматичне значення інколи визначають як таке, що встановлюється між словами у реченні. Та подібне розуміння робить граматичне значення належним виключно до структури мови і виникаючим із самої мови. Саме тому граматичні значення дехто протиставляє лексичним як формальні — реальним. Однак граматичні значення такі ж реальні, як і лексичні, вони так само відображають об'єктивну реальність.

Існують і погляди, за якими розмежування лексичних і граматичних значень заперечується і визнається доцільним лише сумарний розгляд мовної семантики, без виділення в ній різних видів значень (такі думки відстоював у своїх працях

---

¹ Про лексичне значення див.: У ф и м ц е в а А. А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. — М., 1986.

² Див. вище. Пор.: Філософські питання мовознавства. — К., 1972. — С. 46 і далі.

В. М. Мигирин). Все ж існування граматичних категорій виправдовує виділення граматичних значень. Граматичною категорією називають певну сукупність однорідних граматичних значень, що мають у мові власні засоби вираження. Серед граматичних значень розрізняють: 1) такі, що відображають об'єктивні відношення між предметами і явищами навколишньої дійсності, наприклад значення числа у іменників *; 2) такі, які відображають відношення висловлювання до дійсності, наприклад значення особи, часу, способу дієслова; 3) такі, які відображають ставлення мовця до висловлюваного, наприклад значення мети висловлювання (повідомлення, запитання, спонування) або значення означеності/неозначеності.

Елементарне граматичне значення в спеціальній літературі інколи називають *грамемою*. Розрізнення лексичного і граматичного значень зумовлене семантичним аналізом мови, однак у слові, у висловлюванні ці значення існують не окремо, а лише у вигляді єдиного мовного значення тієї чи іншої мовної одиниці.

Інформативні (денотативні) мовні значення спрямовані на структуру повідомлення. Серед них виділяють *логіко-мовні значення* (наприклад, значення при актуальному членуванні речень), *предметно-понятійні значення* (наприклад, значення лексичних одиниць, зафіксовані як конкретні знання про предмети і явища об'єктивної дійсності), *емоційно-оцінкові значення* (існують і серед лексичних, і серед граматичних значень), *стилістичні значення* (виникають на основі того, що мова об'єднує в своїй структурі різні функціональні стилі).

Мовні значення називають «відчуженим мисленням», оскільки вони перетворилися в типові знання, відомі всім мовлянам даного колективу і використовувані ними як засіб оформлення і передачі думки. Різниця між мовними значеннями і значеннями логічних форм полягає в тому, що мислення спрямоване на пізнання об'єктивної дійсності і досягнення істини, а мовна діяльність передусім спрямована на формування думки та її передачу іншим учасникам мовного спілкування.

Важливе значення має концепція радянського лінгвіста І. І. Мещанінова про понятійні категорії. У зарубіжних мовознавців (О. Єсперсен, Л. Єльмслев та ін.) понятійна категорія ототожнювалася з логічними категоріями. Для І. І. Мещанінова понятійна категорія — це категорія мовна. «Будь-яке

---

* Значення числа не є обов'язково граматичним у всіх мовах світу. Наприклад, у китайській мові іменник не наділений граматичним значенням числа, але при необхідності спеціальні засоби (морфеми *минь* та *йге*) виражають множину (або розчленованість) і відповідно одиницу.

поняття, яке існує в свідомості людини, може бути передане засобами мови. Воно може бути виражане описово, може бути передане семантикою окремого слова, може в своїй мовній передачі утворити в ній певну систему. В останньому випадку виступає понятійна категорія. Вона передається не через мову, а в самій мові, не лише її засобами, а в самій її матеріальній частині. Таким чином, не будь-яке поняття, що передається мовою, є понятійною категорією. Нею стає таке поняття, яке виступає в мовній будові і одержує в ній певну побудову. Останнє знаходить свій вияв у певній лексичній, морфологічній чи синтаксичній системі»¹.

Отже, понятійні категорії стають граматичними лише тоді, коли набувають певної граматичної форми. Понятійні категорії, на думку І. І. Мещанинова, пов'язують мовний матеріал із загальною будовою людського мислення. До понятійних категорій, спільних для різних мов, відносяться предметність і предикативність, суб'єкт і об'єкт, атрибутивність, модальність, а також кількість та якість. Іншими словами, граматична категорія конкретна у кожній мові, в той час як понятійна є абстрактною і універсальною і лише через неї зіставляють однакові чи подібні граматичні категорії різних мов.

Інколи протиставляють *формальні* і *змістові* мовні значення, різниця між ними полягає в тому, що одні пов'язані безпосередньо з потребами спілкування, а інші — з відображенням об'єктивної дійсності. Формальні значення беруть участь в організації форми думки і структури висловлювання, а змістові значення організовують саму думку для вираження й передачі нового знання. При цьому одне й те саме значення може бути формальним і змістовим у різних випадках. Наприклад, значення чоловічого роду дієслів (в минулому часі), прикметників, а також іменників, які не називають статеву розрізняваних істот, є формальним; але значення чоловічого роду іменників, які називають істоти чоловічої статі, стає змістовим.

При функціональному розумінні мовного значення як властивості виражати і породжувати інформацію мовні значення можуть класифікуватися за джерелом інформації на *об'єктні* (якщо джерело інформації перебуває поза сферою свідомості), *суб'єктні* (якщо джерело міститься в самій свідомості) та *структурні* (якщо джерело інформації — в мовній структурі і системі). В цьому розумінні структурні значення збігаються з вище названими формальними, але частково виходять і за їх межі. Афіксальні морфеми суб'єктивної оцінки мають

---

¹ Мещанинов И. И. Понятийные категории в языке // Труды Военного ин-та иностр. яз.— М.— 1945.— № 1.— С. 15,

суб'єктне значення. Прийменники об'єднують у собі об'єктні й структурні значення.

В іншому плані розрізняють мовні значення за структурним типом мовних одиниць, що є їх носіями: значення морфем, слів, словотворчих типів, морфологічних і синтаксичних категорій. За останні роки в мовознавстві утвердився самостійний його розділ про словотворення, у зв'язку з чим набуло повноправного громадянства поняття «словотвірне значення». У словотвірних значеннях на перший план можуть виступати або об'єктні, або суб'єктні, або об'єднані об'єктно-суб'єктні значення. Серед значень морфологічних категорій провідними є об'єктні і структурні значення, але зустрічаються і суб'єктні, наприклад в категорії способу дієслова. Одна й та сама морфологічна категорія може дати різнотипне значення в різних частинах мови. Так, у іменників категорія числа — це об'єктне граматичне значення, а у прикметників, які узгоджуються в роді, числі й відмінку з іменниками, — значення цих категорій структурні.

Дослідження мовних значень має певні досягнення на лексичному рівні. Саме в слові перш за все розділили його лексичне і граматичне значення. Відома типологія лексичних значень, розроблена В. В. Виноградовим, за концепцією якого існують: 1) основні, або первинні, і похідні, або вторинні, номінативні значення; 2) прямі і переносні значення; 3) прямі номінативні і експресивно-синонімічні значення; 4) синтаксично вільні і зв'язані (фразеологічно зв'язані, функціонально-синтаксично обмежені та конструктивно зумовлені) значення¹. Ця класифікація продовжує розроблятися і уточнюватися учнями вченого.

Висувалися пропозиції розрізнявати у багатозначного слова «загальне» значення на відміну від конкретних його значень. Але ці погляди були піддані критиці як недостатньо обґрунтовані.

Л. О. Новиков вважає, що в лексичному значенні слід виділяти: 1) сигніфікативне значення («власне семантичне»); 2) структурне значення і як його різновиди: а) синтагматичне структурне значення (що характеризує лінійні відношення мовних знаків, їх сполучуваність тощо) та б) парадигматичне структурне значення (що характеризує відношення між знаками на парадигматичній осі, Л. О. Новиков ототожнює його з соссюрівською «значимістю»); 3) прагматичне значення, яке виникає внаслідок певного ставлення мовців до знаків, якими вони користуються (це емотивне значення слів); 4) сигматичне

---

¹ Див.: Виноградов В. В. Лексикология и лексикография // Избранные труды.— М., 1977.— С. 162—189.

значення, що виникає як відношення мовної одиниці до конкретного предмета реальної дійсності (вище таке значення було назване денотативним)¹.

Крім названих, виділяють ще конотативні значення. Конотацією в лексикології називають сукупність пов'язаних з певним словом знань, наприклад знань історико-мовного характеру або культурно-історичного порядку. Наприклад, слово *цілинник*, крім свого значення «той, хто працює на цілині, освоює цілинні землі», пов'язане із знаннями про здійснену в нашій країні в 50-х роках програму освоєння цілинних земель, відомими всім радянським громадянам. Слово *міщанин* може мати різні конотації залежно від того, яке його значення береться до уваги («особа із певної соціальної групи людей дореволюційної Росії» або «людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами і вузьким кругозором»). Нині розрізняють різні види конотації, які об'єднуються у певні типи: експресивний тип (конотації іронічності, евфемічності, меліоративності, пейоративності, посилення), стилістичний тип (конотації жаргонізму, розмовності, книжності, термінологічності, новизни), мовний тип (конотації діалектизму, запозичення, етимологічності), історико-культурний тип (конотації ідеологічності, архаїчності, культури).

Є певні успіхи у вивченні семантичної структури слів методом компонентного аналізу. Розрізняють слова однозначні і багатозначні. Окреме значення слова називають *семемою* *. Навіть семантична структура однозначного слова виявляється досить складною, оскільки вона утворюється, за подібними уявленнями, з різного типу семантичних ознак, або *сем*: загальних (категоріальних), інтегральних, диференціальних та потенціальних. Загальні семантичні ознаки (семи) об'єднують різні слова в єдину семантичну групу. Так, слова *передпокій, передня, прихожа, вестибюль, хол, гардероб, сіни* об'єднуються в одну групу завдяки наявності у них спільної загальної семантичної ознаки «службове приміщення в хаті чи будинку». Між собою ці слова можуть розрізнятися за допомогою різних диференціальних семантичних ознак, наприклад, *передпокій, передня, прихожа, вестибюль, сіни* відзначаються наявністю диференціальної ознаки «перша при вході кімната або приміщення». Серед них виділяються *вестибюль і сіни*

¹ Див.: Новиков Л. А. Семантика русского языка. — М., 1982. — С. 88—108.

* Інколи семему називають лексико-семантичним варіантом слова. Однак при такому терміновживанні виникають труднощі з визначенням інваріанта лексико-семантичних варіантів. Адже лексичні значення слова не перебувають у стосунках вільного варіювання між собою, бо кожне з них є інваріантним за своєю природою.

завдяки іншим диференціальним ознакам, що вказують на великий чи малий розмір відповідної кімнати чи приміщення. Слово *гардероб* не має в своєму значенні названих диференціальних ознак, зате має іншу — «приміщення, де звичайно лишають одяг». Крім того, його значення уточнюється ще однією ознакою — «в громадських будинках». Щодо потенціальних сем, то вони в лексичному значенні присутні латентно (приховано) і проявляються лише тоді, коли стають диференціальними при утворенні нових значень. Наприклад, у слові *баран* «самець вівці» семантична ознака «нерозумна істота» є лише потенціальною, а при утворенні похідного переносного значення (про людину) ця сема стає диференціальною. Таким же чином у слові *барліг* «лігво ведмедя» сема «брудне житло» є потенціальною, але при виникненні переносного значення (про людське житло) вона стає диференціальною.

Метод компонентного аналізу семантики дозволяє за допомогою порівняно невеликої кількості семантичних ознак описати практично необмежену кількість одиниць лексики. В такому випадку набір семантичних ознак може претендувати на опис понятійної системи людської свідомості. Але цей метод має і значні недоліки. Він стає надто громіздким, коли має справу з багатозначними словами. Так, англійське слово *bachelor* з його чотирма значеннями потребує для свого опису аж 19 сем! Не розроблені єдині критерії виділення семантичних ознак, через що при застосуванні цього методу дослідник не застрахований від суб'єктивізму. Певні диференціальні семи можуть бути істотними в одній мові і зовсім не виділятися в інших мовах. Скажімо, дієслова *іти* та *їхати* розрізняються в українській мові за семою, що відбиває спосіб пересування в просторі. Ця сема виявляється неістотною для дієслів пересування у французькій мові, де *aller* означає і «йти», і «їхати». Семантичний континуум (від лат. *continuum* — безперервне, суцільне) відображення дійсності членується на окремі сегменти різними мовами по-різному. Через це в англійській мові, наприклад, значення дієслова *to wash* об'єднує значення двох українських дієслів: *мити* і *прати*. Семи — це не дискретні величини і не матеріальні об'єкти. Отже, немає універсального інвентаря семантичних ознак, який можна було б застосовувати до опису словесних значень різних мов. Питання про те, що реально відповідає в мисленні семантичним ознакам як одиницям компонентного аналізу, ще не розв'язане. Не встановлено, чи набір сем певної семени має впорядкований характер. Навіть якщо визнається впорядкований характер внутрішньої структури значення, то залишається невідомим — довільний чи недовільний порядок сем, а також чи порядок зумовлений семантичними закономірностями самої

системи значень даної мови. Неясно, яким чином ієрархічна впорядкованість структури значення слова може сполучатися з принципом нелінійності, що характеризує семантику мовного знака. Дослідники звертають увагу на те, що, «по-перше, реально функціонуюче значення виявилось незвідним до невеликої кількості семантичних компонентів, а, по-друге, реальний набір компонентів значення виявився нежорстким, незвідним до певної обмеженої, замкненої структури»¹. Багато лінгвістів заперечують можливість описати через штучну мову семантичних ознак реальні лексичні значення. В усякому разі словесна інтерпретація на універсальному семантичному коді значень окремих слів виглядає зарозумілою, або навіть кумедною. Так, значення слова *сидіти* тлумачиться: «агент покоїться за допомогою нижнього і тильного медіатора»; слова *батько* «агент, який за допомогою невідчужуваного ефектора робить так, що інший агент за допомогою невідчужуваного медіатора робить третього агента існуючим»; слова *хлопець* «агент, що існує недовго і здатний через невідчужуваний ефектор робити так, що інший агент через невідчужуваний ефектор робить третього агента існуючим»². Наскільки простіше визначення цих слів у тлумачному словнику! Багато лінгвістів заперечують можливість описати через штучну мову семантичних ознак реальні лексичні значення. Однак практичне застосування компонентного аналізу у семантиці, попри всі його недоліки, приносить користь при встановленні і вимірі ступеня синонімічності лексичних одиниць, при уточненні тлумачення значень слів у лексикографічних працях*.

Проблема полісемії слова ставить досить серйозні труднощі перед лексикографами при описуванні лексичної системи мови. Значення багатозначного слова пов'язані між собою похідним зв'язком. Непохідне значення — це, звичайно, пряме значення, воно предметно спрямоване. Пряме значення буває вмотивованим і невмотивованим з погляду його словотвірного членування. Переносні значення — це завжди похідні і вмотивовані значення.

На інших рівнях мовної системи мовні значення досліджені у меншій мірі. Немає докладних і повних описів словотвірних, морфологічних та синтаксичних значень окремих мов, ще менше подібних праць, здійснених під кутом зору зіставного вивчення різних мовних систем.

¹ Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи.— Воронеж, 1985.— С. 13.

² Мартынов В. В. Универсальный семантический код. Грамматика. Словарь. Тексты.— Минск, 1977.— С. 155, 159.

* Докладно про цей метод див. у статті: Цетков Н. В. К методологии компонентного анализа // Вопр. языкознания.—1984.— № 2.— С. 61—71.

Важливе значення має вивчення не тільки власної семантики мовних одиниць, а й тієї семантики, яка породжується їх сполучуваністю в текстах — контекстом. Як відомо, контекстом (від лат. *contextus* — сплетіння) називають відрізок ланцюга мовлення, який складає оточення розглядуваної мовної одиниці. Оскільки мова відрізняється лінійним характером, то у кожній її одиниці при використанні в мовленні виникає контекст. Таке розуміння відрізняється від вузького розуміння контексту, яке визнає його лише для слів — одиниць словникового складу, мови (словесний контекст). Значення мовної одиниці може цілком залежати від її оточення. Так, лат. *altus* набуває різного значення залежно від контексту, в якому воно вживається: *altus mons* «висока гора», *altus vir* «благородна людина», *altus somnus* «міцний сон», *altum vulnus* «глибока рана». Особливо значна роль контексту в художніх творах, де він активізує потенціальні семи вживаних слів¹.

Заслуговує рішучого засудження погляд, поширений серед зарубіжних лінгвістів, за яким значення не можна розглядати як компонент мови, бо воно, мовляв, належить до позамовної дійсності. Подібні твердження характеризують передусім американських дескриптивістів. Так, Г. Глісон писав: «Зміст, поза його структурою, не піддається якомусь узагальненню. Субстанція змісту складається, безперечно, з усієї сукупності людського досвіду. Тисячі вчених, кожний у своїй галузі, працювали, щоб пролити світло на цю величезну масу матеріалу. Однак єдиного підходу, який дозволив би охопити весь матеріал в цілому і таким чином послужив би відправним пунктом для порівняння різних мовних структур, ще немає»². Подібна позиція виявляється агностичною і тому неприйнятною. Мовознавство має всі можливості власними силами й засобами вивчити семантичний аспект мови. Навіть американські лінгвісти самі почали в останній час підкреслювати важливість вивчення семантичних проблем. Р. Якобсон писав ще у 1972 р.: «У світовій лінгвістиці останніх п'яти десятиліть дослідження значення все більш наполегливо висувається на позицію центрального завдання аналізу мови... Не можна більше гратися в хованки із значенням і розглядати мовні структури поза семантичними проблемами»³.

В наші дні все голоснішими стають вимоги розрізнення у мовознавстві понять «значення» і «смысл». Таке розрізнення було започатковане Л. С. Виготським. Під «значенням» розуміють

¹ Див.: Контекстная семантизация лингвистических единиц.— М., 1984.— 224 с.

² Г л и с о н Г. Введение в дескриптивную лингвистику.— М., 1959.— С. 44—45.

³ Общее языкознание: Хрестоматия.— Минск, 1976.— С. 113—114.

систему зв'язків, що стоять за словом і відбивають загальний людський досвід. «Смислом» слова називають індивідуальне значення слова, виділене з об'єктивної системи зв'язків слова у мовленні окремої особи. У психолінгвістиці відповідно до цього протиставляють «референтне значення» і «соціально-комунікативне значення» слова. Перше виникає об'єктивно, друге має завжди ситуативне і афективне забарвлення, пов'язане з його суб'єктивним використанням. Інші лінгвісти визнають «смислом» тільки значення речення як комунікативної одиниці, а терміном «значення» позначають ідеальну сторону одиниць семантичної системи мови. За такими поглядами, смисл можна розчленувати на значення слів, які співвідносяться з денотатами і референтами і, отже, мають предметно-дискретний характер.

Є й інші розуміння смислу. Так, Т. П. Ломтев вважає смислом спосіб представлення денотата (предмета) в назві. Наприклад, денотат слова *дядько* може бути виражений словосполученням *батьків брат, мамин брат, тітчин чоловік*. За Ломтевим, у кожному такому випадку об'єкт виражається різними смислами¹. В. А. Звегінцев вважає смисл немовною категорією, завдяки якій реалізується мовне явище значення. Представники інженерної лінгвістики дійшли висновку, що будь-яке реальне повідомлення містить у собі три смисли: 1) незалежний від тих, хто спілкується, універсальний смисл, 2) авторський (адресантський) смисл і 3) перцептивний смисл, який добуває з повідомлення адресат (див. «Вопросы языкознания», 1985, № 4, с. 21). У сучасному мовознавстві лише тільки починається розробка методів і прийомів дослідження, заснованих на розмежуванні і співвідношенні мовного і смислового змісту.

§ 5. Теорія мовної відносності та її критика

Ідеалістичні перекручення стосунків між мовою і мисленням не раз спотворювали справжню картину відношення цих членів діалектичної єдності. Ще в минулому сторіччі В. Гумбольдт висунув тезу про повну залежність ставлення людини до навколишньої дійсності від її мови. Якщо Кант, проповідуючи агностицизм, вважав, що людина орієнтується в хаотичному сплетінні окремих чуттєвих даних за допомогою апріорних категорій розуму, то Гумбольдт оголосив мову вічним

¹ Див.: Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание.— М., 1976.— С. 262.

посередником між духом і природою. Для Гумбольдта мова — це світогляд (Weltanschauung), що визначає людську діяльність. Мова живе нібито самотійним життям, підкоряючи собі людину. На думку Гумбольдта, не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми. «Кожна мова викреслює навколо народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло»¹.

По суті, саме ці ідеї Гумбольдта відроджені в ХХ ст. у так званій гіпотезі Сепіра — Уорфа про зв'язок культури і мови і про глибокий вплив мови на становлення логічних і світоглядних категорій. Ця гіпотеза відома в лінгвістиці ще під назвою теорії мовної відносності. Професор Чикагського університету Е. Сепір висловив думку, що поведінка людей перебуває під впливом мови, яка є засобом спілкування в даному суспільстві, і що повне усвідомлення дійсності неможливе без мови. Його учень Б. Л. Уорф розвинув цю думку в теорію про вплив мовних форм на норми мислення. За його поглядами, навколишня дійсність — це безладний потік різноманітних вражень, закон і порядок у який вносить мова. Але у кожній мові свої власні форми, тому й дійсність уявляється по-різному людям, які розмовляють різними мовами. Таким чином, мова виступає як спеціальна система організації людського досвіду, вона, образно кажучи, є тими окулярами, крізь які людина бачить світ. Звідси робиться узагальнення, що й логіка не відбиває дійсності, а залежить цілком від мови, тому, натякає Уорф, якби Ньютон говорив не англійською мовою, а мовою індіців хопі, його концепція всесвіту мала б зовсім інший вигляд, бо в мові хопі система мовних значень цілком відрізняється від тієї, яка спостерігається в мовах так званого середньоевропейського стандарту. Принцип мовної відносності формулюється таким чином: «подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину всесвіту лише при подібності або, принаймні, при співвідносності мовних систем»².

Та якби рідна мова лінгвіста суворо обмежувала його мислення і пізнавальну діяльність, стало б неможливим існування зіставної лінгвістики, оскільки дослідник не зумів би вловити відмінності між різними мовами. Сама діяльність авторів теорії мовної відносності спростовує їхні теоретичні побудови.

Щоб аргументувати цю теорію, її прибічники звертаються до мов, різко відмінних за своєю граматичною структурою від індоєвропейських, але тлумачать граматичні значення цих мов крізь призму індоєвропейських мов, здебільшого через буквальний переклад на ці мови. Однак такий переклад, особливо

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 80.

² Новое в лингвистике.— М., 1960.— Вып. 1.— С. 175.

стосовний граматичних категорій, дуже часто спотворює уявлення про граматичні значення, оскільки вони можуть бути цілком своєрідними не лише в мові, з якої перекладають, а і в мові, на яку здійснюється переклад. От, наприклад, як звучить у буквальному перекладі короткий текст мовою суахілі: «Вона-бути-в минулому-там людина одна вона-яка бути-в минулому сліпа з народження її. День один воно-приходить-тепер-повз чудо: очі його вони-ставати-в минулому-відкриті так тільки раптом. І перед її воно (місце)-бути- в минулому з осел він стояти-в минулому вона-його-побачити-в минулому цей осел-вона-не бачила речі більше».

При перекладі ми користуємось словами, в значення яких входять граматичні значення, невідомі мові, з якої здійснюється переклад. В мові суахілі немає відмінків, немає чоловічого, жіночого чи середнього роду, які є в нашій мові. От чому буквальний переклад не дає змоги зрозуміти думок, сформульованих у вищенаведеному тексті. Але ці думки цілком зрозумілі, якщо ми не будемо наполягати на відтворенні в перекладі всіх граматичних значень і конструкцій мови оригіналу: «Жила собі людина сліпа від народження. Одного дня трапилось чудо: її очі раптом відкрилися. Випадково перед нею тоді стояв осел. Сліпий побачив осла і більше нічого не бачив».

Спосіб перекладу граматичних значень піддав критиці ще сам Е. Сепір, коли показав, що латинський вираз *illa alba femina quae venit* «та біла жінка, яка приходить» мусить у такому випадку мати вигляд: «той-один-жіночий-діяч один-жіночий-білий-діяч жіночий-діючий-один-жінка який-один-жіночий-діяч-інший один-тепер приходить»¹.

Спостереження етнографів над різними народами свідчать, що у окремих із них існують розвинені системи в лексиці, які відбивають умови і спосіб життя цих народів. Але ці свідчення аж ніяк не можна тлумачити так, ніби у даного народу даний спосіб життя зумовлений наявністю відповідних мовних значень. Один із американських етнолінгвістів підкреслює, що в мові навахо специфічно виражаються поняття, пов'язані з рухом, і нагадує про кочовий спосіб життя даного племені. Та було б безглуздом гадати, що індіанці навахо почали кочувати завдяки даній граматичній особливості їхньої мови. Навпаки, в мові відбивається реальна дійсність, пізнана людським досвідом.

Б. Л. Уорф вважає, що «основа мовної системи будь-якої мови (іншими словами, граматики) — це не просто знаряддя для відтворення думок. Навпаки, граматика сама формує думку, є програмою і керівництвом розумової діяльності індиві-

¹ Сепір Е. Язык.— М.; Л., 1934.— С. 74—75.

да, засобом аналізу його вражень та їх синтезу... Ми розчленовуємо природу в напрямку, підказаному нашою рідною мовою. Ми виділяємо в світі явищ ті чи інші категорії й типи зовсім не тому, що вони (ці категорії й типи) самоочевидні; навпаки, світ виступає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який повинен бути організований нашою свідомістю, а це означає в основному — мовною системою, яка зберігається в нашій свідомості»¹. Та мова не може бути основним чинником, що визначає мислительні процеси. У твердженні Уорфа наслідок тлумачиться як причина.

Якщо робити послідовні висновки з теорії мовної відносності, то треба відмовитися від положення про пізнаваність об'єктивної реальності, оскільки ця реальність по-різному відбивається різними мовами. Якщо у ескімосів є кілька десятків слів для позначення різних видів снігу, а в нашій мові тільки одне, то це не означає, що ми не можемо відрізнити сніг сухий від снігу мокрого, сніг мерзлий від снігу талого і т. д. пізнавально чи мовно. Якщо у мові хопі «метелик», «літак» і «льотчик» позначаються одним словом, абсурдно вважати, що носій цієї мови не може відрізнити літак від метелика чи від льотчика.

З теорією мовної відносності змикається неогумбольдтіанська концепція Л. Вейсгербера, побудована на аналогічних міркуваннях. Але якщо в Уорфа йдеться про відмінності між різними культурами, то концепція Вейсгербера обстоює відмінність «національного духу». Згідно з цією концепцією мова перетворює навколишній світ у ідеї. Мова — це безперервна діяльність, яка визначає спосіб сприйняття людиною дійсності. Мови різних народів — це різні картини всесвіту, зумовлені відмінностями «національного духу» цих народів. Вейсгербер підкреслює суб'єктивний підхід людини до пізнання об'єктивної реальності. Людина спроможна пізнати лише те, що створює її мова. Отже, і в цьому випадку мова ототожнюється з мисленням і відривається від матеріального світу. Боннський професор посилався на лексичні приклади, щоб довести, ніби між науковим поняттям і його мовним розумінням існує розрив. Так, ботаніка не розрізняє певного класу «бур'янів», але в німецькій мові є відповідне слово і поняття — *Unkraut*. Те ж саме можна сказати і про «овочі», які об'єднують відповідним словом найрізноманітніші рослини з погляду ботаніка. Але мовні значення не збігаються з категоріями мислення. Тому не можна вважати, що українці, які вживають конструкцію типу *взяв ножа, зрубали дуба*, тлумачать об'єкти, позначувані словами *ніж*, *дуб* як належні до категорії живих

¹ Новое в лингвистике.— Вып. 1.— С. 174.

предметів. З тієї самої причини навряд чи будь-який українськомовний віднесе *мерця, покійника* до живих істот, хоч мовні форми об'єднують ці слова з тими, які позначають живих істот.

Вейсгербер вважав, що форма визначає зміст, що коли в мові немає певної форми, то в ній немає й відповідного змісту. А якщо в мові немає певного змісту, людина неспроможна його розрізнити. Однак ці міркування не мають під собою ніякого ґрунту. Хоч у мові слов'янина немає різних слів для позначення пальця на руці і пальця на нозі, а в мові француза протиставляються *doigt* і *orteil*, це не означає, що француз і слов'янин по-різному сприймають об'єктивну реальність. Зіставлення різних «картин світу», створюваних різними мовами, мимохіть веде дослідника до оцінки цих картин, а звідси рукою подати до шовіністичних висновків про переваги однієї мови над іншою.

Прибічники теорії мовної відносності підкреслюють, що категорії мови впливають на мислення, але мислення вони оцінюють, виходячи з мовних даних. Психологи підкреслюють необхідність використання незалежних від мови даних для оцінки процесів пізнання і заперечують довільний характер зв'язку між мовою і досвідом, а також суворі обмеження мовою процесів пізнання ¹.

Слід мати на увазі, що стосунки людини з об'єктивною реальністю здійснюються не лише за допомогою мови. Мова, незважаючи на її величезну роль в аналізі й класифікації фактів і явищ реальної дійсності, не може відгородити людину від безпосереднього існування в цій дійсності і постійного до неї пристосування. Теорія мовної відносності ігнорує практичну діяльність людини як джерело, рушійну силу і критерій в процесі пізнання. Мова не є екраном, що відгороджує людину від природи, екраном, на якому людина (або «національний дух») вимальовує певні форми, за якими важко розгледіти справжні контури дійсності. Мова — це прожектор, за допомогою якого людина освітлює свій процес пізнання дійсності у своїй практичній діяльності. Мова — не стіна, яка загороджує свідомість людини від об'єктивного світу, а міст, по якому людина підходить до пізнання цього світу.

Засновники й апологети теорії мовної відносності свої всеохоплюючі висновки роблять на суто частковій підставі ². Заперечення загальнолюдського характеру мислення, здійс-

¹ Див.: Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. — М., 1977. — С. 77.

² Див.: Гаркавец А. Н. Понимание специфики языка как общественного явления // Современное зарубежное языкознание: Вопросы теории и методологии. — К., 1983. — С. 12.

нюване неогумбольдтіанцями, спирається на реальні факти відмінностей у значеннях форм різних мов. Та ці семантичні розходження, які спостерігаються лише при зіставленні ізольованих лексичних одиниць і граматичних утворень, нейтралізуються в мовленні, яке спроможне передати будь-який зміст. В радянському мовознавстві теорія мовної відносності була спростована і експериментально (праці І. Н. Горелова).

Отже, загальний гносеологічний висновок теорії мовної відносності про вплив мови на формування людського світогляду слід відкинути як безпідставний. «Філософія неогумбольдтіанства є суб'єктивно-ідеалістичною філософією позитивізму, і засновується вона на метафізичному перебільшенні активності мови і, отже, активності абстрактного мислення в процесі пізнання»¹. Та це не означає, що слід відкинути й окремі об'єктивні спостереження прибічників цієї теорії. Насамперед це стосується різноманітності мовних засобів відображення дійсності і різного обсягу значень слів у різних мовах. Ніхто не може заплющувати очі перед цим фактом.

Якщо зважити на взаємні стосунки основних величин, про які йдеться в теорії мовної відносності, а саме мови, мислення і об'єктивного світу, то слід визнати, що мова є похідним явищем і від об'єктивного світу, і від мислення. Мова відбиває в собі і діяльність мислення, і матеріальні умови, в яких ця діяльність має місце. Відбиваючи в собі і об'єктивний світ, і свідомість, що його відображає (а процес відображення не має дзеркально-мертвого характеру), кожна мова здійснює це неоднаково. Ця неоднаковість відображення може бути пояснена різними причинами. По-перше, здійснюють свій вплив матеріальні й соціальні умови існування носіїв мови. По-друге, людська свідомість пізнає об'єктивну реальність не торованим шляхом, в процесі пізнання люди можуть помилятися і збиватися на манівці, все це відбивається в мовах різних людських колективів, створюючи різноманітні «картини світу». По-третє, кожна мова має свою власну структуру, її внутрішні системи пов'язані між собою закономірними стосунками і включення до неї нових фактів завжди відбувається відповідно до цих стосунків. Специфічної форми набувають і зміни мовної системи. Нарешті, сукупність мовних значень не є чимсь незмінним, ці значення так само перебувають, як і все у світі, в безперервному русі.

Залишаються в силі і деякі спостереження адептів теорії мовної відносності стосовно впливу мови на поведінку людини. Недарма одна з важливих проблем сучасного мовознавства

---

¹ Философские основы зарубежных направлений в языкознании.— С. 25.

стосується вивчення мови як засобу впливу¹. Адже мова зберігає в собі весь досвід попередніх поколінь і впливає на людину, формуючи її поведінку відповідно до норм, вироблених цим досвідом. Але цей вплив здійснюється не через гносеологічні властивості мови, як намагався твердити Уорф, посиляючись на поведінку людей поблизу складу з порожніми бензиновими бочками. На думку Уорфа, небезпечна поведінка людей, які палять цигарки і кидають недокурки поблизу порожніх бензинових бочок, визначається словом *порожні*, хоч насправді порожні бензинові бочки в пожежному відношенні небезпечніші, ніж повні, оскільки суміш пари бензину з повітрям являє собою вибухову речовину. Цілком очевидно, що поведінка людей, які палили цигарки біля порожніх бензинових бочок, визначалася тим, що їм бракувало знань про вибухові властивості пари бензину. Взагалі, якщо стати на точку зору Уорфа, то доведеться визнати, що люди, які розмовляють різними мовами, поведуть себе по-різному в одній і тій самій ситуації. Реальне життя доводить безпідставність такого припущення.

Разом з тим не можна заперечувати й певного впливу мовних форм на людське сприйняття. В одному експерименті чехові, поляку і французу були подані для сприйняття три абсолютно рівних за своєю інтенсивністю стуки. Кожен із учасників експерименту інтерпретував стуки відповідно до моделі словесного наголосу в своїй рідній мові: чехові здалося, що найінтенсивнішим був перший стук, полякові — другий, а французу — останній*.

В сучасному зарубіжному мовознавстві робляться спроби підновити теорію мовної відносності. Американський лінгвіст Д. Х. Хаймс, намагаючись врахувати суспільний характер мови, робить наголос на тому, що відмінності у використанні мови визначаються соціальними чинниками, в тому числі ставленням носіїв мови до її використання². Такий висновок правильний, але у Хаймса він скоординований з визнанням теорії мовної відносності.

Радянський дослідник Г. Брутян на противагу принципу мовної відносності висунув принцип мовної додатковості, який полягає в тому, що в мовній картині світу є, крім центральних, периферійні ділянки, які залишаються за межами логічного відображення. Через словесні образи і мовні моделі відбувається додаткове «бачення світу». Мовне моделювання світу,

¹ Див.: Язык как средство идеологического воздействия.— М., 1983.— 218 с.

* Проф. І. Н. Горелов піддає сумніву чистоту цього експерименту.

² Див.: Х а й м с Д. Х. Два типа лингвистической относительности // Новое в лингвистике.— М., 1975.— Вып. 7.— С. 229—298.

сполучаючись з його логічним відображенням, забезпечує відтворення більш повної і всебічної картини навколишньої дійсності у свідомості людей¹. До цього слід додати і ту велику роль, яку відіграє в процесі пізнання світу оволодіння, крім рідною, ще й іншими мовами.

Однак теза, висунута Г. Брутяном, не знайшла загального визнання, оскільки принцип мовної додатковості ґрунтується на мовчазному визнанні незалежності мови від мислення. Проте ця ідея заслуговує на увагу в плані розрізнення логічного мислення і людської свідомості (див. вище, § 1).

Оцінюючи теорію мовної відносності в цілому, слід сказати, що вона явно переоцінює роль мови, виводячи її безпосередньо з реальної дійсності й ігноруючи те, що зміст, який виражається мовою, не є арифметичною сумою мовних значень, використовуваних для передачі змісту². Свідомість завжди має можливість вийти за межі змісту мовних одиниць, завдяки чому семантика мови ніколи не залишається нерухомою, а постійно розвивається.

Можна додати, що й інші спроби переоцінити значення мови в процесі пізнання, здійснені філософами-ідеалістами, не можуть претендувати на визнання. Такими, наприклад, були намагання загальної семантики (течія американської філософії) та лінгвістичної філософії вважати аналіз мови єдиною метою філософської науки. Мова, на думку цих філософів-ідеалістів,— це єдиний предмет філософських досліджень. Американські філософи школи загальної семантики, замість того щоб шукати реальні економічні, соціальні й політичні причини розходжень між світом соціалізму і світом капіталізму, намагалися підмінити їх семантичним розходженням мов. Суспільні стосунки вони перетворюють на функцію відношень між мовними знаками і мовними значеннями. Представники лінгвістичної філософії ототожнюють мовний зміст з об'єктивною дійсністю. Та аналіз мови не може підмінити собою теорії пізнання. Мовознавство може дати в розпорядження філософів цінний матеріал, якщо воно осмислить і вивчить у всіх аспектах мовні значення, їх перетворення у смисл мовних повідомлень*.

---

¹ Див.: Б р у т я н Г. А. Гипотеза Сепира—Уорфа.— Ереван, 1968.— С. 57.

² Пор.: П а н ф и л о в В. З. Философские проблемы языкознания.— М., 1977.— С. 36.

* З нової літератури див.: А б р а м я н Н. Л. Гносеологические аспекты языкового значения.— Ереван, 1986.— 102 с. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.— М., 1988.

РОЗДІЛ III

ЗНАКОВА ТЕОРІЯ МОВИ

§ 1. Мовознавство і семіотика

Людина відрізняється від тварин тим, що вона створила засіб спілкування, який складають знаки для передачі інформації. Мовні знаки не тільки передають інформацію, а й беруть безпосередньо участь у її формуванні. Ось чому дуже важливо з'ясувати знакові властивості мови. Розділ мовознавства, який вивчає цю сторону мови, називається *лінгвосеміотикою*. *Семіотика* (від грец. σημεῖον — знак) — це наука про різні знакові системи, використовувані в людському суспільстві для передачі інформації, і про закономірності їх функціонування.

Знак — це не властивість предмета, а функція, якої предмет може набути. Знакова функція полягає у можливості предмета представляти собою (замішувати) щось для когось. Сам знак — це певний матеріальний об'єкт, який може бути сприйнятий органами чуття. Але знак дозволяє людині перейти межу чуттєвого сприймання, бо він є матеріальною опорою мислення. Об'єкт, представлений знаком, називають *денотатом* (від лат. denotatus — позначений) або *референтом* (від англ. reference — еталон). Знаки, пов'язані спільною функцією чи метою, утворюють знакові системи. За іншими концепціями розрізняють референт як одиничний предмет, денотат як клас ідентичних предметів, і сигніфікат — як сукупність ознак класу предметів.

В межах семіотики розрізняють три аспекти дослідження знаків: 1) *синтаксичний* аспект досліджує відношення між знаками в межах даної системи, 2) *семантичний* аспект вивчає відношення знаків до позначуваних ними явищ і предметів, 3) *прагматичний* аспект досліджує ставлення до знаків тих, хто ними користується. Німецький філософ-марксист Г. Клаус до цих трьох аспектів додав ще один, але в його концепції семантичний аспект досліджує відношення знака не до позначуваного об'єкта, а до розумового відображення об'єкта, у той час як *сигматичний* аспект вивчає відношення знака до об'єкта. Таким чином, у семіотиці виділяються *синтактика*, *сигматика*, *семантика* і *прагматика*. У лінгвістиці синтактиці семіотики відповідають одночасно *синтагматика* і *парадигматика* (див. розділ IV, § 8).

Першим серед мовознавців сформулював знакову теорію мови Ф. де Соссюр, однак не всі висловлені ним положення прийнятні для радянського мовознавства. Соссюр вважав, що

лінгвістика є лише частиною загальної науки семіології (так він називав семіотику), а семіологія в свою чергу є частиною соціальної психології. Отже, лінгвістика і семіотика, за Соссюром, перебувають не у відношеннях перетину, а в стосунках включення: семіотика включає в себе лінгвістику. Звернувши увагу на спільні моменти мови та інших знакових систем, Соссюр повністю ухилився від відповіді на питання про своєрідність мовної знакової системи і про незнакові властивості мови.

Межі семіотики інколи розширюють за рахунок включення до її об'єкта не лише знакових систем, використовуваних у людському суспільстві, а й різноманітних інших «знаків», у тому числі сигналів, використовуваних тваринами, і знаків-прикмет, існуючих у природі. Один із засновників семіотики американський філософ Ч. С. Пірс вважав, що теоретично можливе існування 59049 класів знаків, які зводяться до трьох основних типів: 1) *знаки-копії*, або іконічні знаки, 2) *знаки-індекси*, або знаки-прикмети, 3) *знаки-символи*.

Знаки-копії, засновуються на наявності певної спільної властивості (чи властивостей) у знака і денотата. Прикладом іконічного знака може бути фотографія. Знаки-індекси, або знаки-прикмети, засновуються на певній суміжності знака і денотата, наприклад, дим від вогнища є знаком того, що десь горить. Знаки-копії та знаки-прикмети є *вмотивованими*, бо зв'язок між знаком і денотатом зумовлений спільною властивістю, або ж відношенням суміжності. Їм нібито протистоять знаки-символи, в яких зв'язок між знаком і денотатом є умовним, а не вмотивованим. Проте і знаки-символи бувають умотивованими, в усякому разі вони зберігають з позначуваними денотатами певну структурну схожість, передаючи їх образ окремими елементами позначення.

Однак ця класифікація не може бути задовільною, оскільки розширює об'єкт семіотики за межі знакової ситуації (що є частиною комунікативної ситуації), включаючи до нього не лише знаки, якими користуються в людському суспільстві, а й окремі природні явища, витлумачені як знаки. Наприклад, тінь, що падає на землю в сонячний день від дерева, теж оголошують знаком. При цьому забувають, що важлива не лише матеріальна форма знака, а і його змістова сторона, яка виступає як його значення.

Тому передусім слід розрізняти *мовні знаки* і *немовні знаки*. Серед останніх можна розглядати: знаки-копії, наприклад муляж сиру чи ковбаси у вітрині гастрономічного магазину; знаки-прикмети, наприклад слід якоїсь тварини; знаки-сигнали, наприклад сокотання квочки, яка скликає курчат до пшо-на; знаки-символи, наприклад графічне зображення серпа і

молота як символу союзу робітничого класу і селянства. Мовні знаки мають мішаний характер, в них можуть поєднуватися іконічні, індексальні та символічні ознаки. Вони виникли із знаків-сигналів у процесі суспільної праці первісних людей. У тварин існують певні способи спілкування і навіть окремі способи передачі інформації, але тварини не знають основного комунікативного акту — діалога. Бджола, яка прилетіла з взятком, інформує своїм «танцем» інших бджіл, де вона його брала, але не вступає з ними у діалог. Бджоли, які сприймають таку інформацію, лише відтворюють (повторюють) танець «розвідниці». Подібне спілкування є не знаковим, а сигнальним. Сигнали не дозволяють тваринам вийти за рамки природи, конкретних життєвих ситуацій тощо, це спроможна зробити лише людина за допомогою мовних знаків.

Людиноподібна мавпа може користуватися знаряддям, але тільки людина спроможна виробляти знаряддя, тобто користуватися одними знаряддями для створення інших. Одночасно людина здатна створити із сигналу мовний знак, позначаючи за допомогою його *екстероформи* (зовнішньої матеріальної форми) або *експонента* (від лат. експо — виставляю напоказ) ідеальне відображення певного об'єктивного предмета чи явища у своїй свідомості (*інформу*). Інколи певну інформацію може передавати відсутність знака в ситуації, де його використання можливе. У такому разі говорять про *нульові знаки*.

Мовний знак об'єднує в собі матеріальне і ідеальне. Ідеальне характеризує людську свідомість, що є вищою формою відображення об'єктивної дійсності. Лише людина єдина в світі спроможна створити значення, використовуючи для цього матеріальне. Природа неспроможна створювати такі знаки, бо в природі можливі лише сигнали, за допомогою яких спілкуються між собою тварини. Якщо в знакові розрізняються дві сторони — *позначення* і *значення*, або екстероформа та інформа, — то в сигналі ці дві сторони не диференціюються, а становлять нечленоване ціле. Сигнали завжди безпосередньо прив'язані до певної ситуації і по суті залишаються незмінними. Сьогоднішній голодний кіт, очевидно, ~~няк~~^{як} ~~так~~ само, як і його далекий предок, що жив кілька тисяч років тому. Знаки ж, якими користуються для спілкування люди, завжди опосередковані і змінні. Немає таких людських мов, які б залишалися незмінними протягом кількох тисяч років. Це стосується не тільки мов, а й інших знакових систем, якими люди передають інформацію.

Отже, слід чітко розрізняти «знаки», які спостерігаються в природі, і знаки, якими користуються люди. З цього погляду мають рацію ті представники семіотики, які диференціюють природні знаки і умовні знаки. Природні знаки, які називають

ще симптомами, складають єдність з тим предметом, знаком якого вони можуть уявлятися для людської свідомості. Сірувато-білі крапки величиною з макове зернятко, оточені червоним ореолом, які з'являються на слизовій оболонці губ у дитини, що захворіла на кір, не є знаком хвороби, а її ознакою, частиною її загального розвитку. Причому в процесі пізнання люди можуть помилитися у визначенні належності ознаки до предмета.

До речі, симптоми не подібні до знаків ще й тому, що вони не усвідомлюються як знаки тими, хто їх створив. Симптоми тлумачаться як знаки тим, хто їх сприймає. Стогін непритомного хворого або плач немовляти не створюються як знаки, вони виникають мимохіть, як наслідок певних фізіологічних (патофізіологічних) процесів, і лише той, хто сприймає стогін хворого чи плач дитини, може тлумачити ці явища як знак певного фізіологічного стану хворого чи немовляти. Звичайно, і хворі, і діти можуть свідомо стогнати чи плакати, як, наприклад, у випадку, наведеному К. Чуковським:

— Ну, Ньюро, годі, не плач.

— А я плачу не тобі, а тьоті Зіні.

У подібній ситуації, яку можна назвати знаковою, плач цілком природно можна тлумачити як усвідомлений знак вимоги дитини. Такий знак схожий на умовний знак, мета якого — формування і передача інформації. Умовні знаки використовуються в спілкуванні, через це їх називають також комунікаційними знаками, а оскільки вони беруть участь в утворенні інформації, їх називають ще й інформативними знаками.

Серед комунікаційних знаків окремо виділяються як їх основний вид мовні знаки — особливі двосторонні величини, які складаються з єдності позначення і значення.

В багатьох мовознавчих працях мовний знак визначається за Ф. де Соссюром як єдність «позначаючого» і «позначуваного». Однак подібне визначення суперечить самій дефініції знака: позначуване включається в поняття знака, незалежно від того, чи під «позначуваним» розуміємо об'єкт реальної дійсності чи його відображення в нашій свідомості.

Ф. де Соссюр у своїй концепції вивів матеріальну субстанцію «позначаючого» за межі мови, і таким чином його розуміння мовного знака стало цілком ідеалістичним, оскільки і форма, і зміст мовного знака тлумачилися як ідеальні (психічні) утворення. Подібні погляди ведуть до відриву мови і мислення від дійсності і не узгоджуються з матеріалістичним їх розумінням.

Включення «позначуваного» в мовний знак як його змістової сторони може вести і до іншої плутанини, оскільки під «позначуваним» можна розуміти і сам денотат, і його відобра-

ження в людській свідомості. Треба чітко розрізняти об'єктивний предмет чи явище дійсності (денотат), його відображення в людській свідомості і мовний знак, завдяки якому людська свідомість стає безпосередньою дійсністю. Мовний знак має дві сторони: матеріальну (позначення, або експонент) та ідеальну (значення), яка тісно пов'язана з відображенням денотата в свідомості.

Ще в 1868 р. М. Бреаль розрізняв у слові його «тіло» та «дух» або «ідею»¹. Ця думка була успадкована від давніх греків. У ХХ ст. ідентифікація значення і поняття (концепта) характеризує Соссюра, Марузо, Дармстетера, теоретиків семантичних полів, семного аналізу, трансформаційної семантики. Цю ідею підтримують логіки Фреге, Рассел, Карнап, Черч. З іншого боку, подібне ототожнення піддається критиці (наприклад, у праці акад. А. Росетті, у книзі Огдена і Річардса та ін.). Але й у 70-і роки ХХ ст. прибічники інтенціональної семантики захищають ідею понятійного характеру значення. Значення визначається як функція, що пов'язує знак (слово) з множиною предметів. Але в природних мовах трапляються випадки, коли значенням різних слів не відповідають обов'язково різні чітко розрізнявані множини. К. Бальдінгер відзначав, що ісп. *casa* «хата, будинок» і *palacio* «палац» мають різні значення, але інколи важко визначити, чи ця будівля є *casa*, чи *palacio*. В останній час, щоб уникнути такої критики, звертаються до нових понять — нечітких множин і нечітких понять, логіка яких є більш прийнятною для семантики природної мови².

Критики знакової теорії мови, заперечуючи її, інколи посилаються на засудження В. І. Леніним теорії ієрогліфів, зокрема на ленінську критику поглядів Гельмгольца, який визнавав людські відчуття знаками, а не образами речей. Однак звинувачення прихильників знакової теорії мови в агностицизмі не має під собою ніякого ґрунту і засновується на непорозумінні. Ленін критикував тих учених, які визнавали знаками (ієрогліфами) відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності, а не мовні знаки. Більше того, В. І. Ленін, конспектуючи книгу Фейєрбаха «Виклад, аналіз і критика філософії Лейбніца», схвально відзивається про думку, за якою назва — це відмітний знак, котрий стає представником предмета для того, щоб уявити його в усій тотальності. Отже,

---

¹ Bréal M. *Mélanges de mythologie et de linguistique*.— Paris, 1882.— 2-me édition.— P. 300.

² Vasiliu E. *Asupra naturii conceptuale a sensului*.— *Analele universității București, Limba și literatura română*, an. XXXIII, 1984.— P. 71—78.

знакове розуміння мови зовсім не причетне до ідеалістичної теорії символів чи ієрогліфів.

Інші мовознавці погоджуються визнати в мові знаком тільки матеріальну сторону мовного знака, тобто позначення, і вважають, що його ідеальна сторона, тобто значення, в сам знак не повинна включатися. Прихильників такого тлумачення мовних знаків називають унілатералістами (від лат. *unus* — один і *latus* — сторона), оскільки вони вважають мовні знаки односторонніми величинами на відміну від білатералістів (від лат. *bis* — двічі), які визнають мовні знаки двосторонніми величинами.

Унілатералісти вважають, що ідеальну сторону мовних знаків складають «образи предметів», які до певної міри відтворюють структуру чи властивості предметів, а знак, за своєю дефініцією, не може відтворювати структуру свого денотата. А якщо мовні величини є двосторонніми знаками, тоді і саме мислення, свідомість людини, мовляв, слід визнати знаковим. Але з визнання знакового характеру білатеральних мовних одиниць аж ніяк не впливає, що людське мислення і пізнання є знаковим, оскільки форми чуттєвого пізнання реальної дійсності є наслідком її безпосереднього впливу на органи чуття і не залежать від мови.

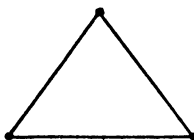
Білатералісти твердять, що значення знака (його ідеальна сторона) є не безпосереднім відображенням об'єктивної реальності у свідомості, а відношенням як до реальних предметів чи явищ об'єктивної дійсності, так і до їх психічних відображень. З позицій матеріалістичної філософії неможливо твердити, що психічне відображення об'єктивної дійсності безпосередньо входить до складу мовної одиниці, оскільки з такого твердження неминуче випливає висновок про ототожнення мови і мислення. Тому О. С. Мельничук пропонує розуміти під значенням мовного знака «соціально усвідомлюване, закріплене суспільною мовною практикою, стійке відношення знака до психічного відображення певних предметів чи явищ дійсності та їх класів — уявлення, поняття і т. д.»¹. А оскільки психічне відображення співвідноситься з відображуванним предметом, то і мовний знак пов'язується також з позначуванним предметом чи явищем. Таким чином, класичний семантичний трикутник Г. Фреге насправді не передає всіх реальних відношень, у які вступає мовний знак. Під семантичним трикутником розуміють схему відношень між денотатом, мовним знаком (словом) і смислом, або сигніфікатом:

---

¹ Мельничук А. С. Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. — Кишинев, 1982. — С. 69.

Предмет, або денотат,
або референт

„Багаторічна рослина з твердим
стовбуром і гіллям, що утворює
крону”

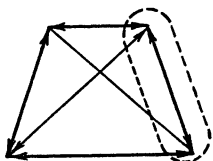
Мовний знак (слово) **дерево**
(дере^Иво)

Однак точніше ці відношення передає фігура прямокутника або трапеції¹:

Поняття „дерево”

Мовне (лексичне) значення
„дерево”

Денотат

Мовний знак

Фонетичне слово дере^Иво

(Лінії на малюнку відтворюють зв'язки, існуючі між денотатом, його узагальненим відображенням, позначенням і значенням мовного знака).

Внаслідок постійного використання мовних знаків для позначення психічних відображень предметів і явищ об'єктивної дійсності у свідомості мовців відношення знака до психічного відображення ототожнюється з самим психічним відображенням. Подібне розуміння характеризує і погляди деяких лінгвістів, у тому числі унілатералістів. Якби унілатералісти мали рацію, то одну й ту ж думку можна було б висловлювати в одній мові лише одними і тими самими словами (мовними знаками), однак дійсність спростовує можливість такої гіпотези.

Певне явище об'єктивної дійсності може бути знаком лише в умовах знакової ситуації², яка враховує наявність так званого інтерпретатора (від лат. *interpretor* — роз'яснюю, перекладаю). Інтерпретатор асоціює з певним фактом об'єктивної дійсності певне значення, утворюючи знак. Знакова ситуація є частиною комунікативної ситуації, тобто ситуації людського спілкування. Знак без інтерпретації не спроможний відображати чи відтворювати об'єктивний світ.

В зарубіжній науці, зокрема в зарубіжній семіотиці, перебільшена увага в мовному знакові приділяється позначенню за рахунок значення. У зв'язку з цим наголос ставиться на спільних елементах різних знакових систем, але це веде до ігнорування специфічних особливостей мовної знакової системи.

¹ Див.: Baldinger K. *Sémantique et structure conceptuelle* // Cahiers de lexicologie. — Paris, 1966, I. — P. 11; Helbig G. *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Unter dem besonderen Aspekt der Grammatik Theorie*. — Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1970. — S. 118.

² Див.: Язык и идеология. — К., 1981. — С. 93.

Значення намагаються вивести за межі мови. Австрійський логік Л. Вітгенштейн висунув тезу: «Значення слова складається з його використання». Але використання слова визначається саме його значенням, а не навпаки. В американській лінгвістиці також безуспішно намагалися вивчати мовні знаки у відриві від їх значення. Тим часом мова як знакова система відрізняється від усіх інших знакових систем, а мовні знаки не тожні «знакам взагалі».

§ 2. Типи знаків і специфіка знаків мовної системи

Існують різні класифікації знаків залежно від вихідного критерію. Якщо виходити з погляду сприйняття матеріальної сторони знаків, то їх розрізняють за формами сприйняття органами чуттів людини. У людини до зовнішніх органів чуттів належать органи зору, слуху, нюху, смаку і дотику. Ці органи можуть сприймати відповідно оптичні, акустичні, ольфактичні (запахів), смакові і дотикові знаки. Люди у своїй діяльності для передачі інформації користуються всіма видами цих знаків, але не в однаковій мірі.

Надзвичайно поширені в людському суспільстві оптичні знаки, тобто різноманітні системи статичних або динамічних знаків, які сприймаються зором. Як приклад можна навести систему регулювання дорожнього руху за допомогою різних графічних знаків, які вивішуються над дорогою чи розташовуються на її обочині, за допомогою світлофора чи за допомогою спеціальних жестів регулювальника руху. Свою звукову мову люди постійно супроводжують жестами, які інколи можуть виконувати функцію заміщення звукових знаків. Однак найбільш універсальною системою заміни звукової мови оптичними знаками є письмо — різноманітні графічні системи для передачі мовних повідомлень. Знаки письма є вторинними знаками, або знаками-субститутами (від лат. *substituo* — підставляю, замінюю).

Серед а к у с т и ч н и х знаків, якими користуються люди, безперечно, найбільш важливими є мовні знаки, але поряд з ними в суспільстві використовують також інші звукові сигнали, як-от: тривалі чи короткі гудки в трубці телефона після набору номера, дзвінок, який сповіщає у навчальних закладах про початок і кінець занять, різні сигнали горна в піонерському або військовому таборі і т. ін. Серед акустичних знаків розрізняють за джерелом їх утворення в о к а л ь н і (утворені голосом) та і н с т р у м е н т а л ь н і (утворені певним інструментом, пор. «мову» тамтамів у деяких африканських і північноамериканських племен). Осібно в такому разі стоїть «мова

свисту», наприклад сільбо на Канарських островах. Варто уточнити, що мова сільбо є своєрідним перекодуванням звичайної мови за допомогою свисту.

Інші органи чуття використовуються людиною меншою мірою для сприймання знаків. За допомогою дотику незрячі можуть читати мовні тексти, записані за системою французького тифлопедагога Л. Брайля. Щоб застерегти від небезпеки отруєння або вибуху газу, до природного газу, який не має запаху, додають етилмеркаптан — летку речовину з характерним неприємним запахом. Для людини запах етилмеркаптану є знаком витікання природного газу. Теоретично можливе використання смакових знаків: в сучасній європейській цивілізації солодка страва здебільшого є знаком завершення обіду. Інколи смакові властивості продуктів використовуються не для інформації, а, так би мовити, для дезинформації: гіркі ліки покривають шаром цукрової пудри.

Знаки можуть бути короткочасними й тривалими. Різноманітні жести регулювальника вуличного руху є прикладом короткочасних оптичних знаків, а дорожні сигнали, розвішані над проїзною частиною вулиці, — це тривалі у часі знаки.

Бінарну класифікацію знаків за функцією і структурою розробив польський мовознавець Т. Мілевський. На першому етапі всі знаки поділяються на симптоми і сигнали. Симптоми не мають власне знакової функції, вони тлумачаться як знаки тими, хто їх сприймає. На відміну від симптомів сигнали відзначаються цілеспрямованістю і зворотним характером. В свою чергу, серед сигналів розрізняють асемантичні апелі (звертання) і семантичні сигнали. Відмінність між першими й другими полягає у їх відношенні до дійсності. Асемантичні апелі головним чином мають на меті вплинути на емоційний стан адресата, а семантичні сигнали представляють певні явища дійсності. Семантичні сигнали поділяються на образи, або вмотивовані, і на довільні сигнали, або невмотивовані. Образи у своїй формі мають подібність із представляваними ними явищами чи фактами, а довільні семантичні сигнали не мають у своїй формі нічого спільного з тими речами, які вони представляють. Довільні семантичні сигнали поділяються на однокласові і двокласові. Однокласові семантичні сигнали утворюють замкнені системи з обмеженою кількістю знаків. Двокласові семантичні сигнали, у свою чергу, поділяються на нефонемні і фонемні. Людська мова визнається системою двокласових семантичних сигналів з фонемним вираженням¹.

Т. Мілевський вважає, що запропонована ним бінарна класифікація знаків одночасно передає й хронологію виникнення

¹ M i l e w s k i T. Językoznawstwo.— Warszawa, 1969.— S. 13—20.

типів знаків. Польський мовознавець твердив, що в будь-якій людській мові можна знайти всі типи знаків. Так, окремі вигуки, як-от *ай! ох!*, є нібито симптомами. Клас асемантичних апелів представляють вигуки типу *гей! тс-с!* або форми звертання, в тому числі й кличний відмінок іменників. Проте слід зважати, що вигуки типу *ой! на!* і звуконаслідування *ку-ку, гав-гав, му-у-у*, а ще більшою мірою форми звертання є елементами людської мови, зокрема словами або навіть словосполученнями (пор. апель «Добрый день!»), які створюються за допомогою фонем певної мови. Саме тому крик однієї й тієї самої тварини передається по-різному в різних мовах, наприклад, крик качки відтворюється в українській мові як *кря*, в датській як *гав*, у молдавській як *мак*. Отож навіть вигуки, попри всю їх своєрідність, слід вважати мовними знаками.

Одним із дискусійних питань у лінгвосеміотиці є питання: які одиниці мови слід вважати знаками? Всі чи тільки окремі з них? Існує думка, що оскільки мова є знаковою системою, то всі її одиниці (фонеми, морфеми, слова, словосполучення, речення), є знаками. За іншими поглядами, знаками у мові є слова і речення, а фонеми — це матеріал, з якого будуються мовні знаки. Нарешті, були висловлені погляди, за якими лише морфеми, прості слова і шаблонні словосполучення є знаками, а фонеми, тонеми (інтонеми), паузи є дознаковими утвореннями, в той час як складні слова, словосполучення та речення є надзнаковими утвореннями.

Деякі автори протиставляють за функціональним змістом два ряди мовних елементів — знакові і незнакові, останні дістають назву *кортем* на противагу *сигнемам* — двобічним одиницям мови ¹.

Фонеми людської мови справді не є власне знаками, тому що у них немає значення. Фонеми — це своєрідні знаки мовних знаків, за допомогою фонем створюються мовні знаки — слова і морфеми. Виділення морфеми як мінімального знаку мови наштовхується на певні труднощі, оскільки морфеми в деяких мовах не існують окремо, а лише в складі слів. Значення морфеми не є одиницею інформації, а окремі морфеми мають такі узагальнені значення, що їх важко визначити (наприклад, значення морфеми *а* в *пис-а-ти*), з другого боку, інші морфеми можуть взагалі не мати значення, а лише функцію (наприклад, інтерфікси, або з'єднувальні голосні, у складних словах). Значна кількість морфем передає не позамовну, а внутрішньомовну інформацію.

Основним мовним знаком слід вважати слово. Слово несе в собі інформацію про позамовну об'єктивну реальність. Воно яв-

¹ Див.: Б л о х М. Я. Теоретические основы грамматики.— М., 1986.— 160 с.

ляє собою складну єдність звучання і значення, що називає предмет чи явище об'єктивної дійсності і таким чином формує і представляє поняття. Щодо речення, то воно є не просто знаком, а сполученням знаків, з яких будуються інформативні знакові тексти, використовувані у мовному спілкуванні.

Ситуація дещо змінюється, якщо підійти до мовних одиниць з погляду їх участі у комунікативному акті. З цієї точки зору повним знаком слід вважати речення, а слово — лише частковим знаком і морфему — напівзнаком, що бере участь у структурній організації мовних знаків.

Представники «лінгвістики тексту» вважають цілий текст одиницею мовної системи знаків, первинним мовним знаком, що складається із упорядкованої множини часткових знаків (фонем, морфем, слів, речень). Однак одиницею в мові слід вважати лише такий сегмент мовлення, який регулярно відтворюється як певна єдність вираження і смислу. Тому текст навряд чи можна вважати одиницею мови.

Характеризуючи мовні знаки, Ф. де Соссюр виділив такі три їх властивості: довільність, лінійний характер позначаючого та змінність. Однак цих властивостей для повної характеристики мовного знака недостатньо, крім того, слід зробити й певні уточнення навіть до названих Соссюром властивостей.

Питання про довільність або невмотивованість мовних знаків не є таким простим, яким воно здається з першого погляду. Якщо знаки певної системи довільні, то їх число скінченне. В такому разі, коли до системи додається один лише знак або ж з неї він вилучається, значимість усіх інших знаків зазнає змін — виникає інша система. Не те спостерігаємо в мові, з якої можна видалити або до якої можна додати певний елемент і це не призводить до корінної зміни системи.

Мовні знаки справді в основному є довільними утвореннями, але в тому розумінні, що зв'язок між позначенням і значенням у знакові не відбиває якогось природного зв'язку. Довільність є якраз тією рисою, яка зближує мовні знаки з будь-якими іншими знаками, а не являє їх специфічну характеристику. Тим часом мовні знаки в значній мірі не відповідають названому Соссюром принципу, бо велика їх частина вмотивована або зовнішньою об'єктивною реальністю, або мовними ж знаками. Скажімо, звук від падіння лантуха з зерном ми відтворимо за допомогою вигука *бух!* Ніхто не відтворить це звучання як *ніть!* Утворені зозулею звуки ми передаємо за допомогою ономапоєї (звуконаслідування) *ку-ку*, а не, скажімо, *чін-чін* або *ле-ле*. Між природним звучанням і звуками мовлення існує об'єктивний зв'язок. З другого боку, постійна прив'язаність певного значення до певного звучання може надавати звукам мовлення символічного значення, внаслідок

чого в ряді випадків виникає фонетична вмотивованість слова¹. В своїх витоках знаки людської мови були вмотивовані значно більшою мірою, ніж у сучасних мовах. Перші слова виникали з таких звучань, які підштовхували первісну людину на їх пов'язування з певним змістом.

Крім фонетичної вмотивованості, в мові існує ще морфемна вмотивованість слів: значення слова *роззброєння* вмотивоване значеннями його складників: префікса *роз-*, кореня *зброй-* та суфікса *-(е)ння*. Подібною вмотивованістю відзначаються всі похідні слова. Будь-яке слово при своєму виникненні є певним чином умотивованим. Вмотивованість може бути зовнішньою і внутрішньою, або абсолютною і відносною. Прикладом зовнішньої (абсолютної) вмотивованості можуть бути ониматопетичні утворення. Внутрішня (відносна) вмотивованість ілюструється різноманітними похідними словами. Між іншим, поширене у мовах явище народної етимології полягає в тому, що мовці намагаються перетворити на вмотивовані слова, які з погляду сучасної мови не є такими.

Свого часу тезу про довільність мовних знаків піддав критиці французький мовознавець Е. Бенвеніст, посиляючись на те, що зв'язок між позначенням і значенням є абсолютно необхідним. Можна до цього додати, що вмотивованим є не тільки звучання, зовнішня форма слова, а й саме значення слова вмотивоване відображенням об'єкта дійсності в людській свідомості. В нашій мові ще немає слів для не пізнаних людиною реальностей, але як тільки вони будуть пізнані, вони одержать свою назву. Відомий шведський лінгвіст Б. Мальмберг пише з цього приводу: «Жоден мовний знак не є абсолютно довільним, але й не є абсолютно вмотивованим»². «Вмотивування не виключає довільності. Як довільність, так і вмотивування відносні»³. Тим часом унілатералісти посиляються саме на принцип довільності знака для того, щоб відмовитися від визначення наявності ідеальної сторони в мовному знакові⁴. Останнім часом Л. Г. Зубковою були висунуті нові аргументи на користь визнання вмотивованості зв'язку між звучанням і значенням слова⁵.

---

¹ Докладніше про це див. у кн.: Л е в и ц к и й В. В. Семантика и фонетика.— Черновцы, 1973. Пор.: В о р о н и н С. В. Основы фоносемантики.— Л., 1982.

² M a l m b e r g B. Signes et symboles.— P. 285.

³ Там же.— P. 126.

⁴ Пор.: А х у н з я н о в Э. М. Общее языкознание.— Казань, 1981.— С. 173.

⁵ Див.: З у б к о в а Л. Г. О соотношении звучания и значения слова в системе языка. (К проблеме «произвольности» языкового знака) // Вопр. языкознания.— 1986.— № 5.— С. 55—66.

Ще не все здається остаточно з'ясованим і в соссюрівському принципі лінійного характеру позначаючого. З одного боку, мовні знаки справді складаються з певних лінійних послідовностей фонем, які сполучаються у склади чи, на іншому рівні, в морфеми, а ті, в свою чергу, утворюють слова, на основі яких виникають речення як певні лінійні протяжності. Однак таке розуміння більше придатне для сприйняття мовного тексту, зафіксованого графічно за допомогою письма. Та мовні знаки існують насамперед як акустичні, вони утворюються не лише послідовностями фонем, які називаються сегментами мовного ланцюга, а ще й так званими суперсегментними явищами, які «нашаровуються» на сегментні, проникають в них. Очевидно, що лінійність повідомлення є багатоканальною.

Єдина властивість мовного знака, сформульована де Соссюром, яка не підлягає перегляду, — це його змінність. Однак він визнавав мовний знак змінним лише в діахронії, та змінність знака спостерігається також і в синхронії (пор. варіювання мовних знаків).

Якщо говорити про специфічність мовних знаків, то передусім слід відзначити матеріальну природу їх — звукове вираження, що полягає в утворюваних мовними органами людини різноманітних коливаннях такого пружного середовища, як повітря.

По-друге, мовні знаки є не індивідуальними, а соціальними явищами, що призначені для спілкування людей і спроможні передавати одночасно як логічну, так і естетичну інформацію.

По-третє, мовні знаки відзначаються поліфункціональністю. Промовлені кимось слова не лише інформують про явища об'єктивної дійсності, а й характеризують самого мовця, його стан і ставлення до повідомлюваного, вони можуть вплинути на стан і поведінку адресата.

Серед інших рис мовних знаків треба назвати їх легку відтворюваність, замінність, їх структурність і здатність сполучатися один з одним, а також неоднорідність (багатокласовість), і, нарешті, відносну дифузність. Відтворюваність мовних знаків полягає в тому, що їх можна повторювати, не витрачаючи на це значних зусиль. Замінність мовних знаків полягає не лише в тому, що один і той самий зміст можна виразити різними словами, а й у тому, що акустичні мовні знаки можна замінювати оптичними графічними знаками (письмо). Структурність мовного знака передбачає виділення в ньому його складових елементів. Завдяки сполучуваності мовних знаків із простих можна утворити складні знаки. Мовна знакова система складається з неоднорідних знаків, які функціонують у межах її внутрішніх систем і підсистем. Під дифузністю мовних знаків розуміється така їх властивість, завдяки якій їх

не завжди можна чітко розмежувати. Окремі мовні знаки відзначаються властивістю при їх класифікації належати одночасно до різних класів. Знаки мовних систем відзначаються специфічністю в кожному окремому мовному колективі.

Усі інші знакові системи, якими користуються люди в своєму спілкуванні, по суті, є похідними від мовної знакової системи, бо мова — це найважливіший засіб спілкування і формування думки.

Одною з найважливіших властивостей мовного знака є те, що він пов'язаний або співвіднесений з іншими мовними знаками, разом з якими утворює мовну знакову систему, і нерозривно поєднаний з людською свідомістю. Мовні знаки спроможні розвиватися в межах системи, до якої вони входять, отже, в них відбивається і розвиток людського мислення. Мислення є вищою формою відображення реальної дійсності, отож на розвиткові мовних знаків відбивається і сама об'єктивна дійсність, і процес її пізнання людиною.

Мовні знаки використовуються для спілкування і для формування думки, отже, всі вони виконують комунікативну і пізнавальну функції. Але, крім того, окремі мовні знаки можуть виконувати номінативну, дейктичну, експресивну та імпресивну функції. *Номінативна* функція полягає в називанні об'єктів фізичної та психічної дійсності, *дейктична* — у вказівці на об'єкт, *експресивна* — в передачі емоційного стану і ставлення до повідомлюваного адресанта, *імпресивна* — у можливості впливу на поведінку адресата. Іменник *квітка*, дієслово *орати*, прикметник *синій*, числівник *п'ять*, прислівник *швидко* називають об'єкти навколишньої дійсності або їх властивості чи ознаки, займенник *цей*, прислівник *там* вказують на певні об'єкти дійсності або на їх орієнтацію в часі і просторі, слово *ника* не просто називає потворне обличчя, а й виражає зневажливе ставлення мовця до такого обличчя, словоформа *учіться* має на меті спонукати тих, до кого вона звернена, виконати певну дію.

Надзвичайно істотною особливістю мовного знака є відносна автономія кожної з двох сторін, яка була названа «асиметричним дуалізмом мовного знака». Асиметрія між сторонами мовного знака полягає в тому, що одне позначення може виражати декілька значень, а одне й те саме значення може бути виражене кількома позначеннями. Саме звідси випливає принцип варіювання значення і позначення, який знаходить свій вияв у явищах полісемії, синонімії та дублетних форм.

Ще одна істотна властивість мовного знака полягає в тому, що його зміст складається з тісної єдності значення і значимості знака. Поняття значимості характеризує передусім немовні знаки, зміст яких визначається їх системною зумовле-

ністю. Але значимість характерна і для мовних знаків, оскільки вони утворюють знакову систему. Щоправда, мовні знаки, крім значимості, мають ще й значення, співвідносно з образом, що виникає в нашій свідомості внаслідок відображення об'єктивного світу. Наприклад, українські дієслова *жити*, *мешкати*, *проживати* мають спільне значення і водночас різну значимість, яка визначається «смысловим залишком», що виділяється в кожному з них після віднімання спільного значення (пор. висловлювання: *Він живе на квартирі. Він мешкає на квартирі. Він проживає на квартирі*).

Єдність мови і мислення зумовлює ще одну властивість мовних знаків, а саме їх узагальнюючий і диференціюючий характер. Знаки будь-яких інших знакових систем не можуть виконувати функції узагальнення. Мовні знаки використовуються людьми для пізнання реального світу і організації своєї мислительної діяльності.

§ 3. Мова як особлива знакова система

Викладені вище властивості мовних знаків дозволяють твердити, що мова — це не звичайна знакова система, а особлива знакова система, оскільки мовні знаки відрізняються рядом специфічних рис від знаків інших знакових систем. Своєрідність мови як особливої знакової системи визначається різноманітністю форм і функцій її складових частин. Одні форми, наприклад, характеризують фонему, інші — морфему і лексему, треті — синтаксичні схеми мови. Так само і функції у фонемі одні, у морфемі і лексемі — інші, у словосполученні і реченні — треті, хоч всі разом мовні елементи виконують передусім загальномовні комунікативну і пізнавальну функції. Отже, мова є багатомірною знаковою системою.

Якщо взяти окремі компоненти певного повідомлення, то в ньому вони теж виконуватимуть особливі функції: одні елементи класифікують явища об'єктивного світу, інші використовуються для конструкції складних схем з простих елементів, треті — орієнтують учасників комунікативного акту в часі і просторі, причому іноді ці функції можуть виражатися не окремо, не особливими елементами, а в їх складній сукупності. Такої різноманітності функцій, яка властива мові та її складовим частинам, не знайти в інших знакових системах.

Мова є первинною знаковою системою людини, а інші знакові системи є похідними від мови і багато в чому спираються на неї. Будь-яка інша знакова система, якою користуються люди для передачі інформації, обмежена у своєму застосуванні або ж передає інформацію, що вже сформувалася і зберігається

за допомогою мови. Різноманітні вторинні знакові системи утворені спеціально тільки для передачі інформації певного виду. Система сигналізації морськими прапорами має цілком обмежений зміст інформації, яку вона може передати. Подібним чином характеризуються й інші знакові системи. Мова ж практично не має ніяких обмежень, більше того, вона бере участь у формуванні людської думки і у вираженні емоційно-психічного стану людини та її волевиявлення. Саме тому жодна знакова система, крім мови, не має універсального характеру, і лише мова може обслуговувати людське суспільство у всіх галузях його діяльності.

В сучасній науці знаковими системами спілкування інколи визнають не тільки систему дорожніх знаків, морської сигналізації, різних вимірів і т. ін., а й музику, образотворче мистецтво, сценічне мистецтво і т. д. Однак треба пам'ятати, що в основі всіх інших знакових систем спілкування лежить мова і мовна діяльність людини. Джерелом будь-якого мистецтва (навіть музики і образотворчого мистецтва) є людська мова (не дивно, що у тварин немає ніякого мистецтва, адже у них немає мови), однак кожне мистецтво користується власними формами спілкування, використовуючи іноді й саму мову (наприклад, в театрі, в кіно, на телебаченні). Щоправда, з тлумаченням творів мистецтва як знакових утворень погоджуються далеко не всі дослідники.

Будь-яка штучна знакова система відзначається своєю *конвенціональністю* (від лат. *conventio* — угода, договір), умовним характером тощо і через це має статичний характер. Мовна знакова система має не статичний, а динамічний характер. Вона виникає і розвивається поступово, в кожному момент свого існування зберігаючи в собі своє минуле, своє теперішнє і навіть своє майбутнє, яке проявляється у тенденціях дальшого розвитку.

Увівши до мовознавства поняття «синхронії» та «діахронії», Ф. де Соссюр звернув увагу на різні аспекти існування мовної системи. Однак синхронія — це лише окремий момент у динаміці існування мови. Діахронія присутня в кожному синхронному зрізі у вигляді слідів її минулого і тих тенденцій, що порушують синхронну рівновагу і приводять на наступному зрізі до змін, через які дану мову можна буде визнати новою якістю. Іншими словами, давньоруська мова, з одного боку, і російська, українська чи білоруська, з другого — є водночас і різними явищами і одним і тим самим явищем. Звичайно, сучасна російська, або українська, або білоруська мови — це різні явища з погляду сучасності, так само як російська і давньоруська, українська і давньоруська, білоруська і давньоруська. Але з погляду еволюційного розвитку мовної системи

сучасна російська, українська і білоруська мови є продовженнями давньоруської так само, як французька, іспанська, італійська, румунська та інші романські мови є продовженнями латині.

Кожна мова як творіння різних епох і багатьох поколінь є водночас конкретним історичним явищем, пов'язаним нерозривними узами з суспільством, яке вона обслуговує. Проракун учених, які схильні розглядати мову як звичайну знакову систему, полягає в тому, що вони ігнорують специфіку мовної знакової системи, відриваючи її від суспільства, нею обслуговуваного.

Іншої помилки припускаються ті, хто в мові бачить самі лише знаки, повністю ігноруючи їхній зміст. Адже значення мовних одиниць виникають не лише в самій мові як такій, а зумовлені відображенням об'єктивного реального незнакового світу.

Розглядаючи особливості мови як знакової системи, не можна не звернути уваги на те, що її елементи здатні сполучатися між собою і створювати нові значення, доти невідомі мові. Такого не можна сказати про інші знакові системи, де сполучення знаків або є їх механічним сполученням, або є руйнуванням знакової системи. Уявімо, що над площею одночасно висять дорожні знаки «Місце стоянки» і «Стоянку заборонено». Таке сполучення знаків не лише дезорієнтує водіїв автомашин, а й фактично руйнує саму знакову систему дорожніх знаків чи певну її ділянку. В мові ж такі випадки не лише допустимі, а й за їх допомогою створюється нова інформація. Відомі слова Цицерона «*Sum tacent, clamant*» («Тим, що вони мовчать, вони кричать») можуть бути ілюстрацією до сказаного. З другого боку, сполучення дорожніх знаків «Рух гужових повозок заборонено» і «Рух тракторів заборонено» не утворює якогось нового значення в системі дорожніх знаків, а є механічним об'єднанням «готових» значень окремих знаків.

Не те в мові. Мовні знаки можна сполучати між собою творчо і з такого сполучення виникають нові знаки і нові значення. В російській мові існувало слово *буфер*, у якого, крім прямого значення «спеціальне приладдя у засобів транспорту для послаблення сили удару чи поштовху», було й переносне значення «проміжна ланка, що послаблює зіткнення сторін, які борються». Однак у російській мові не було дієслова на позначення дії, що мала відношення до прямого чи переносного значення цього слова. Разом з тим в російській мові існувала словотвірна модель, за якою подібні дієслова утворюються від окремих іменників за допомогою суфікса *-и-*: *гостить*, *воцитить*, *перчить*, *магнитить*, *калымить*, *партизаниить* і т. ін. Користуючись цією моделлю, В. І. Ленін у праці «Ще раз

про профспілки»¹ створив дієслово *буферити* для того, щоб влучно назвати і викрити політику, небезпечну для єдності партії. І це слово одразу стало зрозумілим для тих, до кого воно було звернене. Подібним чином В. Маяковський створив численні нові слова, серед яких і відомі *молоткастий* і *серпастий*, які він використав для поетичної характеристики образу радянського паспорта.

В будь-яких штучних знакових системах за знаком закріплюється одне лише значення, яке фактично неспроможне змінюватися і розвиватися. В мовному знакові обидві його сторони — ідеальна і матеріальна — можуть змінюватися. Давньоруське слово *столъ* складалося з п'яти фонем, об'єднаних у два склади, його нащадок — українське слово *стіл* є односкладовим і містить у собі лише чотири фонemi, отже, матеріальна сторона цього мовного знака змінилася. Але зміни відбулися і в його внутрішній — ідеальній — стороні. Якщо в давньоруській мові *столъ* означало передусім «вид меблів для сидіння» (залишаємо в стороні інші значення цього слова), то його нащадок — українське слово *стіл* має інше основне значення — «вид меблів, на яких розміщують різні предмети». Однак за час, що минув, українське слово набуло й таких значень, яких не було у його давньоруського попередника (наприклад, «їжа, страви; харчі» або «установа або відділ установи»).

Розвиток значень залежить не лише від історії самого предмета, який позначається даним словом, і це можна підтвердити посиланням на семантичну структуру слів інших мов із основним значенням «стіл». Так, англійське слово *table* позбавлене значення «установа або відділ установи», але воно використовується в значеннях, які невідомі українському слову *стіл*: «платівка з написами», «таблиця»; німецьке слово *Tisch* «стіл» має ще значення «час прийому їжі», яке не характерне ні для українського, ні для англійського слова; іспанське слово *mesa* «стіл» має свої особливості у семантиці завдяки значенням «президія» та «центральна грань коштовного каменю». Отже, в кожній мові розвиток внутрішньої й зовнішньої сторін мовного знака відбувається самостійно. Але не слід забувати, що сторони мовного знака пов'язані діалектичним зв'язком і зміна однієї сторони не є абсолютно незалежною від зміни в другій стороні мовного знака. Саме цим і відрізняється мовна знакова система від інших знакових систем. Само собою зрозуміло, що розвиток мовного знака здійснюється не самостійно, а в процесі його використання в мовній діяльності людей. Штучні

---

¹ Ленін В. І. Ще раз про профспілки // Повне зібр. творів.— Т. 42. — С. 256.

знакові системи не розвиваються у процесі свого функціонування.

Вище вже йшлося про таку важливу особливість мовної знакової системи, як багатозначність її елементів. Важко уявити штучну знакову систему, в якій би знак одночасно мав декілька значень. Червоне світло світлофора має тільки одне значення, і полісемія цього знака зруйнувала б відповідну знакову систему. В мові її основні знаки — слова — спроможні одночасно мати декілька значень, серед них лише елементи термінологічних систем певною мірою наближаються в цьому відношенні до знаків звичайної знакової системи.

Слово як елемент мовної знакової системи «кардинальним чином відрізняється від знаків інших семіотичних систем, оскільки значення слова властиве йому і складає його природну частину, тоді як у знаки штучних систем значення привноситься зовні, створюється за їх межами за допомогою мови або на її основі»¹.

Мова відрізняється від інших знакових систем ще й тим, що її план вираження має подвійне членування: з одного боку, в мові є мінімальні елементи співвідносні з планом змісту (морфеми), з другого боку, в ній є й такі елементи, які безпосередньо з планом змісту не співвідносяться (фонеми). Крім того, мовна знакова система багатоярусна (морфема, слово, словосполучення, речення). При цьому з відносно невеликої кількості елементарних знаків (наприклад, морфем) мова може створити величезну кількість складних знаків.

Завдяки постійному динамізмові мовної знакової системи при нерівномірності темпів розвитку окремих її внутрішніх систем в ній постійно виникають і завжди присутні одиниці і категорії, що перебувають у стані зміни (становлення або зникнення), через що такі елементи набувають проміжного характеру. У штучних знакових системах перехідних, проміжних елементів немає. Прикладом проміжних елементів у мовній системі можуть бути допоміжні дієслова в аналітичних формах, де вони можуть одночасно тлумачитися як граматичні морфеми і як слова. Дієприкметник є своєрідним проміжним явищем між дієсловом та прикметником. Проміжне місце між складними словами і словосполученнями посідають конструкції типу англійських *stone wall* «кам'яна стіна», *cannon-ball* «гарматне ядро» та подібні до них. До таких же проміжних випадків слід віднести й термінологізацію словосполучень: функціонально назви рослин *петрові батого*, *собача м'ята*, *заяча*

---

¹ С л ю с а р е в а Н. А. Соссюр и соссюрианство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. — М., 1977, — С. 113—114.

крівця нічим не відрізняються від таких назв, як *яловець*, *бобівник*, *материнка*, але в структурному відношенні назви першого ряду являють собою двочлени, а не одноклени. У звичайних знакових системах існує відповідність між формальною структурою знака і його функціональним типом.

Можна вказати ще на одну відмінність мовної знакової системи від інших знакових систем. Відомо, що будь-яку штучну знакову систему досить легко формалізувати і змодельовати за допомогою сучасного математичного апарата. Це забезпечує включення електронно-обчислювальних машин в аналіз і синтез інформації, що передається відповідними знаковими системами. Виходячи з того, що мова визнається знаковою системою, вчені поставили перед собою завдання розв'язати проблему автоматичного машинного перекладу з однієї мови на іншу. Були висловлені обіцянки завершити розв'язання цієї проблеми за короткий час. Відтоді минуло три десятиліття, виникла нова прикладна галузь мовознавчої науки — інженерна лінгвістика, у якій є чимало досягнень, але поставлена колись проблема машинного перекладу досі ще не розв'язана.

В 1983 р. представники інженерної лінгвістики заявили: «практичний стан справ із побудовою систем машинного перекладу... показує, що реально створити подібну систему неможливо у якомусь реально уявлюваному майбутньому... МП на сучасному етапі і в найближчому майбутньому нецільно і неможливо здійснювати, виключаючи людину-редактора»¹.

Чим же викликана подібна заява? Виявилось, що мовний матеріал відзначається необмеженою багатозначністю і нечіткістю. Людська мова є не звичайною множиною знаків, а множиною особливої природи². В мові, безперечно, є такі об'єкти, які можна легко представити у вигляді кінцевих множин класичної математики, якими оперують теорія і практика програмування. Однак виявилось, що специфіка мовної знакової системи полягає в ряді особливостей, які були названі математиками толерантністю, потенційною безконечністю мовних множин та нечіткістю границь мовних множин.

Толерантність (від лат. *tolerans* — терплячий) полягає в тому, що значення слововживань не можна вважати повністю однаковими і еквівалентними навіть у випадку абсолютних синонімів (наприклад, українською мовою можна сказати *структурна лінгвістика*, *структурне мовознавство*, *лінгвісти-*

¹ Котов Р. Г., Марчук Ю. Н., Нелюбин Л. Л. Машинний переклад в началe 80-х годов // *Вопр. языкознания*.— 1983.— № 1.— С. 35.

² Див.: *Пiotровский Р. Г. Инженерная лингвистика и теория языка*.— Л., 1979.— 111 с.

ка тексту, але звідси не випливає, що можна сказати і мовознавство тексту).

Білоруський мовознавець А. Є. Супрун показав, що в організації багатьох фактів мови велику роль відіграє певне співвіднесення центральних (ядерних, стрижневих) і периферійних частин. «Центральні елементи мовних явищ характеризуються чітким набором ознак, легко визначаються, чітко розрізняються при порівнянні з іншими одиницями того ж порядку. Навпаки, периферійні найчастіше відносяться до числа тих, які важко розрізнити, набір ознак, що їх характеризує, розпливчастий»¹. Щоб пояснити нечіткість границь мовних значень, скористаємось прикладом Р. Г. Піотровського. Він посилається на психолінгвістичне анкетування з метою дослідження значень слів російської мови, що позначають частини доби: *ночь, утро, день, вечер*. Різні носії російської мови по-різному визначили зміст цих слів на 24-годинній шкалі (ночь обіймала час від 22.00 до 5.00, утро — від 3.00 до 12.00, день від 10.00 до 18.00, вечер від 16.30 до 23.00). Отже, в значенні слова *утро* виділяється центральна частина (від 6.00 до 9.00) і периферійні зони (від 3.00 до 6.00 і від 9.00 до 12.00), але ці периферійні зони нашаровуються на периферійні зони значення сусідніх слів *ночь* и *день*². Нечіткі множини існують на всіх мовних рівнях. Навіть фонема є такою множиною, оскільки вона об'єднує різні звукові відтінки. Нечіткість мовних множин пояснюється динамічністю мовної системи, її безперервним розвитком. Отже, інженерна лінгвістика підтверджує висновок про специфічність мовної знакової системи серед інших знакових систем.

Таким чином, визнання мови знаковою системою вимагає одночасного уточнення, що це особлива знакова система, багато в чому відмінна від інших штучних знакових систем. Саме тому наявність у мові знакового аспекту не є підставою для підпорядкування мовознавства семіотиці, як це свого часу пропонував Ф. де Соссюр. Мовознавство і семіотика перебувають у стосунках взаємного перетину, а не в стосунках залежності першого від другої.

¹ Супрун А. Е. Лекции по языковедению.— Минск, 1978.— С. 93.

² У зв'язку з цим прикладом згадаємо зауваження Е. Косеріу про те, що нім. *Guten Abend* «добрий вечір» не збігається у використанні з іт. *buona sera* «добрий вечір», оскільки у тосканців вечір починається після тринадцятої години дня (див.: *C o s e r i u E. Falsche und richtige Frages-tellung in der Übersetzungstheorie // Theory and practice of translation.— Bern, 1978.— S. 20).*

РОЗДІЛ IV

СТРУКТУРА МОВНОЇ СИСТЕМИ

§ 1. Мовна система і мовна структура

Коли розглядають, як саме влаштований мовний механізм, за допомогою якого люди спілкуються між собою, вживають терміни «структура» і «система», що стали, за висловом Е. Бенвеніста, своєрідними ключовими словами сучасної лінгвістики. Ці терміни у різних авторів наповнюються різним змістом, отож насамперед треба з'ясувати, що саме слід розуміти під кожним з них. Не маючи можливості навести тут різноманітні значення, які приписуються термінам «структура» і «система» в різних мовознавчих працях, спробуємо з'ясувати їхній зміст, ідучи від загальноприйнятого вживання, яке реєструється і, отже, рекомендується для цих слів «Словником української мови».

Слово *система* тлумачиться в цьому виданні таким чином: 1. Порядок, зумовлений правильним, плановим розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь. 2. Форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ і т. ін.). 3. Сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. 4. Сукупність принципів, які є основою певного вчення. 5. Будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин. (З цього переліку пропущені спеціальні значення даного терміна в ботаніці, зоології та геології). Додамо, що походить це слово від грец. *συστήμα* — утворення, складення.

Слово *структура* має менше значень, які тлумачаться так:

1. Взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова. 2. Устрій, організація чого-небудь. Воно походить від лат. *structura* — побудова, розміщення, яке утворене від дієслова *struo* — будувати.

Як бачимо, в деяких значеннях слова *система* і *структура* збігаються або дуже близько підходять одне до одного. Так, значення 1-ше слова *система* (певною мірою і значення 2-ге) має багато спільного із значенням 2-им слова *структура*, а значення 1-ше слова *структура* начебто збігається із значенням 5-им слова *система*. Саме це й дозволяє інколи цим двом словам виступати як синоніми, наприклад, можна сказати, маючи на увазі одне й те саме поняття, *система міністерства* і *структура міністерства*. Цим пояснюється відсутність протиставлення термінів *система* і *структура* в деяких наукових працях, зокрема й мовознавчих.

Однак уважне вивчення вживання слів *система* і *структура* дозволяє виділити важливий аспект у кожному з них. У слові *система* — це сукупність об'єднаних частин, у слові *структура* — це будова, устрій. Саме тому у переважній більшості випадків неможливо трактувати ці слова як синоніми. Адже треба говорити *нервова система*, а не *нервова структура* (це словосполучення має інше значення), *структура металу*, а не *система металу* і т. п.

В слові *система* на перший план виступає синтетичний погляд на певний складний об'єкт. Скажімо, *кровоносна система* — це певна складна сукупність судин і порожнин (артерій, вен, капілярів), до складу якої входить також і серце. В слові *структура* на перший план виступає аналітичний погляд на складний об'єкт. Ми говоримо *структура ґрунту*, маючи на увазі з'єднання дрібних часточок у грудочки різних величин, форми і властивостей, немов розкладаючи ґрунт на його складові частини.

Цікаво, що Ф. де Соссюр ніколи не користувався терміном «структура», а вживав стосовно мови та її організації лише термін «система». Термін «структура» в мовознавчу науку ввели представники Празького лінгвістичного гуртка і позначили ним внутрішні відношення в системі мови між її складовими елементами або частинами. Якщо вони тлумачили структуру мови як організацію і взаємні відношення реальних мовних одиниць, то глосематики намагалися виключити з сфери структури мови ці мовні одиниці і залишити в цьому понятті лише мережу самих відношень. Л. Єльмслев писав: «Науково правомірним є опис мови як у своїй суті *автономної єдності внутрішніх залежностей*, або, виражаючи це єдиним словом, як певної *структури*». Звичайно, подібні твердження для нас неприйнятні.

Ще й нині не досягнуто повної згоди щодо розглядуваних термінів. Одні вважають, що мова є: 1) певною сукупністю елементів, 2) певною сукупністю відношень між елементами і 3) цілісним ансамблем елементів і відношень, у зв'язку з чим можливі: 1) елементний, 2) структурний та 3) системний підходи до мови ¹.

Другі розуміють під структурою парадигматичні стосунки мовних елементів, вважаючи, що систему утворюють елементи, які перебувають у синтагматичних стосунках (про парадигматику і синтагматику див. § 7). Однак синтагматичні й парадигматичні відношення характеризують мовну систему одночасно і спільно.

---

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка.— М., 1972.— С. 24.

Треті розуміють під системою сукупність елементів, організованих зв'язками і відношеннями в єдине ціле, а під структурою — сукупність зв'язків і відношень, які організують елементи в складі цілого¹. Власне, подібний погляд був раніше висловлений і аргументований О. С. Мельничуком: «Слід визнати найбільш доцільним і відповідаючим слововживанню, що встановилося в мові, розрізнення термінів «система» і «структура», при якому під системою розуміється сукупність взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів, утворюючих більш складну єдність, розглядувану з боку елементів — її частин, а під структурою — склад і внутрішню організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку його цілісності. Оскільки визначувані таким чином поняття системи і структури можуть представляти собою різні осмислення одного й того ж реального об'єкта, один і той же бік реального об'єкта може розглядатися і як елемент структури, і як компонент системи. Так, наприклад, приголосний ш являє собою і елемент структури консонантизму російської мови, і компонент системи приголосних, підмет являє собою і елемент синтаксичної структури речення і компонент системи членів речення»².

Мовні елементи вступають у різноманітні зв'язки і породжують різні відношення. Ідеалістичні концепції намагаються викривити сутність мовної структури і звести останню лише до сукупності зв'язків і чистих відношень. Діалектичний матеріалізм вчить, що відношення між речами мають похідний характер. К. Маркс писав, що «властивості даної речі не створюються з її відношення до інших речей, а лише виявляються в такому відношенні...»³. Розвиток явища зумовлює зміну його відношень до інших явищ, до зникнення одних і виникнення інших відношень. Відношення не існує взагалі, бо воно завжди є відношенням між речами, проявом якостей і властивостей самих речей. Таким чином, система і структура мови — це сукупність мовних елементів та їх відношень. Системою можна вважати будь-яку складну єдність, у якій можуть бути виділені складові частини (елементи) і схема зв'язків або відношень між елементами (структура)⁴.

---

¹ Див.: Березин Ф. М., Головин Б. Н. *Общее языкознание*.— С. 93.

² Мельничук А. С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма // *Вопр. языкознания*.— 1970.— № 1.— С. 27.

³ Маркс К. *Капітал* // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*.— Т. 23.— С. 67.

⁴ Див.: Попова З. Д., Стернин И. А. *Лексическая система языка. (Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения)*.— Воронеж, 1984.— С. 9.

І мовна структура, і мовна система не можуть спостерігатися у всій своїй повності. Мовознавець може спостерігати конкретні мовні акти, а в останніх проявляються лише окремі частини і сторони мовної системи і мовної структури. Проте це не означає, що можна піддати сумніву об'єктивне існування мовної системи і мовної структури, які знаходять свій вияв у мовній практиці, в актах мовної діяльності, що постійно творяться й відтворюються в людському суспільстві.

Наукове дослідження мови дозволяє описати в тій чи іншій формі мовну систему і мовну структуру. За останній час були здійснені способи структурного опису мовної системи, які ґрунтувалися на довільному відборі її структурних ознак. Подібні описи дозволяють створити абстрактні структури мови, які можна моделювати засобами сучасної математики і математичної логіки. Однак абстрактне уявлення структури мови не може вичерпати нескінченних багатств її реальних властивостей, воно може стати лише своєрідним екраном, на якому нерізно вимальовуються явища й факти реальної дійсності, бо такий екран загороджує цю дійсність. А здебільшого для зручності при створенні подібних «несуперечливих» описів їх автори свідомо ігнорують окремі властивості мовної системи. От чому О. С. Мельничук у згаданій вище статті приходить до висновку про необхідність дальшого застосування і вдосконалення різних прийомів конкретного (не суворо структурного) дослідження, як і методики власне структурного аналізу. Структура мови не відірвана від реальності, а визначається досвідом пізнання самої реальності.

Система — це завжди певна цілісність множини елементів та їх відношень. Потрібно щонайменше два елементи для існування системи. Система, яка складається з одного елемента, неможлива. В дійсності в системах завжди присутня досить велика кількість елементів.

Існує два типи систем: *гомогенні* (однорідні) і *гетерогенні* (різнорідні). В гомогенних системах елементи однорідні, система функціонує в основному за рахунок їх різних комбінацій (пор. систему сигналізації морськими прапорцями). В гетерогенних системах поєднуються взаємозумовлені елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що можуть перебувати в різних ієрархічних стосунках. Гетерогенна система функціонує лише завдяки тісній взаємодії своїх складових частин. З цього погляду мову можна назвати гетерогенною системою.

Система завжди відзначається певною упорядкованістю елементів, що її складають. Однак впорядкованість не слід розуміти механічно. Говорячи про систему чи впорядковану множину, А. С. Чикобава наводить такий приклад: в аудиторії

вісімдесят парт; ці парті можна розташувати в десять рядів — по вісім парт в ряді — з проходом посередині: по чотирі парті з одного і з другого боку від проходу. Ті самі вісімдесят парт можна звалити в аудиторії без будь-якого порядку, одну поперек іншої. В першому випадку, вважає А. С. Чикобава, матимем впорядковану множину, в другому — невпорядковану, хаотичну¹. Однак цей приклад аж ніяк не може ілюструвати поняття впорядкованої системи, бо в системі елементи взаємопов'язані і взаємозумовлені. Очевидно, саме тому й не говорять про «систему парт в аудиторії № 142 чи якійсь іншій». Слід запам'ятати також, що в мові впорядкованість не завжди досягає свого найвищого ступеня (пор., наприклад, непарні приголосні в звуковій будові мови, дефектні парадигми в морфологічній системі і т. ін.).

Елементи системи відзначаються різного виду властивостями: *системоутворюючими*, *системонабутими* і *системонейтральними*. Системоутворюючі властивості породжують системні зв'язки і відношення. Системонабуті властивості зумовлені входженням елементів до системи. Системонейтральні властивості, як видно з їх назви, не істотні для відношень елементів у системі. Наприклад, форми *пишу*, *пишеш*, *пише* є системоутворюючими, вони (разом з іншими подібними) утворюють систему особових дієслівних форм в однині теперішнього часу. Форма ж *писав* відзначається системонабутою властивістю виражати то першу, то другу, то третю особи однини чоловічого роду в минулому часі.

Кожна система існує для виконання певної функції. Мовна система існує як знаряддя спілкування і пізнання. Успішне функціонування мови забезпечується її складною, але надійною структурою. Будь-яка сучасна людська мова є складним утворенням, до якого входять різні системи. З цього погляду справедливим буде твердження, що мова — це система систем. В кожній мові можна виділити фонетичну, семантичну і синтаксичну системи, в кожній з яких свої одиниці, до того ж системи ці можуть бути й неоднорідними, бо вони, в свою чергу, можуть складатися із взаємопов'язаних і взаємодіючих підсистем. У мові існують ще проміжні системи, які начебто об'єднують різні системи однієї мови. У кожній мовній системі і підсистемі є своя власна структура, яка формується відношеннями і зв'язками величин, що складають основу цієї системи чи підсистеми, а також відношеннями і зв'язками підсистем і систем.

Через те що системи, з яких утворюється мовна структура, перебувають немовби в різних площинах, їх називають іще

¹ Див.: Чикобава А. С. Введение в языкознание.— М., 1952.— Ч. 1.— С. 55.

рівнями або *ярусами* або *стратурами* (від лат. *stratum* — шар). Однак названі терміни не можна вважати вдалими, бо вони можуть породити уявлення про мову як про своєрідне нашарування однієї системи на іншу на зразок коржів торту «наполеон». Але мову аж ніяк не можна порівнювати з листковим пирогом, бо стосунки між окремими її системами дуже складні, і, хоч жодна з них не спроможна функціонувати незалежно, все ж кожна система в мові має певну структурну самостійність.

Вище ми називали терміном «система» як мовну систему взагалі, так і окремі системи, що є компонентами мовної системи. Така багатозначність терміна робить його незручним. З огляду на це проф. А. О. Білецький запропонував назвати загальну мовну систему терміном «анасистема», в якому використано грецький префікс *ἀνα*, що означає рух угору. Тоді всередині анасистеми можна розрізняти внутрішні системи — *ендосистеми* (від грец. префікса *ἐνδω*, що означає знаходження всередині чогось). Якщо певна ендосистема утворена підсистемами, то їх можна назвати *гіпосистемами* (від грец. префікса *ὑπο*-, що означає перебування внизу). Таким чином, гіпосистеми утворюють ендосистему, а сукупність ендосистем складає мовну анасистему.

Оскільки відношення і зв'язки між елементами ендосистем і гіпосистем, а також між ендосистемами надзвичайно різноманітні, у різних мов різні структури. Одні мови структурно близькі між собою, інші мають менше спільних рис, однак у світі немає мов з абсолютно ідентичною структурою.

Навіть якщо сукупність відношень і зв'язків усередині однієї анасистеми могла б повторитися в іншій анасистемі (що неймовірно), то елементи, з яких складаються системи (а в поняття «структури» слід включати не лише відношення, а й елементи, які ці відношення породжують), не дозволяють отождествити структуру цих мов. Тому можна твердити, що у кожній мові — своя власна структура, яка лише частково може бути подібною до структури іншої мови.

Розуміння системного устрою мови вимагає нового підходу до вивчення мови та її складових частин. Дослідник-мовознавець повинен враховувати зв'язки і відношення всіх типів між компонентами мови. А їх чимало. Тому системного опису (повного) ще не існує для жодної мови. Та мовознавці в різних країнах тепер краще розуміють своє завдання. Вони зважають на те, що найменший елемент мови, найдрібніша мовна категорія не існують самостійно, а перебувають у різного типу зв'язках і відношеннях: парадигматичних та синтагматичних, генетичних та функціональних, матеріальних та семантичних, односторонніх, двосторонніх і багатосторонніх, внутрішньо-

системних і міжсистемних і т. д. Врахування всіх цих зв'язків дозволить створити науково об'єктивний опис мовної системи.

Не можна погодитися з поглядами де Соссюра і окремих його послідовників, за якими єдино істотними в мові є лише відношення протиставлення чи *опозиції*. Безперечно, відношення протиставлення дуже яскраво проявляються в мові, але не тільки вони визначають функціонування мовного механізму. Так само і зв'язки не можуть бути обмежені виключно дистрибутивними зв'язками, як це твердять окремі американські дескриптивісти.

Навряд чи можливий справді об'єктивний опис різних мовних величин за допомогою єдиної методики дослідження, бо самі мовні величини різноманітні. Через це зазнали невдачі ті описи мови, які абстрагуються від конкретних умов її існування. Радянське мовознавство рішуче відкидає висновок, який зробив Соссюр у своєму «Курсі загальної лінгвістики»: «Єдиним і справжнім об'єктом лінгвістики є мова, розглядувана в самій собі і для себе»¹. Так само неприйнятними є й тези глосематиків, які хотіли перетворити мовознавство в алгебру мови, що описує лише форму мови, а її субстанцію виводить за межі своєї уваги. Це — ідеалістичні концепції, які визнають самостійність і примат відношень перед субстанцією. З позицій діалектичного матеріалізму мова — це складна система, яка перебуває в тісному зв'язку з іншими системами і явищами, і, лише відбиваючи всебічно ці її тісні зв'язки і стосунки, а також її функціонування, опис мови може бути науковим і об'єктивним.

Серед систем розрізняють закриті й відкриті. Закритою є система, яка складається з точно визначеної кількості компонентів, і будь-яке вилучення з її складу хоча б одного елемента або додавання до її складу нового елемента порушує механізм її функціонування. Відкритою називається система, яка дозволяє як вилучати з її складу окремі елементи, так і включати до нього нові елементи, причому подібні зміни не заважають системі виконувати своє призначення. Мова якраз і є відкритою системою. Відкритий характер мовної системи забезпечується тим, що система охоплює не тільки реалізовані можливості, а й потенціальні факти і явища, які не суперечать її структурі. Більше того, мова — це така система, яка поряд з системними фактами і явищами допускає використання несистемних фактів і явищ внаслідок нереалізації потенцій системи або впливу інших систем, з якими вона зв'язана. Говорячи про відкритість мовної системи, не слід забувати, що її внутрішні системи відзначаються різним ступенем відкритості.

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 269.

Морфологічна система мови (у мовах, що мають таку систему), наприклад, належить до найменш відкритих. До певної міри закритою є й фонетична система мови. А, скажімо, лексична система є максимально відкритою.

Існує ще протиставлення статичних і динамічних систем. Якщо стати на точку зору Соссюра, який вважає, що будь-яка зміна в системі — це все одно що перехід до іншої системи, тоді існування динамічних систем слід взагалі заперечити. Але цей погляд метафізичний і його прийняти не можна. Статична система подібна до механізму, вона не змінюється з плином часу, а динамічна — подібна до організмів, вона зазнає змін протягом часу внаслідок взаємодії з середовищем, в якому діє. Ця взаємодія полягає в тому, що система вибірково реагує на вплив тих систем, з якими вона зв'язана. Мова безперечно є динамічною системою, яка в процесі виконання своїх функцій може пристосовуватися до умов існування. З цією метою мова може, наприклад, виражати нові поняття старими або новими засобами або ж здійснювати перерозподіл функцій своїх внутрішніх систем, якщо в ній відбулося певне порушення рівноваги. Це дало змогу окремим лінгвістам бачити в мові риси саморегулювання. Ці риси проявляються завдяки тому, що мова ніколи не буває ідеальною системою. Вона завжди прагне до ідеалу, але цієї мети не досягає. Такий погляд дозволяє трактувати історичний розвиток мови як постійне її самовдосконалення. Проте, звичайно, жодна мова сама не регулюється і не вдосконалюється. Це роблять люди, які користуються мовою. Їхні дії можуть бути свідомими або й несвідомими, але тільки у них в устах мова може існувати і успішно виконувати свої функції. Фактор людини ніколи не можна вилучати з мовознавства, яке є гуманітарною наукою.

Отже, мовна система — це ієрархічно організована і певним чином впорядкована цілість взаємопов'язаних внутрішніх систем і підсистем. Не можна думати, що мовна система механічно утворюється із суми внутрішніх систем, вона — складна будова, властивості якої відрізняються від властивостей її компонентів. Певна зміна всередині однієї внутрішньої системи може викликати нові зміни в цій системі або в інших внутрішніх системах. Структурні зв'язки, що існують між елементами мови, постійно відновлюють порушену внаслідок змін рівновагу. Структура мови — це спосіб організації мовної системи, відношення і зв'язки між елементами мови. Нижче (т § 3—9) буде розглянуто внутрішні мовні системи (ендосистеми) та стосунки, які між ними встановлюються.

Звуки людської мови називають членороздільними на противагу нечленороздільним звукам, що їх породжують тварини. Майже всі представники тваринного світу, за винятком найпростіших організмів, можуть породжувати звуки з різною метою. Однак між людською мовою і «мовою» тварин існують глибокі й принципові відмінності. Вперше на них звернув увагу І. П. Павлов, коли підкреслив, що у людей, крім першої сигнальної системи, яка об'єднує їх з тваринами, існує ще друга сигнальна система, яка виділяє людину з тваринного світу.

Тварини вдаються до різноманітних способів для міжосібного спілкування: звукового, хімічного, пантомімічного, люмінесцентного. Тут ми коротко згадаємо лише деякі звукові засоби, якими користуються тварини у своїй поведінці, бо й людська мова має звуковий характер. Якщо хребетні тварини здебільшого продукують звуки за допомогою різних «духових інструментів», то комахи, наприклад, в основному надають перевагу «струнним». Звукові утворення коників і подібних до них комах називають скрекотанням або цвірканням. Ентомологи розрізняють серед таких утворень статевий поклик, скрекіт залицання і скрекіт суперництва. Терміти, і особливо павуки, користуються «ударними інструментами», якими їм служать черевні відділи власного тіла, що ними вони постукують об різні предмети — ґрунт, листя тощо.

Тривалий час вважали, що риби звуків не породжують, виникло навіть поширене в різних мовах порівняння: «німий як риба». Це пояснюється тим, що повітря поглинає майже повністю (на 99 %) утворені рибами звуки, і люди не можуть їх чути. Тим часом риби теж породжують звуки, якими вони супроводжують свій напад, захист або статеву поведінку. Квакання жаб відоме кожному. Особливо вражають жаб'ячі «хори», коли самці запрошують самок відкладати ікру. Звуки, утворені окремими видами жаб, чутні на великій відстані, іноді в колі з радіусом 6 км.

Але найбільш відомі співаки серед хребетних тварин — птахи. Утворювані птахами звуки дуже різноманітні, вони поєднуються між собою, набираючи вигляду мотивів і цілих співів. Орнітологи навіть укладають своєрідні «словники» звуків, породжуваних різними видами птахів. Останнім часом велика увага приділяється дослідженню звуків, якими спілкуються дельфіни. Окремі ссавці (наприклад, кажани) користуються ультразвуками, які людське вухо не сприймає. Примати для спілкування користуються різними засобами, надаючи перевагу пантомімічним рухам, але є у них і звукові сигнали. Та всі ці звуки, породжені тваринами, називаються нечле-

нороздільними. Членороздільною є лише людська мова. Що ж мається на увазі під членороздільністю людської мови? Насамперед це, очевидно, дискретність (роздільність) мовної семантики.

Розгляньмо мовне повідомлення:

*Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.*

Абстрагуємось від того, що це відомі рядки поетичного твору. Наведене вище повідомлення передає мовними засобами певну картину природи, а саме картину розбурханого сильним вітром Дніпра та його берегів. Ця картина може сприйматися людиною одночасно й моментально у всій її складності. Автор повідомлення змалював цю картину окремими словами, які начебто розкладають на частини синкретичне (нерозчленоване) сприйняття, причому словами він відтворює не лише зорові відчуття (*широкий Дніпр, високі верби, гне додолу, підійма хвилю горами*), а й слухові (*ревe, стогне, завива*) (останнього він досягає також додатковими поетичними засобами — алітерацією).

Адресат (читач або слухач цього твору) сприймає об'єднані за мовними правилами слова таким чином, що в його свідомості виникає уявлення синкретичної картини природи, подібної до тієї, яку мав на увазі адресант (автор), коли формулював своє повідомлення. Таким чином, коли говорять про членороздільність мови, мають передусім на увазі, що засобами людської мови здійснюється членування будь-якого суспільного або індивідуального досвіду на окремі дискретні величини, що мають певне значення і звукову форму.

Пояснімо це ще на одному прикладі. Візьмемо просте речення: *Він іде в ліс по той бік гір*. Воно виражає досить складну думку про певну подію за допомогою восьми слів. Складна реальність розчленовується на окремі компоненти: *він, іде, в, ліс, по, той, бік, гір*, кожен з яких осібно не відповідає вираженій у реченні думці. Кожне з наведених слів може бути використане для відтворення інших ситуацій: *він іде, йде до лісу, йому йде, йде в місто, ліс по цей бік гір, ліс по той бік річки* і т. д. Як бачимо, одні й ті ж слова мови можуть використовуватися для передачі різного людського досвіду. Це надзвичайно важливо. Поет назвав *широким* Дніпро, але *широким* може бути і *шлях*, і *стрічка*, і *ніс*, і *спина*, і *екран*, і *посмішка*, і *світ*, і *рух*, і *крок*, і *жест*, і *розуміння*... Кобзар вжив слово *хвиля* в значенні «водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні», але це слово може мати й інші значення, *пор. зелені хвилі хлібів, хвилі рожевого світла, хвилі чарівних*

звуків, хвилі кучерів на голові, хвиля людей, вибухова хвиля, хвиля гніву, хвиля вдячності і т. ін.

Отже, людина членує сприйняті нею явища навколишньої дійсності на окремі компоненти, які відбиваються в мовних одиницях, що мають певну звукову форму і певне значення. Звуковий комплекс [він] має значення «якась особа чоловічої статі, що не бере безпосередньої участі в мовному акті, який здійснюється між адресантом і адресатом». На підставі цього значення названий звуковий комплекс може також позначити будь-яку річ, виражену іменником чоловічого роду, пор. *Я чекав автобуса, але він не прийшов*. (Справжня історія семантичного розвитку слова *він* в даному випадку нас не цікавить.) Звуковий комплекс *йде* виражає значення «ступаючи ногами, пересувається, змінюючи місце в просторі». З цього значення розвинулися й інші, пор. словосполучення *йде поїзд, йде хмара, йде світло, йде струм, йде до комунізму, йде в партію, йде проти течії, йде за вдівця, йде в прийми, йде на експорт*, які навіть перелічити тут всі неможливо. «Словник української мови» подає тридцять окремих значень дієслова *іти* і наводить ще більше їхніх відтінків.

Можна подумати, що це велика незручність — одне слово позначає дуже багато значень. Насправді ж це велике надбання людської мови — економними засобами виражати найрізноманітніші значення. Важко собі уявити «мовне пекло», в якому опинилася б людина, якщо б вона була змушена кожне значення називати окремим звуковим комплексом. Тоді у мові були б не десятки й сотні тисяч слів, а мільйони. Незважаючи на те що у дієслова *іти* так багато значень, у кожному з наведених прикладів ми його сприймаємо лише з одним, властивим для даного слововживання.

У наведеному вище реченні навмисно були дібрані односкладові слова, це робилося з метою мати більше одноморфемних слів, адже найменша мовна одиниця, що має значення, — це морфема. Однак будова української мови така, що в ній порівняно мало одноморфемних слів і навіть односкладове слово може бути принаймні двоморфемним. Словоформа *йде* складається з двох морфем: кореневої *йд-* та флексії *-е*. Коренева морфема є основним носієм одного із лексичних значень дієслова *іти*, а морфема-флексія виражає значення третьої особи однини. Якщо її замінити іншою морфемою-флексією, то одержимо звуковий комплекс словоформи з іншим значенням, пор. *йд-у, йд-еш*. Не слід, проте, думати, що кожна морфема виражає самостійно значення, носієм якого вона є. Значення виражається не морфемою окремо, а лише словом як цілісністю морфем. У формі *ліс* є так звана нульова морфема, яка відрізняє значення цієї словоформи від значення інших

словоформ: *лісі, лісу, лісом* і т. ін. Подібні міркування можна висловити і щодо морфемного складу словоформ *той, він, бік, гір*, у першій з них є морфемна флексія *-й*, а в трьох інших є нульові морфеми: *він + ∅, бік + ∅, гір + ∅*.

Таким чином, внаслідок членування мови виділяються найменші одиниці, що мають зміст, — морфеми і об'єднання морфем — слова. В українській мові далеко не всі морфеми автономно і самостійно виражають свій зміст, найчастіше вони його виражають лише в сполученні з іншими морфемами. Так, морфема *-е* не передає значення третьої особи однини автономно, а лише в сполученні з кореневими морфемами дієслів: *йде, веде, бере, маже* і т. д. Навіть окремі слова наведеного вище речення солідарні між собою у вживанні. Ми говоримо *в ліс* або *до лісу*, але не можемо сказати *в лісу*. Так само солідарні між собою слова *він* і *йде*, бо не можна сказати *Він йду*. Морфеми, які виражають зміст самостійно, не обов'язково бувають односкладовими, пор. *радіо*, але здебільшого в українській мові багатоскладові слова є водночас і багатоморфемними, пор. *масл-ян-ист-ий, круж-ок-∅, ліс-о-сплав-∅, хвороблив-ість-∅*. Однак є й такі мови, в яких одноморфемні слова переважають над багатоморфемними. Тут важливо підкреслити, що внаслідок членування в мові виділяються окремі значення, які виражаються певною звуковою формою.

Але поряд з цим членуванням мови існує ще одне, яке стосується її звукової форми. Звукове вираження слів і морфем складається з окремих одиниць, які самі по собі значення не виражають, але з них будуються слова і морфеми, які виражають значення. Ці одиниці — фонеми. До складу слова *бік* входять три фонеми, варто змінити хоча б одну з них і ми матимем інше слово: *пik, cіk, тik, вik, лik* або *бак, бик, бук, бек*, або *біб, біг, бір, біс, бій*. Членування слів та морфем на фонемі є другим членуванням мови, яке дозволяє ще більш економними засобами виражати велику кількість значень.

В наведених вище шевченківських рядках 15 слів, що об'єднують 28 морфем, але фонем для утворення цих морфем використано лише 24. Якби кожне значення передавалося нечленороздільною звуковою формою, то в мові довелось би користуватися десятками тисяч таких нечленороздільних звукових утворень, що неймовірно ускладнило б мовну діяльність людей. Друге членування мови дозволяє людям обмеженою кількістю одиниць утворювати тисячі звукових форм величин першого членування мови.

На подвійне членування мови звернув увагу французький лінгвіст А. Мартіне. Щоправда, одиниці першого членування мови він називає не морфемами і не словами, а монемами, уточ-

нюючи, що монeми лексичного значення можна назвати лексемами, а монeми граматичного значення — морфемами. Однак подібне вживання термінів не стало загальноприйнятим у мовознавстві.

Теорія подвійного членування мови де в чому нагадує розрізнення двох планів мови, запропоноване глосематиками. Глосематики пропонують бачити в мові два плани: план змісту і план вираження. У кожного з цих планів є своя субстанція і своя форма. Мовознавство, на думку глосематиків, не повинно вивчати субстанцію двох планів, його завдання — дослідження виключно форми:

план змісту	{ субстанція плану змі-	об'єкт мовознавчої науки (за глосематикою)
	сту	
	{ форма плану змісту	
	{ форма плану вира-	
план вира-	ження	
ження	{ субстанція плану ви-	
	раження	

Одиниці першого членування мови мають як значення, так і звукову форму. Одиниці другого членування мови не мають значення, а лише виконують функцію утворення звукової форми одиниць першого членування. У глосематиків обидва плани рівноправні і подібні за своєю структурою. Проте глосематики не мають рації, обмежуючи таким чином об'єкт мовознавчої науки. Лінгвістика повинна вивчати і форму, і субстанцію свого об'єкта.

У кожній мові як перше, так і друге членування відзначається своєрідністю. Якщо українською мовою розрізняється спосіб пересування, що передається дієсловом (пор. *він йде*, *він їде*), то, скажімо, в молдавській мові це розрізнення дієсловом не передається: *ел мерже* «він йде, він їде». Це не значить, що молдавська мова не спроможна передати відповідний смисл, якщо це потрібно, але передає вона його не дієслівною формою, а іншими словами: *ел мерже пе жос* «він їде пішки», *ел мерже кэларе* «він їде верхи».

Так само і в другому членуванні. У французькій мові є три різних голосних фонeми заднього ряду середнього підняття: /o/, /ɔ:/ і /o:/. В українській мові є лише одна фонeма такого типу /o/. З другого боку, українська мова розрізняє дві фонeми переднього ряду високого підняття (нелабіалізовані): /i/ та /u/, а французька мова має лише одну фонeму такого типу: /i/.

Вище ми навмисне не торкнулися одного питання. Однe

й те ж висловлювання може набувати різного смислу завдяки зміні інтонації: *Він прийшов* або *Він прийшов?* Ці висловлювання розрізняються за смислом, більше того, навіть речення *Він прийшов* може передавати різні смисли: «Це саме він, а не хтось інший прийшов», «Він з'явився», «Він уже прийшов», «Він прийшов, а не приїхав» і т. д.

Вище ми вказували, що не можна сказати *Він йду в ліс*. Однак з урахуванням інтонації, яка накладається на даний порядок слів, таке висловлювання можливе, тільки воно у графічній формі набуває іншої інтерпретації: *Я йому: «Ти куди?» Він: «Йду в ліс»*. Інтонація розірвала ці слова і паузою віднесла їх до різних речень.

В першому членуванні А. Мартіне запропонував розрізняти автономні й функціональні одиниці (*монери*). Автономні одиниці виражають не лише певний елемент людського досвіду, а й співвідношення з іншими елементами досвіду. Функціональні одиниці позначають функції певної іншої одиниці. Скажімо, морфемі *ø*, *-а*, *-у* виражають функцію, властиву морфемі, до якої вони приєднуються: *студент*, *студента*, *студенту*. Функціональними одиницями можуть бути не лише морфемі, а й службові слова. (Докладніше про слово див. в § 4).

ВНУТРІШНІ СИСТЕМИ МОВНОЇ СИСТЕМИ

§ 3. Фонетична система мови

Внаслідок другого членування мови встановлюються мінімальні мовні одиниці — фонемі, які не розкладаються на ще менші послідовні одиниці і використовуються мовою для утворення і розрізнення одиниць першого членування мови. Фонемі складають *фонематичну* підсистему мови. Однак до фонетичної системи входять ще й інші підсистеми. Адже мова користується для утворення слів і речень не лише фонемами, а й наголосом, мелодикою, інтонацією, ці звукові явища утворюють другу підсистему звукової будови мови — *просодичну*. Є також ще одна підсистема, одиницею якої є склад — *силабічна* підсистема.

Таким чином, звукова будова як внутрішня система (ендо-система) мови складається з трьох тісно пов'язаних і взаємодіючих між собою частин: з фонематичної, просодичної та силябічної підсистем. Стосунки між цими трьома підсистемами не однакові в різних мовах. В одних мовах при утворенні морфем і слів провідну роль відіграє фонематична підсистема (такі мови називають фонематичними), в інших провідна роль

належить силабічній підсистемі (такі мови називають силабічними). І в першому, і в другому випадку набувають різноманітності зв'язки цих підсистем з тонічною підсистемою. Через це структура звукової будови відзначається в кожній мові яскравою своєрідністю.

Одиницею фонематичної підсистеми є фонема (від грец. φώνημα — голос, звук, слово) — найменша лінійно неподільна величина, що використовується для утворення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць мови. У зв'язку з цим розрізняють конститутивну (від лат. constitutus — визначений), ідентифікаційну (від лат. identicus — тотожний) та дистинктивну (від лат. distinctus — розділений) функції, що їх виконує фонема. Скажімо, слово *нора* утворене з фонем /n/, /o/, /p/, і /a/, об'єднаних саме в такому порядку єдиним наголосом, який виділяє в цій словоформі другий склад. Ми розпізнаємо це слово завдяки тому, що відповідні одиниці фонематичної підсистеми використовуються при утворенні інших слів і словформ (пор. *рана, кора, сон, ніс, нори, норі* і т. ін.). За допомогою фонем можна розрізнявати слова, які відрізняються одне від одного хоча б однією подібною одиницею: *нора, пора, кора, гора*. Слова можуть відрізнятися і повним складом фонем: *нора* і *стіл*.

А. Мартіне вважає, що у фонемі може бути й експресивна (від фр. expressif з лат. expressus — виразний) функція, завдяки якій слухач довідується про настрій і почуття мовця. У французькій мові, наприклад, посилення і подовження першого приголосного повнозначного слова робить висловлювання, до якого входить це слово, емоційно насиченим. В реченні *Cet enfant est impossible!* («Це неможлива дитина!») подовження і посилення фонем /p/ передає справжнє чи удаване роздратування (у французькій мові в слові *impossible* /p/ є першим приголосним, оскільки літера *m* не вимовляється, а лише позначає носовий характер попередньої голосної). В російській та українській мовах вираження емоції (емоційності) досягається подовженням наголошеного голосного: рос. *чуде-есный работник!* укр. *блиску-уче!* Однак фонетика афективного мовлення ще недостатньо досліджена.

Значення слів не створюються використаними для їх утворення фонемами, бо фонемі самостійного значення не мають, але фонемі є базою утворення тих одиниць, які є носіями мовного значення плану змісту. Інколи одна фонема може створювати слово або морфему. Так, фонема /i/ в українській мові утворює службове слово — сполучник *і*; вона ж за інших умов використовується як морфема, що позначає називний відмінок множини: *кобзар* — *кобзарі*, або давальний відмінок однини: *груша* — *груші*.

Фонема — це загальна мовна одиниця, в складі якої можуть об'єднуватися не зовсім тотожні звуки. Фонема є одиницею мови, вона реалізується в конкретних звуках мовлення. Кожний звук мовлення відзначається рядом артикуляційних, акустичних і фонологічних властивостей. Скажімо, з артикуляційного та акустичного погляду в словах *сад* і *сядь* голосний елемент звучить по-різному, особливо на початку і в кінці його творення, однак голосні елементи першого й другого слів об'єднуються в одну фонему /a/, хоч де в чому й відрізняються один від одного. Таким же чином розрізняються у вимові перші приголосні в словах *сад* і *суд*, якщо *с* у першому слові можна назвати нейтральним, то *с* в другому слові є лабіалізованим (огубленим) [c°]. Свого часу Л. В. Щерба говорив у таких випадках про відтінки фонем. Сучасна лінгвістика користується іншим терміном для позначення різновидів прояву фонemi, а саме терміном *алофон* (від грец. ἄλλος — інший та φωνή — звук). Ю. С. Маслов уточнює, що алофоном слід називати реальну величину мовлення, а відповідну їй величину мови пропонує позначити терміном *алофонема*. Проте в лінгвістиці термін «алофон» набув значного поширення саме в значенні мовної величини.

Варіювання фонemi залежить від різних обставин. Одні з варіантів фонем не мають мовного значення, оскільки спричинені дефектами мовлення або неправильним мовним вихованням. Такі варіанти зустрічаються в мовленні окремих індивідумів (пор., наприклад, шепеляву вимову *с* або гаркаву вимову *р* в українській мові). Лінгвістів цікавлять лише ті варіанти фонем, які мають мовне значення.

У кожної фонemi є свій *головний варіант*, цей варіант з'являється при ізольованій вимові фонemi або при найменшій її залежності від позиції та сусідніх звуків, в українській мові така найменша залежність спостерігається для приголосних перед наголошеним /a/. Поряд з головним варіантом можуть існувати *позиційні* та *комбінаторні* варіанти. Позиційні варіанти зумовлюються положенням фонemi в слові й відносно наголосу (на початку, всередині, в кінці слова, в переднаголошеному чи післянаголошеному складі). Комбінаторні варіанти залежать від безпосереднього оточення фонemi. В українській мові фонема /v/ в кінці слова реалізується як вокалічний приголосний [ǔ]: *ходив, робив*, отже, [ǔ] є позиційним варіантом фонemi /v/. Ця ж сама фонема перед голосним [i] вимовляється не твердо, а напівм'яко: *вітер, віра*, напівм'який приголосний *в* в цих та подібних словах є комбінаторним варіантом фонemi /v/.

Розрізняють ще так звані *факультативні* варіанти, так називаються алофонemi, що заступають головний варіант

фонемі у незалежній позиції. Так, головним варіантом фонемі /в/ є її губно-губний прояв [w], але окремі мовці замість губно-губного вимовляють губно-зубний приголосний [v], який і є факультативним варіантом фонемі /в/. Лише індивідуальні варіанти фонем є фактами індивідуального мовлення. Всі інші варіанти, в тому числі й факультативні, є фактами даної мови, складаючи її фонематичну норму. Тому при вивченні певної мови не слід обмежуватися лише засвоєнням її фонем, а треба вивчати й усі інші варіанти, щоб позбутися «іншомовного акценту». Звуки мовлення слід називати *фонами*, це конкретні реалізації фонем та алофоном. В кожному фоні реалізується певна алофонема певної фонемі чи безпосередньо певна фонема (якщо в неї немає алофоном).

Як було сказано вище, наявність головного, позиційних та комбінаторних варіантів фонем зумовлюється в цілому положенням їх у слові в залежності від оточення. Сукупність всіх оточень і позицій, в яких певна одиниця може зустрічатися, називають її *дистрибуцією* (від лат. *distributio* — розподіл). Фонемі, як правило, перебувають у стосунках *контрастної* (від франц. *contraste* — протилежність) дистрибуції, тобто різні звуки з'являються в однаковому оточенні, і при цьому змінюється смисл сегмента висловлювання: *лам* — *там*, *зірка* — *сірка*, *байка* — *майка* — *гайка* — *лайка* і т. д. Однак мова ніколи не використовує всієї контрастної дистрибуції фонем. Дві фонемі можуть розрізнятися в певних позиціях, але в інших позиціях зустрічається лише одна з них, а друга не зустрічається. Подібна дистрибуція називається *дефектною*. Скажімо, в молдавській мові приголосні /р/ і /с/ зустрічаються в початковій позиції в слові перед голосними і розрізняють слова *рак* — *рак* і *сак* — *мішок*. Але в початковій позиції перед приголосними з цих двох фонем зустрічається лише /с/: *стау* «стою», *спин* «колючка», *скаун* «стілець»; /р/ в цій позиції ніколи не зустрічається.

Явище *додаткової* дистрибуції полягає у виникненні таких відношень між певними елементами, коли кожний з елементів зустрічається лише в певній позиції, а в іншій зустріти його не можна. Стосунки додаткової дистрибуції характеризують обов'язкові варіанти (алофонемі) фонем; факультативні варіанти перебувають у стосунках вільного варіювання: в одній і тій же позиції, в одному й тому ж оточенні варіанти можуть вільно взаємозамінюватися.

Не слід ототожнювати фонему з її головним варіантом (з основною алофоневою). «У фонологічному відношенні всі алофони рівні; кожний алофон, будь-який звук мовлення — це «представник» певної фонемі, бо будь-який звук, що зустрічається в мовленні, обов'язковий для збереження звукового

вигляду даного слова»¹. Якби це було не так, то позиційні й комбінаторні варіанти фонем були б однакові в усіх мовах. Тим часом в різних мовах існують різні позиційні й комбінаторні варіанти фонем. Наприклад, фонема /n/ у молдавській мові перед задньоязиковим зімкненим виступає у вигляді комбінаторної алофонеми [ɲ]: *молдовянкэ* «молдаванка». В українській мові /n/ в аналогічному оточенні виступає у вигляді головної алофонеми /n/: *молдаванка*.

У кожної фонемі як звуковому типові є власні ознаки, сукупність яких дозволяє ідентифікувати й розрізняти окремі фонемі. Структура фонематичної підсистеми фонетичної системи мови створюється відношеннями між фонемами, які розрізняються кількома або лише однією ознакою. Це створює складну мережу *опозицій* (від лат. *oppositio* — протиставлення). Кожний член фонематичної підсистеми відрізняється від усіх інших членів цієї підсистеми за ознаками, які звуться *диференціальними* (від лат. *differentia* — різниця, відмінність) (раніше користувалися терміном «релевантні ознаки»).

Ознаки, які входять до складу фонемі, але не відрізняють її від інших фонем, називаються *інтегральними* (від лат. *integer* — цілий). Так, в українській фонемі /x/ глухість є її інтегральною ознакою, бо в українській мові немає протиставленої /x/ задньоязикової щільної дзвінкої приголосної фонемі [ɣ].

Кожна фонема має власний набір диференціальних ознак, яким вона відрізняється від усіх інших фонем даної мови. Наприклад, українська фонема /b/ характеризується такими диференціальними ознаками: губна (чим відрізняється від /d/, /z/), зімкнено-проривна (чим відрізняється від /v/), дзвінка (чим відрізняється від /n/), неносова (чим відрізняється від /m/). Губно-губний, твердий і непридиховий характер фонемі /b/ є її інтегральними ознаками, бо за ними вона не протиставляється іншим фонемам, але без них вона набула б іншого вигляду.

В сучасних фонологічних працях часто використовують поняття *кореляції* (від лат. префікса *con-*, що означає об'єднаність, і *relatio* — відношення), яке відбиває відношення між фонемами, що протиставляються за однією певною диференціальною ознакою. В латинській мові існувала кореляція голосних фонем по тривалості: кожна голосна фонема могла бути і довгою (тривалою), і короткою (нетривалою). В українській мові існують кореляції фонем по дзвінкості — глухості, по твердості — м'якості та ін. Кількість фонем у різних кореляційних рядах може бути неоднаковою.

¹ З и н д е р Л. Р. Общая фонетика, — М., 1979, — 2-е изд., перераб. и доп., — С. 50.

М. С. Трубецької запропонував розрізняти три типи фонематичних протиставлень: привативні, градуальні та еквіполентні. *Привативні* (від лат. *privare* — віднімати), або віднімально-додавальні, опозиції засновані на присутності або відсутності певної диференціальної ознаки у протиставлюваних фонем. Присутність ознаки в одному з членів протиставлення робить його *маркованим* (від нім. *Marke* — мітка), а член, якому бракує цієї ознаки, називається *немаркованим*. Наприклад, в опозиції по дзвінкості — недзвінкості фонем $/d/ : /t/$ маркованим членом є $/d/$, а немаркованим — $/t/$.

Градуальні (від лат. *gradus* — крок, щабель, ступінь), або ступінчасті, опозиції, як правило, включають до свого складу понад дві фонем, в яких одна й та сама ознака проявляється в різних ступенях. Так, в українській мові фонем $/e/$, $/u/$ та $/i/$ є нелабіалізованими голосними переднього ряду, однак ступінь підняття у кожній з них специфічний, отож вони й утворюють градуальну опозицію $/e/ : /u/ : /i/$.

Еквіполентні (від лат. *aequus* — рівний та *pollere* — мати силу), або рівносильні, опозиції утворюються членами, кожний з яких відзначається певною властивою йому ознакою, яка, проте, не може вважатися відсутньою в інших членах і не може тлумачитися як певний ступінь ознаки. З цього погляду еквіполентна опозиція протиставляє фонем $/n/ : /m/ : /k/$ як губна : передньоязикова : задньоязикова.

Привативні опозиції поділяються на *ізолювані* та *пропорційні*. Пропорційні опозиції — це відношення протиставлення фонем, які пропорційно повторюються у відношеннях протиставлення інших фонем. Наприклад, протиставлення фонем $/b/$ і $/n/$ пропорційно повторюються в протиставленні фонем $/d/$ і $/m/$, а також $/r/$ і $/k/$. Це відношення можна записати у вигляді рівняння $/b/ : /n/ = /d/ : /m/ = /r/ : /k/$. Якщо ж позиція поодинокі і пропорційно не повторюється між іншими членами, її називають ізолюваною. Як приклад ізолюваної опозиції наводять протиставлення фонем $/l/ : /r/$ у німецькій мові.

На основі ретельного вивчення артикуляційних властивостей звуків різних мов фонетисти розробили традиційну класифікацію голосних і приголосних звуків. Акустичні властивості звуків почали вивчатися у всій повноті сучасними засобами порівняно недавно. До того ж і фізіологічні дослідження збагатилися новими методами, наприклад, кінорентгенним фіксуванням мовлення. Нові методи змінили давні уявлення про статичність органів мовлення протягом творення певного звука, особливо у його центральній фазі. Використання нової електроакустичної апаратури стало основою дослідження акустичних властивостей звуків мовлення і значно збагатило уявлення мовознавців про них.

Американські вчені Р. Якобсон, Г. Фант і М. Халле на основі нових електроакустичних досліджень спробували розробити універсальну систему диференціальних ознак, яка б задовольнила всі мови світу. Ця система побудована на бінарному (від лат. *binarius* — подвійний), або двоїстому, принципі. Таким чином, всі фонемні опозиції зводяться до привативних.

Загальне число опозицій — дванадцять, одні з них враховують звучність, інші — тон звука. Пізніше були складені різними авторами списки з більшою кількістю опозицій, однак тут ми подаємо першу в фонетиці класифікацію протиставлень, побудовану на підставі вивчення спектрограм різних звуків. Спектрограмою називається одержаний за допомогою спеціального апарата — спектрографа запис спектра звуків, складу їхніх коливань тощо. Наприклад, кожний голосний має кілька характерних тонів, які називаються формантами. Електроакустична апаратура дозволяє розкласти звук на його складові тони і одержувати його спектр, який наочно відбиває формантну структуру звука ¹. Ось перелік дванадцяти «універсальних» опозицій:

1. «Голосний характер (вокальність) — неголосний характер (невокальність)». Маркований член цієї опозиції відзначається чітко вираженою формантною структурою спектра.

2. «Приголосний характер (консонантність) — неприголосний характер (неконсонантність)». Маркований член цієї опозиції відзначається в спектрі загальним низьким рівнем енергії.

На основі цих двох перших опозицій в звуковій системі виділяються голосні, приголосні, сонанти і так звані глайди або ковзні звуки. Голосні не мають приголосного характеру, приголосні не мають голосного характеру, але так звані плавні [л] і [р] одночасно характеризуються і вокальністю, і консонантністю. На думку авторів цієї класифікації, глайди (переходові звуки) типу нім. [h] або [ç] нібито не мають ні вокальності, ні консонантності, однак таке тлумачення викликає небезпідставні сумніви.

3. «Компактність — дифузність». Компактність передбачає наявність у спектрі центральної ділянки концентрації енергії. Дифузність виникає завдяки тому, що нижня форманта опускається нижче певного рівня і тоді звукова енергія поширюється на периферійні частини спектра. З цього погляду серед голосних найбільш компактним є [a], а серед приголосних [к]. Найбільшою дифузністю відзначається голосний [і] та приголосний [т].

---

¹ Про форманти, спектр звука і спектрограми докладніше див.: З и н - д е р Л. Р. Зазнач. праця.— С. 23—25, 97—99, 172—181.

4. «Напруженість — ненапруженість». Ця опозиція створюється напруженістю органів мовлення при вимові звуків. В англійській мові приголосні [p], [t], [k] порівняно з іншими є більш напруженими.

5. «Дзвінкість — глухість». Ця опозиція виникає завдяки участі голосових зв'язок у творенні звука.

6. «Носовий характер — ротовий характер». Ця опозиція створюється резонансними ознаками фонем. Якщо в утворенні звука бере участь додатковий носовий резонатор, відповідний звук одержує ознаку назальності (від лат. *nasalis* — носовий).

7. «Перервність — безперервність» (або «нетривалість — тривалість»). Щілинні й плавні приголосні відзначаються безперервністю або тривалістю, їм протистоять зімкнені як перервні або нетривалі звуки. Дрижачий [ɾ] вважають перервним або нетривалим, бо він складається з ряду миттєвих зімкнень.

8. «Різкість — нерізкість», або «яскравість — тьмяність». Різкість, або яскравість, виникає внаслідок інтенсифікації шумів. Більшою різкістю відзначаються свистячі й шиплячі приголосні, африкати, зімкнено-носові [m] та [n] та дрижачі. До нерізких (тьмяних) звуків належать губні й язикові зімкнені.

9. «Глоталізованість — неглоталізованість». Ця опозиція ґрунтується на використанні чи невикористанні гортанного зімкнення при утворенні звуків. Глоталізованими є так звані абруптивні приголосні, що існують в деяких мовах на Кавказі, в семітських, хамітських та в інших мовах центральної і південно-східної Африки.

10. «Низька тональність — висока тональність». За цією ознакою до низькотональних звуків належать ті, енергія яких концентрується переважно в нижній частині спектра. Відповідно у високотональних звуків енергія концентрується у верхній їх частині. Так, задньоязикові та губні приголосні — низькотональні. Середньоязикові й передньоязикові приголосні — високотональні. Серед голосних до низькотональних належать голосні заднього ряду, а до високотональних — голосні переднього ряду.

11. «Бемольність — небемольність». Ця опозиція створюється внаслідок включення додаткового резонатора, що утворюється губами. Лабіалізовані голосні й приголосні — бемольні звуки.

12. «Дієзність — недієзність». Ця опозиція створюється зменшенням ротового резонатора за рахунок підняття спинки язика до піднебіння, у зв'язку з чим посилюються високі форманти. Отже, м'які приголосні відрізняються від твердих як дієзні від недієзних.

Якщо розташувати названі ознаки по одній осі, а на перпендикулярній до неї розмістити фонemi і на пересіченні граф відмітити певними значками (+, —, 0) наявність, відсутність чи неістотність ознаки в даному звуці, можна одержати *матрицю* ідентифікації фонем. Див. матриці окремих фонем української мови в таблиці:

Диференціальні ознаки	Фонemi							
	/a/	/i/	/y/	/п/	/б/	/т'/	/к/	/с/
1. Вокалічність	+	+	+	—	—	—	—	—
2. Консонантність	0	0	0	+	+	+	+	+
3. Компактність	+	—	—	—	—	—	+	—
4. Напруженість	—	—	—	+	+	+	+	+
5. Дзвінкість	0	0	0	—	+	—	—	—
6. Назальність	0	0	0	0	0	0	0	0
7. Перервність	0	0	0	+	+	+	+	—
8. Різкість	0	0	0	—	—	—	—	+
9. Глоталізованість	0	0	0	0	0	0	0	0
10. Низька тональність	+	—	—	+	+	—	—	—
11. Бемольність	—	—	+	0	0	0	0	0
12. Діезність	0	0	0	—	—	+	—	—

Назважаючи на свою оригінальність, ця універсальна класифікація не може вважатися бездоганною. Насамперед критиці підлягає сам бінарний принцип, на основі якого вона побудована. Звичайно, можна градуальні опозиції звести до привативних, але фонематична підсистема мови тим і відзначається, що в її структурі наявні опозиції різного типу¹. Втиснення в бінарну опозицію значно багатших у реальності протиставлень є справжнім насильством над дійсною природою досліджуваного об'єкта.

З іншого боку, мають рацію ті вчені, які вважають, що дванадцять ознак може й не вистачити для універсальної класифікації фонем усіх мов світу. В деяких мовах названі вище ознаки не виступають завжди як ознаки фонем. Скажімо, у слов'янських мовах диференціальна ознака бемольності має значення лише при описуванні голосних фонем, лабіалізовані приголосні виступають як алофонemi відповідних небемольних фонем: [т°] в слові *тут*. Диференціальна ознака не може однозначно відповідати артикуляційно-акустичній природі звука. Нові дослідження показують, що диференціальні ознаки фонем iнколи проявляються не лише в тому сегменті

¹ Див. ґрунтовну критику принципу бінарності у фонології з цих та інших засад у кн.: Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. — С. 76—121.

мовлення, що їй безпосередньо відповідає, а й за його межами — в складі, до якого входить дана фонема.

В лінгвістиці були сформульовані теорії про двох'ярусність фонематичної підсистеми. Нижчий ярус нібито утворюється диференціальними ознаками, а вищий — фонемами, які є поєднанням різних диференціальних ознак. Було висунуто визначення фонери як «пучка диференціальних ознак», проте його навряд чи можна прийняти, бо диференціальні ознаки встановлюються на підставі складу фонем даної мови і до того ж вони відзначаються своїм нелінійним характером. Нарешті, фонема створюється не лише диференціальними, а й інтегральними ознаками.

При визначенні складу фонем певної мови користуються різними методами, але особливого поширення набув метод мінімальних пар (або метод квазіомонімів). За цим методом два звуки належать до різних фонем, якщо в мові знайдеться хоча б одна пара слів, що різняться саме цими звуками в однакових позиціях. Недостатність цього методу підкреслив Л. Р. Зіндер, оскільки в мові випадково може не виявитися якоїсь мінімальної пари. Фонематичність певного звука зумовлюється його існуванням в незалежній фонетичній позиції.

Тут існує ще одна важлива проблема — розмежування фонем, визначення двофонемності або однофонемності певного фонетичного сегмента. Ця проблема має значення для опису статусу довгих голосних і приголосних, дифтонгів і аффрикат. Найбільш поширеною є думка, що в подібних випадках слід враховувати морфологічну сегментацію в даній мові. Звуковий сегмент вважається однофонемним, якщо між його складовими частинами ніколи не проходить морфологічна межа. Для ілюстрації скористаємось прикладом В. Б. Касевича, який порівнював нім. *Meister* і укр. *майстер*. «В обох словах присутнє звучання [aj] або [aj]... В українській мові це звучання з фонологічної точки зору поділяється на два мінімальні сегменти [a] та [j], оскільки [aj] являє собою сполучення, яке може бути розділене морфологічною межею, наприклад, в слові *питай а* та *й* — це два самостійні афікси. Щодо німецької мови, то [aj] тут фонологічно неподільне, воно є дифтонгом: в німецькій мові неможливо знайти випадок, коли в середині [aj] проходила б морфологічна межа»¹.

В кожній мові є свій сталий склад фонем. Однак в історичному розвитку мови склад її фонем може змінюватися. Відомо, наприклад, що фонематичний склад української мови істотно відрізняється від складу фонем давньоруської мови, з якого він виник.

В радянській лінгвістичній науці існують різні тлумачен-

¹ К а с е в и ч В. Б. Элементы общей лингвистики. — М., 1977, — С. 34.

ня одиниці фонематичного рівня мови у зв'язку з існуванням двох фонологічних шкіл — Ленінградської та Московської. Представники Московської фонологічної школи (МФШ) визначають фонему лише в так званих сильних позиціях (в позиціях максимального розрізнення), допускаючи, що в слабких позиціях фонему розпізнати неможливо. Представники Ленінградської фонологічної школи визнають автономність звуків мовлення і при визначенні складу фонем у певному сегменті мовлення спираються на реальні звучання, а не на зв'язки фонем з морфемами, як це роблять послідовники МФШ¹.

Пояснімо ці тлумачення на конкретних прикладах. Російські слова *стог* і *сток* у називному відмінку однини своїм звучанням не відрізняються, але їх форми родового відмінка однини (а також інших відмінків) чітко протиставляються: *стога* і *стока*. На думку представників ленінградської фонологічної школи, в слові *стог* останньою є фонема /к/, на думку прибічників МФШ, — фонема /г/. Представники МФШ вважають, що фонема /г/, як і інші дзвінки приголосні, в слабкій позиції (а такою для неї є кінцева позиція в слові) не може бути виявлена, однак оскільки останній звук кореневої морфеми слова *стог* звучить як [г] в сильній позиції (наприклад, *стога*), то звук [к] в слові *стог* слід визнати позиційним варіантом (позиційною алофонею) фонemi /г/ у слабкій позиції. Таким чином, у словах *стог* і *сток* маємо різні [к], в першому слові — це алофонема фонemi /г/, в другому — це фонема /к/. Представники ж Ленінградської школи твердять, що в різних формах слова *стог* відбувається живе чергування різних фонем /к/ і /г/: *стог* — *стога*. Орфографія слова *стог* не відбиває повністю його фонемного складу.

Дещо інакше виглядає концепція Р. І. Аванесова, яка має намір зблизити позиції названих фонологічних шкіл. На думку Р. І. Аванесова, в словоформі *стог* маємо фонemi /с-т-о-к/, а в словоформі *стога* маємо фонemi /с-т-о-г-ъ/. Однак при цьому вчений вважає, що фонема /к/ у слові *стог* не є еквівалентом фонemi /к/ в слові *кот*, бо він розрізняє сильні й слабкі фонemi. Фонема /к/ у слові *кот* є сильною фонемою, фонема /к/ в слові *стог* є слабкою фонемою. Слабка фонема /к/ утворює один фонемний ряд з сильною фонемою /г/, в який включається також і фонема /г'/, оскільки всі ці три фонemi входять в різних позиціях до складу однієї морфеми: *стог*, *стога*, *о стоге*. На чолі фонемного ряду повинна стояти сильна фонема, тому відповідний фонемний ряд описується як /г/ — /к/ — /г'/. Фонемна система мови складається, на думку Р. І. Аванесова, лише з сильних фонем

¹ Плотников Б. А. Общее языкознание, Семинарий. — Минск, 1986. — С. 36.

Проте якраз останній висновок і є слабким місцем в теорії Р. І. Аванесова, яка визнає конститутивну функцію фонем (слабкі фонем виконують конститутивну функцію), але виводить за межі системи одиниці, які виконують цю функцію.

Якщо визнається, що одна й та ж морфема може виступати в різних варіантах — аломорфемах, наприклад, *рог -ø* і *рож-ок-ø*, то слід визнати аломорфемами однієї морфемі і кореневу частину словоформ *стог* і *стога* (*сток-ø* і *стог-а*). Різниця полягає лише в тому, що одні аломорфемі є наслідком історичних чергувань, а інші — живих чергувань фонем. З погляду МФШ, визнати *стог* і *сток* омонімами неможливо, для Р. І. Аванесова ці словоформи омонімічні, а морфемі, що виражають кореневу частину слова, неомонімічні. Насправді ж *стог* і *сток* є звичайними омонімами (власне, омофонами), бо слухове сприйняття їх ототожнює.

За концепцією членів Празького лінгвістичного гуртка, диференціальні ознаки фонем у слабкій позиції можуть нейтралізуватися. Поняття *нейтралізації* полягає в тому, що диференціальна ознака фонемі втрачає свій характер. Отже, в кінцевій слабкій позиції і в російській, і в німецькій мові не буває ні дзвінких, ні глухих приголосних фонем, їх заступають *архіфонемі* — спільні елементи двох або більшої кількості фонем. Ленінградська фонологічна школа не приймає поняття архіфонемі, бо воно позбавлене матеріальної реальності. Терміном «архіфонема», як справедливо зауважує Л. Р. Зіндер, позначають зв'язок, відношення між фонемами, а не певну субстанцію. Фонемі являють собою звукову субстанцію мови.

Незважаючи на відмінності у тлумаченні деяких фактів, у московської та ленінградської фонологічних шкіл багато спільного: вони однаково визнають соціальну природу фонемі, чи не вперше експліцитно сформульовану київською дослідницею І. П. Сунцовою, для них неспростовним є функціональний характер фонемі як мовної величини, в однаковій мірі вони визнають історичну змінність фонемі і т. д. Праці радянських фонетистів заслужено користуються великим авторитетом у світовій мовознавчій науці. Теорію фонемі в світовій лінгвістиці розробляли головним чином вітчизняні вчені. Серед них в першу чергу слід назвати І. О. Бодуена де Куртене, Л. В. Щербу, М. С. Трубецького, С. І. Бернштейна, О. О. Реформатського, П. С. Кузнецова, Л. Р. Зіндера, М. І. Матусевич, І. П. Сунцову, Т. П. Ломтева та Р. І. Аванесова.

В останній час В. Я. Плоткін запропонував визнавати первинною одиницею в фонетичній системі не фонему, а *кінакему* (термін Бодуена де Куртене, яким він називав одиницю звукового рівня мови, що поєднує в собі і артикуляційні і перцептивні характеристики). Система кінакем своєрідна в кожній

мові. Вона складається з двох підсистем — консонантної та вокалічної, у кожній з яких по дві категорії — модальна (спосіб артикуляції у приголосних та ступінь підняття у голосних) і локальна (місце артикуляції у приголосних та ряд у голосних). Різні сукупності кінцем утворюють фонем. Однак теорія проф. В. Я. Плоткіна ще не знайшла загального визнання у лінгвістиці.

Отже, одна з підсистем фонетичної ендосистеми мови — це фонематична підсистема. Головна одиниця цієї підсистеми — фонема. Фонем певної мови — це не просто інвентар одиниць, вони перебувають між собою у різних зв'язках, причому ці зв'язки залежать і від акустично-фізіологічних властивостей фонем, і від їх використання у мові. При утворенні значущих одиниць мови має значення і послідовність взаєморозташування фонем. Кожна фонематична підсистема розробляє в межах фонетичної системи свої правила обмеження використання фонем. Ці правила можуть бути пов'язані з позицією фонем в слові або з сполучуваністю фонем¹.

Оскільки поняття системи включає і потенціальні мовні явища, у фонематичній підсистемі можуть існувати так звані «порожні місця» чи «порожні клітини», які можуть бути заповнені потенціальними фонемами. Потенціальні фонем слід розуміти не як можливі сукупності диференціальних ознак, а як фонем, що могли б існувати в даній системі, не порушуючи її основ. Скажімо, в українській мові фонема /х/ не має парної дзвінкої, а фонема /з/ не має парної глухої. Поява фонем /γ/ і /ɦ/ не порушила б основ української фонематичної системи. Аналогічні міркування можна висловити щодо м'яких парних до африкат /ч/ і /дж/. В українській мові є м'які та напівм'які варіанти (алофонем) цих фонем. Фонематична система української мови могла б фонологізувати ці варіанти без помітних порушень в її рівновазі. В історичному розвитку мов часто спостерігається перетворення колишніх алофонем у самостійні фонем. Наприклад, в каракалпацькій мові увулярні приголосні глухий [q] і дзвінкий [ɢ] були комбінаторними варіантами фонем /к/ і відповідно /г/, але згодом стали самостійними фонемами і нині виконують смислорозрізняльну функцію.

Поряд з одиницями фонематичної підсистеми, які відзначаються своєю дискретністю, через що їх називають сегментними, у фонетичній системі мови використовуються також так звані суперсегментні величини або одиниці, які не здатні

---

¹ Пор., наприклад, правила сполучуваності фонем у японській мові, наведені в книзі: Т р у б е ц к о й Н. С. Основы фонологии. — М., 1960. — С. 279.

перебувати в стосунках послідовності з сегментними одиницями. Ці величини мови (йдеться про такі явища, як тони, наголос, мелодику) ще недостатньо вивчені, проте можна не сумніватися в тому, що вони відіграють важливе значення у мовному повідомленні, утворюючи окрему підсистему фонетичної системи, яку можна б було назвати *просодичною* або *тонічною* (від грец. *προσφδία* — приспів та лат. *tonus* — звук). Одиниці тонічної підсистеми створюються за допомогою таких акустичних явищ, як тон, сила і тривалість звуку. Тон або висота залежить від частоти, тобто кількості звукових коливань за секунду. Людське вухо сприймає коливання з частотою від 16 до 20 тис. періодів або герців. Людський голос утворює звуки частотою від 40 до 16 тис. герців. Сила або інтенсивність звуків залежить передусім від амплітуди, розмаху коливань. Тривалість або часокількість звуків обумовлена часом їхнього звучання. Завдяки цим просодичним засобам здійснюється об'єднання мінімальних сегментних одиниць у більш крупні величини — склади, слова, речення. Крім того, просодичні засоби, як і фонемі, можуть виконувати не лише конститутивну, а й дистинктивну функцію, тобто можуть не лише утворювати, а й розрізняти мовні знаки. Одиниці просодичної або тонічної підсистеми називають *просодемами* чи *тонемами*.

Отже, певне сполучення фонем, яке має назву складу, відзначається при його вимові певним тоном, або зміною висоти основного тону голосу, а також певною інтенсивністю і тривалістю. Типи суперсегментних величин (мелодичної характеристики) складу називаються тонотипами або й просто тонами. Число тонів не перевищує десяти, а в окремих мовах їх значно менше. Мови, які використовують тони для розрізнення смислу, називаються політонічними. Такими є, наприклад, китайська, в'єтнамська, тайська, бірманська мови, а також деякі європейські (сербохорватська, литовська, латиська, шведська, норвезька, словенська) і африканські мови. У в'єтнамській мові розрізняють шість тонів, у китайській — чотири, у шведській — два.

Самі тони бувають різними, одні з них представлені як нерухомі (так звані точкові), інші проявляються як мелодичні, виникаючи внаслідок зміни тональності. Одні мови використовують нерухомі тони, які належать до двох чи трьох регістрів. Наприклад, в африканській мові лонкунда є два тонових регістри: високий і низький. Кожен склад у цій мові може бути вимовленим з високим або низьким тоном, в цій мові слово *Lòkòlò* означає «пальмовий плід», а слово *lòkóló* «заклинання злих духів» (значок — вказує на низький тон, а' — на високий). Є мови, які користуються мелодійними тонами. У шведській мові слово *komta*, вимовлене з висхідним тоном

(простим або звичайним «наголосом»), означає «кома», а вимовлене з низхідним-висхідним (складним «наголосом») — «приходити». Деякі мови одночасно користуються як точковими, так і мелодійними тонами. Так, у в'єтнамській мові розрізняються: 1) високий висхідний тон; 2) низький висхідний тон; 3) високий точковий тон; 4) низький точковий тон; 5) високий «приглушений» і 6) низький «приглушений». Один і той самий склад та, вимовлений з різними тонами, може мати значення: «диявол», «щока», «домовина», «кінь», «рисовий паросток», «але».

Слово може бути утворене з одного і з кількох складів. Склади об'єднуються в слові як у певній цілісності завдяки словесному наголосу. Словесний наголос не від'ємний від слова. Якщо написати окремо словоформу *села*, то без вказівки на місце наголосу не можна визначити, якою ж саме формою вона є — називного відмінка множини (*сéла*) чи родового відмінка однини (*селá*). Отже, наголос виконує не лише конститутивну, а й дистинктивну функцію, однак для словесного наголосу остання є вторинною.

Існують мови, яким словесний наголос невідомий. До таких мов належать, на думку Л. Р. Зіндера, палеоазіатські мови, а також евенська і евенкійська. З інших причин відсутній словесний наголос у французькій мові. Тут окремо взяте слово має наголос, однак у реченні воно може його втратити, бо слова об'єднуються в так звані ритмічні групи, в кожній з яких наголошується лише останній склад.

За своєю природою словесний наголос — це виділення одного із складів інтенсивністю, висотою чи тривалістю звучання у певному сполученні цих рис. Так, в іспанській мові саме наголосом розрізняються слова *término* — кінець, *termino* — я кінчаю, *terminó* — він закінчив. До недавнього часу вважали, що в російській мові словесний наголос динамічного типу, тобто він створюється інтенсивністю наголошуваного складу. Однак нові дослідження довели, що наголошені склади російської мови відзначаються передусім значно більшою тривалістю, ніж ненаголошені. Отже, в російській мові словесний наголос — це своєрідне поєднання інтенсивності з тривалістю. В китайській мові ненаголошені склади втрачають свій тон, а наголошений склад виділяється саме наявністю певного тону.

Деякі лінгвісти дотримуються думки, що тонічну чи просодичну підсистему слід вважати ярусом, розташованим нижче фонематичної підсистеми і утворюваним з одиниць (тоном чи просодемою), які є невіддільними ознаками — диференціалами фонем. В кінцевому рахунку всі диференціальні ознаки фонем нібито можна звести до акустичних величин, що утворюються

модифікаціями частоти, сили і тривалості звукових коливань. Однак просодичні явища, як ми вже бачили, пов'язані не лише з фонемами, а й з більш складними утвореннями — складом, словом. Більше того, інтонація як єдність взаємопов'язаних компонентів (мелодики, сили, тривалості, темпу вимови, тембру і пауз) є таким просодичним явищем, яке проявляється в реченні і в ще більш складних утвореннях.

Інтонацією називаються різні співвідношення кількісних змін тону, тембру, інтенсивності й тривалості. Це звуковий засіб мови для виділення у потоці мовлення висловлювання та його смислових частин, протиставлення висловлювань за інтенцією (метою) і для вираження ставлення мовця до змісту висловлювання. До системи інтонаційних засобів входять типи інтонаційних конструкцій, пересування інтонаційного центру, синтагматичне членування і пауза. Подібно до системи фонем у будь-якій мові виділяються типи інтоном, існування яких підтверджується експериментально. Інтонема — це модель інтонації якості, пов'язана із значенням речення. Інколи розрізняють інтонами інтелектуальні (експресивні, волюнтативні) та емотивні. Саме інтелектуальні інтонами протиставляють речення за метою висловлювання і членують висловлювання на окремі частини залежно від їх значення (інформативності). Є, проте, вчені, які не вважають інтонацію елементом мовної системи¹, однак їхні погляди недостатньо аргументовані.

В українській мові розрізняють оповідальну, запитальну, окличну, перелічувальну інтонацію, інтонацію незакінченого повідомлення та ін., які лише частково і не завжди досконало відбиваються на письмі за допомогою різних пунктуаційних знаків. Інтонація може мати комунікативний і емоційний аспекти. Речення *Петро склав іспит* завжди несе в собі певне повідомлення, однак його реалізації в мовленні можуть бути різноманітними і саме інтонація дозволяє дізнатися про те, чи адресант цього речення радіє, сумує, дивується, жартує або байдужий з цього приводу. Інтонація використовується для розрізнення теми і реми висловлювання, отже вона має безпосереднє відношення до актуального членування речення.

Таким чином, тонічна (просодична) підсистема фонетичної системи мови — це надзвичайно складна система, структура якої ще недостатньо досліджена, хоч вона у людини починає формуватися раніше фонематичної. Лише в останні десятиріччя лінгвісти звернули увагу на явища цієї підсистеми, але й досі дається взнаки брак загальної теорії просодичної підсистеми, без якої важко тлумачити цінні конкретні дослідження фонетистів.

¹ Пор.: Савченко А. Н. Лінгвістика речи.— Вопр. языкознания.— 1986.— № 3.— С. 64, 68.

Третьою підсистемою фонетичної системи є силабічна (від грец. συλλαβή — звукосполучення, склад) підсистема. Одиниці фонематичної підсистеми за допомогою і у взаємодії з одиницями тонічної (просодичної) підсистеми об'єднуються у величини третьої підсистеми, які називаються складами. Реальність складу не підлягає ніякому сумніву, хоч були спроби оголосити його фікцією¹. Проте визначення цієї величини мови та її пояснення ще не здобули однозначного розв'язання в лінгвістиці. Склад — це найменша величина вимови. Окремі фонем не можна вимовити, якщо вони не утворюють складу. Схоже, що склад є не лише мінімальною одиницею вимови, а й мінімальною одиницею сприйняття. Як показують експерименти, аудитори не сприймають окремих звуків, а лише їх сполуки, об'єднання. До цього можна додати, що є мови (їх називають мовами силабічної будови на відміну від мов фонематичної будови), в яких мінімальною одиницею, спроможною утворити план вираження морфеми, є лише склад, а не фонема. У таких мовах при членуванні мовного потоку регулярно збігаються складовий і смисловий плани, оскільки майже будь-який тоніруваний склад може семантизуватися і вживатися як морфема чи як окреме слово. Подібні склади в китайській граматиці називаються *цзи*. В індоєвропейських та інших мовах морфема може бути виражена однією фонемою або групою фонем, які не утворюють складу (пор. укр. прийменник *з*, префікс *в-*, суфікс *-к-*, корінь *-гн-* (у словформі *до-гн-а-ти*) та ін.). У мовах силабічної будови немає морфем, менших за склад, межа складу і морфеми збігається. Звідси випливає висновок, що у подібних мовах (це переважна більшість мов Східної Азії та Китаю) конститутивну функцію виконують не фонем, а склади. В радянському мовознавстві розробляється теорія силабофонем, яка розвиває думки Л. В. Щерби і Є. Д. Поливанова стосовно фонематичного складу в китайській мові. Сказане вище не означає, що склад у мовах силабічної будови є неподільним, але розрізнення в них ініціалей (кит. *шен*) (початкових частин) та фіналей (кит. *юнь*) (кінцевих частин) складу не може спростувати того, що в цих

---

¹ Для звука мовлення характерні: 1) акустична змінність в ході його вимови та 2) розмитість границь, внаслідок якої сусідні звуки в потоці мовлення взаємно «напливають» один на інший. Ці особливості не були взяті до уваги тими, хто проводив роботи по автоматичному розпізнаванню і розумінню усного мовлення і виходив лише з фонемної гіпотези (мовлення — це ланцюжок дискретних величин — фонем), але зневажав гіпотезою, що підказується матеріалами тонових мов Східної Азії, за якою реальною величиною мовлення є силабофонема. Через це зазнавали невдач. Нині інженери-практики відмовляються від фонем, користуючись поняттями «дифона», «транземи», «звукового сегмента».

мовах морфемі утворюються саме складами, а не окремими фонемами¹.

Існують різні теорії для пояснення природи складу. *Експіраторна* (від лат. *expiratio* — видихання) теорія пояснює склад як сполуку звуків, вимовлених одним поштовхом видихуваного повітря. Однак ще в минулому сторіччі дослідним шляхом її було спростовано, бо під час одного видиху можна вимовити кілька складів. Цю теорію можна було б і не згадувати, якби не нові досліді американського фонетиста Р. Х. Стетсона, які свідчать про зв'язок складу з дією грудних м'язів (склад утворюється, за Стетсоном, порцією повітря, що проходить через голосовий канал внаслідок скорочення міжреберних м'язів).

Датський лінгвіст О. Єсперсен розробив теорію *сонорності* (від лат. *sonorus* — дзвінкий), або звучності, в основі якої лежать акустичні критерії. Для кожного звуку характерний певний ступінь сонорності. Всі звуки (фонемі) розподіляються на вісім або десять класів відповідно до ступеня їхньої сонорності. Склад утворюється сполученням більш сонорного і менш сонорних елементів. Складоподіл здійснюється в тому місці, де межують найменш сонорні елементи. Пояснимо цю теорію на прикладах. Десять класів сонорності позначаються цифрами від 0 до 9: 0 — глухі зімкнені, 1 — дзвінкі зімкнені, 2 — глухі щілинні (йдеться про звучність, а не про дзвінкість звуків), 3 — дзвінкі щілинні, 4 — носові, 5 — бокові, 6 — дрижачі, 7 — голосні високого підняття, 8 — голосні середнього підняття, 9 — голосні низького підняття. Зашифруємо відповідними цифрами звуки слів *контроль*, *шефство*, *дружба*, *заздрити*, одержані цифрові формули мають вигляд: 0840685, 2822128, 167319, 39316707. Складоподіл за цією теорією проходить між двома цифрами, друга з яких є абсолютно найменшою: 084—0685, 2822—128, 1673—19, 393—167—07, або *кон-троль*, *шефс-тво*, *друж-ба*, *зас-дри-ти*. Як бачимо, складоподіл не збігається з морфемним поділом. Крім того, теорія сонорності не може пояснити наявності складів у шепітному мовленні, коли звучність нейтралізується.

На противагу цій теорії була висунута теорія *м'язового напруження*, яку розвивав Л. В. Щерба. Теорія м'язового напруження пояснює неподільність складу його зв'язком з одним імпульсом м'язового напруження. Людське мовлення за цією теорією уявляється як пульсація (зростання і спад) м'язового напруження. Приголосні звуки можуть вимовлятися як сильнокінцеві (з посиленням м'язового напруження), як сильно-

¹ Докладніше див.: К а с е в и ч В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания.— М., 1983; Г о р д и н а М. В., Б ы с т р о в И. С. Фонетический строй вьетнамского языка.— М., 1984.

початкові (з послабленням напруження), як двовершинні (з послабленням в його середині). Відповідно до цього складо-поділ проходить перед приголосним, після приголосного і в середині його.

Одиницею силабічної підсистеми є склад, або силабема. Склад — це типова для даної мови сукупність фонем, яка забезпечує лінійну організацію мовного потоку. Склад має певну структуру, яка складається щонайбільше з трьох частин: посилення тону, вершини і спаду тону, у графічному зображенні Δ . У вершині складу перебувають головним чином голосні звуки, однак можливі випадки, коли вершину складу утворює приголосний: пор. серб. *kr̂v* «кров», *v̂rt* «сад», «город», *sm̂rt* «смерть», чes. *slza* (sl-za) «сльоза», *v̂lk* «вовк».

Сполучення різних типів звуків в межах одного складу утворюють різні типи складів. Якщо позначити голосний звук V, а приголосний — символом C, то можливі такі типи складів: V, CV, VC, CVC, VCC, CCV, CCVC, CVCC та ін., наприклад, українські склади (наводяться односкладові слова): *i*, *ta*, *as*, *tom*, *ost*, *sto*, *st̂il*, *k̂istʹ*, *st̂orč*. Кожна мова володіє власним набором типів складів.

Безперечно, в короткому параграфі неможливо охопити повністю всі проблеми фонетичної будови мови, серед них у фонетиці важливе місце посідають і ті, які тут лише перелічуються: питання про розмежувальні сигнали слів і морфем, про фонетичну структуру слова, про напівголосні й африкати, про так звану додаткову артикуляцію, про творення голосу, про сприйняття природного і синтезованого мовлення. Не менш важливі прикладні проблеми фонетики — створення письма для мов, які його не мали, а також удосконалення правописів старописемних мов, викладання нерідної мови у школі (зокрема її правильної вимови), створення синтезованого мовлення і автоматичних приладів для розпізнавання природного мовлення, механізм патології мовлення і т. ін. В останній час на перший план висунулись проблеми, пов'язані з відлагоджуванням усного спілкування людини з машиною. Адже комп'ютери п'ятого покоління, над створенням яких працюють вчені різних країн, повинні будуть забезпечувати діалог між людиною і машиною засобами природної, а не штучної мови.

Підводячи підсумок, підкреслимо, що фонетична внутрішня система мови, яка об'єднує всі звукові засоби мови, є неоднорідною, вона складається з внутрішньо пов'язаних підсистем, у межах яких маємо справу з різноманітними одиницями: фонемами, просодемами, силабемами. Одиниці підсистем фонетичної системи є одноплановими, вони безпосередньо не пов'язані з мовними значеннями, але саме вони є тим матеріалом, з якого створюються двопланові величини.

Фонетична система мови досліджується з акустичної, артикуляційної та функціональної точок зору фонетикою, об'єктом якої є субстанція і форма плану вираження мови. У межах фонетики слід розрізняти фонологію, тонологію (просодику, мелодику, акцентологію), силабологію. Фонетика широко застосовує різноманітні методи дослідження мовного матеріалу: безпосереднє спостереження, методи фізіології та електроакустики, фонометрії, фонологічного аналізу, метод експерименту та ін.

§ 4. Семантична система мови

Розгляд семантичної ендосистеми мови варто почати з деяких зауважень термінологічного характеру. Загальновизнаним у лінгвістиці є розуміння семантики як сукупності різноманітних мовних значень або ж як розділу мовознавства, що вивчає смислову сторону мови. Разом з тим у мові розрізняють значення слова і значення речення. В цьому параграфі розглядаються не всі мовні значення, а лише ті, які характеризують слово як одну з найважливіших одиниць мови і як компонент речення, а також ті, які характеризують значущі складові частини слова. Говорячи про складові частини слова, маємо на увазі одиниці, менші за слово, але так само, як і слово, двобічні величини з власним планом змісту і планом вираження. Інакше кажучи, йдеться про величини першого членування мови — про слова і морфеми. Ці одиниці утворюють складну систему мовних знаків, форма яких складається з одиниць фонетичної системи, а їх змістом є відношення до відображення свідомістю людини навколишньої дійсності та власного буття людини.

Процеси осмислення людиною об'єктивного світу нерозривно пов'язані з мовою. Пізнаючи навколишню дійсність, люди об'єктивно відображають її у своїй свідомості, але форми цього відображення, пов'язані з мовою, можуть бути різні. Відомо, наприклад, що в різних мовах є різна кількість назв основних кольорів видимого оптичного спектра — в одних мовах їх сім, в інших їх менше. На с. 171 у таблиці зіставлено українські назви основних кольорів з назвами в двох мовах нігеро-конголезької сім'ї — шона, поширеної в Мозамбіку, Замбії та Зімбабве, і баса, поширеної в Камеруні (приклади запозичені у Г. Глісона).

Звідси аж ніяк не випливає, що люди, у яких є лише три назви кольорів, не можуть розрізнити фізично чотирьох інших кольорів, однак суспільний досвід того людського угруповання, до якого належать ці індивіди, ще не відбив у мові потреби словесного розрізнення інших чотирьох кольорів.

фіалковий	синій	блакитний	зелений	жовтий	оранжевий	червоний	укр.
cips ^w uka		citema		cicena	cips ^w uka		шона
hui				zîza			баса

Саме тому будь-який зміст можна виразити будь-якою людською мовою, але в одних мовах даний зміст виражається простими одиницями семантичної системи мови, а в інших сполученням різних одиниць даної системи. Наприклад, поняття «класовість» передається у французькій мові не однослівно, як в українській, а сполученням слів *esprit de classe*, *caractère de classe*. Таким же чином поняття, яке українці називають словосполученнями *срібний посуд*, *столове срібло*, у французькій мові виражається однослівно — *argenterie*.

З другого боку, одне слово даної мови може відповідати одночасно декільком словам іншої мови. Наприклад, українське *пальто* має у французькій аж три відповідники: *paletot*, *pardessus*, *manteau*, а французьке *fronce*, навпаки, має три відповідники в українській: *зборка*, *складка* і *зморшка*. Ці приклади наочно показують, що навколишня дійсність об'єктивно відображається людиною в її свідомості, але при взаємодії мислення з мовою це відображення начебто набирає різних мовних форм. Складні явища навколишньої дійсності відображаються і простими мовними структурами (наприклад, *світає*), але переважно складними мовними структурами — словосполученням, реченням: *цікава книжка поета. Поїзд прибув о дев'ятій годині. Коли дощ перестав, ми вийшли в парк*. Типи складних мовних структур складають зміст синтаксичної системи мови, охоплюючи схеми сполучення простих знаків, і про неї йтиметься в § 6.

Отже, під семантичною системою мови розумітимем систему елементарних мовних знаків, що мають певну форму і зміст на відміну від фонетичної системи, одиниці якої безпосередньо не виражають змісту, і від синтаксичної системи, одиниці якої являють собою схеми сполучування одиниць семантичної системи. Якщо залишатися на ємному позначенні одиниць внутрішніх мовних систем, то одиниці семантичної ендосистеми можна було б назвати *семантемами*.

Термін *семантема* вживається в лінгвістичній літературі з різними значеннями. Одні вчені називають ним найменшу одиницю плану змісту, співвідносну з відповідаючим їй елементом плану виразу. Другі під семантемою розуміють частину

слова, яка є носієм його лексичного значення на противагу морфемі, яку вважають носієм граматичного значення. Третім цим терміном позначають твірну основу слова. Четверті — значення слова. Всі ці розуміння однобічні і не враховують, що проста значуща одиниця мови складається з двох сторін — з форми та змісту, і лише ця діалектична єдність і може бути названа семантою. Проф. А. О. Білецький називає семантою *семотипом*, а її сторони — *ексформою* * (те, що вище було названо формою) та *інформою* (те, що вище було названо змістом). Існують також і інші терміни для позначення складників семанти, форму називають ще *експонентом*, а зміст — *семемою* (якщо це значення лексичного характеру) або *грамемою* (якщо це значення граматичного характеру).

Семанти в мовах можуть використовуватися як відносно незалежні і як несамостійні величини. Відносно незалежними є такі семанти, що можуть бути самостійними складниками повідомлень. Несамостійні семанти в такій функції не виступають, однак, певне їх об'єднання може набувати самостійності у вигляді слова чи його форми і функціонувати як компонент висловлювання. Отже, несамостійні семанти — це морфемі і певною мірою службові слова, а самостійні семанти — це так звані повнозначні слова мови.

Одна з найважчих проблем мовознавства — це визначення слова. Було дано вже чимало визначень слова, однак кожне з них задовольняє лише частково, бо воно відповідає тільки певному аспектові слова. Універсального визначення слова немає ще й тому, що в мовах різних типів слово має різний вигляд (пор. слово-морфему в ізолюючих мовах і слово-речення в інкорпоруючих мовах). Через цю обставину деякі мовознавці взагалі відмовляються визнати поняття «слово». Проте, безперечно, слово є реальною одиницею мови. Слово — це завжди індивідуалізований елемент мови, і навіть кожний член синонімічного ряду виділяється своєю індивідуалізованістю. Корінь, основа, закінчення, префікс, суфікс — всі ці елементи мови не відзначаються індивідуалізацією й відносною самостійністю. Одне із найбільш загальних визначень слова належить А. Мейє: «Слово — це наслідок сполучення певного значення з сукупністю певних звуків, сполучення, здатного до певного граматичного вживання». Однак таке визначення надто загальне. Адже сполученням певного значення з сукупністю певних звуків є не тільки слово, а й словосполучення, і речення, і морфема.

В українському мовознавстві існує традиція розрізнення так званих повнозначних і службових слів. Проте назви від-

---

* Ми будемо користуватися терміном *екстероформа*, щоб уникнути небажаних асоціацій з префіксоїдом *екс*.

повідних уявлень аж ніяк не можуть задовольняти. Термін «повнозначні слова» передбачає, що всі інші слова начебто не мають повного значення, що само собою є непорозумінням. Хіба може існувати половина, третина, інша частина значення? У кожного слова мови є власне повне значення. Подібні повні значення є і у так званих службових слів. Різниця між першими і другими полягає у ступені узагальнення відображення дійсності, що їх характеризує. Проф. І. К. Кучеренко запропонував поділяти слова мови за так званими періодами, кожний з яких відбиває характер відображення об'єктивної дійсності. Слова першого періоду — це слова визначеної семантики (іменники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники, окремі частки, сполучники і вигуки). Другий період складається із слів узагальненої семантики (певні числівники, дієслова *бути, ставати*, прийменники, окремі частки і модальні слова та сполучники). До третього періоду входять слова узагальнено-вказівної семантики (займенники, окремі числівники, окремі прислівники). Однак ця класифікація ще не стала загально-визнаною. Тому нижче інколи користуватимемось традиційною термінологією, пам'ятаючи про її недовершеність.

Щодо вживання несамотійних семантем у функції так званого повнозначного слова, то слід сказати, що таке їх використання допускається мовою, але не є правилом. Трапляються випадки, коли службове слово може виступати навіть у функції речення. Згадаймо відомий приклад: *«Вам каву з цукром чи без? — Без»*. Навіть морфема — частина слова за певних умов (у метамовних висловлюваннях) може виступати в ролі так званого повнозначного слова: *Яке закінчення у родовому відмінку іменника футбол: -а чи -у? — Можливе і -а, і -у*.

Слово може бути одноморфемним: *бюро, тут, я*. Однак слово не можна ототожнювати з морфемою з різних причин. Морфема, хоч і є, як слово, значущою величиною мови, але вона є мінімальною величиною, яка здебільшого існує в слові. Слово завжди є певною лексико-граматичною єдністю, а морфема переважно асоціюється чи з лексичним, чи з граматичним значенням. Слова не лише відтворюються мовцями, а й творяться ними в процесі мовної діяльності, в процесі спілкування. Морфеми ж тільки відтворюються.

За своїм походженням більшість морфем — це колишні слова. Звичайно, в сучасних мовах важко збагнути, з яких саме слів виникли ті чи інші морфеми. Однак завжди можна знайти приклади перетворення слів на морфеми. В українській мові, наприклад, проявляється тенденція до перетворення слова *знавець* на своєрідну морфему в складних словах: *шевченкознавець, франкознавець* (пор. аналогічну функцію слова *Baum* «дерево» в іменниках *Fichtenbaum* «сосна», *Tannenbaum* «яли-

на», Birkenbaum «береза», Espenbaum «тополя» і т. ін.). В романських мовах колишній латинський іменник *mens* (*mentis*) «розум» перетворився на морфему, що виражає прислівникову функцію (пор. фр. *rapidement* «швидко», *visiblement* «явно, очевидно», іт. *liberamente* «вільно», *lentamente* «повільно», ісп. *claramente* «ясно», *constantamente* «постійно» тощо).

Коли подібні процеси відбуваються в сучасних мовах, то з ще більшою підставою можна говорити про їхню активність у віддалені від нас епохи. Якщо в первісний період в ній переважали так звані повнозначні слова, а граматичних морфем спочатку не було, природно, що основним принципом організації повідомлення (речення) була топіка (порядок слів) поряд з інтонацією. Постійне місце певного слова відносно іншого слова чи інших слів у реченні поступово приєднувало інтонаційно це слово до іншого. Втрачаючи свій власний словесний наголос (стаючи енклітикою чи проклітикою) і здобуваючи одночасно більш узагальнене значення, відповідне слово перетворювалося на морфологічний засіб, на афікс, а місце, яке займало це колишнє слово стосовно свого керівного слова, визначило, в який саме афікс — префікс чи суфікс — воно перейшло. Безперечно, в ході свого розвитку мови могли згодом виробити і самостійно певні морфemi граматичного змісту, але це відбулося на пізнішому етапі їхньої історії. Саме з цих причин слід визнати доречність аглютинативної гіпотези Ф. Боппа, який вважав, що відмінювання дієслова в праіндоєвропейській мові виникло із сполучення дієслівного кореня чи основи з особовими займенниками, які згодом перетворилися на особові закінчення.

Термін *морфема* як позначення мінімального звукового сегмента мовлення, наділеного значенням, чи не вперше був використаний І. О. Бодуеном де Куртене. Однак пізніше деякі мовознавці, запозичивши від нього цей термін, вкладали в нього інший зміст. Французький лінгвіст Ж. Вандрієс, наприклад, називав морфемою будь-який спосіб вираження граматичного значення, протиставляючи морфемі семантему, що в його розумінні позначає звуковий сегмент мовлення, який виражає лексичне значення. Глосематики відносили поняття морфemi лише до плану змісту, а в плані вираження йому відповідало поняття *форманта*. Наприклад, в українському слові *хата* (*хат-а*) значення однини і називного відмінка — це дві морфemi, що складають семантичну єдність, виражену формантом *-а*. Морфема однини (в сукупності з називним відмінком) в українській мові може бути виражена різними формантами: *-а* (*хата, суддя, ім'я*), *-о* (*батько, село*), *-е* (*поле, море*) та нульовим закінченням (*ліс, край, радість*). Представники американського дескриптивізму розуміють морфему дещо інак-

ше. Для Л. Блумфілда морфема — це далі неподільна форма, яка має певне значення, що називається семемою.

В останній час в мовознавство було введено ще поняття *морфа*. На думку окремих дослідників, морф — це «гранична значуща частина слова, тобто частина слова, далі неподільна без втрати нею свого значення»¹. Таким чином, морфом пропонують назвати те, що вище нами було визначене як морфема. Але прибічники морфів зберігають поняття морфеми для позначення класу тотожних морфів. Однак досі не розроблені об'єктивні критерії ототожнення морфів.

Складність визначення морфеми викликана недостатньою вивченістю значення чи значень морфеми. Адже морфеми можуть асоціюватися в нашій свідомості із значеннями різного ступеня узагальнення. Морфеми можуть виражати лексичні значення, це характерно для так званих кореневих морфем чи коренів: *рук-*, *роб-*, *сел-*, *пис-*, *вч-*. Однак ці значення набувають повноти лише тоді, коли морфема виступає в складі слова (пор. *рук-а*, *рук-и*, *рук-в*; *роб-ота*, *роб-ити*; *сел-о*, *сел-янин*; *пис-ати*, *с-пис-ок*; *вч-ений*, *вч-ити*). Справедливо зауважує Б. М. Головін, що значення кореня — це змінна величина, яка перетворюється в лексичне значення лише в складі слова. Справді, дуже плинним і невиразним виявляється значення кореня *жи-*, воно конкретизується й індивідуалізується в словах *жити*, *житло*, *життя*, *живіт* і т. ін. Конкретизація лексичного значення в окремих словах досягається сполученням значення кореня із значенням словотвірних морфем. Словотвірні морфеми і словотвірні моделі містять у собі значення іншого ступеня узагальнення, ніж кореневі морфеми. Скажімо, український суфікс *-ств-* утворює іменники з узагальненим вираженням властивості або стану, а також деяких абстрактних понять: *крутійство*, *недбальство*, *благородство*, *убозтво*, *рибальство*, *неуцтво*, *новаторство*, *співробітництво*. Цей же суфікс у сполученні з іншими коренями може позначати збірні назви: *студентство*, *жіноцтво*, *війнство*, *козацтво*, *робітництво*, *селянство*. Порівняння цих двох рядів слів дає підстави для визнання омонімії (омофонії) морфем (пор. також омонімію (омофонію) словотворчих суфіксів у словах *керівник* та *вареник*, або *співак* і *літак*, чи *блукач* і *вимикач*).

Ще вищого ступеня є узагальнення, що відбиваються у граматичних значеннях, які виражаються відповідними морфемами. Наприклад, граматичне значення множини (в сукупності із значенням називного відмінка) виражається в українській мові морфемами: *-и* (*школи*, *дуби*), *-і* (*ночі*, *кобзарі*), *-а*

---

¹ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания.— М., 1975.— С. 111.

(села, пера). На цій підставі можна визнати існування між морфемами стосунків *омосемії* (вираження однакового значення). Хоч морфеми у всіх розглянутих випадках це мінімальні значущі мовні одиниці, однак їхній зміст повністю розкривається саме в слові, в сполученні з іншими морфемами. Мовець і навіть лінгвіст не може, наприклад, визначити значення морфеми *-а* в українській мові, взятої окремо поза словом. Лише в слові можна визначити, що *-а* може виражати значення називного відмінка множини (*озера*) або родового відмінка однини (*інженера*), або називного відмінка іменників жіночого (*сестра*), чоловічого (*Ілля*) або середнього (*курча*) роду, а також прикметників, порядкових числівників та займенників жіночого роду (*біла, друга, вона, та*) або бути дієслівним суфіксом (*пускати*) чи закінченням жіночого роду в дієслівних формах минулого часу (*читала*).

Якщо визнати для морфеми стосунки омонімії та омосемії (а ці стосунки реальні, як видно з наведених вище прикладів), відпадає потреба в розрізненні одиниць, належних до різних рівнів мови, — морфеми і морфа. В такому разі термін *морф* можна використовувати для позначення прояву морфеми в конкретному висловлюванні, в тексті, а термін *морфема* залишається назвою одиниці системи даної мови.

Морфема є абстрактною одиницею мови і як така є *інваріантом* (від лат *invariants* — незмінний) *, однак дуже часто морфеми виступають у вигляді певної сукупності так чи інакше обумовлених варіантів — аломорфем (в літературі відповідне поняття часто позначається терміном аломорф). Вище ми говорили про значення словотворчого суфікса *-ств-* в українській мові, однак наведені приклади ілюструють існування цієї морфеми у вигляді різних аломорфем *-ств-*, *-зтв-*, *-цтв-*. Відомо, як варіюють закінчення *-а* та *-у* в формах родового відмінка однини іменників другої відміни чоловічого роду. Хоч у мові і спостерігаються певні тенденції до семантичного зумовлення одного чи другого закінчення, проте розмежувати чітко їх вживання ще неможливо, оскільки процес вироблення відповідної норми ще триває. Опис вживання цих закінчень займає в найповнішій сучасній граматиці ¹ аж шість сторінок! Всі знають, що в цій же відміні іменники чоловічого роду можуть мати паралельні закінчення *-ові* (*-еві*) та *-у* (*-ю*) в давальному відмінку однини, причому різні закінчення аж ніяк не диференціюють утворюваних форм ні в семантичному, ні в

* Інваріант — це завжди абстракція, не представник класу об'єктів, а узагальнене поняття, в якому відбито загальні властивості об'єктів даного класу.

¹ Морфологія // Сучасна українська літературна мова. — К., 1969. — С. 96—101.

стилістичному відношенні, а перебувають у стосунках вільного варіювання. Ці закінчення є факультативними варіантами аломорфем.

Власне, в історії мови колись це були позиційно обумовлені морфеми. Закінчення *-у (-ю)* в давальному відмінку однини існувало у іменників з основою на *-о*, а закінчення *-ови* у іменників з основою на *й*. Однак зближення другої та третьої відмін давньоруської мови привело до їх повного злиття, через що певним чином обумовлені варіанти, які перебували в стосунках додаткової дистрибуції, стали варіантами факультативними.

Сказане вище мало на меті показати відмінність між морфемою і словом, які в однаковій мірі є семантемами, тобто одиницями семантичної системи мови, але водночас більш-менш чітко розрізняються між собою. Слово — це цілісна одиниця даної системи, яка наділена відносно цілісним значенням, морфема ж, як правило, компонент слова, і її значення здебільшого розкривається в сполученнях морфем у складі слова чи словформи, а також у сполученнях морфем із словами. Скажімо, значення морфеми *під* розкриваються в її сполученнях з іншими морфемами (пор. *підбігти, підбалка, підберезник, підбор, підбрехач, підвернути, підказати*) так само, як значення омонімічного слова-морфеми *під* розкривається в його сполученнях з іншими словами (пор. *під стіл, під урожай, під враженням*). Лише в історичному аспекті прийменник *під* є тією самою морфемою, що і префікс *під-*, а якщо піти ще глибше, то й іменник *під* (*поду*) так само представляє ту ж таки морфему. Однак, зважаючи на їх різні значення у сучасній мові, — це морфеми-омоніми.

Крім сегментних морфем, вчені виділяють ще тип нульових морфем, які являють собою відсутність будь-якого сегмента звучання, але сама ця відсутність передає певне значення. В слові *дах* значення пазивного відмінка однини передається відсутністю будь-якої іншої морфеми, крім кореневої (пор. *дах-у, дах-ові*, отже, форму *дах* можна записати *дах-∅*, де *∅* — символ нульової морфеми, так само і в формі знахідного відмінка однини).

Крім сегментних і нульових морфем виділяють ще супрасегментні морфеми. Найчастіше — це явища, які перебувають на межі між фонетичною та семантичною системами мови. До супрасегментних морфем відносять іноді й словесний наголос, якщо він розрізняє форми слова, наприклад, *ру́ки* — *рукі́*.

Можна уявити мову, семантична система якої складалася б лише з одних морфем, тобто таку, де слово завжди збігається з морфемою. У чистому вигляді подібних мов немає, однак є мови, в яких кількісно переважають морфеми-слова. Це ізо-

люючі (або кореневі) мови, до них, наприклад, належать в'єтнамська, китайська, бірманська, деякі мови Західної Африки. У подібних мовах речення складається з окремих незмінних слів-морфем, значення яких розпізнається за їх місцем у реченні. Наприклад, китайське речення *Во бу хе ча* означає «Я не п'ю чаю», а кожне слово-морфема цього речення має таке значення: *во* «я», *бу* — «морфема заперечення», *хе* «пити», *ча* «чай». Проте якщо слово-морфема *во* займає в реченні інше місце, воно матиме інше значення: *Жень хао во* «Якась людина мене любить», де *жень* «людина», *хао* «любити», *во* «я». Однак у китайській мові є й морфеми лексичного і граматичного значення. Наприклад, *-минь* передає значення множини слів, які позначають осіб: *жень* «людина», *женьминь* «люди, народ», *во* «я», *воминь* «ми». Таким же чином морфема *-ди* передає значення ознаки чи властивості: *во* «я», *води* «мій», *гунжень* «робітник», *гунженьди* «робітничий». В дієсловах є суфікс доконаного виду *-ла*: *лай* «приходити», *лайла* «він прийшов».

В інших мовах протиставлення між різними типами морфем у зв'язку з творенням слів та їх форм (словотворення і формотворення) проводиться послідовніше. Внаслідок цього семантична система таких мов складається з двох паралельних взаємодіючих систем — лексичної та морфологічної системи. Одиницями першої є лексичні семанти, слова тощо, одиницями ж другої системи є морфологічні семанти (морфеми), які не є однорідними, а утворюють ряд підсистем.

Так, у мовах, які широко характеризуються словотворенням і словозміною, морфологічна система семантичної системи складається принаймні з трьох підсистем: кореневої підсистеми, до якої входять морфеми-корені і словотвірні основи, деривативної підсистеми, до якої входять морфеми і моделі словотворення, і флективної підсистеми, до якої входять морфеми і парадигми словозміни.

Названі підсистеми виділяються в мові на основі значення одиниць-морфем та їхніх функцій. Кореневі морфеми (чи морфеми-корені) є опорою лексичного значення, що проявляється в окремо взятому слові. Наприклад, корінь *ок-*(*оч-*), (*вік-*), (*віч-*) є носієм лексичного значення або значень, які проявляються в словах *око*, *окомір*, *окатий*, *окунь*, *очевидець*, *очища*, *очко*, *вікно*, *вічко*, *очний*, *заочний*. Звичайно, в сучасній мові зв'язок між словами *око* і *заочник* безпосередньо через корінь слова не простежується. Однак саме корінь слова *око* виступає основою вмотивування слова *заочник*, яке утворене від прикметника *заочний*, в свою чергу, похідного від прислівника *заочі*.

Корінь слова або сполучення коренів (як у слові *оч-е-видець*) складають смислове ядро слова. Цілісне значення утворюється не лише коренем, а й дериваційними морфемами. Ко-

ренева морфема існує в мові в ряді аломорфем: *сух-ий, суш-ити, сох-нути; лік-є, ліч-ити; лет-іти, літ-ати, льот-чик* і т. п.

Слід відрізнити чергування фонем у корені від зовні схожого, але зовсім відмінного явища *трансфіксації*. Як було вже сказано, значення морфем не однорідні. Морфеми деривативної підсистеми морфологічної системи мають деривативні (лексико-граматичні) значення. Морфеми флективної підсистеми мають реляційні (суто граматичні) значення. Трансфіксами називають такі морфеми з реляційним значенням, які мають перерваний вигляд і вставляються в корінь, який теж не є суцільним, а перерваним сегментом. Наприклад, у семітських мовах корінь складається з трьох приголосних, що можуть бути розірвані між собою голосними розірваного ж таки афікса (трансфікса). Так, в арабській мові існує корінь *q-t-l* «вбивати» (риски між приголосними кореня вказують, що він може перериватися афіксом). Морфемою минулого часу активного стану є трансфікс *-a-a-a*. Форма *qatala* означає «він убив». Морфемою минулого часу пасивного стану є трансфікс *u-i-a*, отже, *qutila* означає «він був убитий». Морфемою дієприкметника є трансфікс *a-i-um*, отже, *qātilum* означає «вбиваючий».

У широкому розумінні коренями вважаються не лише центральні в смисловому відношенні морфеми багатоморфемних слів, а й одноморфемні слова, такі, як *тут, під, з, але, до*. Однак таке тлумачення кореня веде до визнання всіх значущих елементів мови коренями і до штучного розширення кореневої підсистеми мови.

До деривативної підсистеми морфологічної системи належать парадигми морфологічного словотворення. Морфологічний словотвір представлений чотирма способами реалізації: 1) афіксацією, 2) словоскладанням, 3) основоскладанням і 4) аббревіацією.

Афіксація полягає в приєднанні до кореневої морфеми інших морфем з деривативним значенням. Залежно від місця, яке займають афікси стосовно кореня, вони поділяються на префікси, постфікси (суфікси) і трансфікси. Інші види афіксів використовуються для передачі реляційних значень або сполучення основ (див. нижче про інфікси та інтерфікси). Українська мова широко використовує для творення нових слів префіксацію і суфіксацію або ці обидва способи одночасно (пор. *в-пис-а-ти, від-ки-ну-ти, роз-лам-а-ти, пра-дід, по-верх, молод-ість* і т. ін.). Трансфіксами для словотворення користується, наприклад, арабська мова (пор. корінь *k-t-b* «писати» — *kataba* «він написав», *katib* «письменник», *kitab* «книга»).

Словоскладання, або юкстапозиція (від лат. *iuxta* — поряд), полягає в об'єднанні окремих слів в одне слово, при яко-

му відбувається зрощення складових елементів складного слова в єдину одиницю. Цей спосіб словотворення особливо характерний для тих мов, у яких поняття морфemi і слова найчастіше збігаються. Саме так здебільшого виникають нові слова у китайській мові, наприклад, *да* «великий», *сюе* «школа», *дасюе* «університет»; *гун* «праця», *жень* «людина», *гунжень* «робітник»; *дян* «електрика», *хуа* «говорити», *дянхуа* «телефон». Цей спосіб зустрічається і в інших мовах (пор. фр. *cache* «ховай», *pez* «ніс», *cache-pez* «кашне»; нім. *Glas* «скло», *Papier* «папір», *Glaspapier* «наждачний папір»; англ. *living* «життя; харч», *room* «кімната», *living-room* «загальна кімната, їдальня»).

Ступінь зрощення елементів новоствореного слова може бути різним. Здебільшого слова, які зрощуються в одне нове слово, втрачають самостійність і виступають як складові елементи єдиного цілого. Однак трапляється й таке, що компоненти подібного складного слова зберігають свою незалежність. Це особливо характерно для мов з широко розвиненою словозміною. Так, в українській мові іменники, утворені способом словоскладання, при відмінюванні змінюються покомпонентно: *хата-лабораторія*, *хати-лабораторії*, *вагон-ресторан*, *вагона-ресторана* і т. ін.

Основоскладання, чи композиція (від лат. *compositio* — складання), відрізняється від словоскладання тим, що компонентами нового слова є різні основи, а не окремі слова. Наприклад, грец. *фі́лосоφος* «філософ» (пор. *фі́λος* «любитель, amator», *софі́α* «мудрість»); сскр. *mahāgājā* «великий цар» (пор. *mahā* «великий», *gājā* «цар»); англ. *linotype* «лінотип» (пор. *line* «рядок», *type* «друкарська літера»); лат. *agricola* «землероб» (пор. *ager* «поле», *solo* «обробляю»); укр. *стале-вар*, *водопровід*, *світогляд*, *працевдатність*. При основоскладанні між поєднуваними основами з'являється особливий з'єднувальний афікс, який називається *інтерфіксом*, наприклад, **о і є** в наведених вище прикладах з української мови.

Абревіація (від лат. *abbreviatio* — скорочення), або скорочення, полягає в тому, що нове слово утворюється з часткового скорочення довгих слів або складуваних основ. Так, наприклад, у французькій мові складне слово «таксомір», *taxi-mètre* — «лічильник (в таксі)» і «автомобіль з таксоміром» скоротилося в *taxi*, яке й було запозичене іншими мовами. Подібно до цього французи називають велосипед (*vélocipède*) просто *vélo*, а центральний орган Комуністичної партії Франції «L'Humanité» — L'Huma, пор. також *Vel'd'hiv* (замість *Vélodrome d'hiver* «зимовий велодром»).

Спосіб абревіації дуже поширився в нашу епоху в різних мовах. Навіть у китайській мові, де багатоскладові слова —

це лише складні слова, існують аббревіатури. Так, назва Пекинського університету *Бейцзін* дає скорочується у аббревіатуру *Бейда*. В українській мові є різні типи аббревіатур: 1) утворення з початкової частини першого слова та повної форми другого слова (*міськрада*, *держуніверситет*); 2) утворення з перших частин слів (*місцевком*, *раднарком*); 3) утворення з початкової частини першого слова та кінцевої частини другого слова (*мопед* «мотоцикл-велосипед»); іноді такі утворення включають до свого складу і початок другого слова (*військкомат*, *торгпредство*); 4) утворення з перших звуків слів назви поняття (*вуз* «вищий учбовий заклад», *загс* «запис актів громадянського стану»); 5) утворення з назв перших літер компонентів скорочуваного сполучення (*СРСР*, *ЦК*); 6) мішані аббревіатури (*райвно*, *главк*).

Мови використовують перелічені способи словотвору не тільки кожен зокрема, а й в певній їх комбінації. Наприклад, слово *водопровідний* утворене способом афіксації від слова *водопровід*, утвореного способом основоскладання.

Слова мови, входячи до складу деривативної підсистеми, перебувають у певних відношеннях між собою: одне слово може бути утворене від іншого, таке слово називають *похідним*, а те, від якого воно утворене, — *непохідне*. Непохідне слово на одному етапі розвитку мови може виявитися похідним на якомусь попередньому етапі. Наприклад, українське слово *вікно* сучасними мовцями уявляється непохідним, але свого часу воно було похідним від *око* (*ок-но*). Фонетичні зміни, які відбулися в слові *вікно*, розірвали деривативні зв'язки між ним та словом *око*.

Історичні зміни, що відбуваються в словотвірній структурі слова, вносять корективи в його морфемний поділ. Наприклад, іменник *обід* в свідомості україномовних не розчленовується на складові частини, тим часом цей іменник при своєму утворенні був мотивований дієсловом *обводити*, складна словотвірна структура якого зберігається досі. З погляду сучасних мовців прикметники *хитрий*, *гострий* є непохідними, бо в них колишній словотворчий суфікс *-р-* злився з коренем і становить єдину з ним морфему в сучасній мові. Подібні явища були названі *опрощенням*, бо в таких випадках фактично скорочується складна словотвірна структура слова.

Процес *перерозкладу* також веде до змін у словотвірній структурі слова. Завдяки йому в мовах виникають нові словотвірні морфеми. Так, із зрощення префіксів *не* і *до* виник префікс *недо-*: *недовиконати*, *недопрацювати*. В латинській мові внаслідок перерозкладу виник суфікс *-enter*. У словах типу *libenter* «охоче, з задоволенням», які склалися з основи *libent-* та суфікса *-er*, була виділена частина *-enter*, яка й ста-

ла самостійним суфіксом (пор. *garer* «рідко» від *garus* «рідкий»). У французькій мові подібним чином виник суфікс *-tier* (пор. *bijoutier* «ювелір» від *bijou* «коштовність, дорогоцінна прикраса», раніше існував лише суфікс *-ier*: *portier* «порт'є» від *porte* «двері»).

Стосунки, що встановлюються між похідним і непохідним словом, від якого утворене похідне, називаються стосунками мотивації, бо непохідне слово завжди мотивує утворення похідного: *носити* — *носії* «той, хто носить». Буває, що два слова взаємно мотивують одне одного, це має місце тоді, коли непохідне слово, від якого вони утворені, не збереглося. Стосунки взаємної мотивації характеризують, наприклад, українські дієслова *привикати* і *відвикати*, *взути* і *роззутити*, які утворені від дієслів * *викати* і * *ути*, що мовою не збережені.

Похідне слово може бути утворене від похідного ж, наприклад, *столярство* утворене від *столяр*, яке, в свою чергу, утворене від *стіл*. У зв'язку з цим у словах виділяють *твірну основу*. Твірною основою слова *столяр* є *стол-*, у слові *столярство* такою основою є *столяр-*. Отже, твірна основа може складатися з кореневої морфеми, або може бути сполученням кореневої морфеми з іншими дериваційними морфемами. На кожному етапі розвитку мови має значення не первісна словотворча структура слова, а та, яка характерна для даного етапу. Слова, утворені послідовними кроками словотворення, складають словотвірний ланцюжок: *співати* → *співак* → *співачка* → *співацький*. В словотвірному ланцюжку два сусідніх слова завжди виступають в ролі мотивуючого і вмотивованого. Словотвірні ланцюжки, які тягнуться від одного непохідного слова, утворюють *словотвірне гніздо*. Див. на таблиці скорочене словотвірне гніздо слова *білий*:

<i>білий</i>	→ <i>біл-ість</i>
	→ <i>біл-як</i>
	→ <i>біль-мо</i>
	→ <i>біл-яст-ий</i>
	→ <i>біл-ан</i> → <i>білан-к-а</i>
	→ <i>біл-изн-а</i> → <i>білизн-ян-ий</i>
	→ <i>біл-еньк-ий</i> → <i>біл-ес-еньк-ий</i>
	→ <i>біл-к-а</i>
	→ <i>біл-очк-а</i>
	→ <i>біл-ил-о</i> → <i>білиль-ний</i>
	<i>білиль-ня</i>
	→ <i>біл-ок</i> → <i>білк-ов-ий</i> → <i>білков-ин-а</i>
	<i>білков-ість</i>
	→ <i>біл-яв-ий</i> → <i>біляв-к-а</i>
	<i>біляв-очк-а</i>
	<i>біляв-еньк-ий</i>

→ біл-и-ти → ви-білити → вибіл-юва-ти →
→ вибілюва-ння →
→ вибіл-ювати-ся
до-білити → добіл-юва-ти →
→ добілюва-ння →
→ добіл-юва-ти-ся
за-білити → забілити-ся → забіл-юва-ння
забіл-юва-ти-ся
від-білити → відбілитися → відбілюва-ння
відбіл-юва-ти
під-білити...
пере-білити...

До гнізда не включені складні слова з коренем *біл-* (*білобокий, білошкірий*).

У деривативній підсистемі морфологічної підсистеми важливою одиницею є деривативний тип, який характеризується такими ознаками: 1) належністю словотвірних основ у складі мотивуючих слів до певного розряду частин мови; 2) специфічним формантом; 3) власним словотвірним значенням. Відповідно до цього виділяють відіменниковий, відприкметниковий, віддієслівний, відприслівниковий та інший словотвір. Наприклад, в українській мові чимало іменників, які позначають дію, стан, чи наслідок дії, утворені від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ання (-яння), -ення, -іння (-їння)**: додання, умовляння, одруження, сидіння, маневрування, поїння. Отже, утворення цих і подібних іменників становить певний деривативний тип української мови.

В деривативній підсистемі кожної мови в конкретний етап її розвитку одні деривативні типи регулярно використовуються для утворення нових слів, такі типи називають продуктивними.

Колись продуктивні типи з часом можуть втрачати свою продуктивність і ставати непродуктивними. Наприклад, в українській мові зовсім непродуктивним є тип утворення іменників абстрактного значення з суфіксом **-знь**: *прия́знь*, *боя́знь*. Існують також обмежено продуктивні типи, скажімо, обмежену продуктивність демонструє утворення прикметників за допомогою суфікса **-ат-** від слів, що позначають частини тіла людини чи тварини (*вуха́тий*, *хвоста́тий*, *губа́тий*). Таким чином, деривативна підсистема являє собою сукупність словотвірних моделей і словотвірних гнізд. Чим ближче до ядра лексичної системи, тим менша питома вага словотвірно вмотивованих слів і тим більшою стає кількість простих слів, що виступають вершинами словотвірних гнізд.

У тих мовах, у яких існує словозміна, деривативна підсистема функціонує в найтісніших зв'язках із флексивною

підсистемою. Окремі її елементи взаємодіють з елементами флективної підсистеми.

Флективна підсистема морфологічної системи як компонент семантичної системи складається з окремих мікросистем словозміни. У мовах можуть існувати змінювані й незмінювані слова. Змінювані слова при вживанні у комунікативних актах можуть набувати певної форми для передачі певного значення. Наприклад: *В кімнаті я побачив **стіл**. Ніжки **стола** були високі. Я підійшов до **столу**. На **столі** була ваза, а під **столом** сидів кіт.*

Формою слова є певна його різновидність, яка за допомогою спеціальних морфем виражає одне чи кілька граматичних значень. Якщо у вищенаведених реченнях замінити слово *стіл* словом *столик*, то останнє набуватиме своїх форм, що виражатимуть ті самі граматичні значення, які в цих реченнях виражало слово *стіл*: *В кімнаті я побачив **столик**. Ніжки **столика** були високі. Я підійшов до **столика**. На **столику** була ваза, а під **столиком** сидів кіт.*

Варто підкреслити, що *столик* — це не форма слова *стіл*, а окреме слово, яке характеризується певним деривативним значенням того словотвірного типу, до якого належать і слова *ножик*, *котик*, *ротик*, *вовчик*, *олівчик* та ін. Воно відбиває менші розміри чи менший обсяг поняття, позначуваного мотивуючим словом. В українській мові, як і в деяких інших, значення «зменшення» чи «збільшення» розміру або обсягу якоїсь речі або факту навколишньої дійсності є не граматичним, а словотвірним. Відповідні значення передаються певними деривативними типами (пор. *палець* — *пальчик*, *попільниця* — *попільничка*, *село* — *сільце*, *чобіт* — *чобіток* — *чоботище*, *камінь* — *каменяка* і т. ін.).

Граматичні значення об'єктивно зумовлені і відбивають зв'язки, в які вступають поняття і уявлення, загальні категорії, до яких включаються поняття і уявлення, а також деякі формальні зв'язки між членами речення. Якщо лексичні значення можуть передаватися окремо взятими словами чи словосполученнями, то граматичні значення виражаються лише вкупі з лексичними за допомогою особливих засобів.

Граматичні значення створюються не лише самою морфемою, що є їх носієм, а й її сполученням з іншими морфемами і словами, а також місцем слова у реченні. В реченнях *В кімнаті я побачив **стіл***; *Стіл був високий* значення знахідного відмінка однини виникає не лише з нульової морфemi, яка характеризує слово *стіл* у першому реченні, а і з стосунків цієї форми слова з формою дієслова *побачити*. В другому реченні та сама нульова морфема в слові *стіл* передає значення назив-

ного відмінка однини, але це значення впливає із зв'язків даної словоформи з іншими словами цього речення.

Сукупність усіх форм одного слова називається *парадигмою* (від грец. *παράδειγμα* — зразок, взірець). Наприклад, парадигма слова *стіл* складається з форм: *стіл-ø*, *стол-а* або *стóл-у*, *стол-ý* (і *стол-ові*), *стіл-ø*, *стол-ом*, *стол-і*, *стол-е*, *стол-и*, *стол-ів*, *стол-ам*, *стол-и*, *стол-ами*, *стол-ах*, *стол-и*, кожна з яких виступає носієм граматичного значення роду, відмінка й числа. Деякі форми збігаються у звучанні, але їх слід розрізнявати, бо є слова, в яких відповідні форми розрізняються окремими морфемами (пор. *батько* — називний однини, *батька* — знахідний однини, *батьки* — називний множини, *батьків* — знахідний множини).

Сукупність однотипних парадигм іменників чоловічого і середнього роду, основа яких закінчується на приголосний звук, або мають закінчення *-о*, *-е* в називному відмінку однини, утворює так звану другу відміну іменників української мови. Інші однотипні парадигми утворюють в українській мові першу, третю й четверту відміни. В середині окремих відмін існують об'єднання парадигм у певні групи (пор., наприклад, тверду, м'яку й мішану групи в першій та другій відмінах української мови, або приголосну, голосну та мішану групи третьої відміни латинської мови).

Всі відміни разом складають систему відмінювання іменників у даній мові. Таким же чином у кожного дієслова є своя парадигма форм, сукупність однотипних дієслівних парадигм складає дієвідміну, в середині якої можуть існувати певні групи, а сукупність всіх дієвідмін разом з формами так званих неправильних дієслів, тобто дієслів сепаратних дієвідмін, утворює систему відмінювання дієслів даної мови. Словозміна прикметників (за родами і при відмінюванні), дієприкметників, числівників, займенників, ступенювання прикметників і прислівників утворюють відповідні системи чи мікросистеми в межах флексивної підсистеми морфологічної системи даної мови. Словозміна відбувається у кожній мові у відповідності до тих граматичних значень, які в ній виділяються. Є мови, в яких іменники наділені категорією часу і, отже, мають форми, що їх об'єднують з дієсловом. Ми звикли до того, що займенники змінюються за родами, числами і відмінками, є й такі мови, в яких займенники асоціюються із категорією часу: у мові *лома*, що належить до групи манде нігеро-конголезької родини і поширена в Ліберії та Гвінеї, існують різні форми особових займенників залежно від граматичного часу:

<i>час</i>	<i>я</i>	<i>ти</i>	<i>він</i>
теперішній	<i>gè</i>	<i>è</i>	<i>é</i>
майбутній	<i>gà</i>	<i>yà</i>	<i>towàà</i>

З іншого боку, є мови, в яких категорія часу в дієслові поступається перед категорією виду. Наприклад, у чукотській мові немає жодної суто часової форми. Сама основа чукотського дієслова, на відміну від основи українського дієслова, нейтральна стосовно виду. Лише в конкретній видочасовій формі дієслово набуває видового значення у тій чи іншій лексично і/або контекстно зумовленій смисловій опозиції. Іншими словами, вид належить до словозміни (входить у дієслівну парадигму), а не до словотвору. Таким чином, чукотська видочасова система орієнтована більшою мірою на категорію виду, ніж на категорію часу.

При описі будь-якої мови в ній виділяють граматичні категорії. В мовознавчій літературі в поняття граматичної категорії часто вкладається різний зміст, у зв'язку з чим сам обсяг цього поняття виявляється нечітко окресленим. В основі граматичних категорій лежать граматичні значення, про які йшлося в другому розділі цієї книги. Тут принагідно відзначимо, що граматична категорія відображає основні істотні особливості однорідних граматичних значень. В межах однієї граматичної категорії можуть протиставлятися два чи кілька граматичних значень. Наприклад, в граматичній категорії числа може існувати щонайменше протиставлення однини і множини, однак є мови, в яких категорія числа складається з протиставлення однини, двоїни та множини.

Члени однієї граматичної категорії називають *грамемами*. Одна грамема може реалізуватися в одній морфемі, але здебільшого вона реалізовується в різних морфемах. Скажімо, грамема множини іменників української мови реалізується в усіх морфемах, за допомогою яких утворюються відмінкові форми множини (всіх відмінків) іменників усіх відмін.

Залежно від того, чи виражені граматичні значення в межах слова або за його межами, граматичні категорії поділяються на морфологічні та синтаксичні. Звичайно, що тут головна увага приділяється морфологічним граматичним категоріям. В свою чергу, серед морфологічних категорій розрізняють формотворчі й класифікаційні. Однак кожна граматична категорія по-різному реалізується в різних розрядах слів мови. Якщо у іменників української мови граматичний рід є класифікаційною граматичною категорією (адже іменники не утворюють родових форм, слова *вчитель* і *вчителька* не є формами одного слова, а є двома різними словами), то в прикметниках і в дієслові (минулий час) граматичний рід є формотворчою граматичною категорією. Переважна більшість морфологічних граматичних категорій використовується для обслуговування синтаксису. Є й синтаксичні категорії, які проявляються лише в реченні.

Форми слова передають граматичне значення за допомогою формантів. В ролі формантів можуть виступати морфеми, а саме різні афікси: префікси, суфікси (щоб відрізнити суфікси словозміни від суфіксів словотворення, перші називають також флексіями), інфікси (інфіксом називається морфема, яка включається до складу перервної кореневої морфеми; наприклад, у формі латинського дієслова *vīncō* «я перемагаю» закінчення *-o* передає значення першої особи однини і значення теперішнього часу, однак значення теперішнього часу виражається також і за допомогою інфікса *-n-*, який протиставляє основу теперішнього часу *vīnc-* основі минулого часу *vīc-* цього слова), трансфікси, циркумфікси (циркумфіксом називається перерваний афікс, який оточує корінь слова з обох боків, наприклад, *ge...t*, *ge...en* у формах *Partizip II* дієслів німецької мови: *gemacht* «зроблений», *gelesen* «прочитаний» або афікс родового відмінка іменників молдавської мови *al* (*a*, *ai*, *ale*)... *e* [ȃ]: *al studenței* «студентки»), нульові морфеми, а також внутрішня флексія (внутрішньою флексією називають різні чергування фонем у складі кореня, які виражають граматичні значення, наприклад, нім. *Vogel* «птаха» — *Vögel* «птахи», *Bruder* «брат» — *Brüder* «брати» або молд. *sac* «мішок» — *sach* «мішки», *leg* «зав'язую» — *leж* «зав'язуєш»).

У ролі розрізнявача граматичних форм і відповідно граматичних значень може виступати також і словесний наголос. Вище вже згадувалося, що наголос може розрізнявати українські форми родового (*сто́лу*) і давального (*столю́*) відмінків однини. За допомогою наголосу відрізняється форма родового відмінка однини від форми називного відмінка множини у іменників першої відміни (пор. *сестри́* і *сестри*, *жінки* і *жінки́*). Наголос допомагає розрізнявати в англійській мові дієслово і іменник одного кореня, у дієслів наголос падає на останній склад слова, в іменниках — на перший: *rebél* «повставати», *rébel* «повстанець», *protést* «протестувати» — *prótest* «протест», *áddress* «звертатися» — *addréss* «звертання», *ímpórt* «ввозити» — *ímpor*t «імпорт». В тих мовах, де існують тони, граматичне значення може бути виражене різними тонами слова-морфеми.

Засоби вираження граматичних значень можуть використовуватися мовами окремо і разом. Іншими словами, граматичні форми можуть утворюватися за допомогою одночасного використання кількох засобів. Наприклад, форми називного і знахідного відмінків однини слова *сад* в російській мові утворені кореневою морфемою (в якій відбувається чергування останньої приголосної) і так званою нульовою морфемою, а форми цих відмінків у множині — *сады* утворені кореневою морфемою *сад*, флексією *-ы* та переносом наголосу з кореневої мор-

фемі на флексію. Подібно до цього в молдавській мові форма *кок* «печу» утворена кореневою морфемою у супроводі нульової, а форма *коаче* «пече» утворена кореневою морфемою, яка зазнає внутрішньої флексії (в ній відбувається чергування голосного *о/оа* і приголосного *к/ч*), а також флексією *-е*.

В аглютинативних мовах морфемі граматичного значення однозначні, вони приєднуються до кореня у певному точно визначеному порядку. У мовах флективного типу морфемі-флексії здебільшого багатозначні, одна морфема є одночасно носієм кількох значень. Наприклад, *-а* в формі *правда* є одночасно показником називного відмінка, однини і належності слова до жіночого роду.

Окремі форми слова можуть утворюватися від різних коренів. Ступенювання деяких часто вживаних прикметників в більшості індоєвропейських мов завжди об'єднує в одну парадигму різні корені (пор. лат. *bon-us* «добрий, гарний» — *mel-i-or* «кращий» — *opt-im-us* «найкращий», рос. *хороший* — *лучший*, укр. *поганий* — *гірший*). Подібне явище називається *суплетивізмом* і полягає в тому, що корінь одного слова представлений різними за планом вираження морфемами. Суплетивні форми спостерігаються і в інших частинах мови (пор. *він* — *його*, *я* — *мене*, лат. *fero* «несу» — *tuli* «я ніс» — *latum* «я бачив» — *ѣдохъ* «бачу» — *ѣдохъ* «побачу»).

Граматичне значення може бути вираженням також повним або частковим повтором морфемі. Цей спосіб має назву *редуплікації* (від лат. *reduplico* — подвоюю). Наприклад, в африканській мові хауса значення множини передається повторенням форми однини: *бірі* «мава» — *бірібірі* «мавпи», *буса* «сопілка» — *бусабуца* «сопілки». Так само передається множина і в малайській мові: *судара* «громадянин, друг» — *сударасудара* «громадяни, друзі», *оранг* «людина» — *орангоранг* «люди» (орфографічні правила малайської мови з метою економії передбачають в таких випадках позначення редуплікації цифрою 2 біля слова, що вживається у формі множини: *sudara*², *orang*²). В аналогічній функції використовується повтор кореневої морфемі і в японській мові (пор. *яма* «гора» — *ямаяма* «гори», *куні* «країна» — *кунігуні* (з дзвінком зімкненим г) «країни»).

Розглянуті вище способи вираження граматичних значень здійснюються в межах слова. Однак цілком можливе вираження граматичного значення і за межами одного слова — в словосполученні повнозначного й службового слова тощо. Слід уточнити, що подібне словосполучення функціонує як одне слово. Очевидно, можна розрізнявати граматичні форми, виражені одночленами, і граматичні форми, виражені многочле-

нами. Якщо форми слова, що виражають граматичне значення в межах одного слова, називаються *синтетичними*, то форми, виражені многочленом (сполученням повнозначного і службового слів), називаються *аналітичними*. Аналітично утворюються форми майбутнього часу дієслова в болгарській мові: до відмінюваного дієслова додається службове слово (частка) *ще*, яке за походженням є формою третьої особи однини дієслова *ща* «хотіти». Аналітичними є також і форми майбутнього в українській мові: *буду писати*. На відміну від болгарських в українських аналітичних формах відмінюване дієслово залишається незмінним, а допоміжне — змінюється за особами і числом. З погляду сучасного розвитку української мови форми майбутнього часу *писатиму*, *писатимеш*, *писатиме*, *писатимемо*, *писатимете*, *писатимуть* є синтетичними, однак за походженням вони теж аналітичні, бо колись склалися із двох слів: *писати йму* (тобто маю), *писати(й)меш* і т. д.

З таких міркувань сполучення іменників з прийменниками в тих мовах, де іменники не мають відмінювання, можна тлумачити як аналітичні форми відмінювання. Скажімо, фр. *à ton ami*, болг. *на моя приятел* мають таке саме значення, як укр. *моєму другові*. Іноді синтетична і аналітична форми слова виступають як своєрідні варіанти вираження одного й того ж значення. Такими, наприклад, є укр. *писатиму* і *буду писати* або англ. *my brother's room* і *the room of my brother* «кімната мого брата». В інших випадках синтетична і аналітична форми перебувають у додатковій дистрибуції. Отже, між ними немає стосунків синонімії чи варіативності. Так, у молдавській мові категорія означеності/неозначеності виражається двома різними способами: означені іменники приймають означений артикль, що зливається з іменником в одному синтетичному слові, а неозначені сполучаються з неозначеним артиклем, який може відриватися від іменника, якого він стосується. До того ж місце артиклів неоднакове: означений артикль виступає лише в постпозиції, а неозначений — лише в препозиції. Наприклад, *студентул* — *ун студент* «студент» (означена і неозначена форма), в першій формі означений артикль -л складає єдність з іменником, з яким він вживається, відрив артикля від іменника неможливий: *студентул бун* (щоправда, при препозиції прикметника артикль приєднується до прикметника, бо за правилами молдавської мови в словосполученнях іменника й прикметника означений артикль з'являється лише в першому слові незалежно від того, до якої частини мови це слово належить); в другій формі неозначений артикль *ун* перебуває в препозиції і може відділятися від іменника іншими словами: *ун бун студент* «гарний студент» (неозначена форма).

Інколи навіть у межах однієї частини мови спостерігається поєднання аналітичних і синтетичних способів вираження граматичного значення. Так, в латинській мові ступенювання прикметників могло здійснюватися і синтетично, і аналітично.

Паралельно і у тісній взаємодії з морфологічною існує лексична система, елементами якої є слова. Якщо зберігати емну термінологію, то одиницю лексичної системи як складової частини семантичної ендосистеми мови можна назвати лексемою.

Лексема — це передусім позиційно відносно самостійна морфема або зрощення морфем. До морфологічної системи входять лише несамотійні морфемии чи несамотійні сполучення морфем, які не спроможні виступати ізольовано, без поєднання з іншими морфемами. Такими є не тільки кореневі й афіксальні морфемии, а навіть службові слова, що лише в поодиноких випадках можуть використовуватися ізольовано, але і в цих випадках латентно проявляється їхній необхідний зв'язок з іншими морфемами або лексемами.

Кожна лексема може бути відмежована від інших лексем, які є однорідними і сумірними величинами в рамках лексичної підсистеми. Якщо морфема — це далі неподільна двобічна одиниця мови, то лексеми здебільшого складаються з кількох морфем, хоч серед них є й такі, які можуть структурно збігатися з однією морфемою. Звідси, однак, не впливає, що значення багатоморфемного слова утворюється з простої суми значень його компонентів. Лексеми *співак* і *співун* розрізняються своїми значеннями, ці значення не є просто сумою значень кореневої морфемии *спів-* та афіксальних морфем *-ак* і *-ун* майже з однаковим деривативним (словотвірним) значенням.

Відмежування лексеми від інших сумірних з нею величин можна проілюструвати браком міцного зв'язку між сусідніми лексемами, які можна більш-менш легко розділити іншою (або іншими) лексемою (лексемами). Наприклад, у висловлюванні *У Тетяни гарне плаття* всі слова можна відділити одне від одного іншими словами: *У Тетяни з нашої групи гарне плаття. У Тетяни гарне шовкове плаття. У нашої Тетяни гарне плаття.* Як видно, навіть прийменник набуває відносної позиційної самостійності. Саме тому службові слова не можна в усьому ототожнювати з несамотійними морфемами. В складі морфологічної системи службові слова посідають особливе місце і лише функціонально виконують ту саму роль, що й морфемии. З другого боку, в наведеному висловлюванні прийменник *у* зв'язаний з іменником *Тетяна* і не може бути повністю відокремлений від нього: *Гарне у Тетяни плаття.*

Плаття у Тетяни гарне. Гарне плаття у Тетяни. Неможливо сказати: у гарне Тетяни плаття.

До речі, принцип відокремлення не може бути застосований як абсолютний принцип виділення слова, бо є мови, в яких відокремлюватися можуть і деякі морфеми. Так, у німецькій мові дієслівні префікси відокремлюються від кореневої морфеми і можуть вживатися навіть у постпозиції до неї. Наприклад, дієслово *aufstehen* «вставати» у вислові *Ich stehe immer früh auf* «Я завжди встаю рано» виглядає не лише перерваним, а і з «переплутаним» порядком морфем. В українській мові щось подібне спостерігається при відмінюванні деяких займенників, що розриваються в певних формах на свої складові частини (пор. *ніхто*, але *ні до кого*).

З другого боку, в мові можуть існувати складні слова, які становлять нероздільну лексичну єдність, хоч і оформлені вони як два окремі слова. Якщо, скажімо, можна сперечатися щодо цілюформленості слова *фізико-математичний* або *чудо-юдо*, то причин для сумніву в окремій оформленості компонентів складних слів *пальна машина*, *механік-водій*, *батьківщина-мати*, *бюро добрих послуг*, *Русанівська набережна*, *царська борідка* немає ніяких. Очевидно, в лексичній підсистемі можна розрізняти лексеми-одночлени і лексеми-многочлени. Лексеми-многочлени можуть розглядатися і як величини проміжної мовної системи, бо вони являють собою перехідні типи від семантичної до синтаксичної системи мови.

Лексеми-одночлени і лексеми-многочлени відзначаються не лише позиційною, а й синтаксичною самостійністю. Відомо, що синтаксично самостійними можуть бути лише так звані повнозначні слова. Вони можуть функціонувати як окремий член речення або навіть як однослівне речення.

Не слід плутати відокремлюваність лексеми у висловлюванні з орфографічними правилами відтворення лексем на письмі. Українська орфографія, наприклад, формулює різні правила щодо написання прислівників, одні з них пишуться разом (*нагору*, *помалу*, *безвісти*, *онде*, *подекуди*, *нізащо*), інші окремо (*тільки що*, *поки що*, *на зло*, *без ладу*, *через силу*, *раз по раз*), а деякі — через дефіс (*де-не-де*, *по-простому*, *віч-на-віч*).

Як би не розв'язувати проблему лексеми, в мові все одно знайдуться утворення, які являють собою перехідні випадки, що їх можна тлумачити по-різному. Аналітичну форму слова можна, скажімо, вважати і двома окремими словами і одним словом. Якщо, наприклад, службове або допоміжне слово вважати лише граматичною морфемою, то форма *буду писати* є одним словом. Якщо ж виходити з роздільної оформленості цієї форми, всередину якої до того ж можна вставити інше сло-

во (*буду завтра писати*), то ця форма складається з двох слів. Суперечність, яка тут спостерігається, не є наслідком логічної помилки. «Це — суперечність у самій мові, розходження між функціональною та структурною стороною утворень, що називаються «аналітичними формами»: функціонально являючи собою форми слова, ці утворення за своїм складом і будовою є сполученням слів — повнозначного та службового (або повнозначного і декількох службових)»¹.

Лексема (так само як і морфема) може існувати в мові в декількох варіантах — *алолексемах*. Ці варіанти залежать від фонематичного їх складу (*вчений* — *учений*, *вирій* — *ірій*, *іти* — *йти*), від місця словесного наголосу (*байдуже* — *бай-дуже*, *оповідач* — *оповіда́ч*, *у́смішка* — *уस्мішка*), від належності до різних морфологічних парадигм (*неборака* — *неборак*).

Лексеми як одиниці лексичної підсистеми є носіями лексичного значення, що виступає в слові одночасно з його граматичним значенням. Лексичне значення — це співвіднесеність екстероформи лексеми з відповідним поняттям чи уявленням. Крім значення, лексеми володіють ще значимістю, яка утворюється відношенням значення цієї лексеми до значень інших лексем мови. Кожне лексичне значення є глибоко індивідуальним, але в лексичних значеннях різних слів можуть спостерігатися певні спільні моменти. З метою аналізу лексичного значення слова подібно до того, як у фонемі виділяють інтегральні та диференціальні ознаки, в ньому теж розрізняють мінімальні смислові ознаки, — *семи*. Проте якщо диференціальні ознаки є матеріальними властивостями звуків, то *семи* виділяються внаслідок ідеального аналізу ідеальних величин.

Проведені досі спроби аналізу лексичних значень слів показали, що в кожній мові значення прагнуть до індивідуалізації. До того ж різні лексичні значення можуть об'єднуватися, створюючи складну семантичну структуру лексеми, яка в такому випадку стає полісемічною. Семантичні структури полісемічних лексем різних мов дуже рідко збігаються.

Інколи лексеми мають однакову форму вираження (екстероформу), але не поєднуваній у рамках семантичної структури однієї лексеми зміст. Такі лексеми називаються омонімічними. Нарешті окремі лексеми з різними формами вираження можуть передавати майже однакове лексичне значення, ці лексеми вступають у синонімічні стосунки. Ці стосунки, а також стосунки протилежності значення, стосунки ієрархічної класифікації лексем, стосунки, викликані наявністю спільних семантичних ознак та інші, які проявляються з різною інтенсивністю, створюють структуру лексичної підсистеми.

¹ Маслов Ю. С. Введение в языкознание. 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1987. — С. 89.

Прикладом ієрархічних стосунків лексем можуть бути стосунки, які характеризують такий ряд: *короп — риба — тварина — фауна — природа — життя...* Лексеми, які посідають ієрархічно нижче становище, називаються *гіпонімами*. Лексема *риба* є *гіперонімом* для лексем *короп, щука, сом, лящ, товстолобик* та інших, що є назвами конкретних видів риб, однак, вступаючи у стосунки зв'язку з лексемами *комаха, птах, ссавець*, вона стає *гіпонімом*, а розташована на ієрархічно вищому рівні лексема *тварина* набуває ролі гіпероніма цих гіпонімів.

Стосунки протилежності значення (антонімія) можуть встановлюватися не лише парою лексем, а й між більшою їх кількістю, але ці стосунки створюються лише парою лексичних значень. Через це полісемічні лексеми бувають антонімами багатьох інших лексем. Наприклад, лексема *спокійний* характеризується відношеннями антонімічності стосовно лексем *рухливий, галасливий, швидкий, тривожний, гарячий, схвилюваний, дратівливий, киплячий* (пор. *спокійна вдача — гаряча вдача, спокійні рухи — швидкі рухи, спокійний колір — дратівливий колір, спокійна сталь — кипляча сталь* і т. ін.).

Важливою проблемою є встановлення ступеня синонімічності (семантичної еквівалентності) слів. Цей ступінь можна встановити за формулою:
$$C = \frac{2c}{n_1 + n_2}$$
, в якій n_1 — це кількість значень першого слова, n_2 — кількість значень другого слова, а c — кількість спільних значень у даної пари слів. Так, ступінь синонімічності слів *вада* (з двома значеннями) і *недолік* (з трьома значеннями) при одному спільному значенні є меншим (0,4), ніж, наприклад, слів *башта* (з двома значеннями) і *вежа* (з трьома значеннями) при двох спільних значеннях, де ступінь синонімічності дорівнює 0,8. За цією формулою ступені семантичної еквівалентності пари слів розташовані на шкалі від 0 до 1. Цей спосіб виміру синонімічності запропонував С. Г. Бережан. Інший прийом визначення ступеня синонімічності слів па шкалі від -1 до $+1$ на основі дистрибутивно-статистичного аналізу розробив А. Є. Супрун.

Синонімічні стосунки лексем у лексичній підсистемі створюють *синонімічні ряди, ланцюги* або *блоки*, члени яких можуть відрізнятися один від одного відтінками. Ці відтінки можуть бути значенневими, стилістичними, емоційно забарвленими. Найбільш нейтральна в стилістичному і емоційному відношенні лексема, яка виступає носієм головних прикмет, що є спільними для всіх членів синонімічного ряду, називається *стрижневою лексемою*, або домінантою. Наприклад, навколо дієслова *іти* як найбільш нейтральної лексеми виростає

синонімічний ряд *іти* — *ходити* — *крокувати* — *прямувати* — *простувати* — *ступати* — *чимчикувати* — *шкандибати*...

В синонімічних рядах важливою формою протиставлення є опозиція нейтральної та стилістичної забарвленої лексики (наприклад, *істи* — *жерти*). Іноді ця опозиція переплітається з різноджерельністю лексем, як, наприклад, у французькій мові, де розрізняються *mots savants* «вчені слова» і *mots populaires* «народні слова». Як правило, «вчені слова» походять з книжної латині, а «народні» — це успадковані з живої розмовної латині. Так, *fragile* «крихкий, ламкий», *ployer* «згинати» є «вченими словами», а *frêle* «крихкий, ламкий» і *plier* «згинати» є «народними словами». Де в чому подібне до цього розрізнення церковнослов'янізмів і успадкованої праслов'янської лексики в українській мові (пор. *враг* і *ворог*, *глас* і *голос* і т. ін.).

Ще одним способом здійснення системних зв'язків у лексиці є належність лексем до певних семантичних полів. Семантичним полем називають таке угруповання лексем, яке створює «тематичну» групу, що стосується якоїсь виділюваної людською свідомістю частини фізичної чи психофізичної дійсності. Наприклад, семантичне поле споріднення людей об'єднує різні назви споріднення. В цьому полі виділяються два підполя — підполе кровного і підполе шлюбного споріднення. Скажімо, лексеми *дочка*, *батько*, *дід*, *онук* виражають поняття кровного споріднення, а лексеми *дружина*, *тесть*, *свекруха*, *свояк* виражають поняття шлюбного споріднення.

Окремі лінгвісти наполягають на розрізненні тематичних груп і лексико-семантичних груп (ЛСГ). На їх думку, тематичні групи залежать від немовних чинників, а саме від рівня знань певної людської спільності, в той час як лексико-семантичні групи є наслідком розвитку лексичної семантики мови. Однак наведені міркування ще не можуть бути достатньою основою для протиставлення тематичних і лексико-семантичних груп. Адже рівень знань про навколишню дійсність відбивається безпосередньо в мові, зокрема, в її лексичній підсистемі, отже, навряд чи можна твердити, що утворення тематичних груп зумовлюється виключно немовними чинниками.

Іноколи семантичне поле називають ще лексичним, оскільки це поле є підмножиною тієї множини, якою є лексика. Словник — це множина, яка складається з різних підмножин, що виділяються на основі різних критеріїв. Лексичне поле — це своєрідна парадигма лексичних величин (лексем), які ділять безперервну загальну зону значення і перебувають у безпосередньому протиставленні¹. У поля є ядро, яке часто буває

¹ Coseriu E. Vers une typologie des champs lexicaux // Cahiers de lexicologie, XXVII.— 1975.— № 2.— P. 31.

водночас назвою поля. Ядерним елементом поля, як правило, стають слова морфологічно прості, широкої сполучуваності і з широким спектром значення. Розрізняють поля одномірні (прості й лінійні) та багатомірні (складні). Одномірні поля ґрунтуються на привативних, градуальних та еквіполентних опозиціях і бувають антонімічними, градуальними та серійними. Багатомірні поля бувають двомірними і багатомірними. Перші з них поділяються на корелюючі й некорелюючі, а другі — на ієрархічні та селективні. Отже, лексика мови — це не плоский простір, а багатоповерхова будівля.

Безперечно, системна організація лексичної підсистеми не така послідовна і наочна, як в інших підсистемах мови. Це пояснюється насамперед надзвичайно великою кількістю елементів, що її складають, а також її постійно відкритим характером. Виняткова семантична мобільність лексем також є причиною постійного виникнення нових лексичних зв'язків.

Елементи лексичної підсистеми можуть розрізнятися за тими функціями, що вони їх виконують. Найбільша частина лексики виконує номінативну функцію, називаючи поняття. Номінативні одиниці поділяються на класифікуючі та ідентифікуючі. Класифікуючими елементами є загальні назви, а ідентифікуючими — власні назви. Ідентифікуюча функція — це функція індивідуалізації, властивість називати окремий, одиничний факт чи явище дійсності. Якщо лексема *Дніпро* ідентифікує в нашій свідомості певну ріку в європейській частині СРСР довжиною 2201 км, яка бере початок на Валдайській височині і впадає в Чорне море, то лексема *ріка* об'єднує в один клас всі водні потоки, що живляться із джерела або стоком атмосферних опадів і течуть по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла.

Серед одиниць з номінативною функцією виділяються такі, в яких класифікація фактів чи подій дійсності засновується на їх кількості. Таку специфічну функцію виконують нумеративні одиниці, які являють собою узагальнення числового (кількісного) характеру: *два, п'ять, десятий, тричі, обоє, одна четверта, півтора*.

Крім того, в лексичній підсистемі є одиниці, що виконують вказівну, або індикативну, функцію. Подібні одиниці можуть заступати собою лексеми з ідентифікуючою, класифікуючою або нумеративною функцією. Скажімо, замість лексем *Гумбольдт, лінгвіст, перший* можна вжити в конкретному висловлюванні лексему *він*, яка заступатиме місце попередньо названої ідентифікуючої, класифікаційної чи нумеративної лексеми. Лексеми з вказівною функцією можуть одночасно виконувати орієнтативну функцію, вказуючи на розташування фактів

чи явищ дійсності в просторі і часі стосовно мовця (пор. укр. *цей* — *той*, *тут* — *там*, лат. *hic* — *iste*—*ille* і т. п.).

У мові окремі її одиниці можуть поєднувати деякі функції або ж у ході її розвитку втрачати одні і здобувати інші функції. Ідентифікуюча лексема *Болонья* перетворилася на класифікуючу *болонья* «вид непромокаючої тканини» або «плащ з такої тканини». А класифікуюча лексема *сокіл* може стати ідентифікуючою, якщо вона вживається як кличка коня: *Сокіл*. Лексеми *вчора*, *завтра*, *праворуч*, *ліворуч* — це не лише класифікуючі прислівники, а водночас і орієнтативні, бо вони вказують на розташування в часі або просторі відносно певної точки відліку.

Однією з важливих особливостей лексем як величин лексичної підсистеми є можливість лексеми бути одночасно пов'язаною з кількома значеннями. Завдяки полісемії значно скорочується кількість елементів, що складають лексичну підсистему. Якби кожна лексема мови була моносемічною, інвентарі лексичних одиниць зросли б кількісно в декілька разів. Завдяки полісемії різні значення можна позначати однією й тією ж екстероформою. Внаслідок цього одна й та ж лексема може входити до різних семантичних полів. Так, значення «мати батька або матері», «стара віком жінка», «жінка взагалі», «акушерка, повитуха», «ворожка», «людська фігура із снігу», «важка підвісна довбня для забивання паль», «вид печива», «пелікан», «порода груш» можна виразити в українській мові однією екстероформою — *баба*. Щоправда, з погляду сучасної мови останні чотири значення приписуються омонімічним лексемам *баба*², *баба*³, *баба*⁴, *баба*⁵, бо їхні значення відірвалися від перелічених першими шести, які виражаються лексемою *баба*¹.

Інколи омонімічними (омофонічними) стають лексеми різного походження, наприклад, рос. *лук* «лук» і *лук* «цибуля» (останнє — германське запозичення). В деяких мовах існують широкі омонімічні ряди (пор. наприклад, французькі слова *ver* «черв'як» (з лат. *vermis*), *verre* «скло» (з лат. *vitrum*), *verre* «склянка» (утворене шляхом семантичної деривації від попереднього слова), *vert* «зелений» (від лат. *viridis*), *vair* «біляче хутро» (від лат. *varius*), *vers* «вірш» (від лат. *versus*), *vers* «до» (від лат. віддієслівної форми *versus*), які всі є омофонічними).

Проблема розмежування омонімічних лексем і полісемічних лексем належить до найважчих у мовознавстві. Так, упорядники «Словника української мови» вважають, що значення «людська фігура із снігу» є одним із значень полісемічного слова *баба*¹. Але цілком можливо трактувати це значення як зміст омонімічного з *баба*¹ іншого слова. З історичного погля-

ду, всі слова-омоніми *баба* складають єдність, яка була порушена в ході розвитку мови. А втім є думка, що *баба* «вид печива» — це запозичення з німецької мови, де *Babe* є «дитячим» словом, що позначає їжу.

Полісемічною лексема є в лексичній підсистемі або в ізолюваному вигляді. Як тільки вона використовується в комунікативному акті, лексема втрачає свої полісемічні властивості, оскільки контекст актуалізує лише одне з її значень. У грі слів, каламбурі тощо використовується саме полісемія лексеми. Наприклад, один із льотчиків, що допоміг кіноактрисі Ярославі вибратися з вертольота в романі О. Гончара «Циклон», навмисно жартує: *«Не сподівався, що на таких низьких польотах та вдасться торкнутися... зірки»*. В наведеному реченні обігрується полісемія лексеми *зірка*, її значення «астрономічний об'єкт» і «відома кіноактриса». Однак каламбур є особливою формою, що не так уже й часто використовується у спілкуванні.

Контекст — це синтагматичне оточення слова, яке складає той вказівний мінімум, який дозволяє реалізувати потенції окремого значення слова або породжує певні зміни в значенні. У зв'язку з цим розрізняють нейтральний контекст, в якому реалізуються системні зв'язки слова, і модифікуючий контекст, який розвиває нові зв'язки слова.

Полісемічна лексема може мати первинне пряме значення і вторинні переносні значення. Скажімо, первинним прямим значенням слова *човник* є «малий човен, невелике суденце, переважно веслове». Згодом у цього слова з'явилося вторинне переносне значення «деталь ткацького верстата для прокладання утокової нитки». У полісемічній лексемі можуть бути вільні й зв'язані значення. Зв'язані значення фразеологічно або синтаксично зумовлені.

Інколи помилково вважають, що полісемія — це явище, яке спостерігається виключно у лексичній системі. Та не слід забувати, що і в морфологічній системі так само зустрічається явище полісемії. Наприклад, в українській мові форми родового відмінка іменників виражають не одне, а ряд значень (пор. значення форм родового відмінка у словосполученнях: *вірш поета, дія робітника, кілограм масла, принести цукру, старший від свого друга* і т. ін.).

Внаслідок постійного руху мовної системи в ній як цілісності і в кожній її окремій ланці відбуваються зміни. Такі зміни фіксуються і в лексичній підсистемі мови. Мовна спільність може накладати заборону на вживання певних лексем (пор., наприклад, виключення так званої непристойної чи соромітницької лексики із складу української літературної мови). Така заборона дістала назву *табу*. Табу було поширеним

явищем і в минулі часи. Наші давні предки уявляли, що ліва сторона — нещаслива, несприятлива, на її назву було накладено табу, через це в індоєвропейських мовах немає спільної назви «лівого» боку, в той час як назва правого має нащадків в усіх індоєвропейських мовах.

З поняттям табу тісно пов'язане поняття *евфемізму* — лексеми або сполучення лексем, які заступають табуйований або згрубілий вислів. У французькій мові існувала пара співвідносних слів: *garce* «дівчина» і *garçon* «хлопчик». З часом семантика слова *garce* змінилася і воно почало позначати «дівчину легковажної поведінки». Тоді французька мова почала користуватися евфемізмом *fille* «дочка», але в значенні «дівчина». Однак внаслідок семантичного процесу пейоризації (від лат. *peior* — гірший) слово *fille* набуло такого ж значення, як і *garce*. Тепер французька мова розрізняє *fille* «дівчина легковажної поведінки» і *jeune fille* «дівчина» чи *bonne fille* «порядна дівчина».

Протилежним до процесу пейоризації є процес меліоризації (від лат. *melior* — кращий) значення. Наприклад, англійська лексема *queen* колись позначала «жінку взагалі», в сучасній мові значення «меліоризувалося», *queen* означає «королева». Подібне явище маємо і в розвитку значення фр. *tête* «голова» (колись «черепок», пор. лат. *testa* — глиняний горщик). «Облагородило» своє значення і французьке дієслово *réussir*: раніше воно означало «досягнути певного наслідку», який міг бути і позитивним, і негативним. В сучасному значенні цього дієслова повністю усунуті можливі нещасливі випадки, воно означає лише «домогтися успіху». Однак процеси пейоризації чи меліоризації можуть бути зведені до більш загальних процесів у семантичній системі мови — спеціалізації, генералізації та транспозиції.

Спеціалізація і *генералізація* значення полягає у втраті лексемою свого колишнього ієрархічного статусу. У випадку спеціалізації колишня лексема родового значення переводиться в ранг видової лексеми, відповідно до чого відбувається звуження значення. У випадку генералізації колишня видова лексема стає родовою, внаслідок чого відбувається розширення її значення. Так, латинська лексема *passer* означала «горибець», але в сучасній іспанській, португальській та румунській мовах її нащадки *pájaro*, *pássaro*, *pasăre* означають «птаха», отже, значення даної лексеми розширилося або генералізувалося. Навпаки, лат. *avica* «пташка» ще на ґрунті латинської мови, а потім в італійській (*oca*), французькій (*oie*) та деяких інших романських мовах почало означати «гуска», отже, тут маємо справу із звуженням, або спеціалізацією значення. В українських словах *основа* (первісно «поздовжні нит-

ки для ткання») та *злодій* (первісно «той, хто чинить зло») відбулися генералізація і, відповідно, спеціалізація значення.

В процесі *транспозиції* розрізняють метафору і метонімію. Метафора полягає у використанні певної лексеми для позначення фактів і явищ, подібних за деякими ознаками до тих, які позначає ця лексема. Так, лексема, яка позначає «малого коня» — *коник* — використовується в українській мові для найменування виду комах, які стрибають подібно до того, як стрибають коні. От як пояснював О. О. Потебня назву рослини *мати-й-мачуха*: «Рідна мати любить, як літнє сонце гріє, а мачуха не любить — холодна, як зимове сонце, як зима. Саме цей погляд ліг в основу тієї рослини, про яку я кажу. Особливість її, спільна з багатьма іншими рослинами, полягає в тому, що верхня поверхня її листя блискуча й холодна, а нижня, незелена й білувата, м'яка, тепла, ніби вкрита білим павутинням. Таким чином, рослина є і «матір'ю», і «мачухою». Якщо в цьому прикладі можна говорити про метафору як усвідомлене порівняння, то в далекі від нас часи метафора була і наслідком первісного ототожнення різних об'єктів.

Метонімія полягає у використанні певної лексеми для позначення фактів і явищ, суміжних з фактами чи явищами, позначуваними даною лексемою. Наприклад, *партер* означає «нижній поверх театрального залу з місцями для глядачів». Однак у реченні «*Весь партер затамував подих*» *партер* означає «глядачів, що займають місця в партері». Іншими словами, потенційна сема лексеми *партер* в першому її значенні стає диференціальною семою цієї лексеми, вживаної в другому значенні. Наслідком ряду метонімічних процесів є значення українського слова *біржа* «екіпаж візника». Грецьке слово *βόρσα* означало «шкіра, хутро». Із шкіри виготовляли торбинки, гаманці. Запозичене з грецької мови латинське слово *bursa* означало «гаманець», згодом його стали використовувати як назву спільної каси певної групи людей. Це значення стало основою, на якій розвинулося значення «установа, де здійснюються торговельні та фінансові операції». Саме з цим значенням слово було запозичене німецькою мовою — *Börse*, звідки згодом прийшло й до нас у вигляді *біржа*. У капіталістичному суспільстві біржа була однією з найважливіших установ, до якої постійно з'їжджалися ділки. Біля приміщення біржі влаштовували постійні стоянки візники. Такі стоянки екіпажів теж почали називати біржами. А згодом назва ця була перенесена на екіпаж візника, тому й можна було сказати: *Ми приїхали біржею*.

Незважаючи на розрізнення лексичного і граматичного значень, вони виступають у мовних знаках в єдності, яка і являє

собою семантичну ендосистему мови. Але оскільки значення не може існувати окремо без свого вираження, то семантична система мови розуміється як система двобічних одиниць з планом вираження і планом змісту. Серед лінгвістів є й інші погляди, згідно з якими семантична система мови складається з неспостережуваних однопланових величин змісту¹. Однак, як це добре відомо, семантична субстанція в ізольованому вигляді не існує подібно до того, як існує фонетична субстанція, з якої будується план вираження (екстероформи) мовних знаків. Якщо вилучити семантичний бік лексичної та морфологічної підсистем в окрему систему, тоді й одиниці лексичної та морфологічної підсистем — лексеми і морфеми — складатимуться лише із екстероформ. В такому разі доведеться отожднювати морфеми *пер* в дієслові *перу* і в іменнику *перо* і навіть виділити таку морфему в слові *перпендикуляр* (адже сегментні послідовності *-пен-*, *-дик-*, *-ул-* і *-яр* можна виділити в словах *пеня*, *дикий*, *(в)улиця*, *столяр* чи *каменяр*. Подібне розуміння семантичної системи веде до розчинення її одиниць у сегментах звучання, що не асоціюються з значенням. Найважливіша ознака величин семантичної системи — це зв'язок між значенням та звуковою формою (екстероформсю).

Сучасна семантика відзначається диференціацією семасіологічного і ономасіологічного підходів до вивчення значення. Якщо ономасіологія орієнтується передусім на аналіз позначення, оскільки вона досліджує акти номінації і всю номінативну діяльність мови та мовців і вивчає перехід від змісту до форми, то семасіологія орієнтується власне на категорію значення, виходячи з аналізу мовних форм як таких, щоб встановити їхнє значення.

Підводячи підсумок, зазначимо, що однією із центральних внутрішніх систем мови є семантична система, що складається з двосторонніх величин (морфеми, слова), у яких є екстероформа (план вираження) та інформа (план змісту), пов'язані нерозривним діалектичним зв'язком.

Мови світу мають різну структуру семантичної системи. В мовах ізолюючого типу в основі семантичної системи перебуває слово-морфема чи слово-сполучення кореневих морфем, які виступають переважно як незмінні величини. В мовах флективного типу в основі семантичної системи перебуває слово, яке може видозмінюватися при передачі граматичних і словотвірних значень. Але і в ізолюючих мовах поняття слова при всій його специфіці відіграє центральну роль в описі мовної будови, бо поняття морфеми в цих мовах практично відсутнє

---

¹ Див.: Б е р е ж а н С. Г. Онтологический статус семантики языка и ее единиц // Теоретические проблемы семантики...— С. 58—66.

і в усякому випадку не відіграє тієї ролі, що воно має у мовах флективних ¹.

Індоевропейські мови є мовами із складною семантичною структурою, яка утворена паралельними і взаємопов'язаними морфологічною та лексичною системами у межах внутрішньої семантичної системи. Кожна з цих паралельних систем, в свою чергу, складається з підсистем. Морфологічна система складається з кореневої, деривативної та флективної підсистем, які теж утворені рядом мікросистем. Лексична система складається з підсистем лексичних одноклєнів та лексичних многочлєнів, які, в свою чергу, утворені іншими мікросистемами (наприклад, семантичними полями).

Якщо говорити про мову як про знакову систему, то одиниці семантичної системи (морфеми і слова) є знаками першого класу (на відміну від знаків другого класу — словосполучень і речень). Існує й таке розуміння мовних величин: величини фонетичної системи — це дознакові величини, величини семантичної системи — власне знакові величини, а величини синтаксичної системи — надзнакові величини.

§ 5. Проблема частин мови

Слова як одиниці внутрішньої семантичної системи мови групуються у великі класи, що називаються частинами мови. Проблема класифікації слів мови з урахуванням їхнього значення як величин семантичної системи належить до давніх і центральних проблем лінгвістичної науки. Однак і досі вчені сперечаються щодо принципів їх виділення і в зв'язку з цим щодо складу частин мови. Є й інші дискусійні питання, дотичні до цієї проблеми.

Насамперед слід відзначити різноманітність критеріїв, які пропонуються як основа для виділення частин мови. Існує семантичний критерій, який кладе в основу класифікації слів їхнє найбільш загальне (так зване категоріальне) значення. Синтаксичний критерій виходить з класифікації слів за їх функцією у реченні. У тих мовах, які характеризуються словозміною, частини мови виділяють також на основі парадигм флективних форм. Це морфологічний критерій. Інколи до морфологічного критерію додають ще словотворчий крите-

---

¹ Пор. думку Л. Г. Зубкової: «Слово, яке є центральною одиницею мови, є фокусом взаємозв'язку, взаємодії і взаємопроникнення всіх рівнів мовної структури» (З у б к о в а Л. Г. Фразовые признаки сегментной организации слова в свете универсальных закономерностей речеобразования // Сб. научн. трудов Ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы.— М., 1982.— С. 100).

рій, посилаючись на те, що моделі словотвору специфічні в межах кожної окремої частини мови.

Різні лінгвістичні напрями структуралізму розвивали ідеї про класифікацію слів датського лінгвіста О. Есперсена. Цей учений запропонував подвійну класифікацію слів: за частинами мови і за синтаксичними класами. Синтаксичних класів виділяється три: первинний, вторинний і третинний. Підмет і додаток — це елементи первинного класу, присудок і означення — це елементи вторинного класу, а обставини являють собою елементи третинного класу.

Серед радянських лінгвістів Б. М. Головін розглядає частини мови як виключно граматичні класи слів, в основі кожного з яких лежить певна спільність граматичного значення або граматичних значень. Схожих поглядів дотримувались О. О. Реформатський та Б. І. Косовський, а в наші дні їх поділяють Ю. С. Маслов, М. С. Поспелов і О. П. Суник. Останній навіть називає частини мови особливими граматичними категоріями, а інші — категоріально-граматичними класами. Р. О. Будагов, В. І. Кодухов, М. А. Жовтобрюх та інші інтерпретують частини мови як лексико-граматичні класи слів.

При виділенні частин мови деякі лінгвісти спираються на узагальнені значення слів: предметність, якісна чи відносна ознака, кількісна ознака, процесуальна ознака, ознака ознаки і т. ін. Інші спираються на синтаксичний або морфологічний критерій. Само собою зрозуміло, що класифікація слів на частини мови за кожним із названих критеріїв буде різною. Так, виділення числівника і займенника є справедливим з погляду семантичного критерію, однак воно не є необхідністю з погляду синтаксичного критерію. Більше того, різні розряди займенників і числівників потрапляють до різних частин мови. З погляду морфологічного критерію так звані службові слова складають єдиний клас незмінюваних слів або й зовсім не є частиною мови. Згаданий вище словотворчий критерій не може бути застосований до непохідних слів.

З огляду на це в граматичній науці висунуто ідею провести класифікацію слів за частинами мови на основі всіх названих критеріїв. Такий принцип зветься принципом плюралізму. При його застосуванні класифікація слів повинна здійснюватися за всіма критеріями, взятими в сукупності. Власне, саме так і проведена традиційна класифікація слів за частинами мови, відома з шкільної граматики. Однак практично єдність покладених в основу класифікації критеріїв не дотримується мовознавцями.

Цілком зрозуміло, що вироблена в одних мовах традиційна класифікація слів за частинами мови незастосовна до інших мов. Наприклад, у семітських мовах абстрактний іменник у

супроводі займенника в непрямому відмінку стає дієсловом. В полінезійських мовах одне й те ж слово може бути іменником, прикметником, дієсловом, часткою і його значення встановлюється щоразу за допомогою слів, з якими воно сполучається. В китайській мові слово *хао* може мати різні значення залежно від сполучуваності і місця в реченні. Воно може бути, з погляду україномовного, прикметником: *хао жень* «добра людина»; прислівником: *сю хао* «робити добре», *хао сі* «дуже веселий» (буквально «добре веселий»); іменником: *цзю хао* «давня дружба» (буквально «старе добро»), дієсловом: *хао сюе* «любити навчання». Вихід із такого становища можливий у визнанні відповідних слів омонімами, але тоді практично мало не вся лексика складається лише з омонімічних елементів.

Навіть в індоєвропейських мовах, де традиційний поділ слів за частинами мови має давню історію, є чимало таких випадків, коли слова дуже важко вкладаються в рамки виділюваного класу або коли мусять водночас належати до двох різних класів. Скажімо, дієприкметник, що вважається дієслівною формою, наділений певними граматичними значеннями дієслова — виражає час і стан, але за своїм загальним значенням має належати до прикметників. У румунській мові так звана довга форма інфінітива стає іменником. Взагалі різні типи *конверсії* (явище переходу слів однієї частини мови до іншої) переміщують слова з одного класу до іншого (пор., наприклад, процеси субстантивації, ад'єктивізації, прономіналізації, адвербіалізації та ін.).

Традиційна класифікація українських слів виділяє такі частини мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, частки, сполучник і вигук. Однак вона не є бездоганною, бо хоч і проголошує принцип плуралізму критеріїв виділення частин мови, насправді його не дотримується. Одна частина мови виділяється на основі одних ознак, а інша — на основі інших. Саме тому частини мови оголошуються лексико-граматичними класами слів, бо при їх виділенні враховуються і лексичні значення, і граматичні форми.

Прихильники принципу моністичного критерію кладуть в основу виділення частин мови лише один якийсь критерій. Скажімо, на основі критерію узагальненого граматичного значення можна виділити такі частини мови, як іменник, прикметник, дієслово, прислівник, серед яких розмістяться числівники та займенники. Всі інші слова за цим критерієм не виділяються як частини мови.

Український лінгвіст І. К. Кучеренко пропонує в основу класифікації частин мови покласти реальне значення слова, під яким він розуміє співвіднесеність певного звукового комп.

лексу з відображенням предметів чи явищ навколишньої дійсності в нашій свідомості. Він підкреслює необґрунтованість поділу слів на «повнозначні» і «неповнозначні» (або «службові»), бо справедливо вважає, що у кожного слова є реальне значення, отже, всі слова мови — повнозначні *. Частина так званих службових слів, які вважаються в сучасних граматиках асемантичними, в узагальненому вигляді відображають факти психічної діяльності людини, в них відображається реальна дійсність, якою є факти психічної діяльності. З огляду на характер відображуваних фактів і явищ, частини мови поділяються І. К. Кучеренком на такі, що відображають факти навколишньої дійсності, і такі, що відображають факти психічної діяльності людей. До першої групи належать іменник, прикметник, числівник, дієслово та прислівник, до другої — частки і сполучник.

З огляду на характер відображення, слова, що належать до певної частини мови, групуються в різні її «періоди». Період частини мови визначається специфікою відображення фактів чи явищ фізичної та психофізичної дійсності. Вчений допускає можливість (але не обов'язковість) існування трьох періодів у кожній частині мови. Перший — період визначеної семантики, у слів цього періоду яскраво визначене основне значення. Другий період — це період узагальненої семантики, у слів цього періоду відображаються ті ж предмети чи явища, але у вищому ступені їх узагальнена суть. Скажімо, дієслова *бігти, чорніти, мешкати, сподіватися* — це дієслова першого періоду, а дієслова *бути, ставати* у функції зв'язкових — це дієслова другого періоду. Третій період — це період узагальнено-вказівної семантики, слова цього періоду виражають узагальнену вказівку на предметність, якісно-відносну чи кількісну ознаку, на ознаку ознаки. Скажімо, слова *там, де, куди, коли, тоді* є прислівниками третього періоду.

За такою класифікацією традиційно виділювані різні розряди займенників належать до різних частин мови: особові — до іменників третього періоду, присвійні, вказівні, відносні — до прикметників третього періоду. Порядкові «числівники» є відносними (відчислівниковими) прикметниками першого періоду, а прийменники є прислівниками другого періоду. Слова другого періоду відзначаються тим, що окремо не вживаються, а вживаються лише разом з іншими словами, які конкретизують у якомусь відношенні їхню семантику. Одна з переваг цієї класифікації полягає в тому, що вона не допус-

---

* Подібний погляд розвиває і Р. О. Будагов: «все слова по-своему знаменательны» (див.: Б у д а г о в Р. А. Сходства и несходства между родственными языками: романский лингвистический материал.— М., 1985.— С. 44).

кає перетину класів: кожне слово належить лише до певного одного класу.

Проте в мовах завжди є такі перехідні випадки, коли форми одного слова набувають узагальнених значень, що відносяться до різних частин мови. Наприклад, дієприкметники латинської мови є дієслівними формами, однак за реальним значенням ми мусимо їх віднести до прикметників. Таким чином, у парадигмі латинського дієслова ми повинні розрізняти форми, що відносяться до частини мови — дієслова, і форми, що належать прикметнику (пор. *ornans* «той, який прикрашає», *ornatus* «прикрашений», *ornaturus* «той, який буде прикрашати», *ornandus* «той, який буде прикрашений»).

У деяких мовах етноніми можуть водночас вважатися і виразниками предметності (іменниками), і виразниками якісно-відносної ознаки (прикметниками). Наприклад, у молдавській мові слова *рус*, *франчез*, *енглез* можуть виступати і як іменники, і як прикметники (пор. *рушь рэниць* «поранені росіяни» і *рэниць рушь* — «російські поранені»). (Подібні випадки є і в українській мові, наприклад, *глухі вчені* та *вчені глухі*.) Таким же чином інші молдавські слова можуть бути і прикметниками, і прислівниками: *кынтек фрумос* «гарна пісня» і *кынтэ фрумос* «гарно співає». У таких випадках реальне значення слова проясняється лише за його синтаксичною роллю.

В ізолюючих мовах, де слова переважно представлені кореневими морфемами або їх сполученнями, класифікація слів побудована на іншому критерії. У китайській мові виділяють дві частини мови — ім'я та предикатив. Предикативи поділяються на дієслова і прикметники, але дієслова і прикметники в китайській мові — це не самостійні частини мови, а підкласи предикатива як частини мови (ім'я як частина мови протиставляється предикативу тим, що воно не може виступити в ролі присудка без зв'язки). Так само поділяються слова і в деяких неізолюючих мовах. Наприклад, у японській мові слова належать до трьох частин мови: *на* (іменники), *котоба* (дієслова і прикметники), *теніоха* (граматичні форманти). Ця система ускладнюється впливом бінарних класифікацій, запозичених з Китаю (повні — порожні, статичні — динамічні, живе — неживе).

Л. В. Щерба зауважував, що поділ на частини мови не є класифікацією, а є встановленням загальних категорій певної мовної системи. У зв'язку з цим він допускав можливість для одного й того самого слова належати одночасно до різних частин мови, а також можливість існування слів, що не належать до жодної частини мови.

Цікаве питання про виникнення частин мови. Частини мови виникають внаслідок розвитку людського мислення і свідо-

мості шляхом тривалого узагальнення об'єктів фізичної та психофізичної дійсності. Узагальнене значення слів історично виникає з функції, яку виконують слова у реченні як основній комунікативній одиниці мови. Безперечно, в одній і тій самій функції у реченні можуть виступати різні слова. Однак поступово здійснюється функціональна диференціація слів. Специалізація певних слів у виконанні певної синтаксичної функції виробляє у цих слів специфічні граматичні значення і засоби їх вираження.

З синкретичного значення первісного слова, яке, наприклад, могло виражати і крик якоїсь тварини, і саму цю тварину, і її якісну ознаку, і певну процесуальну ознаку, пов'язану з діяльністю цієї тварини, поступово виникали слова, значення яких визначалося місцем слова в повідомленні. Лінгвістам відомі мови, в яких назва предмета і назва дії, назва предмета і назва його ознаки ще не диференціювалися. Скажімо, в мові аранта, одній з мов австралійських аборигенів, слово *ка* означає і «лезо», і «різати», а слово *inima* — і «дірка», і «глибокий».

На наступному етапі розвитку мови відбувається спеціалізація слів у певній синтаксичній функції і вироблення у них відповідних граматичних значень і засобів їх вираження. Одні слова можуть втрачати своє менш узагальнене значення, набуваючи більш узагальненого значення. Так, наприклад, виробилося приєднання значення у іменника *під*. Аналогічно відбувся процес зміни ступеня узагальнення значень дієслів «бути», «мати», «хотіти», «робити» в різних мовах внаслідок їх використання як допоміжних (пор. значення відповідних дієслів у формах *я буду вченим* — *я буду вчитися*, фр. *j'ai* «я маю» і *j'ai parlé* «я сказав» (букв. «я маю щось сказане»), је *suis* «я є» і *je suis tombé* «я впав» (букв. «я є той, що впав»), рум. *eu vöiesc* «я хочу» і *eu vöi mîncă* «я їстиму» (букв. «я хочу їсти»), англ. *you do* «ви робите» і *do you see?* «ви бачите?» (букв. «чи робите ви бачити»).

Французький мовознавець М. Бреаль вважав, що першою частиною мови був займенник, оскільки займенники є в усіх мовах світу. На його думку, саме навколо займенників виникло протиставлення іменників, дієслів та інших частин мови. Однак займенники — це слова узагальнено-вказівного значення, вони могли виникнути значно пізніше. Інші вчені вважали, що першою частиною мови було дієслово, їм заперечували прихильники пріоритету імені. Зараз ми не можемо точно відповісти на питання, яка частина мови виділилася вперше. Саме питання у такому формулюванні не можна вважати вдалим, бо якщо визнати виділення певної частини мови, то вона мусила протиставлятися всім іншим словам, які, таким чином, належали до другої частини мови, що з'явилася водночас з першою.

Протиставлення «ім'я — предикатив», очевидно, є найдавнішим. Слово-підмет стає ім'ям, слово-присудок стає дієсловом. Навіть при відсутності флексивних форм протиставлення імені та дієслова є мінімальним граматичним протиставленням, що зустрічається в будь-якій мові.

Сучасне мовознавство, маючи справу з різноманітними людськими мовами, ще не розв'язало проблеми класифікації слів за частинами мови. В основному такі класифікації на вузьо морфологічній основі розроблені для мов індоевропейської, семітської сімей, тюркської групи, а втім і ці класифікації поки що не є єдиними. Скажімо, різні класифікації слів російської мови встановлюють різну кількість частин мови — від чотирьох до чотирнадцяти. Завдання мовознавців нині полягає в уточненні класифікацій частин мови у кожній конкретній мові, а також розробці визначальних критеріїв, на основі яких можна було б здійснити класифікацію слів будь-якої мови при врахуванні їх специфічності в кожному конкретному випадку. Це завдання, незважаючи на значні труднощі, може бути розв'язане. Адже вчені, попри всю специфічність, наприклад, українського і турецького прикметника (прикметнику української мови властиві граматичні категорії, характерні для іменника, прикметнику ж турецької мови не властиві категорії іменника турецької мови), вважають відповідні угруповання слів української й турецької мови прикметниками.

Останнім часом здійснюються спроби знайти зв'язок між належністю слова до певної частини мови і між його фонетичною та морфологічною організацією¹. Щоправда, це лише перші кроки на шляху з'ясування взаємозв'язку сегментних і суперсегментних явищ в організації слова та їх закріпленості за певними частинами мови.

Природа частин мови повинна бути спільною для всіх мов, і вона пов'язана з деякими категоріями мислення. Останнє підкреслювали видатні вітчизняні мовознавці О. О. Потебня і Л. В. Щерба. Очевидно, що при виділенні частин мови слід спиратися не лише на розрізнення лексичних і граматичних значень у слові чи на їх сукупне врахування, а й на загальні філософські категорії, число та ієрархічні стосунки яких остаточно ще не з'ясовані.

Розробка філософських категорій має дуже давню історію. Антична школа стоїків розрізнявала чотири найзагальніші категорії, що відповідали на певні запитання: 1) суть — субстанція, 2) яке — якість, 3) як — модальність та 4) до чого — сто-

---

¹ Див.: Зубкова Л. Г. Части речи в фонетическом и морфонологическом освещении. — М., 1984.

сунок. Арістотель як представник перипатетичної школи встановлював десять найзагальніших філософських категорій: 1) суть — субстанція, 2) скільки — кількість, 3) яке — якість, 4) до чого — стосунок, 5) де — місце, 6) коли — час, 7) лежати — положення, 8) мати — володіння, 9) робити — дія, 10) зносити — стан. Сучасні філософи продовжують вивчати проблему загальних філософських категорій, яка не може бути сторонньою до проблеми частин мови. Тому проблема частин мови продовжує залишатися однією з найактуальніших проблем світового мовознавства *.

§ 6. Синтаксична система мови

Якщо фонетична система мови — це система звукових засобів, за допомогою яких утворюються мовні знаки, а семантична система — це система дискретних мовних знаків, у яких розрізняється форма і зміст, то синтаксична система — це система засобів зв'язку і взаєморозташування словесних мовних знаків, за допомогою яких утворюється сполучення слів-семантем, використовуваних у спілкуванні для передачі семантики повідомлення.

Семантика синтаксису не тотожна лексичній семантиці, хоч і виявлені єдині семіотичні принципи організації значення слова й речення. Значення нині усвідомлюється як неоднорідне й багатомірне явище, що вимагає врахування його інтенціональної, або сигніфікативної, екстенціональної, або референтної, та комунікативно-прагматичної сторін. Інколи протиставляють різні аспекти синтаксису як науки про синтаксичну систему мови, говорячи про конструктивний, функціональний, семантичний і комунікативний синтаксис. Та це не означає, що синтаксис може бути неконструктивним, нефункціональним, несемантичним, некомунікативним. Названі аспекти одночасно характеризують синтаксичну систему мови, про що іноді забувають навіть досвідчені лінгвісти.

У комунікативному акті люди використовують слова-семантими, однак не у вигляді простого переліку, а організованими в певному порядку, хоч інколи і трапляються повідомлення, які здаються простим переліком слів (наприклад: *Він тепер там веселий*). У такій мові, як українська, перелік слів лише певним чином може натякнути на тему повідомлення, однак здебільшого він не складає самого повідомлення. Слова *студент*,

---

*З нової літератури див.: А л п а т о в В. М. О разных подходах к выделению частей речи // *Вопр. языкознания*.— 1986.— № 4.— С. 37—46.

з, *університет, високий, червоний, випускник, диплом, радість, одержати* у такому чи у будь-якому іншому порядку не являють собою повідомлення. Коли ж спертися на певний порядок слідування слів, а самі слова пов'язати між собою синтаксичними зв'язками, можна одержати висловлювання: *Високий студент з радістю одержав червоний диплом випускника університету*. Окремі сполучення слів можна поміняти місцями, але така перестановка приведе до певних змін у смислі повідомлення: *Червоний диплом випускника університету високий студент одержав з радістю*. Аж ніяк не можна в середині певного сполучення слів змінити місце й форму якогось її члена: *диплом випускника червоного університету* означатиме вже щось інше (скажімо, диплом випускника Київського університету, якщо цей університет за кольором його стін назвати червоним).

Отже, в повідомленнях слова вступають у зв'язок. Кожне слово може приєднувати до себе інші слова, а саме може бути приєднаним до іншого слова. Зв'язок слів — це їх сполучення, яке виражає певні смислові стосунки між словами за допомогою спеціальних засобів. Наприклад, сполучення слів *подарунок брата* і *подарунок брату* розрізняються не лише за формою, а й за вираженими синтаксичними відношеннями. Таким чином, синтаксична система — це система засобів сполучення і розташування слів у знаковому тексті. Якщо послідовно залишатися в рамках емної термінології, то одиниці синтаксичної системи слід було б назвати *синтаксемами*, однак термін «синтаксема» вже використовується в мовознавчій літературі з дещо іншим значенням. Наприклад, А. М. Мухін назвав синтаксемою абстрактний синтаксичний елемент, або, точніше, функціональну синтаксичну одиницю, яка реалізується в конкретних синтаксичних елементах. Скажімо, в реченнях:

Він запросив його. (1)

Він був запрошений ним. (2)

Земля обертається навколо Сонця. (3)

виділяється субстанціональна агентивна синтаксема, виражена словами *він* у першому реченні та *земля* у третьому реченні, і субстанціональна об'єктна синтаксема, виражена словом *він* у другому реченні. Але субстанціонально об'єктною синтаксемою є і слово *його* в першому реченні, а субстанціонально-агентивною синтаксемою — слово *ним* у другому реченні. В третьому реченні маємо ще й субстанціонально-локативну синтаксему, виражену словами *навколо Сонця*. Отже, з цієї точки зору, синтаксема — це абстрактний синтаксичний елемент функціонального характеру. Проте дане розуміння синтаксеми ще не здобуло загального визнання в лінгвістиці, як

і тлумачення синтаксеми як гносеологічної одиниці, якій в онтології відповідає конкретне словосполучення. Інші вчені називають синтаксемою мінімальну, далі неподільну семантико-синтаксичну одиницю мови, що виступає водночас як носій елементарного смислу і як конструктивний компонент складніших побудов і характеризується певним набором синтаксичних потенцій¹.

Розрізняють вільні, зумовлені та зв'язані синтаксеми.

Проф. А. О. Білецький пропонує називати одиниці синтаксичної системи схемами (від грец. *σχῆμα* — вид, форма), розрізняючи різні типи схем: просхеми, автосхеми і метасхеми. Просхеми, або схеми першого ступеня, — це неповні повідомлення, які складаються із сполучень слів, що не відзначаються предикативністю. В традиційних граматиках просхеми називаються словосполученнями. Автосхеми, або схеми другого ступеня, — це повні повідомлення, або предикативні сполучення слів. В традиційних граматиках автосхемам відповідають прості речення. Метасхеми, або схеми третього ступеня, — це розширені повідомлення, які складаються із сполучень просхем і автосхем. У традиційних граматиках метасхеми називаються складними реченнями і періодами.

Слід спинитися на важливому питанні про предмет синтаксису як особливого розділу мовознавчої науки. Різноманітні висловлювання щодо цієї проблеми можна звести до трьох основних поглядів: 1) предметом синтаксису є словосполучення, 2) предметом синтаксису є речення, 3) предметом синтаксису є речення і словосполучення. Згідно з першою точкою зору будь-яке сполучення слів, що утворює граматичну єдність, складає новий рівень мови порівняно з рівнем, на якому панує окреме слово. До цього рівня належать і речення як різновид словосполучення, співвідносний з логічним чи психологічним судженням. Однак за цих умов з поля зору лінгвістів випадають однослівні речення, як-от: *Світає. Холодно. Зима*. З другого боку, через такий підхід нівелюється своєрідність речення порівняно із словосполученням, не здійснюється аналіз специфіки речення як особливої мовної одиниці.

За другою точкою зору, недостатня увага приділяється словосполученню як окремому синтаксичному утворенню, а інколи навіть прямо заперечується реальне, не залежне від речення існування словосполучення. Тим часом у реальності словосполучення не доводиться сумніватися. В українській мові реально існують словосполучення *читати газету, читати лист, читати вголос, читати в очах*, які в разі потреби можна перекласти іншою мовою (пор. фр. *lire un journal, lire une lettre*,

¹ Див.: Вопр. языкознания.— 1986.— № 1.— С. 26,

lire à haute voix, lire dans les yeux). Згідно з цією точкою зору синтаксичні властивості слова розглядаються в аспекті синтаксичних властивостей речення і, таким чином, змішуються різні аспекти.

Прихильники подібного погляду (В. А. Звегінцев, Г. Г. Почепцов, В. М. Мигирин) вважають реальною одиницею мови лише речення, заперечуючи тим самим реальність не лише словосполучення, а й слова. Тим часом «слово — одна з найважливіших категорій мови, заперечення якої не має ніяких серйозних основ і відзначається методологічно помилковою релятивістською концепцією мови», «слова виконують не лише номінативну функцію, але й беруть участь у загальному процесі мовної комунікації»¹. Протиставлення родового поняття (комунікація) видовому поняттю (номінація) неправомірне, бо комунікація включає до себе й номінацію².

Але якщо слово є реальною категорією мови, то такою ж реальною категорією є і словосполучення, причому не лише стійке, а й вільне, не лише з підрядним, а й із сурядним зв'язком.

Згідно з третім поглядом предметом синтаксису є і словосполучення, і речення, причому словосполучення розглядаються як неповні повідомлення, а речення як повні повідомлення, або предикативні сполучення слів. Звичайно, третя точка зору теж не позбавлена певних недоліків, однак у ній усе ж немає тієї однобічності, яка характеризує перші дві. Очевидно, краще слід визначати предмет синтаксису як вивчення синтаксичної системи мови, її одиниць та структурної організації. Інколи в межах традиційного синтаксису виділяють два основні аспекти синтаксичного дослідження мови: «малий» і «великий» синтаксис. «Малий» синтаксис має своїм предметом словосполучення, а «великий» — речення.

Слова як елементи семантичної системи є мовними знаками, що можуть використовуватися у мовному спілкуванні як носії певної інформації. Використання семантики у комунікації перетворює їх з елементів мовного інвентаря на елементи повідомлення, або інформеми (термін А. О. Білецького). Однією з найважливіших умов перетворення семантики на інформему є наявність комунікативної ситуації, тобто ситуації спілкування людей за допомогою знаків і знакових систем. Учасник комунікативного акту (як відправник, так і одержувач) зберігає в пам'яті не лише інвентар знаків певної системи, але й правила їх використання. Власне, система складається з єдності набору знаків і правил їх вживання. Перетворення семантики

¹ Б у д а г о в Р. А. В защиту понятия слово // Вопр. языкознания. — 1983. — № 1. — С. 28—29.

² Див.: т а м ж е. — С. 27.

в інформему або частину інформеми здійснюється різними способами. Серед них можна назвати предикацію, конотацію, порядок семантем та інтонацію. Ці способи представлені в різних мовах світу не однаковою мірою, хоч вони присутні в кожній мові. Наприклад, інтонація, тобто використання певних мелодичних схем, більшою мірою характеризує повідомлення в так званих непросодичних або в помірно просодичних мовах. Українська мова належить саме до таких мов, і тому в ній навіть окремі семантеми завдяки інтонації перетворюються на інформеми-повідомлення: *Село. Село. Веселі хати* (Т. Шевченко). *О люба Інно, ніжна Інно. Я — сам. Вікно. Сніги...* (П. Тичина).

Предикація — це наділення семантеми і сполучення семантем предикативністю. Предикативність визначається по-різному в працях різних авторів. Одне з найпоширеніших визначень належить акад. В. В. Виноградову. На його думку, предикативність — це віднесеність висловлюваного змісту до реальної дійсності, яка проявляється в сукупності таких граматичних категорій, котрі визначають і встановлюють природу речення як основної і разом з тим первинної граматично організованої одиниці мовного спілкування, що виражає відношення мовця до дійсності і втілює в собі відносно закінчену думку¹.

Це визначення приймається авторами багатьох синтаксичних праць з уточненням способу вираження предикативності, який був також сформульований В. В. Виноградовим, а саме — «в категоріях (синтаксичних, а не лише морфологічних) модальності (способу), часу і особи»². В. В. Виноградов мусив послатися на синтаксичні категорії модальності, часу і особи, тому що в російській мові, наприклад, модальність не завжди може бути виражена морфологічними засобами (пор. презумптивний спосіб у дієслів молдавської мови, де припущення виражається морфологічною формою *ва фи читинд* «очевидно, він (вона) читає», і використання спеціального модального слова в російській мові для вираження такого ж змісту: *он (она), возможно, читает*. З цього погляду порівняйте також переповідальний спосіб болгарського дієслова і використання спеціального модального слова в українській мові: *Той избягал от старозагорското въстание*. «Він, мовляв, врятувався втечею після старозагорського повстання». Інколи розрізняють суб'єктивну та об'єктивну модальність, але між значеннями суб'єктивної та об'єктивної модальності і способами їх вираження немає різкої межі.

¹ Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике.— М., 1975.— С. 264.

² Там же.— С. 227.

В. В. Виноградов вважав, що «відношення повідомлення, яке міститься в реченні, до дійсності — це і є передусім модальні відношення»¹. Таким чином, згідно з цією концепцією немає суворого розмежування між предикативністю як загальною категорією і модальністю як окремою категорією. В такому розумінні модальність — не окремий вияв чи компонент предикативності, а безпосереднє її продовження. Модальність вважають основним засобом реалізації предикативності, вона виражає і відношення змісту висловлювання до дійсності (на думку мовця), і ставлення мовця до цього змісту. Елемент суб'єктивності завжди присутній у семантиці модальності, отже, немає потреби розділяти останню на суб'єктивну й об'єктивну. Модальність увіходить до предикативності як основний компонент її семантики². Крім того, наведене розуміння предикативності, як і виведене з нього розуміння речення, утворюють порочне коло, в якому одне поняття пояснюється через інше і навпаки: предикативність — це основна властивість речення, будь-яке речення містить у собі предикативність.

Саме це й стало приводом для критики подібного розуміння предикативності. Найбільш експліцитно ця критика була висловлена ленінградським професором М. І. Стебліним-Каменським. Він вважав, що термін «предикативність» слід зберегти лише для позначення «присудкового відношення», тобто для позначення предикативності, вираженої присудком речення. Він допускав існування речень без предикативності, таких, наприклад, як *Пожежа. Щасливої дороги. Вечір. Ніч*. Тлумачення змісту подібних речень у вигляді речень, співвідносних з логічними судженнями типу «Те, що я бачу, є пожежа», або «Я бажаю вам щасливої дороги», або «Вечір є те, що зараз відбувається» чи «Ніч є те, що зараз відбувається», позбавляє, на думку М. І. Стебліна-Каменського, ці речення найбільш суттєвої та специфічної риси — емпатичної нерозчленованості, що їх характеризує.

Прихильники першого розуміння «предикативності» зауважують, що ленінградський професор ототожнює різні поняття, а саме «предикативність» і «предикацію» (рос. предикация). Предикація — це співвідношення структури речення з структурою судження. Висока типовість для індоевропейських мов двоскладного речення призводить до неправильного ототожнення предикативності з присудковістю, а в тих мовах, де

¹ Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике.— С. 268.

² Див.: Дешериева Т. И. О соотношении модальности и предикативности // Вопр. языкознания.— 1987.— № 1.— С. 42.

присудок виражається переважно формою дієслова,— з дієслівністю.

Предикативність слід розуміти як загальну ознаку речення. Присудковість — це один із способів вираження предикативності, а дієслівність є окремим, хай навіть дуже типовим, способом вираження присудковості (пор. бездієслівні іменні присудки в арабській мові). На доказ цього наводяться речення інкорпорууючих (полісинтетичних) мов. Юкагирською мовою *асамидьулсоромох* (букв. «олень-взяття-людина») передає ту саму думку, що й наше речення *Людина взяла оленя*. Отже, в обох мовах відповідні сполучення слів — речення — відзначаються предикативністю. Предикативність в українській мові виражається в даному реченні його членуванням і відповідним морфологічним оформленням, а в юкагирській мові — злиттям складових елементів, причому саме злиття можна вважати граматичною формою речення. Отже, предикативність не пов'язана з певним членом речення — присудком і не виражається тільки через присудковість, присудок — це лише один із способів вираження предикативності.

Н. Ю. Шведова внесла до концепції В. В. Виноградова певні уточнення. Вона визначає предикативність як співвіднесення повідомлення з певним часовим планом дійсності. Будь-яке речення має властивість передавати, що повідомлення належить або до плану часової означеності (і в такому разі воно належить до теперішнього, минулого чи майбутнього часу), або до плану часової неозначеності (і виражає можливість, бажаність, спонуку чи повинність). Значення часу і реальності/нереальності зливається в єдине ціле, що дістає назву об'єктивної модальності. Предикативність оголошується граматичним значенням речення.

Є, нарешті, ще одне розуміння предикативності, яке в будь-якому реченні вбачає два елементи (компоненти, члени), що перебувають у предикативному зв'язку. Згідно з цими поглядами будь-яка думка, а отже, і будь-яке повідомлення передбачає активне, динамічне сполучення двох компонентів думки — те, про що повідомляється, і те, що повідомляється. Такого погляду дотримується В. Г. Адмоні, який вважає, що предикативність — це активне, динамічне утвердження зв'язку двох компонентів, що відбувається в момент побудови речення або його відтворення і є обов'язковою умовою будь-якого речення. Справді, в реченні переважно відбувається подібне активне утвердження зв'язку між двома його компонентами, яке виражається в синтаксичному зв'язку між підметом і присудком.

Прихильники цього погляду на предикативність посилаються на єдність мови і мислення. Однак єдність мови і мислен-

ня — це не їх тотожність, а наведені вище міркування фактично ведуть до ототожнення мови і мислення. І хоч викладений щойно погляд прямо не проголошує тотожності між судженням і реченням, проте він завуальовано підводить до цього, приписуючи реченню смислову структуру судження. Справді, в судженні є суб'єкт і предикат, в реченні є підмет і присудок, дехто на підставі цього, а інколи і на основі недосконалості термінології (адже в деяких мовах підмет і суб'єкт, присудок і предикат називаються однаково: пор. англ. subject, фр. sujet, нім. Subjekt, ісп. sujeto, англ. predicate, фр. prédicat, нім. Prädikat, ісп. predicado) ототожнює логічні й граматичні категорії, забуваючи про застереження О. О. Потебні: «Граматичне речення зовсім не тотожне і не паралельне логічному судженню».

Синтаксична система мови складається не з окремих дискретних величин, а із схем (моделей) сполучення, роз'єднання, протиставлення і взаємного розташування величин семантичної системи. Синтаксична система особливо наочно розкриває розрізнення мови і мовлення. Мові належать схеми як абстрактні синтаксичні моделі, а конкретне наповнення схем належить до мовлення. В словосполученні *читати книгу* мсві належить тільки сама схема, якій відповідають і безліч інших прикладів (*їсти кашу, бачити друга, купувати сорочку* і т. ін.). Лексичне наповнення синтаксичної схеми є фактом мовлення. Слово *провал* є звичайним мовним елементом, приналежним до семантичної системи. Однак це слово, вимовлене з певною інтонацією, яка наділяє його предикативністю (*Провал!*), став реченням.

Класифікація схем залежить від обсягу інформації, що ними передається. Схеми першого ступеня (просхеми) самостійно не передають інформації, яка була б незалежною від ситуації мовного спілкування і від попереднього чи наступного текстів. Схеми другого ступеня (автосхеми) містять інформацію, що є відносно самостійною стосовно ситуації або попереднього чи наступного тексту. Схеми третього ступеня (метасхеми) передають інформацію, значно ширшу, ніж інформація, яка міститься в схемах другого ступеня.

Схеми першого ступеня являють собою схеми кон'юнкції (від лат. coniunctio — зв'язок, об'єднання), тобто схеми сполучення знаків. Схеми другого ступеня є схемами диз'юнкції (від лат. disiunctio — роз'єднання, розрізнення), тобто схемами розчленування, розрізнення. Якщо схема кон'юнкції об'єднує слова, утворюючи семантичну єдність (наприклад, *зелена трава*), то схема диз'юнкції завжди розчленовує, протиставляє слова-семантими (наприклад, *Трава — зелена. Трава зелене*). Ще В. Вундт, критикуючи визначення речення Г. Паулем

як сполучення двох чи кількох уявлень, підкреслював, що в основі речення лежить більшою мірою розкладення наявного в свідомості цілого на окремі елементи.

Опозиція кон'юнкція/диз'юнкція перехрещується з опозицією координація/диспозиція. Звичайно в синтаксичній науці координацією називають стосунки між підметом і присудком у предикативній схемі. Однак цей термін слід розуміти ширше: це схема такого синтаксичного зв'язку семантем, при якому між ними встановлюється відповідність. Окремим випадком координації є узгодження, при якому залежне слово в словосполученні уподібнюється до незалежного щодо вираження граматичних значень. Наприклад, *зелена трава*, (колір) *зеленої трави*, *кращий студент*.

Диспозиція — це схема розташування семантем, яке визначає їх загальний інформативний зміст. Сполучення *зелена трава* звичайно передає непередикативну інформацію. Зміна місця семантем (разом із відповідними просодичними компонентами) перетворює непередикативне словосполучення в речення *Трава — зелена*. Диспозиція (від лат. *dispositio* — розташування, розміщення) особливо інформативна в мовах з обов'язковим порядком слів у реченні (пор. фр. *Il lit le journal* «Він читає газету» (твердження) і *Lit-il le journal?* «Чи він читає газету?» (запитання)). Так само в англійській мові, наприклад: *He is reading a book* «Він читає книжку». *Is he reading a book?* «Чи він читає книжку?»).

Перелічені вище схеми сполучення семантем визначають або граматичну форму семантем, або їхнє взаємне розташування, або одночасно і граматичну форму і взаємне розташування семантем.

У синтаксисі розрізняють два основних типи зв'язку між членами простого речення та між реченнями в складному реченні — *сурядний* та *підрядний* зв'язок. Критерієм виділення цих типів зв'язку є рівноцінність чи нерівноцінність елементів, які вступають у зв'язок. Сурядний зв'язок (паратак西斯) об'єднує граматично рівноцінні елементи, а підрядний зв'язок (гіпотак西斯, або субординація) об'єднує граматично нерівноцінні елементи, з яких один є незалежним, а другий — граматично залежним. Вразливим місцем в поглядах деяких мовознавців на сурядність і підрядність є їх відмова визнати обидва типи зв'язку і в схемах ієрархічно нижчих від речення. За подібними поглядами словосполученням визнається сполука двох слів на основі лише підрядного граматичного зв'язку, при якому виділяється стрижневий (головний) і залежний компоненти¹. Здається, подібне обмеження безпідставне, бо

¹ Див.: Синтаксис // Русская грамматика.— М., 1980.— Т. 2.— С. 6,

мові властиві не лише підрядні, а й сурядні словосполучення, (пор. *серп і молот, читати і писати, дід і баба, вогнем і мечем, сьогодні і завжди, напівжартома і напівсерйозно, місто і село, альфа і омега, бути чи не бути, плоть і кров, за і проти, батьки і діти, раз і назажди, до і після* і т. п.).

Повертаючись до критики погляду на словосполучення як на величину, що створюється лише підрядним зв'язком, зауважимо, що підрядний зв'язок виражається переважно граматичною формою залежного слова. Отже, категорія словосполучення тим самим визнається існуючою лише в мовах з розвинутою морфологічною підсистемою. Але ж не можна заперечувати наявності словосполучень в ізолюючих мовах, де слова не мають форм у звичному для нас розумінні.

Нарешті варто сказати і про такий вид синтаксичного зв'язку, коли незалежний член у словосполученні зазнає формальної зміни, в той час як залежний залишається незмінним. Такими є частина ізафетних конструкцій в деяких мовах Близького і Середнього Сходу. У перській мові, наприклад, словосполучення *книжка хлопчика* виражається конструкцією *ketabe pesār*, де *ketab* це «книжка», а *-e* — спеціальний іменниковий афікс, що вказує на синтаксичний зв'язок, *pesār* — «хлопчик» (називний відмінок). Отже, перська конструкція буквально може бути перекладена «книжки хлопчик». Іншими словами, в таких випадках маємо «керування наживоріт».

В українській мові зв'язок у словосполученнях, утворених на основі підрядності, здійснюється шляхом узгодження, керування і прилягання. *Узгодження* — це уподібнення форми залежного слова до форми незалежного елемента словосполучення. *Керування* — це набуття залежним словом певної форми, яка зумовлюється незалежним компонентом словосполучення. *Прилягання* — це підрядний зв'язок слів, при якому залежне слово є незмінним або є окремою формою слова, що безпосередньо не зумовлена незалежним словом словосполучення.

Крім наведених існує ще один вид синтаксичного зв'язку, який оформляє не лише словосполучення, а й речення, — інкорпорація (від лат. *incorporatio* — включення до цілого). Так, ацтекське речення *Кілачівалья* «Він робить щось для нього» оформлене як одне слово, але це — речення, в якому корені складають єдине ціле. Чукотське словосполучення *коран'и* «домашній олень» так само оформлене як цілісність. Інкорпорація чимось схожа на рамочну конструкцію німецької мови (пор. *ich habe ihn gesehen* «я його побачив», *er hat einen Brief geschrieben* «він написав листа»).

Між членами словосполучення встановлюються певні відношення. Розрізняють відношення атрибутивні, об'єктні та

інформативного поповнення. Атрибутивні відношення характеризують предмет, явище, дію, стан чи ознаку з боку її якості, властивості, належності. Атрибутивні відношення присутні в словосполученнях *батьківська хата, хата батька, хата край лісу, бігти швидко, небо вночі*. Об'єктні відношення встановлюються між названою в слові дією і об'єктом, на який спрямована ця дія, наприклад у словосполученнях *читати книгу, сердитися на брата, дарувати матері, думати про друга, продаж товарів*. Відношення інформативного поповнення виникають, якщо залежне слово не має ні атрибутивного, ні об'єктного значення, але є обов'язковим для змістового поповнення незалежного слова, наприклад: *виявитися кмітливим, виглядати добре, стати студентом, троє братів*.

Ці відношення постійно взаємодіють між собою, внаслідок чого виникають атрибутивно-поповнюючі, об'єктно-поповнюючі, об'єктно-атрибутивні значення. Так, у словосполученні *натрапити на слід* є і об'єктні, і інформативно-поповнюючі відношення, а у словосполученні *ворог курінню* є і об'єктні, і атрибутивні відношення. Однак всі ці відношення протистоять відношенням предикативності, які виникають між головними членами речення.

На основі різних зв'язків слів та їх відношень, у які вони вступають в словосполученні, в мовах існують різні типи про схем, неповних повідомлень тощо: дистрибутивні, композитивні, атрибутивні, детермінативні, координативні схеми. Вони поширені в різних мовах світу не однаковою мірою. Безперечно універсальними є дистрибутивна, композитивна та атрибутивна схеми, але в різних мовах вони реалізуються по-різному. Інколи навіть в одній мові одна схема може реалізовуватися різними синтаксичними зв'язками. Наприклад, атрибутивна схема в українській мові може реалізовуватися узгодженням (*студентський квиток*), керуванням (*палац культури*), приляганням (*небо вночі*). У французькій мові атрибутивна схема найчастіше реалізується через прилягання (*la maison en face* «будинок навпроти»), але й через узгодження (*le beau jardin* «чудовий сад», *la belle voix* «чудовий голос»).

Детермінативна схема використовується в тих мовах, які мають словозміну іменників, і полягає у вживанні певної відмінкової форми залежного іменника при незалежному компоненті словосполучення (*читати газету, писати ручкою, давати друзям, відійти від тину*). Координативна схема є окремим видом атрибутивної схеми в тих мовах, де прикметник, займенник і дієприкметник мають форму роду, числа і відмінка, що узгоджується з формою незалежного слова в словосполученні (*високе дерево, моя книга, читаючий народ*).

Мови, які не мають розвиненої морфологічної системи, обмежуються композитивними схемами, окремі реалізації яких спостерігаються і в мовах з розвинутою морфологічною системою (пор. укр. *місто Київ*). Окремі мовознавці, наприклад В. І. Кодухов, вважають, що в подібних прикладах маємо справу з приляганням, але ж при зміні відмінка незалежного слова «прилягаюче» слово так само змінює свою форму (*міста Києва*), отже, воно не задовольняє вимог дефініції прилягання.

Різні композитивні схеми в мовах неморфологічного характеру підпорядковані дистрибутивним схемам цих мов. Дистрибутивні схеми встановлюють порядок взаєморозташування елементів у словосполученні: «Залежне слово — стрижневе слово», «стрижневе слово — залежне слово». Взаєморозташування елементів у словосполученні використовується для передачі певного значення і в мовах з розвинутою морфологічною системою. В українській мові саме цим способом передається значення точності чи приблизності у словосполученнях із числівниками (пор.: *п'ятнадцять діб — діб п'ятнадцять, сім днів — днів сім*).

У зв'язку з проблемою словосполучення слід згадати поняття синтагми. Термін «синтагма» (від грец. σύνταγμα побудова, порядок, зв'язок) використовується в мовознавчій літературі в найрізноманітніших значеннях (в «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової наведено аж шість (!) значень цього терміна). Ще Ф. де Соссюр розумів синтагму як лінійне сполучення двох мовних елементів за певними правилами, при якому один елемент конотує інший. Таке тлумачення веде до ототожнення синтагми з реченням, словосполученням, похідним словом та формою слова, бо синтагмами вважатимуться сполучення *пиш-у, над-писати, писати листа, учні пишуть*.

Іншим є розуміння синтагми, яке йде від Л. В. Щерби. Радянський мовознавець визначав синтагму як фонетичну єдність, що виражає єдине смислове ціле. Отож синтагму розуміють або як ритміко-інтонаційну одиницю мовлення, або як мовний такт, що складається з одного чи переважно з кількох слів, об'єднаних синтагматичним наголосом.

Просхеми — неповні повідомлення — використовуються як будівельний матеріал для утворення комунікативних одиниць, якими є автосхеми, або схеми другого ступеня — предикативні схеми, або схеми диз'юнкції. Однак предикативна схема може реалізовуватися в кількох різновидах: мінімальна предикативна схема, розгорнута предикативна схема, максимальна предикативна схема і редукована предикативна схема.

Мінімальна предикативна схема утворюється не з просхем, а з семантем, сполучення яких наділяється предикативністю,

наприклад: *Іван — студент. Хлопчик спить* (семантема, що позначає явище чи предмет, і семантема, що позначає виділювану з попередньої семантими ознаку). Відмінність між наведеними предикативними і непередикативними схемами *Іван-студент, сплячий хлопчик* цілком очевидна. В останніх одна семантема конотує іншу, приписуючи їй певну ознаку, а не виділяючи її в ній. Це схеми кон'юнкції, а не диз'юнкції, якими бувають предикативні схеми.

Отже, мінімальна предикативна схема складається з підмета й присудка, які є головними членами речення і його предикативною основою. Семантими, що є головними членами речення, можуть, в свою чергу, конотуватися іншими семантами, тобто складатися з просхем: *Стомлений хлопчик спить. Хлопчик міцно спить*. Завдяки цьому предикативна схема може розгортатися в «групу підмета + присудок», «підмет + група присудка». Наприклад: *Спорудження високого багатопверхового будинку завершено. Спорудження завершено високоякісно і в точно зазначений строк*. Максимальна предикативна схема складається з розгорнутих груп підмета і присудка: *Керування польотом автоматичної станції здійснюється з центру далекого космічного зв'язку*. Мови світу проявляють тенденцію закріплювати в предикативній схемі місце окремих її членів. Якщо позначити символами S — підмет, P — присудок, O — додаток, то можливий різний порядок цих членів речення: SPO, POS, OSP, PSO, OPS, SOP. У мовах з розвиненим морфологічним оформленням членів речення їхній порядок може бути не суворо фіксованим.

Розглянуті вище речення належать до двоскладних, оскільки в них представлено і підмет і присудок. Однак існують і односкладні речення. Попри всі заперечення О. О. Шахматова, їх можна тлумачити як редуковані предикативні схеми. Ідеться про називні чи безособові речення (речення з імпліцитним присудком та імпліцитним підметом) типу «*Ніч і тиша. Плескіт весел*» (Л. Українка). «*Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край*» (О. Гончар).

Деякі дослідники пропонують розширити поняття «головний член речення» і визнати існування не лише двоскладних, а й трискладних і навіть чотирискладних речень. За подібними поглядами речення *Студент читає газету* є трискладним, бо опущення додатка істотно змінює смисл речення, позбавляючи його структурної цілісності і семантичної повноти. У прикладі *Собака лежав під деревом* слова *під деревом* є другорядним членом двоскладного речення, а в прикладі *Собака відбіг від дерева* слова *від дерева* не можуть вважатися другорядним членом речення, бо, мовляв, обставина в цьому реченні виступає як обов'язковий компонент, без якого речення не набуває струк-

турної цілісності і семантичної повноти: *Собака відбіг...* За цією концепцією заперечується існування іменного присудка. Речення *Весною небо буває ясним* вважається трискладним (підмет — присудок — означення). Прикладом чотирискладного речення може бути: *Вони прислали його нам головою*. Ця концепція, хоч і виходить з принципу розрізнення мовних і логічних категорій, все ж де в чому його порушує. Так, за цією теорією заперечується існування односкладних речень, у будь-якому типі речення обов'язково визнається наявність підмета і присудка, що є кроком в напрямку ототожнення двоскладності речення з бінарною структурою судження. Є й інші дискусійні моменти в цій концепції.

В окремих синтаксичних теоріях речення не вважається незмінною схемою, а визнається таким, що має власну парадигму. Форми речення виражають різний часовий план та відношення до дійсності. Така парадигма є навіть у називних речень. Наприклад: *Сині зорі* має таку парадигму: *Сині зорі. Були сині зорі. Будуть сині зорі. Були б (хай були б, нехай будуть) сині зорі*. Однак не всі однокомпонентні речення можуть мати подібну парадигму.

Інколи виділяють ще так звані неповні речення, в яких бракує певного члена, але який поновлюється з контексту чи з ситуації. П. П. Коструба вважає, що всі неповні речення поділяються на три типи: 1) контекстуальні, 2) конситуативні, 3) еліптичні. В середині кожного типу встановлюються підтипи за характером члена, якого бракує реченню, а в підтипах виділяють ще менші угруповання (підвиди) речень. Від «неповних» речень відрізняються безприсудкові висловлювання, що не є реченнями (називні, наказові і кличні висловлювання).

В. Г. Адмоні запропонував логіко-граматичну класифікацію типів простого речення, яка об'єднує сім семантичних різновидів речення, що мають таке загальне значення: 1) дії або стану (наприклад: *Робітники працюють. Він не рухався*); 2) якісної ознаки-властивості (наприклад: *Він лишається спокійним*); 3) включення і ототожнення (наприклад: *Я — студент*); 4) суб'єктно-об'єктного відношення (наприклад: *Він читає газету. Стаття мені подобається*); 5) безособовості (наприклад: *Смеркає*); 6) партитивність (наприклад: *Дійових осіб було троє*); 7) екзистенціальність (наприклад: *Темна ніч*).

Іншу семантичну класифікацію типів речення розробив американський лінгвіст У. Л. Чейф. Він розрізняє речення, які виражають: 1) стан (наприклад: *Слон — мертвий*); 2) процес (наприклад: *Слон вмер*); 3) дію (наприклад: *Тигр нападає*); 4) дію-процес (наприклад: *Тигр убив слона*); 5) загальний стан (наприклад: *Жарко*); 6) загальну дію (наприклад: *Смеркає*). Семантичні класифікації речення можуть бути й значно

детальнішими, все залежить від критеріїв, на які спирається дослідник. У. Л. Чейф виходив із значення присудка та відношення супроводжуючих присудок іменників до цього присудка (активного чи пасивного). Вітчизняна дослідниця Т. Б. Алісова на основі інших критеріїв будує класифікацію, що включає двадцять типів присудків, які лежать в основі відповідних типів речення. У І. П. Сусова 14 типів речень, які також можуть дробитися на підтипи.

Інша класифікація речень засновується на такому критерії, як мета (інтенція) висловлювання. З цієї точки зору розрізняють розповідні, питальні та наказові речення. Інколи до наказових приєднують так звані вигуківі речення, однак у цьому випадку порушується логічна основа класифікації. Вигуківі речення можуть виділятися за своїм емоційним характером, але ж і розповідні чи питальні і тим більше наказові речення також можуть бути наділені емоційністю. Є й інші класифікації інтенціональних типів речення. Наприклад, семантико-прагматична класифікація західнонімецького лінгвіста Д. Вундерліха встановлює вісім різних типів у залежності від функції мовного акту.

Метасхеми є сполученням речень (автосхем) між собою у складні єдності: складносурядні речення, складнопідрядні речення, складні речення з сурядністю і підрядністю, абзацні єдності, періоди. Складне речення — це не проста сполука простих речень, а нове синтаксичне утворення, частини якого вступають між собою у певні синтаксичні відношення. До того ж одна з частин складного речення може зазнавати значних структурних змін порівняно з формальною організацією простого речення.

Проблема організації синтаксичної системи мови ще не досліджена достатньою мірою, тому в теорії синтаксису поряд з уже викладеними є чимало інших дискусійних питань, розглянути які тут неможливо. Все ж згадаємо про деякі з них. Дискусійним, зокрема, є питання про розрізнення головних і другорядних членів речення. -

В реченні традиційно виділяються ті члени, які утворюють його мінімальну конструктивну основу, і різноманітні поширювачі, які називають другорядними членами речення (на противагу головним). До другорядних членів речення відносять означення, додаток і обставину. Як головні, так і другорядні члени речення виділяються не на основі формальних критеріїв, а на основі їх функцій. Тому члени речення — це функціональні одиниці. Функціональний характер членів речення зумовлюється тим, що немає універсальних способів їх оформлення. Скажімо, підмет може бути виражений не тільки формою називного відмінка, як це буває в українській та в

деяких інших мовах, а й формами інших відмінків, наприклад у мовах з ергативною будовою речення. *Ергативна конструкція* полягає в тому, що дієслово-присудок керує відмінком підмета залежно від своєї загальної семантики та видочасових форм. Так, в аварській мові підмет може стояти в ергативному відмінку при дієсловах активної дії (перехідних), в місцевому відмінку — при дієсловах сприйняття, давальному — при дієсловах почуття, родовому — при дієсловах володіння, а в абсолютному (називному) відмінку при неперехідних дієсловах.

Щоб зрозуміти суть ергативної будови речення, наведемо приклади з грузинської мови: **დედა უპილხაი შვილი** (деда швілс(а) зрдіс) «Мати виховує сина»; **დედა უპილი გაზარდა** (дедам швілі газарда) «Мати виховала сина». Перше грузинське речення відрізняється від українського лише формою, якої набуває слово **უპილი** (швілі) «син». Це форма давального відмінка, викликана формою дієслова-присудка (перехідне дієслово в теперішньому часі). В грузинській мові взагалі немає знахідного відмінка. Підмет **დედა** (деда) «мати» стоїть у першому реченні в абсолютному відмінку. В другому реченні його будова аж ніяк не схожа на будову відповідного українського речення: перехідне дієслово стоїть у минулому часі доконаного виду (аористі) і вимагає, щоб підмет речення стояв не в абсолютному, а в ергативному відмінку. Більше того, присудок вимагає, щоб додаток, яким він керує, стояв не в давальному, а в абсолютному відмінку.

Ергативна будова речення характерна для різних мов, в тому числі і для деяких індоевропейських, як-от: гінді, пушту, курдська та інші, а не лише для мов іберо-кавказької родини. Відома вона і мовам американських індіанців.

Другорядні члени речення визначаються за їх функцією і значенням: означення вказує на ознаку означуваного члена речення, додаток передає об'єктно-процесуальні відношення, а обставина характеризує дію, її умови та спосіб реалізації. Традиційно диференціація другорядних членів речення здійснюється шляхом постановки питання. Означення відповідає на питання *я к и й? ч и й? к о т р и й? с к і л ь к и?* Додаток відповідає на питання непрямих відмінків, а обставина — на питання *я к? я к и м ч и н о м? д е? к о л и? ч о м у?* і т. п. Однак такий спосіб визначення другорядних членів речення ненадійний, бо до одного й того ж члена речення можна поставити декілька питань (пор. *Медаль на його кітелі яскраво сяяла золотом. Н а ч о м у?* — *На його кітелі* (додаток); *я к а?* — *на його кітелі* (означення); *д е?* — *на його кітелі* (обставина місця). Через те що не завжди можна вста-

новити чіткі межі між другорядними членами речення, окремі мовознавці взагалі відмовилися від розмежування другорядних членів. Вони вважають, що другорядні члени речення не мають якихось певних послідовно реалізовуваних ознак змістового і формального характеру. Справді, при конкретному визначенні слова чи словосполучення як додатка чи означення або як додатка чи обставини часто можна зустрітися з суб'єктивним підходом.

Окремі дослідники вважають, що прямий додаток взагалі не можна вважати членом речення і що цей член речення виділений внаслідок змішування різних рівнів мови: додаток, мовляв, є членом лексичної конструкції, а не синтаксичної. Інші сумніви висловлювалися щодо означення, цього «деградованого присудка», за висловом Пауля: чи воно відноситься до рівня речення, чи до рівня словосполучення. Власне, всі другорядні члени речення можна за допомогою тих же питань виділити на рівні словосполучення: *високий студент, читати газету, бігти швидко*. В «Русской грамматике» (1980) вчення про другорядні члени речення замінене вченням про поширення структурних схем за правилами сильних прислівних зв'язків, які описуються в розділі про словосполучення. За іншими поглядами, додаток може бути головним (основним) членом речення: *Мені холодно*, так само і обставина: *На душі було неспокійно. Я вийшов з дому*. Прихильники розрізнення другорядних членів речення підкреслюють, що розмежування між цими членами слід робити на основі розрізнення трьох типів синтаксичних відношень: означального, об'єктного та обставинного. Очевидно, слід враховувати, що синтаксичні елементи можуть бути моносемічними та полісемічними або, краще кажучи, синкретичними. В реченні *Він сів на галявині перед лісом* можна трактувати *перед лісом* як член речення, що одночасно передає і означальні, і обставинні відношення (відповідає на питання: *на якій галявині?* і *де сів?*). Словом, у теоретичному плані поняття другорядних членів речення містить у собі ще багато нез'ясованого.

Своєрідний підхід до тлумачення синтаксичних явищ здійснив французький діалектолог і славіст Л. Теньєр. Він визнає вершиною речення тільки дієслово-присудок, інші члени речення підпорядковані цій вершині. Залежні члени речення поділяються на *актанти* (від фр. *acteur* — активний учасник) та *сирконстанти* (від фр. *circonstance* — обставина, умови). Актанти — це одиниці, які відбивають обов'язкові валентності дієслова-присудка, сирконстанти — одиниці, які відбивають його факультативні валентності. Сирконстантів у реченні може виявитися будь-яке число, а актантів — не більше трьох. Дієслова-присудки поділяються на чотири класи — безак-

тантні, одновалентні, двовалентні і тривалентні. Дієслово-присудок *Світає* належить до безактантного класу. Дієслово-присудок у реченні *Листоноша вручив бандероль братові* є тривалентним, бо від нього залежать три актанти: перший (*листоноша* — підмет), другий (*бандероль* — прямий додаток), третій (*братові* — непрямий додаток). Однорідні члени речення складають разом один актант. Наведене речення може включати до свого складу і сирконстанти (*лише вчора, неохоче, на вулиці* і т. п.), але вони не є обов'язковими для структури даного речення, бо їх відсутність не перетворює це речення на еліптичне. Пропуск будь-якого з названих актантів робить це речення неповним (еліптичним). Отже, сирконстанти — це різні обставини, перші актанти — це підмети, а другі й треті актанти — додатки. В цій схемі не залишається місця для означення, яке виявляється таким синтаксичним класом, що залежить і від актантів, і від сирконстантів, і від іншого означення.

Інакше тлумачить структуру речення теорія безпосередніх складників (БС). Вона на основі бінарного принципу виділяє в складі речення два безпосередніх складники, а потім продовжує аналіз кожного з них, виділяючи нові безпосередні складники. Синтаксична структура речення зображується схематично у вигляді так званого дерева БС. Аналіз за БС враховує лінійну структуру речення, однак часто саме лінійна структура підміняє собою синтаксичну в такому аналізі. Певні труднощі викликає і трактування однорідних членів речення. Якщо їх більше двох, порушується бінарний принцип аналізу. Є складності при застосуванні методу БС для аналізу складно-підрядних речень. Крім того, аналіз за БС ігнорує істотну відмінність між морфологічними і синтаксичними елементами.

Теорія трансформаційного аналізу розрізняє ядерні та похідні синтаксичні конструкції. Кількість ядерних конструкцій у кожній мові суворо обмежена. Похідні конструкції виникають з ядерних шляхом певних трансформаційних правил. Наприклад, ядерну конструкцію *Майстер розібрав годинник* можна перетворити на похідну: *Годинник розібраний майстром*. Сполучення теорії БС з теорією трансформаційного методу породило так звану трансформаційно-генеративну граматику, яка ставить на меті пояснити процес утворення безлічі формально правильних структур. Проте досі ця граматику так і не спромоглася дати універсальний опис мови, на що вона розраховувала.

На основі розрізнення формально-граматичного і логічного змісту речення виникла теорія його актуального членування. Основна ідея цієї теорії, сформульованої чеським мовознавцем В. Матезіусом, привертала увагу вчених і раніше.

Вони відзначали, що в акті спілкування «кожний член речення, в якій би граматичній формі він не виступав, з психологічної точки зору може бути або підметом, або присудком, або зв'язуючим членом, або ж частиною одного з цих членів»¹. Іншими словами, в реченні *Іван прочитав повість сьогодні* психологічним присудком може бути будь-яка семантика: *Іван, прочитав, повість, сьогодні*. Логічний наголос, а інколи і порядок слів виділяє логічний предикат: *Іван прочитав сьогодні повість* (а не роман). *Іван прочитав повість сьогодні* (а не вчора). *Повість сьогодні прочитав Іван* (а не Петро). *Іван сьогодні повість прочитав* (а не відклав до завтрашнього дня).

У чотирьох останніх реченнях загальна інформація одна й та сама, однак ці речення різняться між собою актуальною інформацією, яка характеризує кожне з них у комунікативному акті, у конкретній ситуації висловлювання. При актуальному членуванні речення в ньому виділяються дві основні частини: *основа*, або *тема*, висловлювання (те, що відоме, або те, на що спирається відправник повідомлення, як на відоме) і *ядро*, або *рема* (те нове, або найважливіше з погляду відправника, що повідомляється про основу (тему) висловлювання).

Актуальне членування речення може збігатися з граматичним його членуванням на групу підмета і групу присудка: *Студент-першокурсник/швидко одержав замовлені книги*, а може й не збігатися. На початку якогось повідомлення ремою може бути ціле речення, яке вважається нерозчленованим: *Жили собі дід та баба*. Але при його продовженні з'являються теми і нові реми: *Була в них/курочка ряба. Знесла їм курочка/яєчко* (підкреслені слова є ремами відповідних речень). В деяких мовах лінійна організація речення прагне відбити його актуальне членування, на перше місце висувається або тема, або рема. Але актуальне членування здійснюється не лише лінійною організацією речення, а й за допомогою просодичних величин або окремих семантем. Так, слово *навіть* переважно виділяє рему: *Навіть Іван прочитав сьогодні повість*. Деякі мови користуються спеціальними конструкціями для виділення реми (пор. фр. *c'est... qui...; c'est... que...; C'est lui qui s'éveille le premier* «Першим прокидається він» (букв. «Це є він той, хто прокидається першим»). Є подібна конструкція і в англійській мові: *it was he who...* В мовах, у яких граматичне поняття означеності/неозначеності виражається за допомогою артиклів, елементи теми оформлюються словами з означеним артиклем, а елементи реми — словами з неозначе-

¹ Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.— С. 340.

ним артиклем (пор. наприклад, молд. *Ляна рупсе ун крейон*. *Крейонул ера албастру*. «Ляна зламала олівець. Олівець був синій» (*ун крейон* — іменник з неозначеним артиклем, *крейонул* — іменник з означеним артиклем). В теорії актуального членування речення користуються різними термінами для позначення різних аспектів однієї й тієї самої реальності: реченням називається структура, реалізована за певною формально-граматичною схемою, а те саме речення в аспекті його актуального членування називається *висловлюванням*.

Розмежування речення і висловлювання — питання досить складне. Окремі синтаксисти вважають речення і одиницею мови, і одиницею мовлення, а висловлювання — лише одиницею мовлення. В такому разі певні комунікативні величини, якими користуються мовці, не вважаються реченнями. Так, «Русская грамматика» (1980) не вважає реченнями такі висловлювання, як *Любить... Но кого же? А вот и...* та деякі інші. Згідно з іншою концепцією в синтаксисі слід розрізнявати два окремих плани: конструктивний і комунікативний, у цьому випадку речення є одиницею конструктивного синтаксису, а висловлювання — одиницею комунікативного синтаксису. Є й інші погляди, за якими речення — це гносеологічна одиниця, а висловлювання — онтологічна одиниця.

Важливе значення в сучасному мовознавстві має типологічний синтаксис як розділ синтаксичної науки, що вивчає структуру речення в різних мовах. Багато цікавих думок стосовно принципів синтаксичної типології висловив І. І. Мещанинов. Він визнавав універсальними предикативні, об'єктні та атрибутивні синтаксичні відношення. На основі граматичних форм, що використовуються при утворенні словосполучення, він виділяв «аморфні», флективні та аналітичні конструкції. Серед мов з флективними конструкціями він розрізняв мови з номінативною та ергативною будовами речення.

В наш час принципи синтаксичної типології розвиває Г. А. Климов, який вважає, що ергативна будова речення є перехідною базою від «активної будови» речення до його номінативної будови. За концепцією цього вченого, існують щонайменше чотири (а можливо, і п'ять) мовних типи: класний, активний, ергативний і номінативний. Мови класної будови відзначаються передусім численними класами іменників і наявністю багатьох класно-особових афіксів у дієвідмінюванні. У мовах активної будови іменники поділяються на активні й неактивні, аналогічний до певної міри поділ характеризує дієслова цих мов (активні й статичні). У синтаксисі цих мов розрізняється активна й неактивна конструкція речення, а також ближчий і дальший додатки. У морфології протиставляються активні й неактивні відмінки, а також активні й

неактивні ряди особових афіксів. Мови ергативної будови відзначаються протиставленням агентивних і фактивних дієслів, ергативної та абсолютної конструкції речення, прямого і непрямого додатків, ергативного й абсолютного відмінків, ергативного і абсолютного рядів особових афіксів. Нарешті, мови номінативної будови характеризуються наявністю протиставлення перехідних і неперехідних дієслів, номінативною конструкцією речення, існуванням називного і знахідного відмінків, суб'єктного (інколи і об'єктного) ряду особових афіксів. Дальше вивчення різноманітних синтаксичних систем мов світу може бути основою нових успіхів у галузі синтаксичної типології. Але ці успіхи однаковою мірою залежать і від розробки цілісної синтаксичної теорії.

Незважаючи на певні досягнення в тлумаченні реальних комунікативних величин різних мов, у синтаксичній науці існує ще чимало нез'ясованого, спірного, дискусійного (є, наприклад, близько трьохсот визначень речення, але кожне з них піддавалося критиці). Одна з небезпек, від якої хочеться застерегти молодих дослідників, криється в тому, що в синтаксичній теорії спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили. Водночас відбувається й девальвація термінів через їх неоднорідне вживання. Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини. Все це викликає необхідність дальшого і глибшого вивчення синтаксичних величин, їх організації, взаємозв'язків і функціонування, проведення класифікації цих величин на основі істотних критеріїв, необхідність вироблення єдиної і несуперечливої термінології.

§ 7. Проміжні системи мови

Крім уже названих основних внутрішніх систем, у мові існують також інші системи чи підсистеми, які забезпечують взаємозв'язок між ними. Адже, незважаючи на відносну автономність організації фонетичної, семантичної та синтаксичної систем, кожна з них тісно взаємодіє з іншими в межах мовної системи. Ця взаємодія проявляється у виникненні проміжних мовних систем (якщо мовні системи називають ярусами, то відповідні системи називають проміжними ярусами або між-ярусними утвореннями).

Такими проміжними внутрішніми мовними системами є морфонологічна (або морфонічна) та фразеологічна (або поліномічна). Проміжний характер цих систем визначається своєрідністю їх організації: їхні одиниці виникають у межах однієї

внутрішньої системи, але функціонують вони як одиниці іншої внутрішньої системи.

Морфонологічна (від *морфофонологія* «морфологічна фонологія») система забезпечує взаємодію фонетичної та семантичної системи мови, охоплюючи окремі явища, що за своїм статусом належать до фонетичної системи, але функціонують у семантичній системі на рівні морфем і слів.

На ці явища з теоретичних позицій звернули увагу ще вітчизняні вчені І. О. Бодуен де Куртене та В. М. Крушевський. І. О. Бодуен де Куртене написав спеціальну працю «Досвід теорії фонетичних альтернацій» (1895), яка за рівнем теоретичного аналізу мовного матеріалу набагато випереджала тодішню зарубіжну науку, де панував молодограматизм з негнучким розумінням звукових законів та постійним пошуком звукових «переходів». Розглядаючи чергування (він називав їх альтернаціями) окремих звуків в етимологічно споріднених морфемах, Бодуен підкреслював, що «у всіх подібних випадках альтернуючими можуть вважатися не фонemi, а цілі морфеми, оскільки лише морфеми є семасіологічно неподільними мовними одиницями»¹. Своїм ювелірним аналізом різноманітних фонетичних чергувань він фактично заклав основи морфонології.

Сам термін *морфонологія* був запропонований представниками Празького лінгвістичного гуртка як назва розділу мовознавства, статус якого залишався ще не досить суворо визначеним. Так, М. С. Трубецької називав морфонологію то частиною фонології, то розділом граматики, то зв'язуючою ланкою між морфологією та фонологією. Ним був запропонований і термін *морфонема* для позначення одиниці цієї ланки. Пізніше інші лінгвісти, серед яких передусім слід назвати О. О. Реформатського, висунули серйозні заперечення проти визнання окремої одиниці в морфонологічних явищах. Їхні міркування засновуються на тому, що морфонологічна система не є основною (базисною) структурною системою в мові, якими є фонетична, семантична і синтаксична системи. Вони вважають, що власна одиниця є у фонології — фонема, власна одиниця є і у морфології (як підсистемі семантичної системи) — морфема, але морфонологія своїх власних одиниць не має. Її явища складаються з того, як одиниці однієї системи поводять себе в одиницях іншої.

Морфонологія вивчає регулярні відповідності окремих фонем, здатних до взаємозаміщення в складі однієї й тієї самої морфеми. Так, в українській мові словоформи *рука*, *руці*

---

¹ Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— М., 1963.— Т. 1.— С. 273.

містять одну й ту саму кореневу морфему, фонемний склад якої проте не тотожний (*рук-*, *руц-*).

Як відомо, шкільне визначення кореня слова визнає його «незмінною частиною слова», однак це визначення аж ніяк не підходить до тих коренів, які при словозміні й словотворенні допускають чергування звуків, що входять до їх складу. Адже в словах *сох-нути* і *суш-ити*, *бр-ати* і *з-бир-ати*, *кол-оти* і *коль-нути* один і той же корінь, хоч і представлений він послідовностями різних фонем.

Одна із функцій фонemi — дистинктивна, або «смыслоразрізнявальна». Так, фонemi /к/ і /ц/ можуть розрізнявати слова *курка* і *цурка*. Але виявляється, що морфemi *рук-* і *руц-*, а також *руч-*, хоч і різняться складом фонем, проте виражають одну й ту ж величину — корінь *рук-/руц-/руч-*, що виступає у цих варіантах у різних словах і словоформах. Ці зміни фонем у складі морфем традиційно називаються чергуваннями, або альтернаціями (від лат. *alternare* — змінювати). Реалізуючись, у різних формах слова чи в різних словах, чергування стають додатковим способом вираження певного значення. (Від чергування аломорфем слід чітко відмежувати явище суплетивізму.)

Аломорфemi не перебувають у рівноправних відношеннях. Один із варіантів морфemi вважається основним. Таким варіантом, як правило, є той, із якого можна вивести всі інші. В минулому чергування звуків вивчалися виключно в рамках фонетики навіть тоді, коли у чергування цілком прозорою була його морфологічна роль. Тепер морфонологія вивчає і встановлює основні варіанти морфем і правила їх переходу в інші варіанти.

Щоправда, не всі чергування фонем є одноплановими. Так, у словах *рук-а*, *руч-ка* чергування к/ч відбувається в одній і тій же морфемі. Таке саме чергування к/ч встановлюється і в словах *кос-а* і *чес-ати*, однак у свідомості україномовних *кос-* і *чес-* тепер представляють різні корені, отже, різні морфemi, а не одну й ту ж, хоч у далекі від нас часи наші предки могли їх ототожнювати як варіанти однієї кореневої морфemi.

Не можна вважати, що вже остаточно сформулювалося поле дослідження морфонології. Є. Курилович, Л. Джурович та інші не визнають проміжного статусу морфонології, вважаючи, що майже всі її питання повинна розв'язати фонологія, а невелику їх частину — морфологія. А. Мартіне, навпаки, вважає, що всі морфонологічні питання належать до компетенції морфонології. Деякі вчені (наприклад, Л. Р. Зіндер) дотримуються думки, що морфонологія має той самий предмет вивчення, що й фонетика в її фонологічному аспекті. Однак у такому підході змішуються об'єкт і предмет морфонології. Різні

науки або різні галузі однієї науки можуть вивчати один і той же об'єкт, але кожна з них матиме свій предмет дослідження. Безперечно, що в такому разі у фонології (чи фонетики) є свій предмет, а у морфонології — свій.

Однак і при цьому ще немає згоди між мовознавцями, чи вважати належним до морфонології позиційне варіювання фонем у складі морфем, чи ні. Представники Ленінградської фонологічної школи визнають живим чергування фонем *д/т* у формах російського слова *пруды* — *пруд*, а прихильники МФШ такого чергування не визнають на тій підставі, що воно зумовлене фонологічною позицією. Останні взагалі вважають, що морфонологія повинна передусім вивчати фонемну зміну в морфемах, яка не залежить від фонологічної позиції. Іншими словами, предметом морфонології повинні бути чергування типу *біг-ти/біж-у*, *пек-ти/печ-у*. О. О. Реформатський пропонував виключити з предмета морфонології ті чергування, які набувають граматичного значення, наприклад *прикрасити/прикрашати*, на тій основі, що морфонологія — це «вже не фонологія, але ще не морфологія». Саме з подібних міркувань інколи заперечують морфонологічний характер так званої внутрішньої флексії, наприклад, чергування морфем для вираження граматичного значення, як у нім. *Vogel* — *Vögel* «птаха — птахи» або молд. *рак* — *раць* «рак — раки».

Як би там не було, а чергування фонем у складі морфем — це зовсім інше явище, ніж чергування алофоном у складі морфем. Чергування алофоном завжди викликається фонетичними причинами, в даному разі фонетичними нормами мови. Чергування фонем у складі морфем не завжди можна пояснити фонетичними причинами. Українські фонemi */к/*, */г/*, */х/* чергуються з */ц/*, */з/*, */с/* або з */ч/*, */ж/*, */ш/* не тому, що це викликано їх позицією: *рука* — *руці* (але *кінь*, де */к/* в позиції перед *і*), *нога* — *нозі* (але *довгі*, де */г/* в позиції перед *і*), *муха* — *мусі* (але *глухі*, де */х/* в позиції перед *і*), *пекти* — *печеш* (але *кептар*, де */к/* в позиції перед *е*), *друг* — *друже* (але *гектар*, де */г/* в позиції перед *е*), *колихати* — *колишу* (але *хутко*, де */х/* в позиції перед *у*). Коротше кажучи, в сучасній мові чергування цих приголосних фонетично не зумовлене. Інша справа, що в історії мови подібні чергування були спричинені фонетично (так звані перша та друга палаталізації в праслов'янській мові).

Морфонологічні явища спостерігаються і при словозміні, і при словотворенні. Вони особливо поширені у флексивних мовах, де кореневі морфemi внаслідок *фузії* (особливого способу поєднання кореня з флексією чи словотвірними афіксами) часто змінюють свій вигляд. Морфонологічні явища в корневих морфемах відсутні в аглютинативних мовах, бо тут корінь впливає на фонематичну структуру афіксів, що

додаються до нього. Отже, в таких мовах, як тюркські, не можна називати суто морфонологічними зміни, які відбуваються в афіксальних морфемах, оскільки вони зумовлені фонетичним законом сингармонізму, що забезпечує смислову й фонологічну єдність слова.

В індоєвропейських мовах чергування приголосних з'явилися пізніше, ніж чергування голосних, і з діакронічного погляду вони були позиційно зумовленими. Щодо чергування голосних, то воно спочатку було пов'язане із зміною значення слова. Це особливо яскраво видно в індоєвропейських мовах архаїчного характеру, де чергування голосних і дифтонгів використовувалося для створення різних основ змінюваних слів. Пор. лат. *fācio* «я роблю» — *fēci* «я зробив», *pe-rōt-em* «племінника» (знах. відм. одн.) і *pe-pt-em* «племінницю» (знах. відм. одн.), *rēd-s «нога» (наз. відм. одн.) і *ped-is* «ноги» (род. відм. одн.), давньогрец. *λεῖλω* «залишаю» і *λέλωλα* (перфект цього дієслова з частковою редуплікацією основи) та *ἔλω* (аорист цього ж дієслова з спеціальною морфемою — аугментом), *πατήρ* «батько» (наз. відм. одн.), *πατέρα* «батька» (знах. відм.), *πατρός* «батька» (род. відм. одн.).

Подібно чергування голосних розрізняє основи слів в інших індоєвропейських мовах (пор. англ. *sing* — *sang* — *sung*, нім. *bitten* — *bat* — *gebeten*). Успадковані від прамови і далі розвинуті чергування голосних в індоєвропейських мовах дістали спеціальну назву — *аблаут*. Від аблаута відрізняють *умлаут* — зміну голосного кореня під впливом голосного наступного складу. Спочатку умлаут був виключно фонетичним явищем, оскільки видозміни звуків не виходили за межі алофонемної варіації. Згодом окремі варіанти фонем фонологізувалися, тобто набули статусу самостійних фонем. В сучасній німецькій мові умлаут поширений і в словозміні, і в словотворенні. Наприклад: 1) при утворенні форм множини іменників: *Hand* — *Hände* «рука — руки»; 2) при утворенні форм другої й третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу дієслів: *trage* — *trägst* — *trägt* (від *tragen* — носити); 3) при утворенні форм минулого часу в кон'юнктиві сильних дієслів: *nahm* — *nähme* (від *nehmen* — брати); 4) при ступенюванні прикметників: *jung* «молодий» — *jünger*; 5) при утворенні іменників із суфіксом *-er*: *jagen* «полювати» — *Jäger* «мисливець»; 6) при утворенні прислівників з суфіксами *-ig*, *-lich*, *-isch*: *kraft* — *kräftig* «міцно»; 7) при утворенні дієслів за допомогою суфіксів *-en*, *-igen*: *Kraft* «сила» — *kräftigen* «зміцнювати(ся)».

Досить складним є питання про належність до морфонології певних акцентологічних явищ. Ще Є. Д. Поливанов вказував, що в морфонології слід враховувати місце словесного на-

голосу, який може падати на кореневу морфему і на флексію, і що від цього може залежати фонематичний склад кореневої морфеми. Справді, в молдавській мові при відмінюванні дієслова коренева морфема набуває різного вигляду залежно від того, чи вона наголошена, чи ні. Наприклад, *порт* «я несу» — *пуртѐм* «ми носимо», *рог* «я прошу» — *ругѐм* «ми просимо». До морфонологічних явищ відносять також і розрізнення однокорінних слів і слівформ за допомогою наголосу.

Інколи чергування звуків залежить від структури складів, до яких вони входять. Найважливішу специфічну рису української мови серед інших слов'янських мов складає чергування *o/i* та *e/i* у відкритих/закритих складах: *двору/двір*, *вола/віл*, *роду/рід*, *печі/піч*, *осені/осінь*, *шести/шість*. Щоправда, є й чимало випадків відхилення від цього правила: *сорок*, *мороз*, *берег*, *холод*, *стоґож*, *волос*, *дерев*, *закон*, *народ* і т. ін. Якщо стати на точку зору проф. О. О. Реформатського, то подібні чергування, як позиційні, слід віднести виключно до компетенції фонетики. Однак ці чергування використовуються і при словотворі (пор. *село* — *сільський*), але непослідовно (пор. *подорож*, *обробка*, *доленька*, *екскурсовод* та ін.).

Морфонологічні явища переважно є допоміжними засобами вираження граматичного або дериваційного значення. Однак цілком можливі й такі випадки, коли ті чи інші чергування самі по собі є носіями мовного значення. Пор. англ. *foot* — *feet* «нога — ноги», рос. *гол* — *голь*, нім. *Bruder* — *Brüder* «брат — брати», молд. *фак* — *фачь* «роблю — робиш».

Нарешті, слід згадати, що чергуються не лише окремі звуки — голосні або приголосні — а й групи звуків. Наприклад, у молдавській мові чергуються [ск] — [шт]: *наск* «народжую» — *наште* «народжує» — *наштєре* «народження». Молдавська і румунська мови особливо багаті на різноманітні комбіновані чергування голосних і приголосних. Внаслідок цього коренева дієслівна морфема може виступати інколи навіть у шести різних аломорфемах, наприклад: *спарг-*, *спарж-*, *спѣрж-*, *спѣрг-*, *спар-*, *спѣр-* дієслова *а спарже* «розбивати». У молдавських іменників варіативність кореневої морфеми значно менша. Взагалі чергування звуків у різних частинах мови утворюють різні ряди, хоч однакові чергування можуть спостерігатися в словах, що належать до різних частин мови.

Докладніше про морфонологію можна прочитати у новій літературі: Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков (М. : Наука, 1983); Касевич В. Б. Морфонология (Л. : Изд-во ЛГУ, 1986), де розглянуто дискусійні питання і сучасний рівень дослідження морфонологічних явищ.

Іншою проміжною системою мови є фразеологічна система чи система поліномів (многочленів). Традиційно фразеологічну

систему включають до складу семантичної, або, точніше кажучи, до лексико-семантичної, розглядаючи її як підрозділ останньої. Щоправда, останнім часом у лінгвістиці виділяють особливий розділ — фразеологію, який вивчає стійкі сполучення слів із фіксованим лексичним складом.

Мовознавці розділяють сполучення слів на вільні й стійкі (невільні) на основі ступеня спаяності їх компонентів. У мовному спілкуванні вільні словосполучення вільно створюються із окремих слів, а стійкі словосполучення, являючи собою певні цілісності, подібно до окремих слів, відтворюються. На основі такого функціонування стійкі словосполучення, або фразеологізми, виводяться за межі синтаксичної системи.

І. К. Кучеренко аргументовано доводить безпідставність подібного підходу до фразеологізмів. Зважаючи на те що узагальнено-граматичні значення фразеологізмів і вільних словосполучень однакові, що фразеологізми й вільні словосполучення мають однакову компонентну структуру і функцію бути складеними назвами предметів чи явищ, що створюються і ті, й ті однаковими граматичними зв'язками, що в діяхронічному аспекті фразеологізми виникають із вільних словосполучень, він доводить, що фразеологізм є одиницею синтаксичної системи так само, як і вільне словосполучення¹.

Але особливістю проміжних мовних систем є якраз те, що вони не мають власної одиниці, їхні одиниці виникають у межах однієї внутрішньої системи, а функціонують як одиниці іншої внутрішньої системи. Одиниці фразеологічної проміжної системи народжуються в синтаксичній системі мови на основі її правил реалізації, але функціонують вони в межах семантичної системи на правах паритету з словом. Невипадково в назві згаданої статті І. К. Кучеренка фразеологізм названо об'єктом синтаксичної науки, а не її предметом. Фразеологізм може бути об'єктом не лише синтаксису, а й окремого розділу мовознавства — фразеології, який досліджує цей об'єкт під іншим кутом зору, маючи в ньому свій аспект дослідження. До речі, в складі фразеологізмів зустрічаються не лише конструкції, що виникли на основі правил утворення словосполучень, є серед них і конструкції, складені на основі правил побудови речень, хоч і поводяться вони не завжди як комунікативна одиниця — речення. Пор.: *Куй залізо, доки гаряче і як кіт наплакав*. В останньому прикладі маємо формально підрядне речення, що функціонує як одне означувальне слово: *Дали йому грошей, як кіт наплакав*. Пор. рос.: *У него денег куры не клюют*. Через це фразеологічна система і являє собою

¹ Див.: Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Укр. мовознавство.— К., 1982.— Вип. 10.— С. 9—15.

проміжну мовну систему, яка прокладає міст від синтаксичної до семантичної системи мови.

При розгляді семантичної системи мови було вказано, що в її складі функціонує лексична система, яка утворюється різними величинами — лексемами-одночленами і лексемами-многочленами. Лексеми-многочлени можуть розглядатися як величини проміжної мовної системи. Фразеологізми якраз і являють собою лексеми-многочлени.

Побудовані на основі правил і зв'язків, що визначаються синтаксичною системою мови, лексеми-многочлени відтворюються в процесі спілкування як номінативні одиниці мови — слова. Кожна подібна величина (*фразема*, якщо зберігати рамки емної термінології) є носієм змісту, відмінного від змісту кожного компонента многочлена. Цілісність значення і відтворюваність є основними рисами фразем.

Однією з найважчих для розв'язання проблем при вивченні елементів фразеологічної системи є розмежування вільних словосполучень і лексем-многочленів (фразеологізмів). Вважається, що основний критерій тут пов'язаний із змістом відповідних величин. Зміст вільних словосполучень утворюється самостійними лексичними значеннями їх компонентів. Зміст фразеологізмів відрізняється тим, що в ньому завжди є щось нове порівняно із значенням їх компонентів. Так, зміст вільного словосполучення *зелена трава* складається із значення слів, що його складають, а зміст фразеологізму *зелена вулиця* не зводиться до значень слів, із яких він побудований. Найбільші труднощі виникають при аналізі деяких фразеологічних виразів, зміст яких утворюється саме із суми змісту їх компонентів, наприклад: *оптом і в роздріб, серйозно й надовго, партійний квиток, соціалістичне змагання, трудові успіхи, білий хліб, вищий навчальний заклад*. Наведені приклади справді являють собою фразеологізми, бо вони мають цілісне значення і відзначаються відтворюваністю в процесі мовного спілкування, але за семантичним критерієм, який протиставляє вільні й стійкі (невільні) словосполучення, вони мають належати до вільних словосполучень. Такими ж, власне, є всі складні терміни в найрізноманітніших галузях науки, техніки і культури: *атомна вага, реактивний двигун, художня самодіяльність*. Окремі лінгвісти (наприклад, С. І. Ожегов, Б. О. Ларін) не наважувалися віднести їх до фразеологізмів; інші (наприклад, О. С. Ахманова, М. М. Шанський) вважають всі складені терміни органічною частиною фразеології.

Існують різні класифікації фразеологізмів залежно від критеріїв, покладених в основу класифікації. Акад. В. В. Виноградов поклав в основу своєї класифікації співвіднесеність семантики фразеологізму з семантикою його окремих компо-

нентів. Він виділяв три типи фразеологізмів: 1) фразеологічні зрощення, в яких цілісне значення фразеологізму невмотивоване значенням його компонентів, наприклад: *Собаку з'їсти, скакати в гречку*; 2) фразеологічні єдності, які мають зміст, опосередковано вмотивований значенням їх компонентів, наприклад: *прикусити язика, кров з молоком*; 3) фразеологічні сполучення, які утворюються зв'язним значенням слів, наприклад: *нагла смерть, зло бере*. М. М. Шанський додав до цієї класифікації четвертий тип — фразеологічні вирази — семантично подільні фразеологізми, які складаються із слів з вільним значенням, наприклад: *трудові успіхи. Людина — це звучить гордо*. Інші класифікації фразеологізмів належать Б. О. Ларіну, С. Г. Гаврину, В. Л. Архангельському, М. Т. Тагієву.

Інколи фразеологізми класифікують залежно від того, чи всі їх компоненти виступають у вільних словосполученнях (наприклад: *читати лекції*, пор. *читати журнал, слухати лекції*), або якщо один із компонентів не бере участі у вільних словосполученнях (наприклад: *збити з пантелику*, де маємо іменник *пантелик*, що в інших словосполученнях не вживається), або якщо всі члени фразеологізму в інших словосполученнях не вживаються (наприклад: *альтер его, контрастем сперо, деус екс махіна, дівіде ет імпера*, які у письмовій формі можуть фіксуватися і за правилами орфографії тієї мови, звідки вони запозичені).

Л. А. Булаховський класифікував фразеологізми в генетичному аспекті — за джерелами походження, розрізняючи: 1) прислів'я та приказки; 2) професіоналізми, які набули метафоричного вживання; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4) цитати й образи із «Старого» та «Нового» завітів; 5) численні ремінісценції античної старовини; 6) переклади поширених іншомовних висловів; 7) крилаті слова письменників; 8) влучні фрази видатних людей. Цю класифікацію можна значно скоротити, розділивши фразеологізми на побутові та історико-літературного походження (пор., з одного боку, *піти світ за очі, молоко на губах не обсохло, не буде з Івана пана*, а з другого — *манна небесна, гарматне м'ясо, ахіллесова п'ята*).

Особливо слід відзначити явище варіативності у фразеології. Хоч фразеологізми відзначаються стабільністю компонентів і граматичних зв'язків, вони водночас проявляють тенденцію до варіювання в певних межах своїх компонентів. Пор. приклад варіювання компонентів у фразеологізмі:

<i>наговорити</i>	$\left. \begin{array}{l} \text{сім мішків} \\ \text{сім кіп} \\ \text{три мішки} \dots \end{array} \right\}$	<i>гречаної вовни</i>
<i>набалакати</i>		
<i>намолати</i>		
<i>наплести...</i>		

Оскільки фразеологізм у певному відношенні є еквівалентом слова, його характеризують деякі властивості слова як елемента лексичної підсистеми. Наприклад, фразеологізм може бути полісемічним. Так, український фразеологізм *роззявляти рота* може вживатися в трьох різних значеннях: 1) говорити, сказати щось; 2) дивуватися; 3) задивитися на щось. Крім того, фразеологізм *роззявляти рота* є омонімічним з вільним словосполученням *роззявляти рота* «відкривати рота».

Деякі фразеологізми омонімічні не лише з відповідними вільними словосполученнями, а й між собою. Наприклад, *зелена вулиця* — відомий фразеологізм із значенням «шлях без затримок». Однак раніше в мові функціонував формально тожний фразеологізм *зелена вулиця*, який означав вид покарання в дореволюційній Росії, коли звинуваченого проганяли між двома рядами солдатів, що били його лозинами, і який тепер став історизмом.

Серед фразеологічних величин можна зустріти синонімічні. Маємо на увазі не синонімічні відношення між фразеологізмом і окремим словом, як у прикладах *хоч в око стрель і темно*, *задніх пасти і відставати*, а між самими фразеологізмами, скажімо, такими, як: *ні богу свічка ні чорту кочерга і ні риба ні м'ясо* чи *ні пава ні гава*; *міняти шило на швайку* і *міняти пасок на поясок*; *давати наганяй, намилили чуба, знімати стружку, робити вливання* і т. ін.

Фразеологізми-синоніми так само, як і слова-синоніми, утворюють синонімічний ряд. Члени синонімічного фразеологічного ряду можуть різнитися між собою відтінком значення або якимсь додатковим значенням. Пор.: з *відкритим серцем* — *поклавши руку на серце* — *як на духу* (наведені приклади різняться, як бачимо, і своєю граматичною організацією). Фразеологізми-синоніми можуть відрізнятися функціонально-стильовими особливостями (пор. *заснути вічним сном* та *врізати дуба*).

Так само, як і слова, фразеологізми можуть вступати в антонімічні стосунки (пор.: *останню сорочку віддати* і *з батька шкуру здерти*).

Таким чином, фразеологізми та складені терміни, не будучи особливим типом основних мовних одиниць (вони збігаються з словосполученнями, а іноді й з реченнями), утворюють проміжну систему лексичних многочленів, які за своєю будовою належать до синтаксичної системи, а за умовами функціонування характеризуються як величини семантичної системи мови.

Інколи до проміжних систем відносять і систему словотвору. Однак, як було показано вище, словотвір складає особливу

деривативну підсистему в межах морфологічної системи, що є компонентом семантичної системи мови. У цих межах словотвір істотно відрізняється від флективної підсистеми словозміни і якісно, і кількісно. У словотворі існує власний відносно автономний механізм. Словотвір виділяється наявністю словотвірного значення, яке наочно проявляється як семантична відмінність пари слів, зв'язаних між собою словотвірними відношеннями. Ця семантична відмінність може бути відтворена в іншій парі слів, які утворюють словотвірний тип чи модель.

Є у словотворі і свій ієрархічно організований механізм, який складається з словотвірних пар, словотвірного типу, словотвірного ряду (що об'єднує декілька словотвірних типів) та словотвірного класу (що об'єднує всі словотвірні ряди й типи в межах однієї частини мови). На основі цього словотвір визначається автономною підсистемою семантичної системи мови, а не проміжною системою.

§ 8. Парадигматичні й синтагматичні відношення

Величини мовної системи перебувають між собою в різних відношеннях. Основні типи відношень мовних одиниць — парадигматичні й синтагматичні відношення. Таке розрізнення відношень мовних величин бере початок від Ф. де Соссюра, хоч він користувався частково іншою термінологією. Простежимо за ходом його думки.

«З одного боку, слова в мовленні, поєднуючись одне з одним, вступають між собою у стосунки, засновані на лінійному характері мови, який виключає можливість вимови двох елементів одночасно... Ці елементи розташовуються один за одним у потоці мовлення. Такі сполучення, що мають протяжність, можна назвати синтагмами... Синтагма завжди складається мінімум із двох одиниць, що йдуть одна за одною»¹. Відношення між подібними величинами Ф. де Соссюр назвав синтагматичними.

«З другого боку, поза процесом мовлення слова, які мають між собою щось спільне, асоціюються в пам'яті так, що з них утворюються групи, в середині яких виникають надзвичайно різноманітні відношення»². Для кращого розуміння тут замінено приклад з французької мови, на який посиляється Ф. де Соссюр, прикладом з української мови, розширеним за рахунок форм словозміни. Словоформа *письмо*, з одного боку,

¹ С о с с ю р Ф. де. Труды по языкознанию.— С. 155.

² Т а м же.

асоціюється з такими, як *письма, письму, письмом, письмі* та ін., з другого боку — з *писати, писемний, письменник, писанина, писанка* і т. ін., з третього — з *кермо, гальмо, більмо, клеймо* і т. ін., з четвертого — з *графіка, оптичний засіб передачі інформації, система мовних лінійних знаків, фонографія, ідеографія* і т. ін. Відношення між подібними словами і словосполученнями Ф. де Соссюр назвав асоціативними. Він підкреслив, що ці відношення не спираються на лінійність мовлення, а належать мові як системі. Отже, асоціативні відношення пов'язують мовні одиниці або на основі форми, або на основі змісту, або на основі форми і змісту одночасно.

Пізніше в мовознавстві термін «асоціативні відношення» був замінений терміном «парадигматичні відношення». Останній термін пов'язаний із розрізненням глосематиками в граматичній структурі мови «парадигматичних залежностей» (так звані «функції в системі»), до яких вони відносили морфологічні явища, і «синтагматичних залежностей» (так званих «функцій у процесі»), які нібито охоплюють синтаксичні явища. Проте подібне розуміння парадигматики і синтагматики було справедливо піддане критиці, оскільки синтагматичні відношення є і в морфології, а парадигматичні — в синтаксисі. Але термін «парадигматичні відношення» був збережений лінгвістикою для позначення стосунків, що ними пов'язані мовні величини в межах того угруповання, з якого певна мовна величина відбирається для її використання у висловлюваннях. Парадигма в широкому розумінні охоплює всі мовні величини, здатні заміняти одна одну в одному й тому ж контексті і перебуваючі у стосунках протиставлення.

Компоненти висловлювання вступають в синтагматичні відношення, які являють собою тип відношення, що має назву логічної кон'юнкції і виражається формулою «і А і В... і Х». На відміну від цього парадигматичні відношення являють собою тип логічної диз'юнкції, що виражається формулою «або А або В... або Х». Пояснимо на прикладі. У мовній системі існують різноманітні форми слова *студент*: *студента, студенту, студентом, студенті* і т. д. Так само у слів *слухати* (*слухаю, слухаєш, слухає, слухав, слухала, слухай* і т. д.) та *лекція* (*лекції, лекцію, лекцією* і т. д.). Ці форми складають парадигму відповідної словозміни. Вони перебувають між собою у парадигматичних стосунках, бо у конкретних висловлюваннях з кожної парадигми відбирається лише один її член (*Студент слухає лекцію. Студент слухав лекцію. Лекція слухається студентом*). Отже, з парадигми дієслова *слухати* відбирається або *слухає*, або *слухав*, або *слухатиме*, або *слухається* залежно від смислу висловлювання. Так само із парадигми іменників *студент* і *лекція* відібрані лише певні її члени

(студент або студентом, лекцію або лекція), пор. у зв'язку з цим безглуздість набору слів Студенту слухав лекцією.

Таким чином, члени певної парадигми перебувають між собою немов би у стосунках додаткової дистрибуції. Кожна відмінкова форма виражає лише певні значення, але сукупність відмінкових форм слова (парадигма) виражає всі існуючі в даній мові значення. Адже деякі відмінкові форми багатозначні. Через це кількість відмінків у різних мовах різна. Значення, які виражаються в одній мові одним відмінком, в іншій можуть виражатися двома і більшою кількістю відмінків. Наприклад, одна з мов Дагестану — лакська — має декілька відмінкових форм для вираження точного положення предмета в просторі: *к̑̑атлуу* «в хаті», *к̑̑атлуй* «на хаті», *к̑̑атлух* «за хатою», *к̑̑атлулу* «під хатою».

Однак поняття парадигми не обмежується лише групою слів одного слова. Слово — одиниця багатоаспектна. Словозміна — це лише один аспект слова. Тепер лінгвісти намагаються виділити словотвірну парадигму слова, яка може об'єднувати слова, утворені від однієї словотвірної основи, наприклад: *шум* — *шумний* — *шуміти* — *шумиха* — *шуміння* — *шумкий* — *шумок* — *шумувати*.

За своїм змістом слова можуть утворювати різноманітні лексико-семантичні парадигми, наприклад: *зрозумілий* — *ясний* — *дохідливий* — *доступний* — *популярний* або *ліс* — *бір* — *пуща* — *діброва* — *праліс*, або *захотіти* — *забажати* — *зажадати* — *запрагнути* — *забагти*. Однак лексико-семантичні парадигми утворюються не лише синонімічними рядами. Вони можуть об'єднувати слова, які протиставляються між собою за певною семантичною ознакою, наприклад за ознакою «професія»: *слюсар*, *токарь*, *вчитель*, *льотчик*, *лікар*, *студент*, *продавець* і т. д.

Є свої парадигми і в фонетичній системі, і в синтаксичній системі. Скажімо, можна уявити парадигму певної фонемі, вона складається з сукупності її позиційних варіантів, які реалізуються лише за певних фонетичних умов. Так, фонема /e/ української мови існує, крім свого головного вияву в наголошеній позиції, ще у звужених варіантах /e^u/ та /e^o/ в ненаголошеній позиції. Якщо ж ненаголошена позиція комбінується з положенням між м'якими приголосними, то виникають ще більш звужені варіанти /eⁱ/ або /eⁱ/.

Раніше мовознавці ототожнювали морфологію мови з її парадигматикою, а синтаксис — із синтагматикою. Тепер уже зрозуміло, що синтагматичні відношення можуть характеризувати і величини морфологічної підсистеми мови. Словформи як елементи морфологічної системи відзначаються певною сполучуваністю. Наприклад, українське дієслово пасивного ста-

ну дуже легко приєднує до себе форму орудного відмінка із значенням діяча чи інструмента (наприклад: *писатися олівцем, ручкою* і т. д., *виготовлятися майстром, спеціалістом, токарем* і т. д.), а таке ж дієслово активного стану здатне приєднувати до себе форму знахідного відмінка із значенням прямого об'єкта (*писати статтю, роман, лист* і т. д., *виготовляти знаряддя, папір, тканину*).

У зв'язку з цим виникають дискусії щодо синтаксичного характеру, приписуваного категорії стану дієслова, а також деяким іншим категоріям. Навіть поняття словосполучення у такому світлі не може бути визнаним явищем виключно синтаксичної природи. Як підкреслюють деякі лінгвісти, в основі граматичної організації словосполучення лежить лексична і морфологічна сполучуваність слів.

За останні роки мовознавці приходять до визнання (поки що ще не одностайного) наявності парадигматичних відношень і в синтаксичній системі мови. Зроблено спроби описати парадигматику речень. Але оскільки вивчення синтаксичної парадигматики лише починається, зрозуміло, що не виробилося ще одностайної думки з приводу її суті. Одні автори вважають, що парадигма простого речення створюється морфологічним варіюванням дієслова, яке виражає присудок речення. На їх думку, «повна парадигма простого речення має вісім членів: до неї входять три форми синтаксичного індикатива: тепер., минул. та майбутн. час і п'ять форм іреальних способів»¹. От як виглядає парадигма російського речення *Он работает*:

Синтаксичний індикатив

Тепер. час.	<i>Он работает</i>
Минул. час	<i>Он работал</i>
Майбутн. час	<i>Он будет работать</i>

Синтаксичні іреальні способи

Кон'юнктивний спосіб	<i>Он работал бы</i>
Умовний спосіб	<i>Работал бы он... (Если бы он работал...)</i> <i>Работай он... (Работай бы он)</i>
Бажальний спосіб	<i>Работал бы он! Если бы (хоть бы, лишь бы...) он работал!</i>
Спонукальний спосіб	<i>Пусть он работает!</i> <i>Чтоб он работал!</i>
Обов'язковий спосіб	<i>Он работай (...)</i> ² .

¹ Синтаксис // Русская грамматика.— Т.2.— С. 99.

² Там же.— С. 245.

Інші мовознавці заперечують проти зарахування до однієї парадигми речень різних модальних типів (*Іван читає газету.* — *Іване, читай газету! Чи Іван читає газету?*) і вважають, що синтаксичну парадигму утворюють саме структури, які відповідають реченням різних комунікативних типів: розповідному, спонукальному, питальному. Ці заперечення ґрунтуються на основі думки, згідно з якою морфологічні відміни (наприклад, у часі й числі) не породжують нових членів парадигми ¹.

Пропонуються різні тлумачення парадигми членів речення. Наприклад, парадигма присудка в українській мові складається з різних варіантів його вираження (дієслово, іменник із зв'язкою, прислівник із зв'язкою, фразеологізм і т. д.). Однак у синтаксичній парадигматиці є ще багато нез'ясованих питань, бо, як уже було сказано, її дослідження тільки тепер починається.

Не менше складних питань виникає і при вивченні синтаксичної синтагматики ². Від майбутнього залежить успішне їх розв'язання, але за будь-яких умов уже зараз зрозуміло, що синтагматичні й парадигматичні відношення проймають всю структуру мовної системи, весь мовний інвентар у статичній й динамічній.

Навряд чи можна, як робили це в минулому окремі лінгвісти, пов'язувати тип мовних відношень із системністю чи структурністю. Так, наприклад, були спроби оголосити, що сукупність усіх мовних одиниць, які перебувають у парадигматичних стосунках, утворює систему, а послідовність мовних одиниць, пов'язаних синтагматичними стосунками у висловлюваннях, утворює структуру. Дещо інакше висловлювався О. О. Реформатський: «Система — це єдність однорідних елементів, структура — єдність різнорідних елементів». Але ж відомо, що фонетична система мови об'єднує в собі різнорідні елементи (фонеми, тонеми, силабеми), різнорідними є й елементи, з яких складається семантична система мови.

Парадигматику і синтагматику як типи відношень мовних елементів розуміють і вужче, і ширше. Вузьке розуміння парадигматики передбачає об'єднування мовних одиниць у певні класи, кожен член якого може у мовному висловлюванні бути замінений іншим членом цього класу. Тому парадигми можуть бути і вужчі, і ширші. Для пояснення скористаємось прикладом Ю. С. Степанова: ³

¹ Див.: К а с е в и ч В. Б. Элементы общей лингвистики.— С. 103.

² Пор. перелік деяких із них у книзі: Б е р е з и н Ф. М., Г о л о - в и н Б. Н. Общее языкознание.— М., 1979.— С. 216—217.

³ С т е п а н о в Ю. С. Основы общего языкознания.— С. 228.

парадигматика	→		
	<i>Я йду</i>	<i>в кіно</i>	<i>і т. д.</i>
	<i>Ти йдеш</i>	<i>в театр</i>	<i>...</i>
	<i>Він йде</i>	<i>додому</i>	<i>...</i>
	<i>Ми йдемо</i>	<i>до знайомих</i>	<i>...</i>

У цьому прикладі представлено три види парадигм. Дієслово *йти* представлено парадигмою своїх словоформ. Інша парадигма (більш широкого характеру) представлена групою слів, що об'єднуються узагальненим граматичним значенням. Це особові займенники. Третя парадигма (вона ще ширша, ніж попередня) представлена словами і словосполученнями, які об'єднуються тим, що відповідають на питання *к у д и?*

У зв'язку з цим виникла теорія синтагматичної та парадигматичної осей, які визначають координати величин мовної системи. Синтагматичною віссю визнають вісь послідовності мовних величин у мовному ланцюгу. Це горизонтальна вісь сполучень мовних елементів. Парадигматична вісь — це вісь вибору мовних величин, які можуть заміняти одна одну. Вона уявляється вертикальною і перпендикулярною до синтагматичної осі. Однак таке прямолінійне розуміння парадигматики і синтагматики не відбиває справжніх відношень між мовними одиницями в потоці мовлення. У наведених вище прикладах елементи третьої парадигми справді відбираються і взаємозамінюються в будь-якому висловлюванні. Однак елементи першої і другої парадигм не відбираються за принципом логічної диз'юнкції «або — або». Адже українською мовою не можна сказати *Я йде*, чи *він йду*, чи *ти йде*. Протиставлення парадигматики й синтагматики не пряме і не різке. Слід додати, що синтагматичні відношення виникають не лише між сусідніми в мовному ланцюгу елементами. В реченні *Я йому про це сказав* синтагматичні відношення характеризують і найбільш віддалені елементи *Я ... сказав*.

У ширшому розумінні парадигматикою називають групування одиниць однієї внутрішньої мовної системи чи підсистеми в класи на основі різних їх опозицій. Тоді синтагматикою вважається послідовність одиниць даної системи чи підсистеми в мовленні. Але при цьому слід пам'ятати про ієрархічність мовної будови: послідовності одиниць одного рівня стають одиницями іншого рівня.

Найширше розуміння парадигматики якраз і полягає в тому, що мовна одиниця нижчого рівня входить в одиницю вищого рівня, або в тому, що мовна одиниця певного рівня членується на елементи нижчого рівня. В такому разі синтагматика охоплює всі дистрибутивні відношення мовної одиниці в межах її рівня. На рівні семантичної системи

частини мови виступають як члени найбільш загальної парадигми.

На основі парадигматичних відношень у мові виділяють системи голосних і приголосних фонем, системи відмінювання і дієвідмінювання, синонімічні ряди тощо. На основі синтагматичних відношень будуються склади як сукупності фонем, слова як послідовності морфем, аналітичні форми слова, словосполучення, речення. Парадигматика і синтагматика — це форми функціонування кожного елемента мовної системи. Будь-яке висловлювання — наслідок взаємодії синтагматичних і парадигматичних відношень. Висувалися погляди, згідно з якими найважливішими у мові слід визнати синтагматичні відношення. Але з такою думкою погодитися важко, бо синтагматика і парадигматика в мові тісно переплетені: будь-яке сполучення мовних елементів спирається на певний вибір, а будь-який вибір мовного елемента реалізується у певних сполученнях.

§ 9. Ієрархія мовної будови та міжсистемні зв'язки

У мовній системі виділяються одиниці різної функції та будови. Особливістю мовних одиниць є те, що вони входять до складу одиниць іншої внутрішньої мовної системи або беруть участь у їх побудові. На основі цього вважають, що внутрішні системи мови співвідносяться між собою на ієрархічному принципі: одна система, незважаючи на її автономність, немов би підпорядкована іншій. Певна цілісна інформація може передаватися учасниками мовного акту за допомогою одиниць не меншої, ніж речення. Але для того щоб функціонувала система, яка забезпечує утворення речень, повинна існувати система, яка охоплює основні знакові одиниці мови — слова. Такою системою є семантична система, яка у різних мовах складається з різних підсистем.

Слово може бути нечленованою знаковою одиницею, але переважно воно складається з дрібних несамотійних знакових утворень — морфем. Семантична система є складним утворенням із семантичних знаків-інтегралів — слів, що відзначаються своєю відносною самотійністю, і з мінімальних мовних знаків — морфем. Нарешті, слова і морфеми утворюються з одиниць іншої внутрішньої системи — фонетичної, яка об'єднує засоби формування матеріальної сторони слів і морфем. Такий принцип опису, коли одиниця певного рівня уявляється складеною з одиниць чи навіть однієї одиниці нижчого рівня, називається стратифікаційним принципом, а аналіз мовних

одиниць за цим принципом здійснюється стратифікаційною лінгвістикою (від лат. *stratum* — шар і *фікація*)).

Ієрархічність мовної системи пояснюють або як членування одиниць вищих рівнів на одиниці нижчих рівнів, або як інтеграцію одиниць нижчих рівнів в одиниці вищих рівнів. Однак подібні тлумачення можуть виникнути лише при дослідженні конкретних наслідків мовного спілкування — текстів. В реальному комунікативному акті адресант повідомлення (відправник) синтезує його, виходячи із змісту, але при передачі членує його на частини. Іншими словами, він іде від плану змісту до плану вираження. Адресат повідомлення (одержувач) аналізує одержану інформацію, йдучи від плану вираження до плану змісту.

Аналіз реальних процесів мовної діяльності показує, що інколи лінгвісти підміняють ієрархію механізмів мовної системи ієрархією її лінгвістичного аналізу. Французький мовознавець Е. Бенвеніст заявив, що «в цілому реальність досліджуваного об'єкта невіддільна від методу, за допомогою якого об'єкт визначається»¹. Однак подібні погляди слід кваліфікувати як ідеалістичні. Адже при такій позиції онтологічній сутності, якою є мова, приписуються властивості, що витікають із певної процедури її аналізу, як притаманні їй. Марксистсько-ленінська теорія пізнання вчить, що гносеологічні поняття повинні відбивати об'єктивні властивості реальних предметів і явищ навколишнього світу, а не приписуватися їм на основі тих чи тих критеріїв та методики аналізу. Реальність предмета чи явища ніколи не може залежати від методу їх дослідження.

Радянські мовознавці заперечують метафізичне розуміння мови як такої, що в ній окремі системи нібито нашаровуються на інші в суворо регламентованому порядку (принцип «коржів тарту») і що ці системи становлять ізольовані підрозділи мови. Подібне розуміння призводить до заперечення основного принципу організації мовного механізму — загального і всебічного взаємозв'язку внутрішніх мовних систем і підсистем.

Польський лінгвіст Є. Курилович сформулював теорію мовного ізоморфізму (від грец. *ἵσος* — однаковий і *μορφή* — форма), згідно з якою мовні одиниці різних рівнів відзначаються певним паралелізмом між собою чи структурною тотожністю. Він проводить паралель між структурною організацією таких величин, як склад і речення, вважаючи, що роль голосного у складі і роль присудка в реченні нібито паралельні одна одній. Принцип ізоморфізму виходить із визнання однакової загальної організації різних мовних систем. На їх дослідження поширюється методика фонологічного аналізу, а мовні

¹ Бенвеніст Е. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 129.

одиниці уявляються пучками диференційних ознак різного рівня. Проте ця теорія неприйнятна, бо вона висуває як провідний принцип відсутності якісних відмінностей між різними внутрішніми системами мови і на основі цього — єдину методику дослідження всіх мовних одиниць. Фактично вона спирається на ідеї гloseматики про паралелізм плану вираження і плану змісту в мові як комунікативній системі. Ідея ізоморфізму надто спрощує складну картину структури мовної системи.

Безперечно, кожна внутрішня система мови має свою власну організацію і володіє відносною автономністю в межах загальної мовної системи. Будь-яка одиниця певної внутрішньої системи мови не є простою арифметичною сумою одиниць, що належать до іншої, нижчої, внутрішньої системи, а є одиницею нової якості.

У зв'язку з розглядом структури мовної системи загальне мовознавство повинно відповісти на питання: чи функціонують мовні одиниці виключно в межах однієї внутрішньої системи, чи можуть існувати одиниці, які водночас функціонують у різних внутрішніх системах? Чи є основні і другорядні мовні одиниці? Чи всі мовні одиниці є універсальними, наявними в будь-якій мові? Чи в межах однієї внутрішньої системи можна зустріти різні типи одиниць? Відповідь на ці питання частково міститься у попередніх параграфах. Тут висвітлено лише деякі додаткові моменти щодо взаємодії різних мовних механізмів, бо саме взаємозв'язки відіграють неабияку роль у функціонуванні мовної системи.

Взаємозалежність основних внутрішніх систем мови цілком очевидна: не можна уявити семантичної системи мови без існування фонетичної системи, так само як і навпаки — фонетична система не може існувати без семантичної. Про синтаксичну систему не може йтися без існування семантичної. Семантична система, як і будь-яка інша, відзначається певною автономністю, але її величини — слова не передають цілісної інформації самостійно, а тільки в рамках одиниць синтаксичної системи. Морфологічна підсистема семантичної системи якраз і існує для того, щоб певним чином поєднувати між собою слова для передачі цілісної інформації. Синтаксична система в тих мовах, які мають морфологічну підсистему, вимагає від слів як одиниць семантичної системи «набуття» певних морфологічних форм. Однак ізолюючі мови в основному не мають морфологічної підсистеми, тому в синтаксичній системі цих мов набуває особливого значення суворий порядок розташування членів речення.

Зв'язок між фонетичною і семантичною системами мови здійснюється, як вже було сказано, проміжною морфонологічною

системою. Але цей зв'язок має також і інші прояви. В деяких мовах єдність слова забезпечується вокалічною гармонією, явище сингармонізму полягає в тому, що голосний кореня визначає якість голосного в супровідних морфемах слова. Так, у татарській мові, якщо в корені слова представлений голосний заднього ряду, то афікс множини має форму *-лар*: *кул* «рука» — *куллар* «руки», *агач* «дерево» — *агачлар* «дерева», *корт* «черв'як» — *кортлар* «черв'яки». Якщо ж у корені представлений голосний переднього ряду, то афікс множини набуває форми *-ләр*: *кул* «озеро» — *кулләр* «озера», *теш* «зуб» — *тешләр* «зуби», *имән* «дуб» — *имәннәр* «дуби» (остання форма з асиміляцією першого приголосного афіксальної морфеми).

Фонетична система безпосередньо пов'язана з синтаксичною (і це ще один аргумент проти принципу ієрархічності внутрішніх мовних систем). Відомо, що типи речень відзначаються своєю інтонаційною структурою. Саме інтонаційними засобами передусім здійснюється актуальне членування речення. Інтонація може перетворити окремі слова чи групи слів на речення. Поряд з інтонацією в аналогічній ролі може виступати і таке фонетичне явище, як пауза.

Зв'язок між фонетичною і семантичною системами цілком очевидний внаслідок виділення слова в мовах із словесним наголосом. Пор. укр. *залізобетон* як окреме слово з переліком слів: *залізо*, *бетон*. У цих випадках так само використовується і пауза. В англійській мові семантика словосполучення *black bird* «чорний птах» і слова *blackbird* «дрізд» знаходить свій вияв саме у фонетичному вираженні.

Зв'язок між морфологічною підсистемою і синтаксичною системою здійснюється передусім через так звані аналітичні форми слова. *Буду писати* — це, власне, словосполучення, і О. О. Смирницький, В. М. Жирмунський та інші вчені визнавали саме такий його та йому подібних одиниць статус. Але зв'язок між морфологічною підсистемою і синтаксичною системою має й інші прояви. Деякі морфологічні форми залежать від словопорядку, який належить до синтаксису. Наприклад, у молдавській мові в групі, що складається з іменника і прикметника, артикль приєднується не до іменника, а до першого слова словосполучення: *студентул ыналт* або *ыналтул студент* «високий студент». У деяких мовах синтаксичні явища перетворюються на морфологічні. Так, у минулому часі українських дієслів обов'язково треба вживати особовий займенник, що в цьому випадку виконує вже не синтаксичну роль підмета, а морфологічну роль покажчика особи: *я писав, ти писав, він писав*.

Зв'язок між семантичною й синтаксичною системами полягає ще й у тому, що саме в семантиці речення може відкритися

семантика полісемантичної одиниці словникового складу. Пор. значення дієслова в реченнях: *Захисники Ленінграда відстояли місто від ворога. Ми з Петром відстояли на гальорці, бо не було вільних місць.* Зміст лексичних величин допомагає зрозуміти структуру речення. Пор., наприклад, речення *Плаття порвало весло*, в якому підмет визначається саме на основі лексичного значення слів, ужитих у реченні (весло може порвати плаття, але плаття не може порвати весла).

Навряд чи потрібно продовжувати приклади, які ілюструють численні різноманітні зв'язки, які встановлюються між різними внутрішніми системами і підсистемами мови. Мовна система в цілому виступає як складна структура тісно пов'язаних між собою систем і підсистем, що по-різному реалізується в кожній конкретній людській мові. В цьому відношенні мав рацію Ф. де Соссюр, коли визначав мову як ціле, в якому всі частини тісно пов'язані між собою. Звідси випливає важливий висновок: мовні явища повинні досліджуватися не в ізольованому вигляді, а в тих реальних зв'язках, у яких вони існують.

У мові кожна її величина може виступати в різних функціях. Відомі приклади, коли ціле висловлювання може бути виражене однією фонемою, але ця фонема залишається фонемою на рівні фонетичної системи мови, на рівні ж семантичної системи вона — морфема і слово, а на рівні синтаксичної системи — це вже речення.

Завдяки своїй багатоярусній будові найбільш складною і різноаспектною одиницею мови є слово. Воно може, з одного боку, складатися з морфем різних підсистем семантичної системи: кореневої, морфологічної чи деривативної. З другого боку, одна морфема може водночас функціонувати і в різних підсистемах семантичної системи, бо вона може виражати декілька значень. В силу цього слово виявляється ще складнішою одиницею. Об'єднуючи всі свої граматичні форми у мовах, де існує словозміна, слово складає певну самостійну єдність значення, завдяки чому його відносять до певної частини мови.

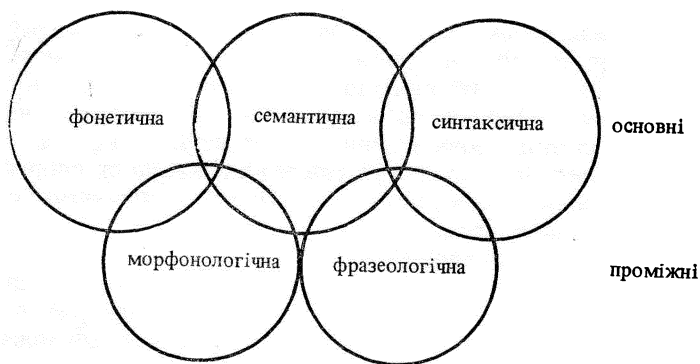
Багатоаспектність слова визначається його лексико-семантичним, граматичним і словотвірним значенням, а також його будовою. Слово не лише матеріальна одиниця мови, а й інтегруюча одиниця, якщо воно складається з декількох морфем, що передають у сукупності граматичні й словотвірні значення.

У процесі мовної діяльності беруть участь синтаксування висловлювання і вибір засобів номінації. Виникає питання: а що передуює? Американські психолінгвісти і деякі радянські мовознавці (наприклад, Б. Ю. Норман) вважають, що «породження висловлювання починається з вибору структурної схеми речення». Але так буває не завжди. Має рацію О. С. Куб-

рякова, яка схиляється до думки, що «співвідношення етапів синтаксуювання і номінації може бути в реальному мовленні найрізноманітнішим: одночасовим, з випередженням синтаксису і, навпаки, з випередженням номінації»¹. Звичайно, трапляються випадки, коли вибір слова визначає синтаксичну конструкцію.

Думка не лише твориться в слові, вона починається із слова. Ще Ф. де Соссюр відзначав (і мав цілковиту рацію), що «слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, котра постійно уявляється нашим розумом як щось центральне в механізмі мови».

Системи мови:

На поданій вище схемі структура мовної системи представлена лінійно і в одній площині. Насправді ж мовна система не лінійна і не одноплощинна. Як ми вже бачили вище, фонетична система пов'язана не лише з семантичною, а і з синтаксичною. Отже, намальовані ланки утворюють замкнутий ланцюг. Лінійними можна вважати лише продукти мовної діяльності. Будь-яка схема є спрощеним зображенням об'єкта, яке передає лише загальні, основні його риси. Про це слід пам'ятати, засвоюючи схему структури мовної системи.

В одному з творів румунського письменника Тудора Аргезі описано мера, який мріє про цілісну функціональність міста: «Треба зібрати до купи всі будинки одного типу, церкви з церквами, парки і сквери з парками і скверами, пам'ятники з пам'ятниками, бульвари з бульварами, а смітники із смітниками — так за ними легше доглядати і легше ними керувати». Деякі мовознавці, особливо початківці, уподібнюються

¹ К у б р я к о в а Е. С. О номинативном компоненте речевой деятельности // Вопр. языкознания.— 1984.— № 4.— С. 19.

до цього мера, коли вони не враховують складну структуру мовної системи і взаємозв'язки її внутрішніх систем та підсистем, уявляючи, що кожна внутрішня система в мові, і навіть якась її частина, функціонує цілком автономно і самостійно. Мова — це дуже складне системно-структурне утворення, що найтісніше пов'язане з людською свідомістю і з суспільством, яке нею користується, і про це слід завжди пам'ятати, навіть тоді, коли досліджується її найменший компонент.

Мова — це засіб, який об'єднує людей, але водночас мови й розрізняють людей, належних до різних мовних спільностей. Закономірності будови мови однакові у всіх людей, але кожна окрема мова — це своєрідна реалізація цих закономірностей, яка проявляється у специфічності структури кожної мовної системи.

§ 1. Статика і динаміка мови.

Функціонування і розвиток мови

Люди давно зрозуміли, що мова якою вони користуються, постійно перебуває в русі, змінюється. На цьому ґрунтувалися колишні хибні уявлення про мову попередніх часів як досконалий і про мову сьогодення як зіпсовану. Але якби мова постійно й дуже швидко змінювалася, різні покоління людей, що співживуть разом, не могли б між собою порозумітися. Для того щоб виконувати свою основну функцію — функцію спілкування, мова повинна прагнути до незмінності, до усунення всього, що заважає і перешкоджає взаєморозумінню. От чому мова одночасно поєднує в собі дві протилежні риси: незмінність і змінність, статичність і динамічність.

Невідповідність між наявним на певний момент станом мови, що прагне бути збереженим, і необхідністю пристосування мови до вираження нових думок та їх відтінків і до постійно змінюваних умов спілкування є найбільш загальною суперечністю, яка зумовлює весь розвиток мови.

Статику й динаміку в мові розрізнявали ще представники Казанської лінгвістичної школи М. В. Крушевський і І. О. Бодуен де Куртене. Пізніше Ф. де Соссюр запропонував чіткіше розмежовувати ті вісі, вздовж яких розташовуються об'єкти лінгвістичного дослідження, зокрема, вісь одночасності, яка об'єднує відношення між співіснуючими явищами, де будь-яке втручання часу виключене, і вісь послідовності, що охоплює такі самі явища, але з усіма їх змінами в часі. На цій основі виникло протиставлення синхронії й діахронії, протиставлення фактів статистики і динаміки мови: «Синхронічне явище не має нічого спільного з діахронічним...: перше — це відношення між водночас співіснуючими елементами, друге — заміна в часі одного елемента іншим, тобто подія»¹. Для Соссюра і його послідовників «протилежність двох точок зору — синхронічної й діахронічної — цілком абсолютна і не визнає компромісів»².

Насправді ж існування мови забезпечується діалектичною єдністю її статистики і динаміки чи, користуючись загальноновживаними в сучасній науці поняттями, — єдністю її *функціонування і розвитку*. Мова є засобом спілкування людей. Користу-

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — С. 124.

² Там же. — С. 116.

вання мовою і є її функціонуванням. Як тільки мова перестає функціонувати, вона стає мертвою. Функціонування мови — це форма її існування й діяльності. Мова не може існувати інакше, як у процесі функціонування. Всі мови, які сьогодні не функціонують, але відомі науці, наприклад хетська, ведійська, латинська, старослов'янська та інші, функціонували раніше. Але мова, функціонуючи, розвивається і видозмінюється. З цього погляду сучасна італійська мова, як і французька та інші романські мови, є продуктом розвитку латинської мови, що перейшла з однієї якості в іншу.

Функціонування мови — це, як було вище сказано, її використання в актах спілкування за певними правилами даної мовної системи з її конкретними структурними особливостями. Суспільство, яке користується мовою, постійно відчуває нові потреби в мовному вираженні своєї різноманітної діяльності. Ці потреби поступово виробляють нові елементи в мові, нові структурні відношення, нові правила функціонування мови. Так, функціонування мови найтісніше пов'язане з її розвитком.

І. О. Бодуен де Куртене писав з цього приводу: «Дана мова не народилася раптово, а створювалася поступово впродовж багатьох сторіч: вона є наслідком своєрідного розвитку в різні періоди. Періоди розвитку мови не змінювалися по черзі, як один вартовий іншим, але кожний період створив щось нове, що при непомітному переході до наступного складає підмурок для дальшого розвитку... Механізм мови і взагалі її будова і склад у даний час є результатом всієї попередньої його історії, всього попереднього його розвитку, і навпаки, цим механізмом в певний час зумовлюється дальший розвиток мови»¹.

В кожний певний момент мова функціонує за рахунок тимчасової рівноваги, що встановлюється між тенденціями до збереження її правил такими, якими вони були досі, і тенденціями до змін, що накреслюють її майбутні правила. Такий стан називають динамічною рівновагою. Він забезпечується як використаними, так і невикористаними потенціями мовної системи, а також різноманітною варіативністю мовних елементів і мовних засобів. Використані потенції мовної системи — це відібрані за попередні періоди її існування елементи й структурні особливості, які, народившись в різні часи, співіснують сьогодні. Невикористані потенції — це «порожні клітини» системи, які будь-коли можуть бути заповнені, якщо людська думка вимагає цього для її більш точної передачі. Варіативність — це особлива властивість мовної системи, що

---

¹ Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — Т. 1. — С. 67—68.

полягає в допущенні формальних видозмін однієї й тієї самої мовної одиниці. Варіативність є наслідком мовної еволюції, наслідком співіснування «нового» й «старого» в мові. -

Так, в сучасній українській мові фонема /в/ зустрічається в двох варіантах: як губно-губний фрикативний дзвінкий приголосний і як губно-зубний такий же приголосний; префікс *від-* може інколи вживатися в формі *од-* — *відбавляти* — *одбавляти*, *відживати* — *одживати*, *відламати* — *одламати* і т. д.; один іменник може мати кілька форм в одному й тому ж відмінку (пор. *Дніпр* і *Дніпро*, *глибина* і *глибінь*, *ім'я*, *імення* та *імено*; *на кобзарю*, *на кобзареві*, *на кобзарі*); інколи іменник з одним значенням може мати дві родові форми (пор. *ковил* і *ковила*, *птах* і *птаха*). Варіативність спостерігається і в словотворі (пор. *чарівний*, *чарівливий*, *чарівничий*), і в словосполученнях (*нехтувати чим*, *нехтувати що*; *чекати на вихід журналу*, *чекати виходу журналу*). Подібна варіативність форм є в будь-якій мові. Вона пояснюється тим, що відповідні форми виникають в різний час, а потім співіснують як рівноправні, доки одна з них чи обидві не набудуть певних семантичних або стилістичних ознак, які й диференціюють їх.

Дескриптивні словники і граматики містять інформацію про функціонування мови в певний час. Тлумачні словники показують семантичну структуру слів, описують значення слів, антонімію, синонімію і фразеологію, подають відомості про сполучуваність лексичних елементів. Описові граматики детально інформують про граматичні форми та їх значення, про синтаксичні функції частин мови, про побудову речень. Проте велику різноманітність живих мов дуже важко охопити в усьому її багатстві. Але не тільки широкі обсяги функціонування мови викликають труднощі її послідовного і повного опису. Функціонуючи, мова водночас розвивається, в ній відбуваються зміни, причому змінюються не лише елементи мови та їхні структурні відношення й функції, але й самі правила функціонування. Функціонування мови нероздільно зв'язане і зумовлене її розвитком. Так само як і функціонування, розвиток є формою існування кожної живої природної мови.

Розвиток мови можливий завдяки тому, що мова ніколи не є завершеною, закритою системою. Вона завжди змінюється відповідно до змінних потреб спілкування. Будь-яка частина мовної системи не є замкненою і незмінною в часі, вона може, як і система мови в цілому, вдосконалюватися, щоб відповідати на зростаючі вимоги суспільства. Динамічні тенденції мови проявляються в зіткненнях писемної й усної форми літературної мови, літературної норми з місцевими діалектами, різних внутрішніх систем і різних сторін мови, в специфічних обставинах взаємодії мови з життям суспільства.

Дехто розуміє розвиток мови тільки як постійну її зміну і оновлення мовних засобів. Але таке тлумачення мовного розвитку хибує на односторонність. Не можна вважати будь-які зміни в мові свідченням її розвитку. Розвиток мови передбачає її збагачення новими лексичними і граматичними елементами, вдосконалення її структури. Тому мають рацію ті мовознавці, які пропонують розмежовувати процеси змін мови і її розвитку, розуміючи процес розвитку мови як її прогресивну еволюцію.

Ще в XVIII ст. виник історичний погляд на мову, але він пояснював розвиток мови не як висхідну лінію, а як поступове псування мови: спочатку нібито був період «мови богів», потім період «мови героїв» і нарешті період «мови людей». Ці періоди в загальних рисах нібито відповідали родовому, феодальному і ранньому капіталістичному ладові. Цю теорію італійця Дж. Віко К. Маркс назвав «геніальною, але ще повністю фантастичною картиною процесу розвитку суспільства і мови»¹. Однак ця теорія у видозміненому вигляді користувалася популярністю аж до середини XIX ст. Історія будь-якої мови поділялася на два періоди: доісторичний, коли мова виникає, розвивається і вдосконалюється, та історичний, коли мова нібито поступово псується, руйнується, деградує. Паралельно з цією теорією була сформульована інша, яка оголошувала морфологічні типи мов окремими еволюційними ступенями розвитку мови. На нижчому рівні перебували кореневі ізолюючі мови, а флективні мови трактувалися як вершина мовного розвитку. Пізніше датський мовознавець О. Єсперсен перевернув напрямок «прогресу в мові» у протилежний бік: найдосконалішими мовами, на його думку, нібито є аналітичні.

Оціночний момент, який містився в останній теорії, викликав скептичне ставлення до неї, а часом і гостру критику. Внаслідок цього молодограматика проголосили рівність всіх мов світу незалежно від того, якими граматичними засобами вони користуються. Справді, навряд чи можна вважати одні граматичні засоби досконалішими за інші. Тільки на підставі упереджених думок можна оголосити англійську форму *to the brother* кращою, ніж українська *братові*, і навпаки. Але проголошення рівноправності граматичних засобів породило у багатьох мовознавців негативістське ставлення до проблеми мовного прогресу. На цій підставі мовний розвиток тлумачився лише як звичайні зміни і заміщення одних способів іншими, а в цілому зображався як рух по колу.

Нині є лінгвісти, які визнають прогресивний характер мовної еволюції лише на початковому етапі існування мови

---

¹ М а р к с К., Фердінанду Лассалю, 28 квітня 1862 р. // М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори.— Т. 30.— С. 491.

до моменту утворення її «семіотичного мінімуму», а потім для них питання про прогрес у мові відпадає, оскільки всі мовні засоби рівноправні. Проте ще ніхто і ніде не встановив межі «семіотичного мінімуму» мови, через це подібні погляди абсолютно неаргументовані і є бездоказовою декларацією.

Інші вчені також говорять про відносний характер прогресу в мовному розвитку, але розуміють його інакше: вони визнають наявність прогресу при лексичному збагаченні мови і при розширенні її суспільних функцій, проте відмовляються визнати його в змінах звукової і граматичної будови мови. Однак, як буде показано нижче, навіть у цих замкнених мовних підсистемах спостерігається їх вдосконалення, хоч жодна мова в світі не досягає ідеальних форм. Як конкретна історична категорія кожна мова є наслідком тривалого власного конкретного розвитку, тому вона й відрізняється від інших рівнем своєї досконалості. Найкраще можна проілюструвати це твердження значними труднощами перекладу творів з розвинутих мов на менш розвинуті мови. Такий переклад у принципі можливий, отже, людські мови можуть виражати один і той же зміст. Але способи, якими це здійснюється в кожній з них, різні, а інколи деякі поняття і категорії мови оригіналу залишаються неперекладеними, бо вони відсутні в мові, на яку здійснюється переклад.

Окремі структуралістичні школи, посилаючись на примат синхронії, намагалися взагалі усунути з мовознавства історичний погляд на мову. Замість розуміння мови як історично змінної категорії побудови цих учених виходять із панхронічного або ахронічного (позачасового) тлумачення мовної системи. Вже Ф. де Соссюр пропонував вивчати мову поза її розвитком, як дану сутність. Дослідження американських дескриптивістів наочно ілюструють саме такий підхід до мови. Глосематика теж усуває з розгляду мови поняття «часу» і «розвитку», бо мова нібито є «іманентною, несуперечливою і специфічною структурою».

Радянське мовознавство завжди визнавало і визнає мову історичною категорією. Воно проголошує відповідність між рівнем розвитку мови і умовами життя її носіїв. Основним чинником, який визначає розвиток будь-якої мови, є потреби людей, які нею розмовляють. У своєму висхідному русі мова може зазнавати й таких змін, які не сприяють її вдосконаленню. Не будь-яке нове явище в мові є корисним і не завжди йому належить майбутнє. В історичних словниках на кожній сторінці зустрічаємо такі лексичні елементи, які свого часу були «новими», але нині це зниклі з мови слова, що їх називають історизмами й архаїзмами. От кілька подібних слів російської мови, виписаних із п'ятого випуску «Словаря

руського языка XI—XVII вв.): *ебур, евномиянин, евхаристия, евхия, едемский, единамо, единачество, единоговейный, единогоубь, единоколеник, единомоцный*. Жодне з цих слів не зафіксоване в новому виданні чотиритомного «Словаря русского языка» АН СРСР (М. : Русский язык, 1981, т. 1). Такі самі «мертві» слова, що колись були живими, є в будь-якому з випусків названого історичного словника. Пор. з виданого 1982 р. дев'ятого випуску: *магерий, магерница, магерия, магиль, магир, магистрион, маглавие, маестат, маестный, мазник, макелий, макра, макса, малаорея, малацятрия* тощо. Ці слова зникли, бо мовці втратили потребу в їх існуванні. Нові потреби ввели до вжитку нові слова: *евгеника, евровидение, европеизировать, европеоид, егерь, египтолог, единичность, единоборство, единоверческий*, а в інших змінили їх значення, наприклад, *единоличник* в XVII ст. означало «верующий, отрицающий троичность лиц в божестве», а в XX ст. — «крестьянин, ведущий отдельное самостоятельное хозяйство и не являющийся членом сельскохозяйственной артели».

Нове в мові може суперечити правилам, які до цього існували в мові. Саме з порушення певних семантичних і словотворчих правил виникають помилково утворені слова (*автобус, троллейбус, тераріум, синхрофазотрон*) або нові парадигми (пор. невідмінювані іменники в українській і російській мовах, парадигма п'ятої відміни в латинській мові).

М. М. Гухман відзначала, що зміна в ряді індоєвропейських мов акцентної структури слова навряд чи може вважатися вдосконаленням цих мов, так само вона розцінює і зміну мовних засобів, що характеризує типологічне перетворення словозмінної парадигматики.

Зміна, яка поліпшує можливості функціонування мови, зміна, яка зміцнює системний характер кожної мовної підсистеми і мови в цілому, — це зміна, яка сприяє розвитку мови, її прогресивній еволюції.

Якщо розглянути зміни в окремих підсистемах мови, то розвиток у кожній з них проявляється досить своєрідно. У звуковій підсистемі збільшення кількості фонем можна вважати прогресивним явищем тільки на початковому етапі формування мови. Згодом мови виробляють оптимальну для себе кількість фонем, з допомогою яких виражають найрізноманітніші повідомлення мовців. Так, в одній із папуаських мов Нової Гвінеї — агарабі — лише 8 голосних і 7 приголосних, в абхазькій мові 2 голосні і 56 приголосних фонем, в литовській 12 голосних і 45 приголосних, у молдавській 7 голосних і 38 приголосних, в азербайджанській 9 голосних і 23 приголосних, у французькій 14 голосних і 20 приголосних, в німецькій 16 голосних і 21 приголосна фонема.

Безперечно, більша кількість фонем дає більші можливості їх сполучень, однак трьох-чотирьох десятків фонем достатньо для того, щоб задовольнити потреби мови у вираженні всіх її форм. Наприклад, у російській мові сполучень тільки двох фонем може бути 41², тобто 1681, але фактично використовується менше декількох сот, тому що мова відзначається «вибірковістю» та принципом економії зусиль, до яких додається ще й вплив існуючих морфологічних моделей і частотності функціонування. Наявність чи відсутність певної фонemi в звуковій системі аж ніяк не може свідчити про рівень розвитку мови. Інша справа — відношення, що виникають між фонемами. Можна допустити, що найбільш раціонально побудованою звуковою системою буде та, в якій кожна фонема пов'язана з іншою на основі різних опозицій. Саме тому так легко була заповнена «порожня клітина» в консонантних системах слов'янських мов, що перебувала в опозиційних зв'язках з клітиною, в якій розташовують приголосний [в]. Парний глухий [ф], з'явившись у запозичених словах, дуже швидко набув статусу окремої фонemi.

Проте звукові системи мов ніколи не зберігають гармонійної рівноваги, в них спостерігаються ті чи інші порушення рівноваги. Так, ідеальна система аффрикат у слов'янських мовах мала б такий вигляд:

аффрикати	непалаталізовані	палаталізовані
глухі	ц	ц'
	ч	ч'
дзвінкі	дз	дз'
	дж	дж'

Реальна ж система аффрикат російської мови складається лише з двох фонем /ц/ і /ч'/ *. В українській мові реальна система ближча до повної, але і в ній є порожні клітини (див. с. 258).

Щодо зв'язку між звуковим вираженням і змістом слова, то він не є постійним. В найдавнішу пору виникнення мови звукове вираження слова було частіше вмотивованим. Учені помітили, що в менш розвинених мовах більше слів ономапоетичного характеру чи заснованих на звуковому символізмі.

* Тут маються на увазі фонemi російської мови, а не звуки, які реально вимовляються. В російській мові можна почути [дж'] на стиках між словами: *Ночь была ясная*.

африкати	непалаталізовані	палаталізовані
глухі	ц	ц'
	ч	—
дзвінкі	дз	дз'
	дж	—

Згодом кількість звуконаслідувальних і звукосимволічних утворень зменшується, але кількість вмотивованих слів у мові зростає, бо в ній розвиваються засоби словотворення і слово-складання.

Словникова система мови досить наочно відбиває прогресивну еволюцію мови. Водночас із зникненням певної кількості слів, що позначають застарілі та невживані поняття, словниковий склад збагачується більшою кількістю слів, що позначають нові поняття. На перших порах лексика мови складалася із слів синкретичної семантики. Згодом значення диференціюються і різноманітні явища навколишньої дійсності одержують свої назви — в багатьох родоплемінних мовах є велика кількість слів конкретної семантики, але порівняно обмежена кількість слів абстрактної семантики. Поступово розвиток людського мислення веде до збільшення кількості слів загального значення. Словниковий склад мови набуває більшої системності і впорядкованості з розвитком словотвору, антонімічних і синонімічних відношень між його елементами. Поряд з цими «зовнішніми» змінами в лексиці дуже багато важать зміни в семантичній структурі слів, в обсягу значення, в усьому тому, що інколи називають «внутрішнім» чи семантичним словотвором. Наведемо лише один приклад. У давньоруській мові дієслово *ити* означало «рухатися, пливати, повзти», а значення «йти пішки» передавалося дієсловом *лѣзти* та його похідними. Пор. *И прииде на мѣсто и сѣѣде с коня. И по тому морю ити до Рима. И не бѣ лѣзѣ изъ града вылѣзти*. У сучасній українській мові дієслова *йти* та *лізти* мають іншу семантичну структуру, хоч і походять від наведених давньоруських слів. Збагачуються і ускладнюються відношення між лексико-семантичними групами. Іншими словами, в лексиці прогрес спостерігається не лише за рахунок простого зростання її кількості, а й за рахунок її якісного оновлення.

В граматиці розвиток мови здійснюється шляхом виникнення лексико-граматичних і суто граматичних категорій. Лексико-семантична диференціація імен на назви живого і неживого на певному етапі розвитку індоевропейської мови здобула

граматичне вираження у відмінкових формах. Суплетивні форми категорій числа, стану, виду, часу, які засвідчуються в окремих мовах, доводять, що в давню епоху ці категорії виражалися спочатку лексично. Граматика виробляє нові, більш широкі обсягом, категорії. Категорія числа, яка спочатку може розрізняти значення двоїни, троїни і т. д., спрощується до протиставлення «однина» — «множина». Розвиток мислення систематизує, об'єднує і спрощує форми слів. Велике значення в морфологічній підсистемі мають процеси аналогії, які уподібнюють різні колись парадигми імен і дієслів. Розгалужені системи вказівних займенників, які спиралися на конкретну співвіднесеність (пор. лат. *hic* стосовно першої особи, *iste* стосовно другої особи, *ille* стосовно третьої особи), поступово замінюються більш загальною двочленною опозицією (*цей* — *той*).

У синтаксисі відбувається перехід від одночленного речення до двочленного, а потім — ускладнення останнього. Синтаксичні зв'язки між словами в реченні в давню епоху були дуже слабкі, але з часом вони зміцнюються. Розвиток індоєвропейських мов свідчить, що спочатку в реченні виникають різні інфінітивні, дієприкметникові й дієприслівникові звороти, які згодом можуть замінюватися підрядними реченнями, що уточнюють той чи інший член головного речення. З ускладненням речення сурядний зв'язок замінюється підрядним. Треба лише підкреслити, що нові синтаксичні способи не завжди повністю витісняють старі, часто вони співіснують з ними, і це дає можливість мовцеві одну й ту саму думку виразити різними висловлюваннями. Підрядний зв'язок не витіснив сурядного, а багаточленне речення не усунуло з мови одночленного, дієслівний присудок співіснує з іменним і т. д.

Слід звернути увагу ще на одну обставину. Прогресивна еволюція мови не здійснюється завжди як безперервна висхідна лінія. На її шляху є проміжні етапи, трапляються в мовах і відступи від загальної лінії розвитку, для різних підсистем мови характерні різні ритми розвитку. Прогрес у мові є загальною її закономірністю, яка в конкретних мовах набуває конкретних форм (пор. виникнення V відміни іменників у латинській мові, що певним чином дублює інші відміни, утворення парадигми дієслів на *-ī* в румунській мові паралельно з парадигмою дієслів на *-i* і т. ін.). При цьому розвиток у різних мовах може набутися протилежного напрямку. Так, у слов'янських мовах одна із словоформ віддієслівного відмінюваного іменника жіночого роду ще до появи письма втрачає співвіднесеність з іншими членами іменної парадигми (згасли рід, число, відмінок, на перший план висунулась властивість називати дію) — виник інфінітив. У східнороманських мовах

дієслівна форма набуває значення предметності, категорії роду, числа, відмінка: інфінітив стає іменником. Але як би там не було, мав рацію О. О. Потебня, коли писав: «Прогрес у мові є явище... безсумнівне»¹.

В окремі періоди свого існування мова може загальмувати свій розвиток внаслідок певних зовнішніх причин, коли обмежується її функціонування. Після норманського завоювання змінилася мовна ситуація в Англії, англійська мова була витіснена з багатьох сфер вживання і замінена французькою, поживавився процес діалектної диференціації англійської мови. Замість використання внутрішніх джерел англійська мова скористалася запозиченням іншомовних елементів, які привели до змін не лише в лексиці, а й у її звуковій та граматичній будові.

Проте основним в еволюції мови як історичної категорії є не окремі зміни, а розвиток її структури з метою кращого забезпечення людських потреб спілкування. У зв'язку з цим слід спинитися на одному твердженні І. О. Бодуена де Куртене, на яке й досі посилаються і яке некритично переймають: «Мова племені, національна мова, мова як суспільне явище може мати лише історію, а не розвиток»². Звичайно, ототожнювати історію мови з її розвитком, як ми вже бачили, аж ніяк не можна. Але твердити, що мова і розвиток — поняття несумісні, неправильно. І. О. Бодуен де Куртене досить своєрідно розумів поняття «розвиток». Для нього розвиток — це постійна і безперервна зміна властивостей і спроможностей шляхом кількісного і якісного перетворення на основі безпосередньої причинності. Розвиток, на його думку, спостерігається тільки в живому організмі, в крайньому разі він його допускав для індивідуального мовлення. Мова ж не є організмом, отже, може мати не розвиток, а лише історію, яка, на думку вченого, є послідовністю однорідних, але різних явищ, пов'язаних між собою не безпосередньою, а опосередкованою причинністю. Таким чином, відповідні формулювання Бодуена де Куртене слід розглядати в рамках тогочасної полеміки з шлейхерівським натуралістичним розумінням мови та крізь оптику ідеї фіктивності національної мови і реального існування лише індивідуальної мови, ідеї, до якої схилився інколи вчений.

А втім Бодуен де Куртене сам намагався відійти від неправильного протиставлення розвитку і історії: «Чи повинні ми, — запитував він, — з історії виключити розвиток, чи, можливо,

¹ Потебня А. А. Мысль и язык. — Харьков, 1926. — 5-е изд. — С. 8.

² Бодуэн де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию. — Т. 1. — С. 209.

ці два поняття можна примирити? Відповідь на це ми знаходимо вже в попередній доповіді. Там я визнав розвиток одиниці, особи, індивідуума як члена суспільства. Бо я сказав, що індивід може розвиватися в мовному відношенні і взагалі духовно лише в суспільстві, тобто в стосунках з іншими індивідуумами. Якщо ж це так, то розвиток одного індивідуума повинен залежати від розвитку інших індивідуумів...

Якщо одиниці чи індивідууми впливають один на одного, якщо розвиток одного індивідуума залежить від розвитку інших і відповідно на них впливає, то історія суспільства являє собою суму розвитку окремих індивідуумів.

Таким чином, історія також є розвитком, але розвитком перервним, перервним у своїй просторовій протяжності і в своїй часовій послідовності»¹. Таке розуміння розвитку не суперечить нашому, але Бодуен де Куртене глибоко помилявся, коли історію суспільства тлумачив як просту арифметичну суму розвитку окремих індивідів.

Мова, функціонуючи, поступово нагромаджує кількісні зміни, які в процесі її розвитку переходять у якісні зміни структури і норми. Ці зміни здійснюються як природні трансформації чи заміщення окремих існуючих засобів, категорій, відношень іншими засобами, категоріями, відношеннями. На основі природних трансформацій в мові виділяють хронологічні зрізи, тобто періоди розвитку мови. Хронологічним (чи синхронним) зрізом називають стан мовної системи у певний відрізок часу. В цей відрізок часу одиниці і категорії мови співіснують, співвідносяться і взаємно впливають одна на одну в процесі їх використання мовним колективом. Але синхронний зріз мови — це лише зручний для мовознавця прийом, щоб зосередитися на правилах функціонування мови і не зважати на закономірності її розвитку. Шляхом порівняння таких зрізів лінгвіст встановлює обсяг і характер змін, що відбуваються в мові за певний час.

Але мова водночас і функціонує, і розвивається, тому виділення хронологічних зрізів — це до певної міри умовність. В розвитку сучасних європейських мов виділяють два або три періоди. Наприклад, в історії англійської мови розрізняють давньоанглійський (VII—XI ст.), середньоанглійський (XII—XV ст.) і новоанглійський (з XVI ст. до нашого часу) періоди, кожний з яких обіймає не менше кількох сторіч. Це не означає, що протягом того чи іншого періоду мова лише функціонувала і не розвивалася, а лише нагромаджувала кількісні зміни, які раптово переходили в якісні. Раптових змін, рево-

---

¹ Бодуэн де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию. — Т. 1. — С. 222—223.

люцій у мові не буває, мова розвивається еволюційно, хоч і не рівномірними темпами. Але мова одного часу може відрізнятись і відрізняється від мови іншого часу. Тому навіть у межах одного періоду мовознавці інколи виділяють підперіоди. Так, германісти в рамках новоанглійського періоду відокремлюють ранньонovoанглійський період, що тривав два сторіччя — XVI і XVII,— і навіть в межах цього меншого підрозділу часу мова продовжувала розвиватися, бо функціонування мови обов'язково передбачає її розвиток. «Живі мови людства ніколи не зупиняються і не можуть зупинитися в процесі свого постійного й активного функціонування, в процесі свого безперервного вдосконалення»¹.

§ 2. Чинники розвитку мови.

Причини мовних змін

Вище було сказано, що основним чинником, який визначає розвиток будь-якої мови, є потреби людей, які розмовляють нею. Але це — занадто загальне формулювання, і мовознавці прагнуть уточнити фактори, які зумовлюють розвиток мовної системи. Безперечно, потреби мовців є найважливішим чинником не тільки окремих мовних явищ, а й самого існування мови. Та зводити будь-які мовні явища до дії такого загального фактору ще не означає, що ми з'ясували походження цих явищ, бо в мові кінець кінцем абсолютно все підпорядковане потребам людей, які розмовляють цієї мовою.

Дуже часто розрізняють внутрішні й зовнішні чинники. Найбільш чітко це протиставлення було сформульоване Ф. де Соссюром: «Наше визначення мови,— говорив учений,— передбачає усунення з поняття «мова» всього того, що є чужим її організмові, її системі,— одним словом, усього того, що відоме під назвою «зовнішньої лінгвістики»². Продовжуючи, він перелічує те, що належить до зовнішньої лінгвістики, а саме: «Все те, чим лінгвістика дотикається до етнології, всі зв'язки, які можуть існувати між історією мови та історією раси чи цивілізації», «відношення, які існують між мовою та політичною історією», «відношення між мовою і такими установами, як церква, школа та ін., які в свою чергу тісно зв'язані з літературним розвитком мови», «нарешті, зовнішньої лінгвістики стосується і все те, що має відношення до географічного поширення мов і до їхнього членування на діалекти»³. Таким

¹ Б у д а г о в Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка?— М., 1977.— С. 257.

² С о с с ю р Ф. де. Труды по языкознанию.— С. 59.

³ Т а м ж е.— С. 59—60.

чином, всі ті фактори, що сприяють функціонуванню мови і за браком яких навіть не можна уявити її розвиток, оголошуються Соссюром «зовнішніми», а їх значення всіляко применшується. «Взагалі кажучи, — твердить цей автор, — немає необхідності знати умови, в яких розвивалася та чи інша мова»¹.

Однак такий погляд не можна вважати правильним. Мовознавець не спроможний з'ясувати, як функціонує система мови, якщо він не знає умов, за яких вона склалася. Історія мови не може бути чужою для системи цієї мови. Антиісторизм і панхронізм концепції Ф. де Соссюра, різке протиставлення зовнішніх і внутрішніх факторів мовного розвитку, визнання інтересу лінгвістики лише до внутрішніх чинників складають ту частину його вчення, що не може бути прийнятою радянським мовознавством, історизм якого є наріжним каменем в усіх його теоріях. Проте в зарубіжній лінгвістиці погляди Соссюра поширилися навіть серед тих учених, які не поділяють повністю його концепції. Так, французький мовознавець А. Мартіне вважає, що «лише внутрішні причинні зв'язки становлять інтерес для лінгвіста». Аналогічні думки висловлювали й інші представники зарубіжного мовознавства.

Але таке розуміння ролі зовнішніх чинників є однобічним і явно не виправданим. Воно породило протилежний погляд, який повністю заперечує внутрішні фактори розвитку мови. У матеріалах Х Міжнародного конгресу лінгвістів можна прочитати такі твердження: «Незаперечним є вплив на мову немовних чинників... Із мовних чинників мають значення лише зовнішні... Існування внутрішніх мовних чинників... ніким не доведене». Це твердження є наслідком критики тих течій у мовознавстві, які намагались пояснити всі мовні зміни виключно внутрішніми факторами і водночас зневажливо ставилися до змін, породжуваних зовнішніми факторами.

Тим часом істина, як завжди, перебуває десь посередині. Не можна абсолютизувати роль зовнішніх факторів, бо мова як динамічна система через суспільну практику її використання сама прагне до вдосконалення, усуваючи паралелізм форм, уніфікуючи їх, намагаючись виражати різні значення різними формами, а однакові чи близькі значення — однією формою, економно витрачати мовні засоби, отже, усувати надлишковість засобів вираження і т. ін. Ці мовні тенденції не можна пояснити якимись зовнішніми факторами.

Але так само безпідставним є й протилежний погляд, який гіпертрофує роль внутрішніх чинників, зневажаючи зовнішні. Можна навести безліч фактів, які з очевидністю доводять, наскільки позбавлена реального ґрунту думка, що в мові визна-

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — С. 61.

чальними є лише внутрішні чинники. Ю. Д. Дешерієв небезпідставно зауважує, що «сила соціальних чинників, особливо глобального значення, така, що вони можуть за будь-якої історичної епохи порушити плавний і послідовний еволюційний процес мовних змін, які диктуються внутрішніми законами розвитку мови».

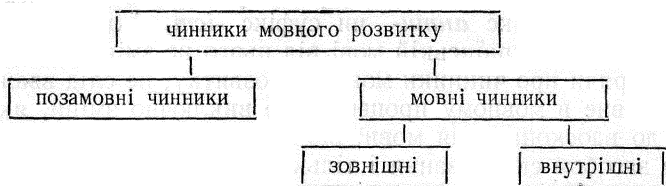
До того ж розуміння лише зовнішніх чинників як соціальних, а внутрішніх — як позбавлених соціальної характеристики є неправильним. Адже мова є явищем соціальним, отож і її внутрішні чинники соціально зумовлені. «Внутрішні і зовнішні чинники становлення, розвитку і функціонування однаковою мірою є соціальними явищами, вони відносяться до соціальної сфери і диференціюються тільки як різні види соціальних явищ»¹.

Безперечно, мають рацію ті мовознавці, які визнають однаково важливими в процесі мовного розвитку як внутрішні, так і зовнішні чинники. Однак це не означає, що названі чинники перебувають постійно в рівновазі, доповнюючи одні одних. Всі мовні зміни кінець кінцем визначаються суспільними потребами, тобто вони викликані причинами, які перебувають за межами самої мови. Соціальний характер одних причин більш очевидний, а інших — прихований, і відповідні чинники можуть здаватися автономними, особливо якщо зв'язки певної мовної підсистеми з суспільним розвитком не є безпосередніми чи якщо її зміни виникають стихійно внаслідок «саморегулювання» всієї системи або її частин. Справедливо було піддане сумніву розрізнення соціально зумовлених і соціально незумовлених явищ і процесів у мові, бо мова — сама явище суспільне і, отже, в ній все соціальне. І все ж ступінь безпосереднього зв'язку між конкретними мовними змінами і потребами суспільства не завжди однаковий. Більше того, мова розвивається в умовах подвійної залежності, її еволюція визначається не лише середовищем, в якому вона існує, а й її власною будовою. Ця обставина примушує розрізнявати мовні і позамовні фактори розвитку мови (в цьому випадку вважаємо небажаним використання прикметників «лінгвістичні» й «позалінгвістичні» чи «екстралінгвістичні», оскільки основне значення терміна «лінгвістичний» — це «стосовний лінгвістики як науки»).

Мовні фактори і причини змін і розвитку мови теж не є однорідними. Одні з них пов'язані з тиском системи, в якій ці зміни відбуваються, а інші пов'язані причинним зв'язком з тиском інших мовних систем, з якими певна система перебуває в контакті. Тому серед власне мовних причин можна і

¹ Онтология языка как общественного явления.— С. 17.

слід розрізняти внутрішньомовні і зовнішньомовні стимули або чинники. Чинники мовного розвитку можна представити такою схемою:

До позамовних чинників належить розвиток людського суспільства, його матеріальної й духовної культури, розвиток продуктивних сил, науки, техніки і т. д. До зовнішніх мовних чинників відносять ті, які внаслідок тиску однієї мовної системи на іншу приводять до різних структурних і неструктурних зрушень і змін у різних підсистемах другої мовної системи. При цьому масштаби змін залежать, всупереч поширеній думці, передусім не від соціальних чи політичних умов здійснення мовного контакту (хоча таку залежність не слід повністю відкидати), як від ступеня його інтенсивності. До того ж слід розрізняти два типи іншомовних впливів: 1) коли іншомовний вплив посилює тенденцію, властиву мові, яка зазнає впливу; 2) коли іншомовний вплив породжує в мові нові явища або тенденції. Щодо внутрішніх чинників, то вони насамперед відбивають прагнення мовної системи до самовдосконалення («самовдосконалення» не можна розглядати як абсолютно самостійне явище, воно здійснюється через мовців, і лише мовці, мовний колектив у цілому виступає остаточним законодавцем мовної системи).

Не слід думати, що конкретна мовна зміна залежить лише від дії одного з названих чинників. В процесі мовного розвитку причини мовних змін дуже складно переплітаються.

Позамовні чинники, а саме досягнення в галузі космонавтики, привели до виникнення дієслова *примісячитися*. Але при утворенні цього слова діяли і внутрішні мовні чинники (наявність морфем *при-*, *місяць*, *-ти*, *-ся*; наявність моделі (пор. *приземлитися*, *пришвартуватися*). Сприяли народженню цього слова і зовнішні мовні чинники (калькування рос. *прилуниться*). Отже, різні фактори тісно взаємодіють. Те, що на одному етапі розвитку є зовнішнім, на іншому етапі може виступати вже як внутрішнє. Але звідси деякі мовознавці роблять неправильні висновки, ніби вплив внутрішніх чинників переважає в процесі мовного розвитку. Такі міркування ґрунтуються на софізмі: елементи зовнішнього походження, прийняті мовою, одразу стають її внутрішніми елементами.

Звідси, наприклад, випливають твердження окремих лінгвістів, що у мовах немає запозичених слів чи афіксів, бо запозичення засвоюються мовою і втрачають своє іншомовне походження. Та як би часто не використовувалися в українському словотворі префікс *анти-* чи суфікс *-ист*, їхнє іншомовне походження в українській мові від цього не змінюється.

Говорячи про чинники мовного розвитку, не слід вважати, що головне в мовному процесі — це виключно зміни, які ведуть до вдосконалення мови, що люди постійно незадоволені своїм засобом спілкування і тільки тим і займаються, що поліпшують його. Історія мови — це не лише зміни в мовній структурі, а й збереження її основи, це стійкість і незмінність значної кількості елементів і категорій мови. Зміни в мові стають очевидними тільки на фоні її стабільних сторін. Отже, процес мовної еволюції характеризується не лише змінністю, а й сталістю мови, і не слід перебільшувати один бік мови за рахунок іншого. Недоліки тих чи інших лінгвістичних напрямів виникали саме внаслідок перебільшення ролі динаміки або статичності мовної системи. Ключ до правильного розв'язання цієї проблеми полягає в урахуванні діалектичної єдності тенденцій до сталості системи і тенденцій до її вдосконалення шляхом різних змін.

Свого часу структуралістичні школи уважно досліджували системні зв'язки мови, але вони зовсім ігнорували причинно-наслідкові зв'язки мовних явищ. Тим часом радянські лінгвісти вважають, що «питання про причини, або фактори, мовних змін (еволюції мови тощо) складає, власне кажучи, цілу самостійну галузь або дисципліну всередині науки про мову чи загального мовознавства»¹. От чому ми надаємо таку вагу проблемам причинних зв'язків у розвитку мови.

Мова — це складна динамічна система. Розвиток її визначається особливостями, серед яких можна назвати особливий характер взаємодії між її складовими частинами, відносну автономність скремих частин системи в процесі її загального перетворення, особливий характер взаємодії з середовищем, у якому вона функціонує, відсутність прямої залежності між зміною виражального плану конкретної мовної одиниці та зміною її становища в мовній системі. Інколи лінгвісти не можуть точно з'ясувати причину мовної зміни. Це трапляється тоді, коли сучасна наука не спроможна встановити умови, за яких вона відбулася. В таких випадках говорять про *спонтанну* (від лат. *spontaneus* «самочинний») зміну. Однак переважно лінгвістика може дати відповідь на питання, якими причинами зумовлена та чи інша мовна зміна.

¹ По л и в а н о в Е. Д. Избранные работы: Статьи по общему языкознанию. — М., 1968. — С. 75.

Дія позамовних чинників. Спочатку слід відкинути ті пояснення, які не сумісні з досягненнями сучасної науки, зокрема, посилення на расові ознаки як причину фонетичних змін. Ця хибна ідея ґрунтується на розрізненні артикуляційних мовних баз, які, крім цього, спираються й на біологічні характеристики мовних органів. Не слід думати, що подібні теорії формувалися тільки на початку розвитку мовознавчої науки. На одному з недавніх міжнародних лінгвістичних конгресів прозвучала доповідь, у якій артикуляційна база мови оголошувалася вродженою категорією і цілком залежною від будови мовного апарату, яка нібито не однакова у різних народів. Однак у визначенні артикуляційної бази мови провідну роль відіграють не біологічні, а фонологічні характеристики. Саме через це не можна ставити в залежність від артикуляційної бази зміни, що відбуваються через сотні років після того, як мова змінила артикуляційну базу, оскільки артикуляційна база не успадковується, а створюється в процесі функціонування мови. Практичне спростування цієї теорії належить чорношкірому населенню США, яке чудово засвоїло артикуляційну базу англійської мови, значною мірою відмінну від артикуляційної бази мов предків цього населення.

Так само неприйнятною є теорію, яка пов'язує мовні фонетичні зміни з кліматичними умовами, в яких живе населення, що розмовляє цією мовою. Умови життя суспільства безперечно впливають на його мову, але цей зв'язок не є таким прямим, як тоді, наприклад, коли посилалися на більшу кількість приголосних звуків у германських мовах, носії яких мешкають у північних районах земної кулі, і на вокалічний характер деяких південних мов (наприклад, італійської чи іспанської). Ще Соссюр спростував цю наївну концепцію, навівши численні факти, які їй суперечать (наприклад, велику кількість голосних звуків у деяких північних фінно-угорських мовах)¹.

Неприйнятна і теорія, що пов'язує мовні зміни з характером харчування мовців. Ю. П. Тьєм висунув ідею, згідно з якою всі відмінності, що існують між французами і німцями, в тому числі між французькою й німецькою мовами, пояснюються лише тим, що французи люблять пити вино, а німці — пиво. Безглуздість такого пояснення очевидна. І все ж позамовні чинники справді впливають на мову, на її розвиток. Внаслідок неолітичної революції в господарюванні (перехід від збиральництва до виробництва) родові общини почали об'єднуватися у більші соціуми, а це не могло не відбитися на мові відповідного колективу. Характер ведення господарства так само впли-

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — С. 180.

вав на розвиток мов: осідле землеробство і кочове скотарство безперечно впливають на мови народів, які ними займаються. Соціальна диференціація суспільства відбивається на його мові. Вже в найдавніші часи ремісники утворюють свою власну термінологію. Торгівля і товарообмін між різними етносами веде до інтенсифікації соціальної та мовної взаємодії цих етносів. Наочними є наслідки в мовах народів світу промислової революції XIX ст. і сучасної науково-технічної революції XX ст. Виникненню дрібних територіальних говірок сприяв характерний для епохи феодалізму розпад країн на численні дрібні господарчо-політичні утворення. Мова зазнає на собі й впливу явищ надбудови. В давні часи і в період середньовіччя та чи інша релігія впливала на розвиток мов (пор. з цього приводу вплив католицької церкви на поширення латинської мови або вплив ісламу на поширення арабської мови).

Виникнення різних креольських та піджінізованих мов є так само наслідком дії позамовних чинників. Іншим прикладом дії цих чинників є вплив демографічних процесів на мовний розвиток. Зростаюча густота населення веде до інтенсифікації процесів мовної взаємодії. Урбанізація життя веде також до мовних змін, виникають, наприклад, нові фразеологічні одиниці в мовах світу, що є наслідком процесу урбанізації, на тлі старих фразеологічних одиниць, що відбивають сільське життя (наприклад, *брати вола за роги* і *брати на буксир*, *щербата доля* і *зелена вулиця*, *перекласти на плечі* і *переводити на рейки*).

Дія внутрішніх мовних чинників. Зміни, зумовлені впливом внутрішніх мовних чинників, досить важко простежити. Різні підсистеми мовної системи, як уже зазначалося, мають різні зв'язки з зовнішніми, позамовними чинниками. Лексика, наприклад, дуже тісно пов'язана з історією суспільства. А зв'язки звукової системи мови з історією суспільства, в якому мова функціонує, з'ясовані меншою мірою і в усякому разі вони не такі тісні. Через це окремі мовознавці заперечують, що в мові можуть існувати внутрішні стимули розвитку, і посилаються на те, що мову не можна уявити поза її зв'язками з суспільними і психофізіологічними умовами існування. Однак саме функціонування мови як механізму спілкування спроможне стимулювати такі в ньому зміни, які безпосередньо не залежать від позамовних чинників.

Б. О. Серебренников серед внутрішніх причин мовних змін називає необхідність поліпшення мовного механізму, який ніколи не буває ідеальним, необхідність збереження мови в стані комунікативної придатності, внутрішні суперечності, контамінаційні та інші процеси, пристосування мовного механізму до фізіологічних особливостей людського організму.

Окремі з них здійснюються у формі ряду тенденцій: тенденції до полегшення вимови, тенденції до вираження різних значень різними формами, тенденції до вираження однакових значень однією формою, тенденції до чіткого розмежування морфем, тенденції до економії мовних засобів, тенденції до обмеження складності мовних повідомлень, тенденції до зміни фонетичної зовнішності слова при втраті ним лексичного значення і т. ін.¹

З приводу перелічених тенденцій висловлювалося чимало суперечливих думок. До фактів, які ілюструють названі тенденції, підбиралися факти, що їм суперечать. Так, є мовознавці, які скептично ставляться до визнання тенденції полегшення вимови, або теорії мінімального зусилля, як її ще називають. Гарячим захисником цієї теорії був французький лінгвіст А. Мартіне. «Постійна суперечність між потребами спілкування людини та її прагненням звести до мінімуму свої розумові і фізичні зусилля може розглядатися як рушійна сила мовних змін. Тут, як і в ряді інших випадків, поведінка людини підпорядкована законові найменшого зусилля, у відповідності з яким людина витрачає свої зусилля лише тою мірою, у якій це необхідно для досягнення певної мети... На кожній стадії еволюції встановлюється певна рівновага між потребами спілкування, які протиставляють використання більш численних і специфічних одиниць, що рідше з'являються у висловлюванні, та властивою людині інертністю, яка зумовлює використання дуже обмеженої кількості одиниць, більш загальних за своєю значимістю і частіше вживаних»². Такої ж думки дотримувався Є. Д. Поливанов.

З цими поглядами полемізує Р. О. Будагов, який відмовляється бачити прояв принципу економії в різних процесах диференціації форм мови, в регулярності мовної системи, в розвитку виражальних можливостей мови і т. д.³. Але, незважаючи на його аргументи, слід визнати, що в різних мовах світу засвідчені численні факти реалізації названої тенденції до полегшення вимовних витрат. Це передусім надзвичайно поширені в усіх мовах асимілятивні фонетичні процеси, процеси спрощення груп приголосних, важких для вимови, різні типи епентези і т. ін. В українській мові, наприклад, глухий приголосний перейшов у дзвінкий в позиції перед дзвінким приголосним: *збирати* із *сѣбирати*, *здоров'я* із *сѣдоровь*, *боротьба* вимовляється як *бородьба*, тризвукові сполучення

¹ Общее языкознание: Формы существования...— С. 235—266.

² Мартіне А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 532—533.

³ Див.: Будагов Р. А. Человек и его язык.— С. 59—83.

приголосних, середнім у яких був проривний /d/ або /m/, а кін-
вим — сонорний /n/ або /l/ чи африката /tʃ/, були складними
для вимови, через що й спростилися: *пізно* із *позьдно*, *чесний*
із *чьстьный*, *слати* із *стьлати*, *серце* із *сьрьдьце*; з метою уник-
нення зяяння розвинулися інтервокальні приголосні: *павук*
із *паукъ*, *диявол* із *диаволъ*. Подібні явища спостерігаються і в
інших мовах (пор. італ. otto «вісім» із лат. octo, лат. oppono
«протиставляти» із більш давнього obpono, нім. Zimmer «кім-
ната» із Zimber; лат. nutrix «мамка» із nutritrix; фр. chambre
«кімната» з лат. cam(e)ra; чes. stříbro «срібло» з *съребро*;
грец. ἀνδρός (род. відм. від ἀνήρ — муж) з *anros; лат.
saeculum «сторіччя» із saeclo; прикладів можна навести без-
ліч. До явищ, пов'язаних з принципом мінімального зусилля,
відносяться також випадки редукції голосних в ненаголоше-
них складах, різні синкопи, дієрези, гаплогії, явище син-
гармонізму та інші.

Мова прагне виражати різні значення різними формами.
Одночасно в мові присутня й інша тенденція — однакові чи
близькі значення виражати однією формою. Минулий докона-
ний час (перфект) у латинській мові утворювався різними спо-
собами: частковим подвоєнням основи (dedi «я дав»), за допо-
могою суфікса -s- (scripsi «я написав») або -v- (ornavi «я прикра-
сив»). Нащадок цього часу в іспанській мові (pretérito perfecto)
уодноманітнив утворення своїх форм.

Близьке до цієї тенденції усунення надлишкових засобів
вираження значення. Так, дієслова інколи втрачають особові
закінчення, якщо значення особи передається особовим займен-
ником або іншим способом. В однині і в формі третьої особи
множини теперішнього часу дійсного способу французькі діє-
слова лише на письмі зберігають свої колишні особові закін-
чення, які не вимовляються: je chante, tu chantes, il chante, ils
chantent. Значення особи передають особові займенники, а
дієслівні форми вимовляються однаково [ʃɑ:t]. Є мови, в яких
основа дієслова взагалі не одержує особових закінчень, а
лише приєднується до особових займенників (наприклад, ки-
тайська, японська, аварська, лезгинська, індонезійська та ін.).
В марійській мові заперечні форми дієслова утворюються за
допомогою заперечного дієслова, а основа відмінюваного діє-
слова залишається незмінною: *ом луд* «я не читаю», *от луд*
«ти не читаєш», *ок луд* «він не читає» і так далі.

Мова усуває із своєї системи ті елементи, які мають неве-
лике семантичне навантаження. У французькій мові існує
опозиція голосних [ɛ] — [œ], але вона використовується дуже
рідко, розрізняючи тільки слова hein (вигук «га?») — un (не-
означений артикль чоловічого роду однини), brin «паросток —
brun «коричневий», empreinte «відбиток» — emprunte «по-

зика»; через це вона і зникає в сучасній французькій мові¹.

Варто підкреслити, що зміни в мові мають переважно системний характер, бо сама мова — це система взаємопов'язаних елементів. Свого часу цю обставину заперечував Ф. де Сосюр, який визнавав системність лише в синхронії. Але вже представники Празького лінгвістичного гуртка показали, що часто мовні зміни виникають внаслідок вимог системи, а потім самі вимагають нових її змін. Так, в ранньонімецький період відбулася дифтонгізація вузьких голосних *i*, *u*, *iu* [y]: *mein* «мій» із *mīn*, *haus* «будинок» із *hūs*, *heute* «сьогодні» із *hiute*. Але система потребувала якогось мінімуму фонематичних опозицій, тому колишні вузькі дифтонги монофтонгізувалися, перейшовши в довгі голосні [i:], [u:], [y:]: *tief* «глибокий» із *tiēf*, *gut* «добрий» із *guot*, *müde* «стомлений» із *müede*, про колишній дифтонг нагадує тепер графічний спосіб передачі [i:] — *ie*.

Непарні звуки в фонетичній системі опиняються в слабкій позиції, тому вони часто або здобувають собі пару (як це було з [β] в консонантній системі слов'янських мов, або пересуваються на периферію системи чи й зовсім зникають з неї (такою була доля лат. [h]). Давньогрецька мова мала глухі придихові зімкнені приголосні χ, φ, θ, але парних до них дзвінких не мала. Наведені вище придихові зімкнені поступово перетворилися на глухі щілинні, після цього в новогрецькій мові виникли парні до них дзвінкі щілинні γ, β, δ, в давньогрецькій мові ці звуки були зімкненими.

Протиставлення по твердості/м'якості в давньоруській мові охоплювало лише п'ять пар приголосних. В сучасній російській мові ця системна риса, що зміцнилася, була поширена ще на дев'ять приголосних, які здобули собі м'які парні.

Якщо в системі пересувається одна фонема, то разом з нею пересуваються й інші фонemi, які з нею тісно пов'язані своїми диференційними ознаками. Яскравим прикладом подібної зміни в фонетичній системі є пересув приголосних у давньогерманських мовах: глухі зімкнені *p*, *t*, *k* стали щілинними *f*, *þ*, *h*, дзвінкі зімкнені придихові *bh*, *dh*, *gh* стали чистими щілинними *ḃ*, *ḥ*, *g*, а потім знову зімкненими *b*, *d*, *g*, нарешті дзвінкі зімкнені *b*, *d*, *g* перетворилися на глухі *p*, *t*, *k*².

В латинській мові існувала опозиція коротких і довгих голосних, скажімо, *levīs* з коротким *e* означало «легкий», а

¹ Пор. численні інші приклади «самовдосконалення» мови у статті: Серебрянников Б. А. Следует ли пренебрегать законами лингвотехники?// Литература. Язык. Культура.— М., 1986.— С. 212—218.

² Введение в германскую филологию.— М., 1980.— С. 61—67.

levls з довгим *e* означало «рівний», «гладенький»; *populus* з коротким *o* мало значення «народ», а *populus* з довгим *o* — «тополя». З часом різниця між довгими й короткими голосними стала несуттєвою, натомість мовці компенсували втрату опозиції по тривалості голосної введенням опозиції по закритому/відкритому характеру голосної: довгі голосні стали закритими, а короткі — відкритими, і це було частково збережено романськими мовами.

Залишається висвітлити ще одне питання: за який час відбуваються мовні зміни? Відповісти однозначно на це питання неможливо. Одні зміни поширюються дуже швидко, інші прокладають собі дорогу досить повільно. Східнослов'янські пам'ятки свідчать про те, що в основному правильне вживання форм двоїни існувало до XIII ст. Після цього часу настає період невпевненого вживання форм двоїни (XIV ст.), а ще пізніше форми двоїни поступово зникають зовсім. Щоправда, в пам'ятках двоїна зустрічається навіть у XVII ст., але це пояснюється консервативністю писемної мови. Можна вважати, що живий мовний процес втрати двоїни закінчився близько XV ст.

Взагалі процеси втрати якихось мовних елементів чи категорій відбуваються повільніше, ніж процеси поширення нових, новотворень, які теж не відзначаються блискавичним характером протікання. Вже у середині XIV ст. пам'ятки української мови засвідчують голосний *i* на місці давнього [e] перед колишнім складом з /b/, але в окремих сучасних говірках ця зміна ще не завершилася, хоч в літературній мові будь-яке давнє [e] в закритому складі перейшло в *i*. Так, у говірках замість давнього [e] може вимовлятися ще або голосний переднього ряду [y] *n'ýc*, *m'ýtka* замість *ніс*, *тітка*, або дифтонг [iē] *níech* замість *ніч*.

Інколи мовознавці ставлять питання, чи не можна виділити на певному етапі розвитку мови провідну лінію її еволюції, яку називають *домінантою*. Наприклад, в праслов'янській мові домінантою визнають тенденцію до зміцнення складу через його висхідну звучність і гармонію. Однак пояснювати всі мовні зміни дією однієї домінанти несправедливо.

Всі наведені вище внутрішні мовні чинники розвитку знаходили в мовній системі, в її структурі і елементах причини для вступу в дію. Але, звичайно, мова не сама собою вдосконалюється, це роблять люди, які нею користуються, і тому деякі мовознавці відносять ці чинники до зовнішніх, чи позамовних. Власне, так само діють і зовнішні мовні чинники, які багатьма мовознавцями не відрізняються від позамовних.

§ 3. Взаємодія мов

Вплив зовнішніх мовних чинників здійснюється в процесі взаємодії мов. В основах мовної взаємодії лежать позамовні явища: міграція населення, сумісне проживання різних етносів на одній території, економічні, політичні, культурні й ідеологічні контакти різних народів, військові завоювання, колонізація і т. ін. Г. В. Степанов має рацію, коли зауважує: «Коли мовні зміни пояснюють контактами двох систем..., то часто забувають, що контактують не системи і структури, а їх носії»¹. В лінгвістичній літературі взаємодія мов позначалася різними термінами: «іншомовний вплив», «змішування мов», «схрещування мов», «взаємний вплив мов», а в останній час досить часто це поняття називають «мовними контактами».

Одним із перших підкреслив виняткову важливість вивчення взаємодії мов Г. Шухардт. Його сучасник І. О. Бодуен де Куртене теж вважав, що мовна взаємодія — це актуальна галузь лінгвістичних досліджень, і навіть одну з своїх праць назвав «Про мішаний характер усіх мов». І Шухардт, і Бодуен де Куртене користувалися молодограматичним терміном «змішування мов», який, кінець кінцем, походить від біблійської легенди про «вавілонське стовпотворіння» і «см'єшеніє языцев». Паралельно використовувався термін «схрещування», запозичений з біології, причому всередині схрещування розрізняли «метисацію» — взаємодію споріднених мов і «гібридизацію» — взаємодію неспоріднених мов. Проти вживання цих термінів виступили лінгвісти-компаративісти. Особливо неприйнятним задавався їм термін «мішана мова», оскільки він породжував уявлення, що названа так мова є результатом змішування двох мов у рівних пропорціях і, отже, не можна сказати, чи вона є продовженням однієї мови чи іншої. Ці погляди поділяв і Л. В. Щерба, який запропонував нову назву — «взаємний вплив мов». Однак і цей термін не набув популярності. Нині найпоширенішими термінологічними сполученнями є «взаємодія мов» і «мовні контакти».

Значення терміна «взаємодія мов» можна визначити таким чином: дві мови взаємодіють, якщо висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи чи відношення другої мови, або навпаки — висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи чи відношення першої мови, а також якщо елементи й відношення першої мови входять до системи другої мови і навпаки. Одні вчені вважають, що термін «мовні контакти» має такий самий обсяг значення,

¹ Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи.— М., 1976.— С. 74.

отже, вони синонімічні. Інші розрізняють значення цих термінів: взаємодія мов розуміється як комплекс явищ, що виникають внаслідок встановлення міжмовних зв'язків, а мовні контакти — як певний тип міжмовного зв'язку, поряд з яким стоять дистантні (від лат. *distantia* — відстань) міжмовні зв'язки (коли немає безпосереднього контакту носіїв взаємодіючих мов і двомовності) та інтермедіарні міжмовні зв'язки (від лат. *intermedius* — проміжний, середній), що встановлюються між двома мовами, які безпосередньо не контактують, але кожна з них перебуває в контакті з третьою мовою, що виконує роль посередника¹. Однак дистантні міжмовні зв'язки можна вважати різновидом мовних контактів, а інтермедіарні теж зводяться до звичайних мовних контактів між мовою А і мовою-посередником та між мовою-посередником і мовою Б.

Процеси взаємодії мов набирають дуже багатьох різних форм, тому що і мов на світі чимало, і взаємини, які встановлюються між мовами, характеризуються неабиякою різноманітністю, ускладнюючись до того ж за рахунок численних суспільних факторів. Але мовознавство шукає спільні моменти в різноманітних процесах мовної взаємодії і встановлює їхню типологію. Безліч конкретних процесів взаємодії мов можна розташувати між двома полярно протилежними типами. З одного боку можна поставити взаємодію мов неспоріднених і цілком відмінних за своєю структурою (наприклад, взаємодія російської і китайської мов), тоді на протилежному полюсі стоятиме взаємодія близькоспоріднених і структурно подібних мов (наприклад, взаємодія російської та української мов). Між цими двома протилежними типами розмістяться перехідні типи взаємодії мов споріднених, але віддалених структурно (наприклад, взаємодія російської та болгарської мов) і взаємодія мов більш-менш близьких у структурному відношенні, але неспоріднених (наприклад, взаємодія удмуртської мови з татарською). Структурна і генетична близькість мов, що вступають у взаємодію, є фактором сприятливим, а структурна і генетична віддаленість є фактором, що гальмує процес взаємодії.

На основі інших критеріїв можна побудувати інші типології взаємодії мов. Так, якщо спиратися на критерій напряду дії (впливу) та на рівень мовної системи, на якому відбувається взаємодія, можна виділити такі типи: 1) однобічний вплив на одному рівні мовної системи (наприклад, вплив латинської мови на українську. Цей тип реалізується лише на рівні лексики, а вплив має лише один напрямок, вплив української мови

---

¹ Див.: Ж л у к т е н к о Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия.— К., 1974.— С. 12—15.

на латинську виключається); 2) обопільний вплив на одному рівні взаємодіючих мов (наприклад, російсько-італійські мовні зв'язки обмежуються лише рівнем лексики, але і в російській мові маємо лексичні запозичення італійського походження, і в італійській мові є лексичні запозичення російського походження); 3) однобічний вплив на різних рівнях однієї мови (наприклад, вплив арабської мови на турецьку відчутний на різних рівнях її системи, вплив же турецької мови на арабську майже не помітний); 4) обопільний вплив на різних рівнях взаємодіючих мов (наприклад, взаємодія мов східних романців і слов'ян в період їх співжиття, наслідки цієї взаємодії засвідчені на всіх рівнях східнороманських мов, а мова слов'ян Дакії зазнала такого впливу, що взагалі зникла, слов'янські пам'ятки, писані на території придунайських князівств, засвідчують східнороманські впливи на різних рівнях).

Слід узяти до уваги, що «однобічність» мовного впливу не слід розуміти спрощено. Зовнішній вплив певним чином пов'язаний з внутрішнім розвитком мови, яка «відбирає» для себе одні елементи чи відношення, а від інших відмовляється. Отже, в процесі взаємодії мов активною буває не тільки мова, що здійснює вплив, а й та, яка зазнає іншомовного впливу.

На основі критерію територіального розташування взаємодіючих мов побудована ще одна типологія мовної взаємодії: 1) *маргінальна* (від лат. *margo* — край) взаємодія, коли взаємодіючі мови перебувають на суміжних територіях; 2) *внутрішньорегіональна* взаємодія, коли взаємодіючі мови перебувають на одній і тій самій території. Мови, носії яких перебувають на одній території, зазнають більше взаємовпливів, ніж контактуючі мови, носії яких мешкають на суміжних територіях.

Є й інші класифікації типів мовної взаємодії, в яких, проте, змішуються різні поняття, типи взаємодії мов та її результати. Інколи навіть генетичну спорідненість мов називають типом мовної взаємодії, з чим погодитися дуже важко. Така різноманітність поглядів на типологію мовної взаємодії зайвий раз показує, що в лінгвістиці ця проблема ще не здобула остаточного розв'язання. Певною мірою цьому сприяють різні розуміння самої взаємодії мов. Складність проблеми пояснюється ще й тим, що з типологією взаємодії мов іноді плутають класифікацію видів мовних контактів.

Мовні контакти можуть бути *казуальними* (від лат. *casus* — випадок) і *перманентними* (від лат. *permanens* — постійний). Перші відбивають тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії. Другі свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов.

Важливе значення має розрізнення форм мовних контактів *природної* (в умовах безпосереднього спілкування носіїв мов) та *штучної* (в умовах шкільного вивчення певної мови). Тут варто сказати й про особливі природно-штучні форми мовного контактування. Зокрема вивчення російської мови народами СРСР є специфічним, оскільки російська мова вивчається представниками інших радянських народів не лише в навчальних закладах, а і в безпосередньому спілкуванні мовців. Очевидно, деякі аналогічні риси можна знайти і в процесі опанування англійської мови представниками імігрантських груп в США як через школу, так і в процесі прямого спілкування з носіями англійської мови. Та поряд з аналогією існують і вагомі розбіжності, які пояснюються функціями, що їх виконують мови народів СРСР та мови імігрантських груп в США.

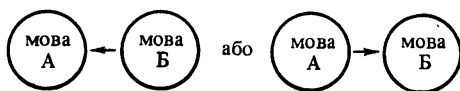
Деякі мовознавці ототожнюють поняття «мовні контакти» і «двомовність», інші протиставляють їх як видове і родове поняття, але обидві ці точки зору неправильні, бо двомовність і мовний контакт — це різні аспекти взаємодії мов, які найтісніше між собою пов'язані. *Двомовність*, або *білінгвізм*, — це практика навперемінного користування двома мовами з метою спілкування, яка властива мовній діяльності однієї особи чи певному колективу. Від двомовності відрізняють *диглосію* — практику навперемінного використання двох варіантів однієї мови. З визначення двомовності випливає, що вона може бути індивідуальною і колективною. В середині колективної двомовності виділяють групову і тотальну двомовність. Групова двомовність охоплює тільки окрему частину мовного колективу, а інша його частина залишається одномовною. Групова двомовність може характеризувати частину мовної спільності за статтю (наприклад, чоловіки двомовні, а жінки одномовні), за фахом (представники певної професії двомовні, а всі інші члени колективу одномовні), за віком (старше покоління двомовне, а молодше — одномовне чи навпаки), за соціальним станом (представники певного класу чи соціального прошарку двомовні, а інші члени суспільства одномовні). Тотальна двомовність може охоплювати як цілі етнічні утворення, так і окремі вкраплення посеред іншого етнічного масиву.

Була висловлена думка, ніби лінгвістика повинна цікавитися лише колективною двомовністю, а індивідуальний білінгвізм не входить у сферу її уваги. Але таке ставлення до індивідуального білінгвізму позбавлене раціональної основи. Інтерференції, які народжуються в мовленні окремої двомовної особи, звичайно, не можуть одразу вплинути на мову її колективу. Та ці індивідуальні інтерференції можуть поширитися у тих мовців, з якими спілкується двомовець, словом, з індивідуального мовлення двомовця інтерференції проникають в

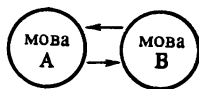
мовну діяльність одномовців, а потім, захоплюючи весь мовний колектив, стають фактами мовної системи. Тому залишати індивідуальну двомовність за межами теорії мовних контактів несправедливо. Слід визнати правильною і думку про те, що індивідуальна двомовність лише однією стороною належить до індивідуальної сфери. Її другий бік — суспільний характер, бо індивідуальна двомовність виникає як відповідь на певні суспільні потреби і, отже, вона виконує важливі соціальні функції.

Можна розрізнити окремі типи двомовності:

1) *субординативна* двомовність, коли володіння білінгвом (двома мовами) неоднакове і коли соціальні моменти сприяють переважному використанню однієї мови за рахунок іншої. При цьому інтерференційні явища мають, як правило, один напрямок:

2) *координативна* двомовність, коли дві різні мови використовуються двомовцем у різних ситуаціях спілкування і між ними встановлюються певні відповідності, які при сприятливих умовах ведуть до інтерференцій, що можливі в обох напрямках:

причому $\Leftrightarrow$ прагне до встановлення відношень еквівалентності і конгруентності (=);

3) *чиста* (або ідеальна) двомовність, коли мовні механізми двох систем співіснують у свідомості двомовця без будь-якого зв'язку:

Останній тип здається лише теоретично допустимою абстракцією. В усякому разі, якщо він існує, то не може бути предметом дослідження теорії мовних контактів, оскільки в цьому випадку мовні системи не взаємодіють, не впливають одна на іншу. Такий тип, якщо він існує, може бути предметом вивчення психології, педагогіки, медицини, але не теорії взаємодії мов.

Оскільки у висловлюваннях білінгва містяться елементи і моделі двох різних мов і, отже, його мовлення має мішаний характер, була висунута ідея, що при двомовності поряд з двома мовними системами, якими володіє двомовець, виникає третя проміжна система, яка об'єднує спільну частину взаємодіючих мов. Проте насправді такої третьої системи не буває, бо на практиці двомовний колектив не характеризується однаковим володінням двох мов. Використання першої або другої мови цілком визначається конкретною об'єктивною ситуацією спілкування. Оскільки не можна уявити, що всі члени двомовного колективу постійно перебувають в однакових ситуаціях, природно, що ступінь володіння двома мовами цього колективу не однаковий. Крім того, об'єктивно існує функціональна відмінність мов, якими володіє цей колектив. Звичайно, що за таких обставин двомовність веде не до створення якоїсь окремої третьої системи, а до зміни систем взаємодіючих мов.

Є думки, згідно з якими при координативній двомовності неможливі інтерференції. Насправді ж інтерференція можлива і в цьому випадку, принаймні на лексико-семантичному і на синтаксичному рівнях. Випадки семантичного запозичення та створення кальок цілком можливі за умов координативного білінгвізму. Той, хто вперше вжив у російській мові слово *левый* у значенні «радикальний, революційний, прогресивний» або утворив слово *влияние* під впливом фр. *gauche* і відповідно *influence*, не обов'язково був двомовцем субординативного типу білінгвізму. Він міг користуватися в одних ситуаціях російською мовою, в інших — французькою, але приблизно однакове володіння цими мовами і прагнення до встановлення еквівалентних і конгруентних відношень між одиницями цих мов привели його до запозичення значення в одному випадку (семантичне калькування) і до створення нового слова в іншому (структурне калькування).

Л. В. Щерба часто наводив як приклад чистої двомовності двомовність представників старої російської аристократії. Але треба сказати, що й тут ми зустрічаємось скоріше з координативною або субординативною двомовністю, ніж з ідеальним білінгвізмом. Про це свідчать наведені у романі «Війна і мир» Л. М. Толстого приклади використання цими аристократами російської і французької мов.

Вже в першому абзаці роману є фраза, вимовлена росіяною Ганною Павлівною Шерер, яка містить у собі французькі й російські конструкції вперемішку: «*Vous n'êtes plus мой верный раб, comme vous dites. Ну, здравствуйте, здравствуйте. Je vois que je vous fais peur, садитесь и рассказывайте*». А ось як розмовляє старий бурлака Шиншин, двоюрідний брат графині Ростової, особливістю висловлювання якого було сполу-

чення найзвичайніших російських виразів з вишуканими французькими фразами: «Connaissez-vous le proverbe: «Ерема, Ерема, сидел бы ты дома, точил бы свои веретена»... Cela nous convient à merveille. Уж на что Суворова — и того расколотили à plate couture, а где у нас Суворовы теперь? Je vous demande un peu».

Але не всі представники російської аристократії з такою легкістю перемішували цілком правильно побудовані російські й французькі конструкції. Деякі з них були двомовцями субординативного типу, через що одну з мов (як правило, російську) вони знали гірше і порушували її правила вживання. Брат Елен князь Іполит говорив по-російському з такою вимовою, якою говорять французи, що пробули з рік у Росії. Згадаймо у зв'язку з цим і характеристику, яку дав О. Пушкін своїй героїні Тетяні Ларіній:

*«Вона-бо зле по-руськи знала,
Журналів наших не читала.
І для думок та почуттів
Їй бракувало рідних слів»...*

Наслідком двомовності самого Л. М. Толстого є, наприклад, речення з незвичайним синтаксисом у мові автора: «Увидев ее мельком, она показалаь ему еще лучше».

В зарубіжних працях з питань двомовності можна зустріти й інші терміни для позначення різних типів білінгвізму. Розрізняють, наприклад, «горизонтальний», «вертикальний» та «діагональний» білінгвізм. Горизонтальною називають двомовність, що об'єднує мови, рівноцінні за своїми функціями, вертикальною — використання літературної мови і діалекту, діагональна двомовність стосується випадку, коли діалект належить до однієї генетичної групи, а літературна мова — до іншої (наприклад, двомовність шотландців, які володіють гаельською говіркою і англійською мовою). Звичайно, в житті ці типи перехрещуються: страсбурзці, наприклад, можуть бути «горизонтальними» двомовцями, якщо володіють німецькою і французькою літературними мовами, «вертикальними», якщо користуються німецькою літературною мовою та ельзаською говіркою, і «діагональними», якщо володіють французькою літературною мовою та ельзаським діалектом німецької.

В ситуації двомовності іноді варто розрізняти першу і другу мови двомовців. Найчастіше першою мовою виступає рідна мова, а другою — мова, що є для двомовця мовою з дещо обмеженими функціями. Проте в умовах соціалістичного суспільства, коли стихійний розвиток двомовності поступається перед свідомою політикою розвитку гармонійного білінгвізму, виникає нова ситуація: у другій мови функції можуть бути навіть ширшими, ніж у першій. Такою є російська мова для

неросіян, які, оволодівши нею, називають її своєю другою рідною мовою. Це цілком виправдано, бо засвоєння двох мов дуже часто починається з раннього дитинства і відбувається одночасно. Цей процес у майбутньому дедалі більше поширюватиметься.

У зв'язку з цим варто спинитися на «теорії» англійського психолога І. Епштейна про шкідливість двомовності для розумового розвитку людини. Згідно з цією «теорією» усвідомлення іншомовних елементів при вивченні другої мови порушує вироблені в свідомості індивіда асоціації між ідеями та словами рідної мови, гальмує процес мислення і навіть веде до роздвоєння свідомості. «Багатомовність, — твердив Епштейн, — це соціальне лихо». Таку концепцію слід рішуче заперечити, бо двомовність і багатомовність не тільки не обмежує інтелектуальних можливостей людини, а навпаки, розширює їх. Практика цілком спростовує цю теорію, спрямовану на роз'єднання і відокремлення народів. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, В. Гумбольдт, О. Пушкін, Т. Шевченко, Л. Толстой та інші видатні представники науки і культури з дитинства були двомовними чи навіть володіли кількома мовами, що не тільки не загальмувало їхнього розвитку, а, навпаки, сприяло ще більшому розкриттю їх генія.

Особу, яка володіє і користується в спілкуванні більше ніж двома мовами, найчастіше називають *поліглотом*, а саме явище одержало назву *поліглотії* або ще *мультилінгвізму* чи *плюрілінгвізму*. Поряд з індивідуальною може існувати і колективна багатомовність. У нас в країні є окремі райони, в яких населення багатомовне. Є, наприклад, групи каракалпаків, які володіють, крім рідної, ще російською, узбецькою чи казахською мовами, є таджики, які одночасно володіють ще й російською та узбецькою мовами; в місті Мукачеві та його околицях групи жителів одночасно володіють німецькою, угорською, українською і російською мовами. Знання другої мови завжди полегшує засвоєння третьої і подальших мов. В майбутньому людей-поліглотів стане ще більше, ніж їх є тепер.

Двомовність є основою будь-якої взаємодії мов. Наслідки процесу мовної взаємодії проявляються і в мовленні двомовних індивідів, і в мовних системах, які зазнають певних змін. Інколи, щоб розрізняти процеси змін у мовленні і в мові, користуються різними термінами: зміни у мовленні називають *мутацією* (від лат. *mutatio* — зміна), а зміни у мові — *дифузії* (від лат. *diffusio* — поширення), наслідки ж цих процесів називають *інтерференціями* (від інтер- і лат. *ferens* — той, що несе) і *трансференціями* (від лат. префікса *trans* — пере-, по той бік) або *інтеграціями* (від лат. *integratio* — попов-

нення). А втім у теорії мовних контактів ще не досягнуто одноманітного вживання термінології. Одні вчені називають інтерференцією всі відхилення від норми кожної з мов, які спостерігаються в мовленні двомовних осіб. Інші цим терміном позначають відхилення в граматиці і фонології, а наслідки іншомовного впливу в лексиці називають запозиченнями. Треті розрізняють інтерференцію як позитивне явище, що сприяє взаємозбагаченню контактуючих мов, і трансференцію як негативне явище, яке породжує мовну надлишковість і створює труднощі на шляху засвоєння другої мови ¹. Однак останній погляд навряд чи можна визнати правильним, оскільки в зарубіжному мовознавстві і в деяких працях радянських учених трансфером називають «накладання елементів рідної й чужої мови, яке не веде до порушень норми рідної мови».

Як би там не було, інтерференція завжди бере початок в індивідуальному мовленні і лише згодом поширюється і стає явищем мови. Звичайно, не всі інтерференційні явища індивідуального мовлення стають фактами мови, однак численні іншомовні запозичення в різних мовах спочатку характеризували тільки індивідуальне мовлення. При цьому термін «запозичення» стосується не лише лексичних елементів, бо запозичуватися можуть і фонemi (пор. історію фонemi /ф/ у слов'янських мовах або фонemi /h/ в румунській мові), і засоби словотвору (пор. префікси чи суфікси іншомовного походження в різних мовах), і моделі словотворення (пор. структурні кальки), і зв'язки значень (пор. семантичні кальки чи семантичні запозичення), і окремі морфеми (пор. в українській мові морфему *теле-*, наприклад, у слові *телебачення*), і схеми словосполучень, і фразеологізми, і схеми речень, і граматичні категорії, і навіть флексії. Відзначимо тільки, що частотність запозичування тих чи інших елементів або моделей не однакова, флексії, наприклад, запозичуються надзвичайно рідко, але незапозичуваних засобів у мовах немає ².

Запозичений іншомовний елемент на першому етапі свого існування сприймається як новація, але згодом він інтегрується, тобто включається в систему мови як її постійний елемент. Одним із найважчих питань у теорії мовних контактів є розмежування інтерференцій та інтеграцій. Ю. О. Жлуктенко вважає, що запозичений іншомовний елемент переходить із фази інтерференції у фазу інтеграції лише тоді, коли мовці перестають відчувати його іншомовне походження. Так, у мові

¹ Пор.: А х у н з я н с в Э. М. Общее языкознание.— С. 133 і далі.

² Див. численні приклади наслідків мовної взаємодії в книзі: Се-ребренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка.— С. 196—200.

американських українців слово *кара* (з англ. *car*) ще перебуває в стадії інтерференції, бо в розмові з одномовними українцями ті, хто його вживає, пояснюють, тлумачать його: «*Оце моя кара, автомашина по-вашому*». Однак такий критерій можна застосувати до лексичних запозичень, але він не може допомогти з'ясувати інтерференційний чи інтеграційний характер запозичення на іншому мовному рівні.

Вище говорилося про запозичування фонем при взаємодії мов. Слід мати на увазі, що фонemi запозичуються не самостійно як одиниці фонологічної системи, а в складі запозичених слів, звідки вони виділяються як звукові одиниці і вписуються в рамки існуючої системи. Внаслідок запозичення іншомовних слів з невластивою для даної мови фонетичною структурою виникає більша свобода сполучуваності фонем. Так, в російській мові перед *е* вимовляються лише м'які приголосні, але в словах іншомовного походження перед *е* можна зустріти й тверді приголосні: *а(тэ)лье, (тэ)рмос, мо(дэ)ль, (дэ)каданс, каш(нэ), со(нэ)т, шо(ссэ), мор(зэ), каба(рэ)* та ін. Щоправда в значній кількості слів іншомовного походження тверді приголосні вже замінені м'якими: *тема, термометр, декрет, делегат, негатив, пионер, секция, сейф, газета, зебра, реприза, редактор* і таке інше.

Не запозичуються самостійно різні афікси, флексії та кореневі морфеми. Так, наприклад, суфікси *-ean, -işte, -iţă* та префікси *pe-, găs-* в румунській мові були виділені в слов'янських за походженням словах, які їх у собі містили. Те саме можна сказати про суфікси *-іст, -ація* в українській мові (пор. Тичинові рядки «*Одним одна турбація — Традицій підрізація, Колективізація*») та про особові флексії дієслова *-ю, -ишь, -ит* в алеутській говірці на острові Медному (*абаю* «працюю», *абаишь* «працюєш», *абаит* «працює»).

Синтаксична система мови значно легше сприймає іншомовні впливи. В люксембурзькому діалекті німецької мови під впливом французького синтаксису присудок підрядного речення не обов'язково розташований в його кінці. У французькій мові зворотний порядок слів у питальному реченні порівняно з розповідним (*vient -il?*) завдячується германському впливові (*kommt er?*). В чуваській мові під впливом марійської змінився порядок граматичних формантів у слові: якщо для тюркських мов звичайним є порядок «ім'я + афікс множини + афікс присвійності», то в чуваській мові присвійний суфікс передує суфіксу множини.

Найпоширеніші в мовах наслідки міжмовної взаємодії, тобто лексичні запозичення. К. Маркс у листі до Ф. Енгельса зауважував, що наявність великої кількості запозичень — звичайне явище для європейських мов, за винятком ісланд-

ської¹. Треба сказати, що лексичні запозичення спостерігаються всюди, де мають місце мовні контакти. Однак іншомовні елементи в лексико-семантичній системі не слід уявляти одноманітною категорією. Серед них є безпосередні лексичні запозичення, тобто слова іншомовного походження, такі, наприклад, як укр. *глава, нужда, граматика, байрак, календар, сарай, артіль, пильнувати, ліхтар, абажур, комбайн, шкіпер, фіаско, бринза, гирло* і т. ін. Подібні запозичення переважно є назвами нових понять. Проте це не означає, що в ході мовної взаємодії не можуть запозичуватися слова, які позначають вже відомі поняття. Важко уявити, що предки молдаван не знали, що таке мак, та й у латинській мові була назва цієї рослини *raraver*, і все ж слов'янське слово *мак* витіснило латинське. Інколи подібні запозичення відбувалися, коли предки молдаван запозичували від слов'ян досконаліші знаряддя, ніж ті, якими вони доти користувалися, тому в молдавській мові є слова *плуг, брич, ситэ* «сито», хоч дії, виконувані цими знаряддями, називаються словами латинського походження *а ара* «орати», *а раде* «голити», *а черне* «просівати».

Запозичення іншомовних слів при збереженні успадкованих веде до розгортання синонімічних рядів або до спеціалізації лексичних дублетів, що виникають таким чином, як це сталося в англійській мові, де успадковані слова *swine* «свиня», *sheep* «вівця» позначають назви тварин, а запозичені з французької *porc* «свинина», *mutton* «баранина» — м'ясо цих тварин як продукт харчування.

Прихованими запозиченнями є структурні кальки, які використовують власний мовний будівельний матеріал для створення нових слів. Рос. діалектне *бережее* «ближче до берега» є структурною калькою фінського чи карельського *гаппетрапа* «ближче до берега» (*ranta* «берег»). Рос. *на-секомое* — лат. *insectum* — грец. *ёv-тоmоv* є ланцюгом кальок, де початковою моделлю була структура грецького слова. При калькуванні запозичується значення слова і спосіб його утворення, але словотвірні засоби використовуються власні. Калькуватися можуть прості й складні назви, словосполучення і навіть фразеологізми. Відоме фамусівське «Любезнейший, ты не в своей тарелке» є калькою французького фразеологізму *n'être pas dans son assiette* «не бути в гуморі». В сучасному українському просторіччі багато скалькованих слів і словосполучень, які суперечать сучасній літературній нормі, наприклад: *слідуючий* замість *наступний*, *попередив помилки* замість *запобіг помилкам*, *оточуючий світ* замість *навколишній світ*, *включити світ-*

---

¹ Див.: Маркс — Енгельсу, 14 грудня 1855 р.// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 28.— С. 367.

ло замість *увімкнути світло*, біля тисячі замість *близько тисячі*, *шириться рух* замість *розгортається рух* тощо. Деякі з них потрапляють навіть на сторінки газет. Взагалі неточні переклади стають джерелом поширення висловів, яких в оригіналі не було. Так, в казці Шарля Перро Попелюшка вирушає на бал у черевичках з білячого хутра (фр. *vaig* — біляче хутро). Перекладач не знав цього архаїчного слова французької мови і на слух переплутав його з *verre* «скло», тому і взув дівчинку у вигадані ним кришталеві черевички, в яких вона ходить у наших виданнях вже третє століття.

Зовсім іншою категорією є семантичні кальки чи семантичні запозичення. Якщо структурна калька — це завжди нове слово, то семантичне запозичення — це використання старого слова з новим значенням чи з повим зв'язком значення. Слов'янське слово *свѣтъ* поєднувало в собі два значення: 1) «світло» і 2) «світ», румунське слово *lume*, успадковане з лат. *lumen*, мало значення «світло», під слов'янським семантичним впливом румунське слово набуло і значення «світ», яке нині є його основним значенням. За таких же умов відбулося семантичне запозичення і в угорській мові, де *világ* означає і «світ», і «світло».

Подібні семантичні запозичення призводять до зникнення окремих лексем, які раніше позначали значення, що виражалося іншим словом. Так, у слов'янських мовах значення «нічне небесне світило» і «одиниця календаря, дванадцята частина року» позначалися одним словом *мѣсяць*. В латинській мові перше значення позначалося словом *luna*, а друге — словом *mensis*. Ці слова були успадковані нащадком латині на сході Романії. Проте в сучасній румунській мові немає спадкоємців слова *mensis*, а слово *lună* під впливом семантичної структури відповідного слов'янського слова позначає обидва значення.

Таким чином, наслідки мовних контактів спостерігаються на всіх мовних рівнях, але найпомітніші вони в лексико-семантичній системі. Будь-яке збагачення чи збідніння мовної системи зачіпає тою чи іншою мірою всі внутрішньомовні зв'язки, які внаслідок запозичення певного елемента чи моделі або внаслідок втрати під іншомовним впливом елемента чи категорії перебудовуються, а це веде до змін у структурі мови ¹.

Взаємодія мов — один із найважливіших чинників мовного розвитку, бо в цьому процесі найактивнішу участь беруть народи-носії мов. Різні відношення між взаємодіючими народами розрізняють за допомогою термінів *субстрат*, *суперстрат*, *адстрат* та *інстрат*.

¹ Докладніше про взаємодію мов див.: В а й н р а й х У. Языковые контакты. — К., 1979. — 263 с.

Терміном субстрат (з лат. *substratum* — підстилка) позначають залишки однієї з взаємодіючих мов у структурі мови-переможниці, носії якої нашарувалися на носіїв першої мови. Наприклад, кельтська мова галлів була субстратом сучасної французької мови. Таким же чином мова даків була субстратом румунської мови.

Оскільки при взаємодії народів можливі різні випадки, пізніше запропонували відрізнити від субстрату суперстрат (з лат. *superstratum* — верхній шар), що являє собою назву слідів переможеної мови, носії якої нашарувалися на носіїв мови-переможниці. Мова германського племені франків стала суперстратом французької мови, а мова тюркського племені протоболгар — суперстратом болгарської слов'янської мови. Таким же чином французьку мову в Англії після її завоювання норманами можна вважати суперстратом англійської мови.

Пізніше в науковий обіг був введений термін адстрат (з лат. *adstratum* — нашарування), яким позначають співіснування взаємодіючих мов та їх носіїв у суміжних територіях. Як приклад адстратних відношень наводять литовсько-білоруські прикордонні мовні контакти. Нарешті, недавно створено термін інстрат (від лат. *instratum* — внутрішній шар) для позначення тривалої й тісної взаємодії мов і мовців, поширених на одній території (пор., наприклад, стосунки між німецькою і ретороманськими мовами в сучасній Швейцарії, між курдською і вірменською у Вірменії). До Великої Вітчизняної війни на заході українського мовного масиву спостерігався польський інстрат.

Випадки взаємодії мов у сфері духовної культури, науки і техніки запропоновано позначати терміном *перстрат* (від лат. *perstratus* — вирівняний). Перстратом для всіх європейських літературних мов є давньогрецька мова. В СРСР функцію перстрата виконує російська мова у відношенні до інших мов радянських народів.

Тривалі мовні контакти можуть охоплювати не лише дві, а й більше мов, розташованих в одному регіоні. Внаслідок такої взаємодії мов виникає «мовний союз», члени якого, хоч генетично не є близькоспорідненими, проте у своїй структурі та інвентарі мають спільні елементи, моделі і категорії. Таку спорідненість на відміну від генетичної (рос. *родство*) називають набутою спорідненістю (рос. *сродство*). Прикладом подібної взаємодії мов є виникнення балканського мовного союзу, в який входять албанська, болгарська, грецька, македонська, молдавська і румунська мови, а окремими рисами (переважно лексичними) до них наближаються сербохорватська й турецька. В цих мовах є великий спільний лексичний фонд, а також спільні риси граматичної структури, що, правда, поширені

нерівномірно в усіх мовах (аналітизм іменного відмінювання, збіг форм давального й родового відмінків, постпозиція артикля, однаковий спосіб утворення майбутнього часу і т. ін.).

Оскільки поняття «мовного союзу» не є таким строгим, як поняття генетичної спорідненості, інколи одна й та сама мова може належати до різних мовних союзів. Деякі дослідники на підставі «радянізмів» у мовах народів СРСР висувають ідею про виникнення в них певних рис мовного союзу. Цьому безперечно сприяє і сприятиме виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Важливе місце в теорії взаємодії мов посідає проблема «мішаних» мов. Одні вчені визнають всі мови світу мішаними, інші повністю заперечують такий погляд. З метою зближення позицій почали розрізняти «мішані» і «схрещені» мови. В граматичній будові «схрещеної» мови нібито відбувається взаємопроникнення двох різних граматичних структур, а в «мішаній» мові існують лише окремі лексичні запозичення. Прибічники існування «схрещених» мов у своїх аргументах спираються не так на лексику, як на граматику подібних мов або на те, що лексика мови може бути одного походження, а граматична структура — іншого. Найчастіше посиляються на креольські мови та мови типу сабір, бічламар, піджін-інгліш та інші.

Креольські мови — це мови, що виникли в XVII—XVIII ст. у колишніх колоніях внаслідок контактів європейських мов з мовами корінного населення чи переселенців. При утворенні креольських мов морфеми європейських мов зберігались, але спрощувалася їх фонетика, а синтетичні конструкції в граматиці замінювались аналітичними. Уявлення про креольські мови як про мішані чи гібридні сучасною наукою не підтверджуються. Креольськими мовами, що виникли на основі французької, є, наприклад, мови населення островів Гаїті, Гваделупа, Мартініка, Маврікій та інших; на основі англійської — Гавайських, Багамських островів, Барбадос, Ямайки та інших; на основі іспанської — мова пап'яменту на островах Кюрасао; на основі португальської — на островах Зеленого Мису і Сан-Томе. Частина креольських мов після скасування рабства і краху колоніальної системи зникла (наприклад, малайсько-іспанська на Філіппінах, індо-португальська в Індії тощо), але окремі з них стали державними мовами в молодих країнах, що розвиваються (наприклад, на Сейшельських островах).

Безперечно, можна уявити мову, в якій би структура складалася рівно наполовину з елементів різного походження, або таку, що в ній словниковий фонд був би одного походження, а граматична будова — іншого. Але подібний випадок можливий лише теоретично, практично подібних «мішаних мов»

немає. Виходячи з цього, слід зробити висновок, що в теорії взаємодії мов термін «мішана» мова не виправданий і щонайбільше може використовуватися тільки як метафора, про що говорив ще А. Мейє.

§ 4. Диференціація та інтеграція — основні процеси розвитку мов

Історія людства — це безперервний процес розвитку мов людських спільностей. Розвиток мов відбиває розвиток людського суспільства. Сучасна різноманітність мов є наслідком існування різноманітних людських спільностей. Постає питання: чи кількість мов на земній кулі завжди була однаковою? На це питання, як правило, відповідають заперечно, і така відповідь ґрунтується на визнанні мови історичною категорією — вона виникає на певному етапі розвитку людської спільності, але може й припинити своє існування, якщо перестає виконувати свої функції або якщо розпадається суспільство, яке обслуговується цією мовою. Власне, саме виникнення конкретних мов слід розуміти інакше, ніж виникнення людської мови взагалі. Тільки на початку розвитку людського суспільства можна говорити про виникнення людської мови. Коли ж ідеться про конкретну мову певного етнічного колективу, то слово «виникнення» слід розуміти як метафору, бо жодна з сучасних мов не виникла, не народилася у точно визначений момент.

Не можна назвати точної дати народження української мови, так само як і російської, білоруської або ще якоїсь. Російська, українська і білоруська мови є природним продовженням давньоруської мови. Вони є тими формами, яких набула давньоруська мова внаслідок утворення в XIII—XIV ст. трьох східнослов'янських народностей, а пізніше їх перетворення в нації, спочатку буржуазні, а тепер соціалістичні. Кожна східнослов'янська народність, а потім нація відзначається своєю мовою, в якій закріпилися певні характерні особливості розвитку колишньої давньоруської мови в конкретних суспільних утвореннях — російському, українському і білоруському.

Так само не можна визначити й певної дати виникнення давньоруської мови, яка обслуговувала давньоруське суспільство, що утворилося із східнослов'янських племен. Давньоруська мова була тією формою, якої набула спільнослов'янська мова у східнослов'янських племен. Спільнослов'янська мова була формою, якої набула праіндоевропейська мова у слов'янських племен. Таким чином, про конкретні мови

сучасності можна сказати, що вони є якісно новою формою існування певної мови, яка обслуговувала суспільні людські утворення на попередньому етапі розвитку.

Інша справа — виникнення людської мови взагалі. Мова виникає водночас з свідомістю і нерозривно з нею пов'язана, її виникнення зумовлене настійною потребою спілкування людей. Марксистська теорія походження мови пов'язує виникнення мови із загальною проблемою походження людини, з походженням суспільства і надає велику роль у цьому процесі трудовій діяльності людини, її урізноманітненню. «На певному рівні дальшого розвитку, — вказував К. Маркс, — після того як примножилися й далі розвинулись тим часом потреби людей і види діяльності, за допомогою яких вони задовольняються, люди дають окремі назви цілим класам цих предметів, які вони вже відрізняють на досвіді від решти зовнішнього світу»¹.

На жаль, сучасна наука не спроможна назвати точну дату і місце народження людської мови. З цього приводу існують дві гіпотези: гіпотеза моногенезу і гіпотеза полігенезу людської мови. Згідно з гіпотезою моногенезу людська мова виникла спочатку лише в одній певній точці земної кулі (називають переважно приєкваторіальні райони Танзанії, Ефіопії та Кенії, де були знайдені рештки *Homo habilis*) і вже звідти разом з людьми вона поширилася в інших місцях. Прибічники гіпотези полігенезу людських мов вважають, що мови виникли одночасно в декількох точках земної кулі, бо сприятливі умови для перетворення людиноподібної мавпи в людину існували в різних місцях земної кулі.

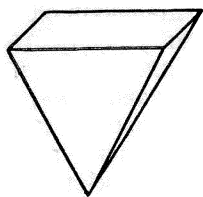
Тут розглядаємо не цей початковий період виникнення членороздільної мови, а розвиток мов як історичних категорій. З цього приводу теж існують суперечливі погляди. Одні вважають, що кількість людських мов постійно збільшується. Вони спираються на гіпотезу моногенезу людської мови, визнаючи, що первісна прамова поділилася на дві чи декілька мов, які, в свою чергу, так само поділилися, і цей процес поділу тривав постійно. Саме тому на нинішньому етапі у світі спостерігається така велика кількість мов.

Інші дотримуються прямо протилежної думки, вважаючи, що в минулому кількість людських мов була незрівнянно більшою, ніж тепер, і що ця кількість постійно скорочується, а в далекому майбутньому все людство користуватиметься лише однією мовою. Графічно ці дві гіпотези зображують за допомо-

---

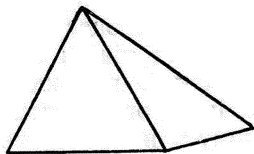
¹ Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії»// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 365.

гою піраміди, тільки для одних вона стоїть на вершині, а для інших — на основі:

єдина прामова минулого

єдина мова майбутнього

Навряд чи можна погодитися з подібними поглядами. Очевидно, в процесі розвитку людства немає якоїсь єдиної лінії «від багатьох мов до однієї» чи «від однієї мови до багатьох», ці дві лінії розвитку постійно перетинаються і одночасно можуть спостерігатися як процеси диференціації, так і процеси інтеграції мов.

Диференціація (фр. *différenciation*, від лат. *differentia* — різниця, відмінність) мов чи діалектів — це такий процес, внаслідок якого з однієї мови вичленовуються нові діалекти, які можуть відокремлюватися і ставати самостійними мовами. Процес диференціації чи дивергенції (від лат. *divergentia* — розходження), як його ще називають, спричиняється різними подіями в суспільному житті: змінами у формах господарювання, змінами у політичній організації певної території, міграцією племен і народностей, об'єднанням і розпадом етнічних колективів, переселенням населення, колонізаційними акціями і т. ін. Ф. Енгельс навів приклад диференціації колись спільної ірокезької мови, яка розпалася на різні діалекти, що обслуговували різні ірокезькі племена¹. Виникнення діалектів є першим етапом процесу диференціації. Наступним його етапом є виникнення самостійної мови на базі діалекту. Так, наприклад, у IX—X ст. з Норвегії переселилися на Ісландію певні групи жителів. Їхня говірка в ті часи не відрізнялася від інших говірок Норвегії, але поступово цей діалект перетворився в сучасну ісландську мову, яка істотно відрізняється від норвезької. Так само виникла мова африкаанс, яка в минулому була говіркою нідерландської.

Інтеграція (лат. *integratio* — поповнення, від *integer* — цілий) мов — це такий процес мовної еволюції, що полягає у зближенні різних діалектів і мов аж до їх злиття. Цей процес, який називають ще конвергенцією (лат. *convergentio*, від *convergo* — сходжусь, наближаюсь), спричинюється процесами еко-

¹ Див.: Е н г е л ь с Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори.— Т. 21.— С. 90—91.

номічної, політичної і культурної інтеграції, а також етнічним змішуванням. Найчастіше процес інтеграції на сучасному етапі спостерігається при взаємодії діалектів однієї мови, які під впливом літературної поступово уніфікуються. Наслідком інтеграційного процесу є, наприклад, заонезький діалект російської мови на північ від Петрозаводська, що об'єднує «якаючі» і «йюкаючі» говірки. Початковим етапом інтеграції є переймання іншомовних елементів однією з взаємодіючих мов. На одному з наступних етапів кількість інтеграційних рис у структурах взаємодіючих мов збільшується (пор. виникнення мовних союзів). На кульмінаційному етапі інтеграції взаємодіючі мови зливаються (одна зникає, інша перемагає, зазнавши значних впливів з боку зниклої). В ході мовного розвитку не всі інтеграційні процеси досягають свого завершального кульмінаційного етапу.

В період існування Римської держави лагінська мова поширилася далеко за межі Лаціуму — територіального ядра, з якого вона вийшла. В окремих провінціях латинська мова вступила у взаємодію з місцевими мовами. Внаслідок цієї взаємодії місцеві мови зникли, бо носії цих мов перейшли до користування латинською мовою, але на етапі двомовності вносили в останню певні риси своєї рідної мови. Чи досить було субстратних рис для того, щоб мову-переможницю в цій взаємодії визнати іншою, ніж була латинська до початку процесу? Одні вчені ствердно відповідають на це питання, а інші — заперечно. На думку перших, романські мови якраз і утворилися внаслідок взаємодії латинської мови з субстратними. На думку других, після цього процесу мовної взаємодії перемогла латинська мова і лише згодом внаслідок її диференціації виникли романські мови.

В останній час деякі мовознавці взагалі заперечують можливість виникнення нових мов внаслідок процесу інтеграції, бо вважають, що в процесі мовної взаємодії не виникає якась нова, третя мова, а лише перемагає одна із взаємодіючих. Та все залежить від того, як трактувати мову-переможницю. Навряд чи її можна ототожнювати з мовою, яка вступала в процес взаємодії. Яскравий тому приклад — креольські мови. Отже, важкість розв'язання цієї проблеми зумовлюється нерозробленістю критеріїв, на підставі яких одну мову чи етап її розвитку слід відмежувати від іншої мови чи іншого етапу її ж розвитку. Не розроблені також критерії, які дозволили б однозначно давати відповідь на питання: це мова чи діалект?

Відомі декілька критеріїв для подібного розмежування. Структурний критерій спирається на подібність чи відмінність граматичної будови і основного лексичного фонду. Якщо граматична будова і основний лексичний фонд двох мовних систем

схожі між собою, то це — діалекти однієї мови, якщо вони не схожі, то це — різні мови. Але ж немає суворо встановлених параметрів, які б врахували подібності й відмінності між мовами чи діалектами. За цим принципом окремі діалекти італійської чи німецької мови можна вважати окремими мовами, а окремі слов'янські чи тюркські мови — діалектами єдиної слов'янської чи тюркської мови.

Генеалогічний критерій спирається на спільне походження діалектів. З цього погляду романські мови можна визнати діалектами латинської мови. Критерій територіальної перервності веде до визнання окремими мовами ізольованих у територіальному відношенні діалектів, наприклад, болгарські говірки на території СРСР, ізольовані від основного болгарського мовного масиву, треба визнати окремою мовою, хоч насправді це не так. Критерій розширення функцій виходить із положення, що кількість функцій у мови і діалекту різна. Наприклад, каталонська мова безсумнівно має статус мови, бо вона виконує більше функцій, ніж, скажімо, арагонський діалект іспанської мови. Але останнім часом досить часто намагаються розширити функції діалектів. У Італії, наприклад, на діалектах пишуть художні твори, ставлять п'єси в театрах і передають їх по радіо, отже, відповідні діалекти теж слід визнати мовами, хоч насправді це не так. До того ж цей критерій не можна застосувати до визначення мовного чи діалектного статусу мовних систем окремих етнічних угруповань, які в соціальному розвитку ще не підійшли до утворення народності або нації. Критерій взаєморозуміння так само ненадійний. Різниця між діалектами китайської мови така велика, що взаєморозуміння між представниками діалектів досягається тільки при писемному спілкуванні завдяки ідеографічному принципу китайського письма. Усно китайці-носії різних діалектів спілкуватися не можуть (наприклад, форма особового займенника першої особи однини звучить у пекінських говірках *во*, а в шанхайських — *ала*). Були запропоновані й інші критерії розмежування мови і діалекту (критерій самосвідомості, критерій підпорядкованості, критерій конвергентності і т. д.). Очевидно, в цілому при розв'язанні подібної проблеми треба застосувати названі критерії в комплексі і зважати на відцентрові й доцентрові тенденції розвитку кожного різновиду людської мови.

Так само слід діяти й при розгляді інтеграційних процесів. Нащадок латині на території колишньої Дакії — східнороманська мова взаємодіяла тривалий час з слов'янською, наслідком цієї взаємодії була перемога східнороманської над слов'янською. Але східнороманська мова не залишилася незмінною внаслідок цієї взаємодії. Румунська і молдавська мови

зберігають у собі чимало її слідів. Подібним чином можна говорити і про злиття давньогерманських діалектів англів та саксів і французької мови норманських завойовників, внаслідок якого розвинулася сучасна англійська мова.

Отже, нові мовні єдності можуть виникати внаслідок як процесу диференціації мов, так і процесу інтеграції мов. Процес інтеграції веде до зближення мов і вироблення в їх структурі спільних рис, процес диференціації веде до виникнення структурно відмінних рис у мовах і діалектах. Мови стають різними, бо в них здійснюються різні можливості, які на початковому етапі мають рівну ймовірність здійснитися.

Це, однак, не означає, що різні мови не можуть бути спорідненими. Основна мета порівняльно-історичного мовознавства — побудова такої гіпотетичної системи мови-основи, виходячи з якої можна шляхом послідовних трансформацій з'ясувати шляхи розвитку споріднених мов, вказати на процеси, які сприяли диференціації форм цих мов, починаючи від часу їх спільності аж до їхньої останньої фіксації. Більше того, в наш час здійснюються спроби заглянути ще глибше в історію мов, об'єднати деякі мовні родини (наприклад, індоевропейську, уральську, алтайську, афразійську та інші) в єдину ностратичну надсім'ю (див. праці В. Ілліча-Світича). Ностратична гіпотеза в останній час була піддана критиці, вона потребує додаткової аргументації, але слід визнати, що вже є підстави для об'єднання індоевропейської, уральської та алтайської мовних родин в одну «бореальну» надсім'ю.

§ 5. Про закони розвитку мови

У мовознавстві досить часто користуються поняттям закону. Говорять про внутрішні і зовнішні закони розвитку мови, про загальні (універсальні) і спеціальні або специфічні закони окремої мови чи групи мов, про фонетичні закони і т. д. Однак при цьому допускають змішування різних понять, під поняття закону підводяться окремі властивості мови, навіть саме розуміння закону буває різним. Окремі лінгвісти заперечують існування законів розвитку мови або ж замість визначення мовних законів говорять про причини мовних змін чи про умови, за яких відбуваються мовні зміни і мовний розвиток. Тому насамперед слід визначити поняття «закон».

Марксистсько-ленінська філософія визначає закон як категорію наукового пізнання, що відображає істотні, загальні, необхідні, стійкі, повторювані зв'язки і відношення залежності між предметами і явищами об'єктивної дійсності, які зумовлюються їх сутністю. В. І. Ленін писав: «Закон є в і д н о -

ш е н н я... Відношення *сутностей* або між сутностями»¹. Отже, закон виражає певний порядок причинного зв'язку в об'єктивній дійсності, коли зміни одних явищ викликають певні зміни в інших явищах.

Закони можуть бути: 1) універсальними (це основні закони діалектики, які не мають конкретної функціональної форми, а виступають як всеохоплюючі принципи будь-якого буття, в них міститься те загальне, що проявляється в решті законів); 2) загальними (це закони — спільні для великих груп явищ) і 3) специфічними (ці закони виражають відношення між конкретними явищами чи властивостями матерії, вони на основі їх кількісної або якісної визначеності можуть бути виражені у певній математичній формі).

Розрізняють також закони природи і закони суспільства. Будь-який закон реалізується лише при наявності певних умов, що забезпечують перетворення явищ потенціальних у явища дійсні. В суспільстві свідомо або несвідомо діяльність людей впливає на умови дії суспільних законів, однак самих законів люди не створюють і не знищують, бо закони існують об'єктивно, поза свідомістю людей і незалежно від їхньої волі.

Існує ще одна важлива класифікація законів, якою переважно нехтують у мовознавстві і через це неправильно тлумачать мовні закони (йдеться про розрізнення законів функціонування і законів розвитку). Багато непорозумінь у нашій науці викликано саме змішуванням законів функціонування мови та законів її розвитку. Щоправда, розвиток мови найтісніше пов'язаний з її функціонуванням, розвиток мови якраз і здійснюється в процесі її функціонування, але ставити знак рівності між розвитком і функціонуванням мови не можна, бо це різні аспекти існування мови. Через це не можна ототожнювати і законів функціонування мови з законами її розвитку.

Деякі мовознавці говорять про правила функціонування мови і про закони її розвитку, однак поняття правила в цьому випадку збігається з поняттям закону, бо воно виражає істотні, необхідні, стійкі і повторювані зв'язки і відношення в мові між внутрішніми її властивостями та між її складовими елементами. Єдине, чим відрізняється закон функціонування мови від закону її розвитку, — це можливість несвідомого чи свідомого відступу від нього на основі закону розвитку мови. Ф. де Соссюр відзначав, що «синхронічний закон — загальний закон, але не імперативний; просто відбиваючи існуючий порядок речей, він лише констатує певний стан»². Власне, закон

¹ Л е н і н В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». Учення про сутність // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 129.

² С о с с ю р Ф. д е. Труды по языкознанию. — С. 125.

функціонування є теж обов'язковим, кожен мовець повинен його виконувати, однак у закону функціонування немає імперативної спрямованості в майбутнє, через що закон розвитку мови виступає ієрархічно вищим, ніж закон функціонування. Діючи за законом розвитку мови, мовці можуть відступати від законів функціонування, якщо вони виявляються різнонаправленими. Інколи зміни законів функціонування викликані змінами у мовній системі, а самі ж закони лишаються в силі.

В латинській мові існував закон, за яким словесний наголос падав завжди на другий від кінця склад, якщо в цьому складі містився довгий голосний. Якщо голосний в цьому складі був короткий, то наголос переносився на третій від кінця склад. Так, в словах *argilla* «глина», *cantare* «співати» наголос падав на другий від кінця слова склад, а в словах *bestia* «звір», *littera* «буква» — на третій від кінця слова склад. Ці слова зазнали у французькій мові значних звукових змін, змінилася і кількість складів у них, але місце наголосу залишилося на тому ж складі, на якому воно було в латинській мові: *argile*, *chanter*, *bête*, *lettre*. Але у французькій мові закон словесного наголошування формулюється зовсім не так, як у латинській: у французькій мові наголос падає завжди на останній склад окремо взятого слова. Закони різні, бо зазнала змін мовна система, місце наголосу змінилося і водночас лишилося незмінним.

У мові, як і в будь-якому іншому об'єктивно існуючому явищі, проявляються універсальні закони діалектики. Однією з найзагальніших закономірностей існування світу є загальний зв'язок явищ. Мова як цілісна система являє собою яскравий приклад різноманітних внутрішньосистемних зв'язків, а також її зв'язків і відношень з іншими системами і явищами навколишньої дійсності. Про зовнішні зв'язки мови вже йшлося вище, коли мова висвітлювалася як суспільне явище у взаємодії з іншими явищами суспільного життя чи у взаємодії з іншими мовами. Щодо внутрішніх зв'язків у мові, то вони найкраще ілюструються зв'язками між мовними підсистемами. Ті чи інші форми морфологічної підсистеми виникають внаслідок певних змін у фонетичній системі мови. В історії української мови занепад кінцевого *ъ* викликав фонетичну зміну суфіксального *л* на *й* (орфографічно *в*) в дієсловах минулого часу: *зналъ* > *знав*, *даъ* > *дав*. У тих дієсловах, що утворюють форми минулого часу без суфікса *-в*, відбулися спрощення важких для вимови сполучень приголосних, що виникли після втрати редукованих: *везлъ* > *везл* > *вез* > *віз*, *греблъ* > *гребл* > *греб* > *гріб*.

Існує взаємозв'язок між функціями мовного явища та його властивостями. Перетворення самостійних слів у морфеми (пор. займенникові форми *будь-хто*, *дехто* і под.), перехід одних частин мови в інші (наприклад, іменникова форма, що

виконує тільки функцію обставини, стає прислівником, прислівник залежно від своєї функції може стати прийменником, прикметник в ролі підмета чи додатка може стати іменником і т. д.) яскраво ілюструють залежність властивостей мовного елемента від його функціонального навантаження.

В останній час лінгвісти дуже уважно досліджують закономірності сполучуваності мовних елементів, а сполучуваність фонем, морфем, слів, предикативних структур відбиває взаємозв'язок компонентів мови у синтагматичному плані. Кожне мовне явище зв'язане з іншими мовними явищами і в цьому відбивається діалектичний закон загального взаємозв'язку. Так само відбиваються в мові й інші закони діалектики, наприклад, закон переходу кількісних змін у якісні.

Поступові кількісні зміни у мові ведуть до зміни її якості. Сучасні романські мови сформувалися на базі розмовної форми латинської мови. Саме в латинській мові (синтетичний тип структури) поступово нагромаджувалися зміни, які дозволяють сучасну італійську мову не ототожнювати з латинською, хоч у плані генетичному італійська мова є нащадком безперервної еволюції латинської мови. В італійській мові, як і в інших романських мовах, структура аналітичного типу.

У мові діє також діалектичний закон єдності й боротьби протилежностей, який проявляється у різноманітних формах. Однією з них є боротьба між новим і старим, між новою й старою формою, між старою формою і новим змістом чи між новою формою і старим змістом, між старим і новим змістом. В сучасній російській мові можна зустріти дублетні форми слів *директоры — директора, инспекторы — инспектора, профессоры — профессора* або *машет — махаєт, мурлычет — мурлыкаєт, хнычет — хныкаєт, колышется — колыхаєтсєя*, або *мок — мокнул, сох — сохнул, кис — киснул, померк — померкнул* і т. ін. Вони якраз і ілюструють боротьбу, що відбувається між старими (вони в цих парах названі першими) і новими формами, які прагнуть витіснити з ужитку старі.

Одна із важливих суперечностей у мові — це суперечність між потребами вираження і засобами вираження. Саме внаслідок розв'язання подібних суперечностей у мові виникають нові слова, нові конструкції, нові граматичні форми. Причому ці суперечності можуть проявлятися навіть в окремо взятому слові. В давньогрецькій мові існував корінь *παθ-*, від якого утворювалися слова із значенням «терпіння, страждання», пор. *πάθος* «біль, страждання; пристрасть». При утворенні дієслова від цього кореня скористалися дієслівним суфіксом *-σх-*, але грецький звук, що виражався знаком *σ*, був несумісний з попереднім придиховим приголосним *θ*. Виникла суперечність, яка була розв'язана дуже оригінально: придиховий

приголосний *ѣ* зник перед дієслівним суфіксом -*ом*, але другий приголосний суфікса із зімкненого перетворився на придиховий, отож і маємо дієслово *лѣѡмъ* «терпіти, страждати» (із *лѣѡмъ*).

Ще один приклад. Фонетичні зміни, які відбулися в формах колишнього латинського імперфекта, призвели до того, що форми першої та третьої особи однини і третьої особи множини в молдавській мові стали звучати однаково: *dicebam* > > *зичя*, *dicebat* > *зичя*, *dicebant* > *зичя*. Виникла суперечність між змістом і формою його вираження, ця суперечність була ліквідована диференціацією форм у сучасній мові *зичям* «я говорив», *зичя* «він говорив», *зичяю* «вони говорили».

Можна навести й приклади прояву в мові діалектичного закону заперечення заперечення. Діалектичне заперечення — це не розрив у розвитку, а зростання нового в надрах старого і використання старого для створення нового. Саме завдяки цьому й відбувається прогресивний розвиток мови. В. М. Мигирин наводив як приклад прояву закону заперечення заперечення розвиток речення у слов'янських мовах. Складне речення, коли воно виникає, є запереченням простого речення, але дальший розвиток складного речення зумовлює його своєрідне повернення до простого, тільки на вищому шаблі. Наявність складних сполучників підрядності у підрядних реченнях, що не лише виражають функцію підрядних, а й називають її, і здатних роз'єднуватися на дві частини, одна з яких перебуває в головному, а друга — в підрядному, — це надзвичайно характерна особливість підрядного речення сучасної мови на відміну від речення давньоруської мови.

Таким чином, у мові на всіх її рівнях проявляються найзагальніші закони діалектики. Але, звичайно, крім загальних законів діалектики, в мові діють і її власні закони — закони особливого суспільного явища, яким вона є. Дехто ці останні закони розділяє на внутрішні і зовнішні. Однак такий поділ і такі назви не мають достатніх підстав.

Зовнішніми законами мови називають закони, які відбивають зв'язок мови з різними сторонами людського буття та історії суспільства. Як приклад загального зовнішнього закону наводять взаємозв'язок історії мови з історією її носіїв або ж залежність історичного розвитку мови від територіально-географічних умов її функціонування. Інколи як зовнішній закон мови називається певна її внутрішня властивість, наприклад вибірковий характер мовної семантики та її формально-організаційне призначення. Однак взаємозв'язок історії мови з історією її носіїв визначається суспільним характером мови і, отже, не може бути її зовнішнім законом. Загального закону залежності історичного розвитку мови від географічних умов

Її існування просто немає. І взагалі немає ніяких інших зовнішніх законів розвитку мови, а раз так, то відпадає потреба в назві «внутрішні» закони розвитку мови, бо всі ці закони однаковою мірою властиві мові чи окремим мовам і не можуть стосуватися якихось сторонніх чи зовнішніх сутностей.

У зв'язку з цим варто сказати про так звані діяхронічні константи — однонаправлені процеси, типові для деяких споріднених і неспоріднених мов, які можуть знаходити конкретне виявлення у кожній мові. Порівняйте, наприклад, виникнення нової змістової опозиції «означеність/неозначеність» і оформлення категорії артикля.

Існує необхідність, як уже було сказано вище, розрізняти закони функціонування мови і закони її розвитку. Дуже часто закони функціонування мови проголошувалися законами її розвитку. Так, наприклад, загальним законом розвитку мови була проголошена так звана асиметрія мовного знака. Але ж це властивість самої мови як особливої знакової системи і вона характеризує саме людську мову.

Мовні закони можуть бути загальними і специфічними. Загальні мовні закони — це, по суті, мовні універсалії, оскільки вони проявляються як закономірності, властиві всім мовам у світі, людській мові взагалі. Розрізняють прості і складні мовні універсалії. Прості універсалії відбивають наявність чи відсутність у мові певних явищ, наприклад «в усіх мовах є фонемі», «в усіх мовах є власні назви». Прості універсалії — це перелік властивостей людської мови взагалі. Складні універсалії відбивають взаємозалежність між мовними компонентами, наприклад, «якщо в мові мало фонем, то морфемі цієї мови складаються з великого числа фонем», або «носові складотворчі фонемі завжди є наслідком зникнення голосної фонемі».

Мовні універсалії часто стосуються лише окремих мовних підсистем. Наведемо приклад морфологічної мовної універсалії: «Якщо в мові є словотвірні і словозмінні елементи, то словотвірні елементи розташовуються ближче до кореня слова і тісніше з ним пов'язані». Англійський мовознавець С. Ульман сформулював деякі семантичні універсалії, серед яких можна назвати метафоризацію антропоморфічного типу, тобто перенесення назв частин людського тіла на частини неживих предметів (пор. *вушко* голки, *горло* пляшки, *ніс* човна, *ніжки* рояля, *спинка* дивана, *зуби* пилки, *п'ята* коси тощо, подібні метафори є і в інших мовах). До них належать явища генералізації і спеціалізації значення.

Деякі типові явища в різних мовах світу наводяться Б. О. Серебренниковим в спеціальному розділі його монографії «О материалистическом подходе к явлениям языка». Всі вони свідчать про те, що в найвідмінніших мовах світу діють

певні чинники, що сприяють утворенню спільних рис і особливостей. У зв'язку з мовними універсаліями слід згадати «понятійні категорії» І. І. Мещанінова, до яких він відносив предметність і предикативність, суб'єкт і об'єкт, атрибутивність, модальність, а також кількість і якість. Існує й інше розуміння «універсальної категорії», яке відстоює О. В. Бондарко. На думку цього вченого, універсальна категорія — це не категорія, що побутує в усіх мовах світу; така категорія універсальна в логіко-семантичному смислі.

В різних мовах засвідчені так звані *імплікаційні* (від лат. *implico* — тісно зв'язую) зв'язки, суть яких полягає в тому, що одне явище закономірно може викликати появу іншого явища (наприклад, якщо в мові існує гармонія голосних, то наголос часто буває фіксованим; мови, в яких немає префіксів, як правило, не мають і прийменників). Це наслідок системної організації мови.

Досвід пізнання людиною навколишньої дійсності по-різному відбивається у мовах світу, а це породжує певні обмеження в мовних універсаліях, бо окремі з них властиві багатьом мовам, але не всім. Отже, виробляється поняття «неуніверсальної» мовної універсалії, яке пропонують назвати *фреквенталією* (від лат. *frequens* — частий). Категорії, які зустрічаються лише в окремих даних мовах, називають *ідіотнічними*. Найбільша небезпека при вивченні універсалій криється в надмірній абсолютизації досліджуваного явища і в нехтуванні його статусом у системі тієї мови, де воно існує, а також можливістю або неможливістю його співвіднесення до зовнішньо однакових, але за суттю і функцією різних явищ в інших мовах.

Вивченням спільних або подібних ознак, що об'єктивно існують у різних мовах, займається *типологія*. Але типологічне мовознавство повинно зіставляти не окремі мовні ознаки, а мовні системи. Досі типологія встановлювала мовні типи на основі подібностей і відмінностей величин окремої внутрішньої мовної системи. Найвідоміші морфологічні типології засновані на аналізі морфологічної будови слова (класифікації А. Шлегеля, В. Гумбольдта, А. Шлейхера, Е. Сепіра, Дж. Грінберга). Однак типологічну близькість мов можна встановити і з аналізу їх фонетичних або синтаксичних особливостей (класифікації М. С. Трубецького і відповідно І. І. Мещанінова, Г. А. Климова). Є спроби типологічної класифікації мов на основі вивчення структури лексичного складу (праці В. М. Ілліча-Світича, Ю. В. Рождественського, А. Є. Супруна). Безперечно, що дальший розвиток лінгвістичної типології повинен враховувати всі властивості мовних величин і структур.

Як можна переконатися з наведених прикладів, мовні уні-

версалії — це своєрідні загальні закони функціонування мови. Однак поряд з ними існують і загальні закони розвитку мови. Радянські мовознавці сформулювали закон нерівномірності темпів розвитку окремих структурних частин мови. Згідно з цим законом різні структурні частини мови відзначаються різним ступенем сталості. Наприклад, якщо лексика дуже швидко і безпосередньо відбиває всі зміни, які відбуваються в суспільстві, то граматична будова мови змінюється дуже повільно і виявляється набагато менш рухливою у порівнянні з словниковим складом. Щоправда, дія цього закону набирає конкретних форм у конкретних мовах. Близькоспоріднені німецька і англійська мови в ході свого розвитку зазнали таких глибоких змін, які дозволяють відносити ці мови до різних типів: англійську — до аналітичного, німецьку — до синтетичного, хоч і в ній розвинулись певні аналітичні риси. Але це означає, що граматична будова англійської мови змінювалася у більш високих темпах, ніж граматична будова німецької.

Так само діє в усіх мовах загальний закон абстрагування елементів мовної структури, дія якого виражається в тому, що на основі одних, більш конкретних елементів розвиваються інші, менш конкретні, тобто більш абстрактні. Наприклад, на базі слів розвиваються граматичні елементи (морфеми, службові слова); конкретні елементи мови — слова узагальнюються більш абстрактними типами словотвору або частинами мови; менш абстрактні граматичні категорії стають дедалі більш загальними і т. ін.

Іноколи загальним мовним законом називають закон аналогії: нові мовні засоби будуються за зразком тих, які вже існують у мові. Такої думки, наприклад, дотримувався радянський мовознавець В. М. Жирмунський. Проте аналогія в мові діє не лише як конструктивна, а й як деструктивна сила. Вона не лише систематизує, а й руйнує вже відсистематизовані явища. Молодограматики абсолютизували дію аналогії і прирівняли її до так званого тиску системи. Однак поряд з регулярною аналогією існує і аналогія нерегулярна, яка не дає високого ефекту уніфікації мовних форм. Аналогія швидше схожа на універсалію тим, що аналогічні утворення існують у будь-якій людській мові. Мовні зміни за аналогією викликані асоціативними властивостями людського мислення. Дія принципу аналогії в мові є одним із проявів загального діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей.

Поряд з загальними законами розвитку і функціонування мов існують і специфічні закони, які діють лише в окремій мові або в групі споріднених мов і визначають індивідуальну самобутність кожної з них. Не можна не згадати у зв'язку з

цим слів К. Маркса: «Хоч найбільш розвинуті мови мають закони і визначення, спільні з найменш розвинутими, все ж саме відміна від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток»¹. Специфічні закони функціонування і розвитку конкретної мови діють в усіх структурних частинах мови. Кожна структурна сфера мови може мати свої власні закони, на підставі чого виділяють фонетичні, морфологічні, словотвірні і синтаксичні закони.

Особливо багато було сформульовано фонетичних законів. Поняття фонетичного закону було одним із наріжних каменів молодогограматичної концепції мови. Фонетичні закони, оскільки вони мотивуються психофізіологічною діяльністю людини, на думку молодогограматиків діють сліпо, без будь-яких винятків і лише закон аналогії міг порушити їх наслідки. Пізніше ці погляди були піддані справедливій критиці. В сучасному мовознавстві під фонетичним законом розуміють констатацію регулярних звукових відповідностей у різні періоди розвитку однієї мови або водночас в кількох мовах або ж формулу, що описує зміни і відповідності певного звука в певний час його розвитку. Суть фонетичного закону передає формула

$$M \left\{ \frac{a > \epsilon}{n} \right\} \varphi,$$

яка читається так: звук *a* регулярно переходить у звук *ε* у позиції *n* в мові *M* на *ϕ*-етапі її розвитку. Наприклад, перехід колишнього *ѣ* в *і* в українській літературній мові є її фонетичним законом. Закон відкритих складів, що виник внаслідок тенденції до висхідної звучності, був фонетичним законом спільнослов'янської мови. Тенденція до автономності складу в межах слова породила інший фонетичний закон — закон складового сингармонізму, який полягав у тому, що звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду їх передньої або непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні передували голосним переднього ряду, а непалаталізовані — голосним заднього і мішаного ряду.

Фонетичні закони, тобто регулярні фонемні відповідності між різними мовами, дозволяють зробити припущення про спільне походження відповідників із якоїсь фонемі, що передувала їм у часі. На цій основі виникає можливість реконструкції попереднього стану фонетичної системи. Порівняння споріднених мов дозволяє реконструювати модель мови, перетворення якої в різних напрямках і спричинило появу історично засвідчених споріднених мовних систем. Саме на цих засадах засновується реконструкція прамовної системи. При реконст-

¹ Маркс К. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 669.

рукції прамови велику вагу має питання про реальність відновлених форм та про їх синхронне існування. Адже матеріал, яким оперує лінгвіст, не є вичерпним, через це буває важко судити, чи реконструйовані форми належать до одного часу, чи вони між собою несинхронні. Саме в цьому і полягає один із недоліків порівняльно-історичного методу, і вчені працюють над його подоланням шляхом перевірки реконструкцій синхронною типологією.

Слід зауважити, що фонетичні закони не є власне законами. Коли ми кажемо, що етимологічні **о** та **е** в закритому складі переходять в **і**, то ми просто засвідчуємо відповідність, а не причинний зв'язок: **о** та **е** є не причиною появи **і** у закритому складі, а тільки відправною точкою фонетичного процесу.

Не тільки у фонетиці є свої закони. Словоскладання і основоскладання визначають розвиток словотворення в німецькій мові. Уніфікація різних закінчень давального, орудного і місцевого відмінків множини стала морфологічним законом розвитку східнослов'янських мов (див. таблицю).

Давньоруська мова

Д. в.	рука мъ	столо мъ	во лъ мъ	мыш ь мъ
О. в.	рука ми	сто лы	во лъ ми	мыш ь ми
М. в.	рука хъ	сто лѣ хъ	во лѣ хъ	мыш ѣ хъ

Українська мова

Д. в.	рука м	стола м	вола м	миша м
О. в.	рука ми	стола ми	вола ми	миша ми
М. в.	рука х	стола х	вола х	миша х

Виникнення і розвиток рамкової конструкції речення стали законом німецького синтаксису. До синтаксичних законів української мови можна віднести відповідність префіксів і прийменників у словосполученнях: *увійти у воду, дочитати до певного місця, від'їхати від села, збити з ніг, застромити з і пояс, натрапити на слід* і т. ін. Однак ці закони діють не сліпо, і у кожного з них можуть бути винятки.

Оскільки структурні частини мови взаємопов'язані, то дія певного закону може відбиватися й на інших мовних підсистемах, а не лише на тій, у якій діє цей закон. Тенденція до автономності складу в межах слова привела до змін не лише в си-
лабічній підсистемі фонетичної системи, а й у морфологічній будові спільнослов'янської мови. В історії англійської мови виникнення динамічного наголосу і його фіксація на корені привели до поступової редукції голосних у позиції за наголосом, а згодом і до повного їх зникнення. Це одразу відбилося на морфологічній структурі англійської мови, де зникла словозміна і, як наслідок цього, розвинулись аналітичні конструкції. Від-

повідні зміни на морфологічному рівні, в свою чергу, зумовили появу сталого порядку слів у реченні, отже, вони спричинили зміни у синтаксичній системі мови.

Таким чином, специфічні чи окремі мовні закони стосуються переважно конкретної мови чи, рідше, груп мов, а інколи навіть лише окремого мовного рівня. Якщо ж говорити про найзагальніший закон розвитку мови — то це постійне пристосування мови та її засобів до потреб мовного спілкування людей.

§ 6. Синхронія та діяхронія

Як було зазначено на початку цього розділу, в мові поєднуються дві протилежні риси — статичність і динамічність, які виявляються у функціонуванні та розвитку мови. Вивчення мови повинно зважати на цю її особливість. Але мовознавці з метою глибшого дослідження мовних явищ можуть зосередити свою увагу лише на одному аспекті існування мови: на функціонуванні або на еволюції. Відповідно до цього в мовознавстві говорять про його різні аспекти: синхронічний та діяхронічний. Ці терміни, а також необхідність чіткого розмежування відповідних понять відстоював Ф. де Соссюр. «Щоб різкіше виділити це протиставлення і це перехрещення явищ двоякого роду, які стосуються одного об'єкта, ми будемо говорити про *синхронічну* і про *діяхронічну* лінгвістику. Синхронічним є все, що стосується статичного аспекту нашої науки; діяхронічним є все, що стосується еволюції»¹. Крім цього, Соссюр хотів, щоб іменниками *синхронія* та *діяхронія* позначалося відповідно те, що він називав «станом мови» та «фазою еволюції». Однак його бажання здійснилося лише частково, бо тепер у мовознавстві ці іменники мають не лише онтологічне значення (тобто значення об'єктивних сутностей), а й значення гносеологічне (тобто стосовне процесу пізнання) і ними позначають як поняття мовного стану і мовної еволюції, так і поняття відповідного аспекту лінгвістичного дослідження.

Синхронія (від грец. *σύγχρονος* — одночасний) — це аспект лінгвістичного дослідження, що передбачає вивчення стану певної мови у даний конкретний невеликий відрізок часу, протягом якого мова начебто не змінюється. *Діахронія* (від грец. *διά* — крізь і *χρόνος* — час) — це протилежний синхронії аспект дослідження, спрямований на вивчення мови чи її явищ і елементів у процесі їх історичного розвитку.

Ф. де Соссюр наполягав на рішучому протиставленні двох аспектів лінгвістичної науки і при цьому надавав перевагу синхронії: «Лінгвіст, який хоче зрозуміти стан [мови], повинен

¹ С о с с ю р Ф. д е. Труды по языкознанию. — С. 114.

заплющити очі на те, як він створився, і знехтувати діахро-
нією»¹. Вчений навів чимало прикладів, з яких один стосу-
вався утворення форм множини в історії німецької та англій-
ської мов. У цих мовах на певному етапі розвитку множина
утворювалася шляхом додавання до кореня флексії *i*:

давньоверхньонімецька мова	давньоанглійська мова
gast «гість» — gastī «гості»	gōs «гусак» — *gōsi «гуси»
hant «рука» — hanti «руки»	fōt «нога» — *fōti «ноги»

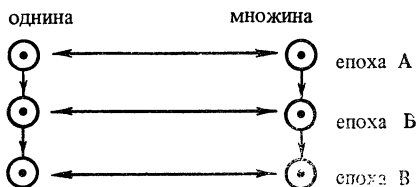
На наступному етапі розвитку відбувся процес переходу
 $a > e$ (так звана умлаутна зміна):

давньоверхньонімецька мова	давньоанглійська мова
gast «гість» — gesti «гості»	gōs «гусак» — *gēsi «гуси»
hant «рука» — henti «руки»	fōt «нога» — *fēti «ноги»

Згодом звук *i* втратив свій тембр у німецькій мові, а в анг-
лійській взагалі зник:

сучасна німецька мова	сучасна англійська мова
Gast «гість» — Gäste «гості»	goos «гусак» — geese «гуси»
Hand «рука» — Hände «руки»	foot «нога» — feet «ноги»

Ф. де Соссюр наполягає на тому, що на кожному етапі
розвитку мови протиставлення форм однини і множини в ні-
мецькій та англійській мовах своєрідне і характеризує лише
цей етап. Отже, мовні факти і явища розташовуються для ко-
жної з мов по вертикальній і горизонтальній осях:

Оскільки зміни в мові стосуються не всієї її системи, а лише
окремих частин (форми однини в розглянутих прикладах іс-
тотно не змінилися, зміни відбулися лише у формах множини)
і оскільки мовознавця повинна зацікавити передусім мовна
система, то синхронічний аспект, на думку Ф. де Соссюра, і є
найважливішим. Історія нібито заважає зрозуміти систему
мови, тому, мовляв, системне вивчення мови не може бути
історичним. «Синхронічний аспект переважає над діахроніч-
ним»². Такий погляд поділяв і О. О. Реформатський, який

¹ С о с с ю р Ф. де. Труды по языкознанию. — С. 114.

² Т а м ж е. — С. 123.

уточнював, що це визнання ґрунтується на практичних потребах мовців¹.

Радянське мовознавство розрізняє синхронію та діяхронію, але не розриває їх, бо в мові водночас діють дві протилежні тенденції — статика й динаміка, боротьба яких і визначає її розвиток. Радянські лінгвісти спираються на принцип історизму і тому вважають, що синхронію й діяхронію не можна штучно протиставляти. Вони не погоджуються з думкою Сосюра про те, що мовознавець, ставши на діяхронічну точку зору, нібито побачить не мову, а лише ряд подій, які її видозмінюють. Для глибшого дослідження певного явища науковець має право абстрагуватися від окремих властивостей цього явища, але справжнє наукове пізнання можливе лише у всебічному вивченні об'єкта дослідження.

Ф. де Соссюр мав рацію, коли твердив, що не слід змішувати синхронічний і діяхронічний плани дослідження. Але це не означає, що між ними існує повний розрив. Адже протиставлення *foot* — *feet* на сучасному етапі розвитку англійської мови зумовлене процесами, що відбулися на його попередніх етапах. Пояснювальна сила лінгвістичної науки одразу різко падає, як тільки лінгвіст починає нехтувати діяхронією. Неврахування історичного контексту при дослідженні певного об'єкта призводить до однобічності, метафізичності тлумачення останнього. Ще Гумбольдт вважав, що ніякого іншого мовознавства, крім історичного, не може бути².

Свого часу Ф. де Соссюр ототожнював позицію лінгвіста з позицією мовця, який користується мовою, але не має уявлення про попередню її історію. Але саме в цьому і криється його помилка. Адже вчений не може і не повинен обмежуватися дослідженням тільки однієї сторони об'єкта і не зважати на інші його сторони. Безперечно, можна вивчати і вивчити мову, не заглиблюючись в її історію, однак учений, який знає історію мови, може глибше й точніше розуміти її сучасний стан. Саме історія мови проливає світло на мовні факти і явища, які важко осмислити з позицій їх синхронного дослідження.

Зазначимо, що ідея розрізнення синхронії та діяхронії висувалася й іншими мовознавцями. При цьому вони іноді підходили до співвідношення цих двох лінгвістичних аспектів значно глибше, ніж це зробив Ф. де Соссюр. Так, ще в 1870 р. І. О. Бодуен де Куртене писав: «Завдання дослідника полягає в тому, щоб докладним вивченням мови в окремі періоди визначити її стан, відповідний цим періодам, і лише згодом показати

¹ Див.: Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М., 1967. — С. 40.

² Див.: Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. — М., 1985. — С. 388 і наст.

ти, яким чином із такої і такої будови та складу попереднього часу могли розвинутиися така і така будова та склад часу наступного»¹. Ще ясніше він висловився в іншій праці: «В мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій — явище уявне; це окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови — це лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики»².

Після Ф. де Соссюра одні вчені послідовно захищали і поглиблювали погляди свого вчителя, інші — намагалися зруйнувати той штучний мур, що будувався між синхронією та діахронією. Так, наприклад, учень Ф. де Соссюра Ш. Баллі твердив: «Пов'язувати сучасну французьку мову з її різними попередніми стадіями і намагатися пояснити кожне мовне явище фактом чи фактами, які привели до його теперішнього вигляду,— це найпевніший спосіб викривити перспективу і подати замість картини нинішнього стану мови його карикатуру»³. Засновники глосематики пішли навіть далі, ніж вимагав Соссюр: від захисту синхронії вони перейшли до відстоювання панхронії або ахронії. *Панхронія* (грец. *πάν* — все) — це розгляд мовних явищ як властивих людській мові за будь-яких часів. По суті, таке саме значення має й термін *ахронія* (від грец. заперечного префікса *ἀ-*), що передає вимогу виключення фактора часу з лінгвістичного дослідження, оскільки властивості людської мови є, мовляв, незмінними. Л. Єльмслев у «Пролегоменах до теорії мови» так формулює завдання мовознавства: «Лінгвістична теорія, яка цікавиться специфічною структурою мови і виходить із формальної системи засновків, не повинна надавати виключного значення відхиленням і змінам у мовленні, хоч вона і мусить зважати на них; вона повинна шукати *постійне*, не пов'язане з будь-якою позамовною «реальністю»⁴. А В. Брьондаль в програмній статті «Структуральна лінгвістика», підкресливши, що «найважливішим для будь-якої науки є постійне, стає, тотожне», висуває ідею визнання «панхронії або ахронії, тобто факторів загальнолюдських, які стійко діють протягом історії і дають про себе знати в будові будь-якої мови»⁵.

Заперечують значення діахронічних досліджень і представники англійського структуралізму. Дж. Лайонз, наприклад,

¹ Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— Т. 1.— С. 68.

² Там же.— С. 349.

³ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М., 1955.— С. 32.

⁴ Новое в лингвистике.— М., 1960.— Вып. 1.— С. 269.

⁵ Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1960.— Ч. II.— С. 41, 45.

пише: «Факти історичного розвитку самі по собі, очевидно, не істотні для розуміння того, як влаштована система... Кожний стан мови може і повинен бути описаний самостійно і безвідносно до того, з чого він розвинувся або що може з нього розвинутися»¹. Щоправда, об'єктивність примушує вченого визнати, що «було б помилкою вважати, що мова конкретної мовної спільності в певний момент часу абсолютно однорідна і що мовна зміна — це просто зміна однієї нерухомої системи спілкування іншою такою ж нерухомою системою спілкування в певний наступний момент часу»². Та звідси Дж. Лайонз робить висновок, що лінгвістика повинна огрублювати реальну картину мови, бо на сучасному етапі її розвитку таке огрублення, мовляв, необхідне.

Не погоджуючись із подібними поглядами, які розривають синхронію та діяхронію, радянські мовознавці стоять на позиції визнання найтіснішого зв'язку між двома аспектами дослідження мови. Ця позиція поділяється і передовими вченими зарубіжних країн. Із таких засад виходили свого часу А. Мейє, члени Празького лінгвістичного гуртка та інші вчені, які підкреслювали, що «не можна ставити непоборних перешкод між методом синхронічним і діяхронічним, як це робила Женевська школа.. Діахронічне дослідження не лише не виключає поняття системи і функції, але, навпаки, без врахування цих понять, саме є неповним.

...І синхронічний опис не може цілком виключити поняття еволюції, тому що навіть у синхронічно розглядуваному секторі мови завжди наявна свідомість того, що існуюча стадія змінюється стадією, яка перебуває в процесі формування»³.

Серед мовознавців сучасності на схожій позиції стоять, наприклад, А. Мартіне і Е. Косеріу. Щоправда, у А. Мартіне зустрічаються суперечливі висловлювання, проте він написав працю, в якій методи структуральної лінгвістики були застосовані до діяхронічного вивчення мови. Е. Косеріу вважає, що «антиномію «синхронія — діяхронія» слід віднести не до площини об'єкта, а до площини дослідження, тобто вона стосується не мовної діяльності, а лінгвістики», і що «в плані дослідження антиномія «синхронія — діяхронія» може бути подолана лише в історії і за допомогою історії»⁴. Адже від діяхронії незалежним є тільки синхронний опис мови, а не її реальний стан, який завжди являє собою продукт попередніх станів мови.

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.— М., 1978.— С. 64—65.

² Там же.— С. 66.

³ Пражский лингвистический кружок: Сб. статей.— М., 1967.— С. 18.

⁴ Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 145.

Найголовнішим здобутком сучасної лінгвістики слід вважати якраз подолання поглядів Ф. де Соссюра, за якими динаміка характеризує нібито лише мовну еволюцію. Нині всім зрозуміло, що динаміка також присутня і в щоденному процесі функціонування мови. Отже, розв'язуючи проблему «синхронія — діакронія», слід давати відповідь на питання «що дає історичне минуле мови для розуміння її сучасної системи і якою мірою особливості сучасної системи кожної конкретної мови або груп споріднених мов зумовлені їхнім же історичним минулим»¹.

Дехто відмовляє лінгвістиці у визнанні її справжньою наукою на тій підставі, що їй, мовляв, бракує прогностичного характеру. Від самого початку цей аргумент слід відкинути як некоректний. На його основі не можна було б визнати справжніми науками багато розділів людського знання про навколишню дійсність. Що, наприклад, може прогнозувати фізична географія або анатомія? Більше того, є науки, прогнози яких здійснюються лише в невеликому обсязі. Згадаймо хоча б метеорологію, далеко не всі довготривалі прогнози погоди здійснюються. До того ж, досліджуючи мовну еволюцію, лінгвісти спроможні іноді і прогнозувати можливі шляхи дальших змін у мові. Однак коло можливостей розвитку мови таке широке, їхнє здійснення дуже факультативне, а сама еволюція мовних систем така повільна, що все це надзвичайно ускладнює прогностичні потенції мовознавства. А втім ленінська національна та мовна політика в СРСР та інших соціалістичних країнах є наочним доказом того, що висновки лінгвістичної науки мають не лише ретроспективне, а й перспективне значення.

Сучасне мовознавство виходить з того, що статика і динаміка є невід'ємними атрибутами мови в будь-який момент її існування. Отже, в синхронному стані мови слід зважати водночас і на її статичні, і на її динамічні явища. Однак розвиток мови — це не лише змінність мовних елементів, а й збереження елементів попередніх періодів, крім того, розвиток мови — це не тільки зміна окремих її частин, як уявляв собі Ф. де Соссюр, а й постійна зміна і вдосконалення цілої системи, бо всі складові частини мови взаємопов'язані. Отже, синхронія та діакронія — це не атрибути об'єкта, що його роздвоюють, а аспекти дослідження єдиного об'єкта.

Як приклад синхронічних досліджень можна навести будь-яку описову граматику будь-якої мови. Історичні граматики мов, як і конкретні дослідження мовних змін, є прикладом діакронічного опису мов. Однак найбільш вдалими слід визна-

¹ Б у д а г о в Р. А. Язык — реальность — язык. М., 1983. С. 64.

ти ті праці, в яких гармонійно поєднуються два лінгвістичних підходи до мовних явищ. Вибір синхронічної чи діяхронічної точки зору при дослідженні мовного матеріалу визначається метою чи завданням дослідника. Інколи діяхронічному аспектові дослідження заважають об'єктивні перешкоди, наприклад відсутність писемної фіксації попередніх «мовних станів». Вони можуть бути відновлені за допомогою прийомів порівняльно-історичного дослідження, але ця методика не завжди дає безсумнівні результати. Не можна мати повного уявлення, наприклад, про праіндоевропейську мову, оскільки вона писемно не зафіксована, а віднесення всіх реконструйованих форм до одного синхронного зрізу неможливе. Щоправда, окремі лінгвісти й тепер вважають, що застосування окремих прийомів надає можливості з певним ступенем точності звести реконструйовані архетипи до однієї хронологічної площини. Однак «певний ступінь точності» якраз і підтверджує положення, що повного уявлення про прамову при нинішньому рівні наших знань не можна досягнути.

Таким чином, синхронічне і діяхронічне дослідження взаємно доповнюють одне одного. Сучасна лінгвістика виходить з того, що в кожному синхронному зрізі мови діалектично поєднуються статика і динаміка, що історичний розвиток мови — це розвиток системи, а не окремо взятих мовних явищ, і що цей розвиток можна уявити як послідовність відносно статичних станів, які безперервно змінюють один одного.

Кожне порівняння містить у собі щось штучне. Але можна було б порівняти мову з кінофільмом. Кінострічка складається з безлічі послідовно розташованих, відмінних один від одного кадрів. На екран можна проектувати і лише один якийсь статичний кадр, що вихоплює певний момент життя, яке розгорталося перед об'єктивом кінокамери. Можна по черзі дивитися окремі статичні кадри і за змінами, що в них відображені, вгадувати хід подій. Але для того щоб найкраще зрозуміти всі події, треба переглянути усю кінострічку. Статичний кадр кінофільму — це аналог синхронічного опису мови, а демонстрація фільму — аналог діяхронічного опису. Щоправда, порівняння це досить умовне, бо в статичному кадрі зовсім не видно руху, а при демонстрації кінострічки можна «прогавити» деякі важливі деталі кожного кадру.

Між іншим, хоч і минуло більш як 70 років від публікації «Курсу загальної лінгвістики», мовознавча наука лишилася єдиною, а не роздвоїлася, як пророкував Ф. де Соссюр, на синхронічну й діяхронічну лінгвістику. Однак для розв'язання своїх завдань мовознавство успішно застосовує різноаспектний — синхронічний та діяхронічний — підхід у дослідженні свого об'єкта.

МІЖНАРОДНІ ЛІНГВІСТИЧНІ ФОРУМИ

Розвиток мовознавчих досліджень у різних країнах підштовхував лінгвістів до зустрічей, на яких вони обговорювали результати проведених робіт, методику дослідження, накреслювали шляхи дальших наукових пошуків. Спочатку такі зустрічі влаштовувалися в межах місцевих і національних лінгвістичних товариств і гуртків. Одне з найдавніших таких товариств є Паризьке лінгвістичне товариство, засноване ще в 1866 році. Мовознавцям добре відомі також Празький лінгвістичний гурток, заснований у 1926 році чеським мовознавцем В. Матезіусом, у якому активну участь брали наші вітчизняні вчені, Копенгагенський лінгвістичний гурток, заснований у 1933 році датськими мовознавцями В. Брьондалем та Л. Єльм-словом, Нью-Йоркський лінгвістичний гурток, заснований у 1944 році, та ін.

Ще в ХІХ ст. лінгвісти різних країн відчували реальну потребу в міжнародних контактах і постійних зв'язках. У 1886 році було засновано Міжнародну фонетичну асоціацію. Згодом виникли Товариство романської лінгвістики, Міжнародна федерація по вивченню сучасних мов і літератур, Міжнародний комітет славістів, Міжнародна федерація перекладачів, Латиноамериканська лінгвістична асоціація, Європейське лінгвістичне товариство, Міжнародна асоціація прикладної лінгвістики, Міжнародна асоціація викладачів російської мови та літератури (МАПРЯЛ) та багато інших. Почали проводитися зустрічі вчених з окремих галузей мовознавства.

Найперша зустріч кельтознавців відбулася ще в 1838 році, її вважають першим мовознавчим міжнародним конгресом. Учені-романісти почали збиратися на свої конгреси з 1895 року, баскознавці — з 1900, фонетисти-експериментатори — з 1914, фінно-угрознавці — з 1921, візантієзнавці — з 1924, дослідники білінгвізму — з 1928, славісти — з 1929, фахівці з ономастики — з 1938, психолінгвісти — з 1946, спеціалісти з класичної філології — з 1950 (філологи-класики соціалістичних країн збираються, крім того, на свої регулярні конференції товариства «Ейрене» з 1957 року), германісти — з 1955 року, діалектологи — з 1960, фахівці з прикладного мовознавства — з 1964, скандинавісти — з 1969 року.

Як правило, подібні конгреси чи конференції скликаються регулярно. Причому кількість зустрічей мовознавців щорічно зростає. Якщо за сто років від згаданого вище першого кельтологічного конгресу і до кінця другої світової війни відбулося трохи більше 50 міжнародних конгресів, конференцій та симпозіумів, то вже за наступні двадцять п'ять років їх було майже 400! Це означає, що в наш час щорічно відбувається до 30 міжнародних мовознавчих конгресів, конференцій, нарад. Слід підкреслити, що постійно розширюється тематика лінгвістичних форумів, до того ж лінгвісти беруть участь і в міжнародних конгресах суміжних наук: філософії, психології, соціології, літературознавства. Наприклад, у серпні 1987 року в Москві відбувся черговий Міжнародний конгрес з логіки, методології та філософії науки, в рамках якого працювала мовознавча секція.

Поряд із зустрічами фахівців із спеціального мовознавства чи його галузей виникла потреба регулярних зустрічей мовознавців різних країн для обміну науковою інформацією, наслідками проведених досліджень і

обговорення актуальних питань всієї лінгвістики як науки. Цим вимогам відповідають великі форуми мовознавців — Міжнародні лінгвістичні конгреси. Перший Міжнародний конгрес лінгвістів відбувся 10—15 квітня 1928 року в Гаазі (Нідерланди). На ньому був обраний Постійний міжнародний комітет лінгвістів, під егідою якого проходять тепер через кожні п'ять років міжнародні конгреси з участю мовознавців різних країн. Цей комітет на кожному конгресі оновлюється. Починаючи з VIII Міжнародного конгресу лінгвістів, до його складу обирається й представник радянських мовознавців.

За час, що минув від першого міжнародного зібрання лінгвістів у Гаазі, відбулися такі Міжнародні конгреси лінгвістів: II — в 1931 році в Женеві (Швейцарія), III — в 1933 році в Римі (Італія), IV — в 1936 році в Копенгагені (Данія), V — в 1939 році в Брюсселі (Бельгія) (цей конгрес відбувся якраз у дні, коли почалася друга світова війна), VI — в 1948 році в Парижі (Франція) (на цьому конгресі розглядалися проблеми мовних універсалій, взаємодії мов, зв'язку фонетичної та граматичної будови мов), VII — в 1952 році в Лондоні (Великобританія) (тут одне з центральних місць посідала проблема мовного значення), VIII — в 1957 році в Осло (Норвегія). Починаючи з цього конгресу в роботі Міжнародних конгресів лінгвістів офіційно беруть участь і радянські мовознавці.

На конгресі в Осло велика увага була приділена питанням фонетики. Одна з основних доповідей (її автор — Елі Фішер-Йоргенсен) була присвячена розглядові питання про те, що можуть узяти лінгвісти від нової техніки акустичної фонетики. Тоді ж на конгресі демонструвався один із перших синтезаторів мовлення. Л. Єльмслев зробив доповідь на тему «Якою мірою значення слів можна тлумачити як такі, що утворюють структуру», започаткувавши структурну семантику. Р. Якобсон доповів про зв'язки типологічного та порівняльно-історичного мовознавства. Ряд доповідей торкався питань машинного перекладу і математичної лінгвістики. На цьому конгресі вперше з'явилася секція прикладної лінгвістики.

Наступні Міжнародні лінгвістичні конгреси відбулися: IX — в 1962 році в Кембріджі (США) (тут обговорювалися питання про метод внутрішньої реконструкції, про рівні лінгвістичного аналізу, про лінгвістичні аспекти перекладу та ін. На цьому конгресі виступив Н. Хомський з доповіддю про генеративну (трансформаційну) граматику «Логічні основи лінгвістичної теорії»); X — в 1967 році в Бухаресті (Румунія) (тут увага була приділена питанням стосунків між синхронією та діакронією, взаємодії мов, зв'язків лінгвістики з іншими науками, застосування кількісних методів у мовознавстві, соціолінгвістичним та психолінгвістичним дослідженням, лінгвістичній типології. Одна з основних доповідей на пленарному засіданні була проголошена проф. О. О. Ахмановою); XI — в 1972 році в Болоньї (Італія, одне засідання конгресу відбулося у Флоренції) (тут знову обговорювалися проблеми мовних універсалій, семантичних ознак, генеративної фонології та соціолінгвістики. Вперше на цьому конгресі з кожної основної проблеми, що розглядалася на пленарних засіданнях, виступало по декілька доповідачів, кожен висловлював власну точку зору з обговорюваного питання); XII — в 1977 році у Відні (Австрія) (головні теми цього конгресу були: семантика мови й суспільство, логічний і генеративний синтаксис, словотвір, проблеми реконструкції в діакронічному мовознавстві; тут вперше були проведені так звані круглі столи, цікавою була й їхня тематика: «Мова і музика», «Мовознавство як наука емпірична». Спеціальне пленарне засідання було присвячене історії мовознавства); XIII — в 1982 році в Токіо (Японія) (на цьому конгресі більшість виступаючих визнала непереконливість теорії трансформаційно-генеративної граматики для власне лінгвістичних досліджень, підкресливши важливість принципу історизму та конкретного вивчення фактів мови і мовлення; багато доповідей було присвячено питанням синтаксису і семантики слова).

Як бачимо, на міжнародних лінгвістичних форумах мовознавці різних країн мають можливість вільно обговорити актуальні питання своєї науки, перевірити правильність обраних ними прийомів дослідження, висловити свої міркування з приводу висунутих концепцій і теорій. Важливу роль відіграють також особисті контакти вчених та ознайомлення з найновішою лінгвістичною літературою, потік якої постійно зростає. На кожному конгресі провідні видавництва різних країн організовують виставки своєї книжкової і журнальної продукції.

Останній XIV Міжнародний конгрес лінгвістів відбувся 10—15 серпня 1987 р. в Берліні (НДР). Головою конгресу був відомий німецький лінгвіст з НДР В. Банер. У конгресі взяли участь 1600 мовознавців з 64 країн світу.

Про те, наскільки різноманітними є інтереси сучасної лінгвістики, може дати уявлення короткий огляд програми цього конгресу. На пленарних засіданнях обговорювалися такі питання: «Семантика і пізнавальна психологія: структура значення як уявлення знання» (доповідачі У. Л. Чейф із США, Ф. Клікс з НДР та Р. Віленський із США), «Соціолінгвістика: виникнення та розвиток мовної норми» (доповідачі А. Бамбодж із Нігерії, Б. Шлібен-Ланге з ФРН та О. Д. Швейцер із СРСР), «Типологія: інтегральна чи часткова?» (доповідачі Б. Камрі із США, Г. А. Климів із СРСР, Г. Я. Зейлер із ФРН), «Лінгвістика тексту: взаємодія в утворенні текстів» (доповідачі Ф. Данеш з ЧССР, Д. Таннен із США, Д. Фівегер з НДР), «Історичне мовознавство: тлумачення мовних змін» (доповідачі Т. В. Гамкрелідзе з СРСР — він є Головою Європейського лінгвістичного товариства, Г. М. Хенігсвальд із США, Ж. Перро з Франції). Крім того, спеціальне пленарне засідання на відкритті конгресу було присвячене темі: «Вільгельм фон Гумбольдт і сучасне мовознавство» (доповідачі Б. Мальмберг із Швеції, Р. Г. Робінс із Великобританії — він є головою Постійного міжнародного комітету лінгвістів, В. Нейманн з НДР).

На конгресі працювали такі секції: «Фонетика і фонологія», «Морфологія», «Словотвір», «Синтаксис», «Синтаксис і семантика», «Лексична семантика», «Мовні зміни», «Соціальне й територіальне варіювання мов», «Мовне планування і мовна політика», «Мовні контакти», «Засвоєння мови», «Нейролінгвістика», «Мова і поезика», «Текст і дискурс», «Комп'ютерна лінгвістика», «Універсалиї та типологія», «Порівняльно-історичне мовознавство», «Теорія перекладу», «Історія мовознавства». На окремих секціях кількість виступаючих була такою великою, що вони поділялись на дві, а той на три підсекції.

Крім того, в рамках конгресу були проведені кілька круглих столів на актуальні наукові теми, як-от: «Структура словникової інформації», «Теорія номінацій та актуальні питання ономасіології», «Валентність, семантичний відмінок і/або «сцени»», «Внесок теорій структури слова у вивчення словотвору», «Поняття природності в тлумаченні морфологічних і синтаксичних змін», «Модальність речення», «Проблеми писемних мов», «Машинний переклад», «Функціональна граматики: нові напрямки розвитку і застосування», «Мовна теорія і писемна граматики», «Шанси нового структуралізму», «Інтерлінгвістика», «Методологічні проблеми аналізу висловлювання», «Теоретичні питання засвоєння мови», «Системне дослідження ономастичних виразів», «Психолінгвістика».

Вже тільки перелік тем, які обговорювалися на останньому лінгвістичному конгресі, свідчить про відкритість і широкі обрії сучасної лінгвістичної науки. Берлінський конгрес, гаслом якого можна назвати «Єдність та різноманітність сучасного мовознавства», сприяв професійному і загальнолюдському взаєморозумінню вчених різних країн. На ньому з іще більшою виразністю була підкреслена необхідність тісного взаємозв'язку різних підрозділів мовознавства, а також цілого мовознавства з суміжними науками. Стали зрозумілишими нові завдання мовознавчої науки. Міжнарод-

ний форум лінгвістів відбив прискорений розвиток мовознавства в нинішньому сторіччя як у традиційних своїх підрозділах, як-от дослідження мовної будови та історії мови, так і в новому перетині лінгвістики з іншими суспільними і природознавчими науками, передусім з філософією, соціологією, психологією, педагогікою, математикою та кібернетикою. Мовознавство одержало нові важливі імпульси завдяки звертанням до дослідження процесів мовного спілкування, явищ соціальної диференціації мови, процесів розвитку свідомості й людської особистості. Воно одержало також конкретні практичні завдання для розв'язання проблеми автоматизації обробки мовної інформації, для забезпечення діалогу засобами природної мови з банками даних та експертними системами в комп'ютерах п'ятого покоління, для машинного перекладу.

Міжнародні з'їзди славістів становлять значний інтерес для майбутніх викладачів української, російської та інших слов'янських мов. У з'їздах славістів беруть участь не лише мовознавці, а й літературознавці, фольклористи, музикознавці, історики, економісти. І Міжнародний з'їзд славістів відбувся 7—11 жовтня 1929 року в Празі (Чехословаччина). Широко відомими стали «Тези Празького лінгвістичного гуртка» до I з'їзду славістів. У них мова визначалася як «система засобів вираження, що служить певній меті. Жодне явище в мові не може бути зрозумілим без урахування системи, до якої воно належить. Слов'янське мовознавство також не може ігнорувати цей актуальний комплекс проблем»¹.

II Міжнародний з'їзд славістів відбувся 1934 року у Варшаві (Польща), а III — у 1939 році в Белграді (Югославія). Незважаючи на значні наукові досягнення, на роботі цих з'їздів позначалася відсутність радянських учених.

Міжнародні з'їзди славістів здобули широке визнання наукової громадськості, починаючи з IV з'їзду, який відбувся 1—10 вересня 1958 року в Москві². Перед цим, у 1955 році, у Белграді було засновано Міжнародний комітет славістів (МКС), який координує діяльність національних комітетів та асоціацій славістів (їх у 1978 році було вже 25), проводить щорічні наради славістів та один раз на п'ять років скликає з'їзди слов'янознавців. Радянський комітет славістів було засновано в 1956 році при АН СРСР. Його очолювали академіки В. В. Виноградов (1956—1969), М. П. Алексєєв (1969—1981). Український комітет славістів (УКС) було організовано в 1957 році при Президії АН УРСР, на його чолі були чл.-кор. АН СРСР Л. А. Булаховський, академіки М. Т. Рильський (1961—1964), І. К. Білодід (1964—1981). З 1981 року УКС очолює академік АН УРСР В. М. Русанівський.

Наступні за московським міжнародні з'їзди славістів відбулися: V — в 1963 році в Софії, VI — в 1968 році в Празі, VII — в 1973 році у Варшаві, VIII — в 1978 році в Загребі та Любляні.

Особливе місце серед славістичних форумів належить IX Міжнародному з'їзду славістів, який відбувся 7—13 вересня 1983 року в Києві. Його засідання проходили в Палаці культури «Україна» та в аудиторіях Київського університету. В роботі з'їзду взяло участь 1846 учасників, було заслухано 514 доповідей.

Мовознавча секція з'їзду була найчисленнішою. Велика увага була приділена лінгвістичним аспектам комплексної проблеми етногенезу слов'ян. У ході дискусії про прабатьківщину слов'ян накреслилися дві точки зору. Одні вчені вважають, що слов'яни спочатку перебували на Середньому Дунаї і лише згодом пересунулися на схід, а інші дотримуються думки, що праслов'яни виділилися з балтослов'янської єдності в I ти-

¹ Празский лингвистический кружок: Сб. статей. — С. 17.

² Див.: IV Международный съезд славистов. Отчет. гл. ред. В. В. Виноградов. — М., 1960. — 374 с.

сячолітті до н. е. на невеликій території між Дніпром і Прип'яттю. Дослідження з цієї проблеми триватимуть.

Широко обговорювалася на дев'ятому з'їзду славистів і мовна ситуація в Київській Русі, а також взаємостосунки давньоруської писемної мови з іншими мовами. Тут також зіткнулися неоднакові погляди. На думку одних учених в Київській Русі існувала диглосія, в якій функцію писемної мови виконувала церковнослов'янська мова, а функцію розмовної — давньоруська. Інші слависти (і таких була більшість) вважають, що мовну ситуацію в Київській Русі можна характеризувати як двомовність, при якій давньоруська і церковнослов'янська мови існували і розвивалися тут паралельно і незалежно одна від одної.

Робота окремої підсекції була присвячена генетичному, типологічному та ареальному дослідженню слов'янських мов. На київському з'їзді славистів великої ваги набуло зіставне вивчення фонології, граматики і лексики сучасних мов. Одержала підтримку ідея, що на зіставні дослідження мов повинні поширюватися принципи функціональної граматики. Цілком природним було й те, що на IX Міжнародному з'їзді славистів висвітлювалися питання розвитку сучасних східнослов'янських літературних мов¹. Наступний X Міжнародний з'їзд славистів повинен відбутися 1988 року в Болгарії.

Не лише в лінгвістиці, а й в усіх інших галузях знання, міжнародні конгреси, з'їзди, конференції, симпозіуми, наради стали невід'ємною частиною наукового життя. Характерною ознакою їх є відкритість, гласність, відсутність секретності, широкий доступ до матеріалів учених усіх країн. Організація будь-якої міжнародної наукової наради, а тим більше конгресу, викликає появу великої кількості публікацій. Ще в ході підготовки до конгресів друкуються програми, тези і повні тексти доповідей. Після завершення конгресів організатори, як правило, друкують «Праці», «Матеріали» чи «Звіти», які відбивають зміст роботи міжнародного наукового зібрання.

Міжнародні конгреси з мовознавчих дисциплін є важливим засобом міжнародного наукового та культурного співробітництва. На XIV Міжнародному конгресі лінгвістів у Берліні один із промовців сказав: «Коли ми лише трохи краще порозумілися (чому ми погано розуміємо один одного), то це вже дуже важливо. У цьому сенсі вивчення мов — справа, якою ми займаємось, — є нашим вагомим внеском у справу взаєморозуміння між народами».

**Найважливіші вітчизняні й зарубіжні
періодичні видання з мовознавства
(сучасні і такі, що вже перестали виходити)**

Балканско езикознание (Софія, БНР)
Беларуская лінгвістыка (Мінськ, СРСР)
Вопросы языкознания (Москва, СРСР)
Език и литература (Софія, БНР)

---

¹ Докладніше із змістом доповідей та виступів на київському з'їзді славистів можна ознайомитися в книгах: Резюме докладов и письменных сообщений. IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983. — М., 1983; Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Доклады советской делегации. — М., 1983; IX Міжнародний з'їзд славистів. Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1983; IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983. Материалы дискуссии. Языкознание. — К., 1986.

Иберийско-кавказское языкознание (Тбілісі, СРСР)
Известия АН СССР. Серия литературы и языка (Москва, СРСР)
Иностранные языки в школе (Москва, СРСР)
Јужнословенски филолог (Белград, СФРЈУ)
Культура слова (Київ, СРСР)
Мовознавство (Київ, СРСР)
Научные доклады высшей школы. Филологические науки (Москва, СРСР)
Новая иностранная литература по общественным наукам. Языкознание (Москва, СРСР)
Новая советская литература по общественным наукам. Языкознание (Москва, СРСР)
Реферативный журнал. Общественные науки в СССР. Серия 6: Языкознание (Москва, СРСР).
Реферативный журнал. Общественные науки за рубежом. Серия 6: Языкознание (Москва, СРСР)
Русская речь (Москва, СРСР)
Русский язык в национальной школе (Москва, СРСР)
Русский язык в школе (Москва, СРСР)
Русский язык за рубежом (Москва, СРСР)
Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР (Київ, СРСР)
Советская тюркология (Баку, СРСР)
Советское славяноведение (Москва, СРСР)
Советское финно-угроведение (Таллін, СРСР)
Съпоставително езикознание (Софія, БНР)
Українська мова і література в школі (Київ, СРСР)

Bulletin de la Société de linguistique de Paris (Париж, Франція)
Cahiers de linguistique théorique et appliquée (Бухарест, ССР)
Etudes de linguistique appliquée (Париж, Франція)
Indogermanische Forschungen (Берлін)
Jazykovedný časopis (Братіслава, ЧССР)
Kwartalnik neofilologiczny (Варшава, ПНР)
Langages (Париж, Франція)
Language (Балтімор, США)
Lingua (Амстердам, Нідерланди)
Revue de linguistique romane (Страсбург, Франція)
Revue des études slaves (Париж, Франція)
Slavia (Прага, ЧССР)
Slovo a slovesnost (Прага, ЧССР)
Zeitschrift für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (Берлін, НДР).

- Аблаут 232
 Аббревіація 180
 Аглютинативні мови 183
 Адресант 22, 245
 Адресат 22, 109, 147, 245
 Адсграт 284, 285
 Актант 224
 Актуальне членування речення 225, 226
 Акумулятивна функція мови 12
 Алолексема 192
 Аломорфема 162, 179, 230
 Алонорма 39
 Алофонема 153, 154, 231
 Алофон 153
 Альтернації див. Чергування фонем
 Аналітичні мови 254
 Аналітичні форми 189, 192, 247
 Аналогія 299
 Анасистема 143
 Антонімія 95, 193, 237, 253
 Апелятивна функція мови 10
 Арго 43
 Ареал 41
 Ареальна лінгвістика 15, 18
 Артиклъ 5, 26, 27, 96, 189, 226, 227, 297
 Артикуляційна база мови 267
 Архістилема 55
 Архіфонема 162
 Атрибутивна схема 218
 Афіксація 179
- Багатомовність** 280
 Безпосередніх складників теорія 225
 Білінгвізм див. Двомовність
 Бінарна класифікація 125, 157, 225
- Варіант** 153
 — головний 153, 154
 — індивідуальний 154
 — позиційний 153, 155, 240
 — комбінаторний 153, 155
 — факультативний 153, 154
 Варіативність 38, 153, 236, 252, 253, 311
- Взаємодія мов 28, 273—287, 310, 311
 Висловлювання 227, 239, 244
 Вмотивованість 118, 128
 Внутрішнє мовлення 98, 99
 Внутрішні чинники розвитку мови 265, 268—272
 Внутрішньорегіональна взаємодія мов 275
 Внутрішня флексія 187
 Вокальність 157
- Генералізація значення** 198, 297
 Генеративно-трансформаційна лінгвістика 15, 72, 311
 Генетична лінгвістика 15
 Гіперонім 11, 193
 Гіпонім 11, 193
 Гіпосистема 143
 Гіпотаксис 216
 Глайди 157
 Глухість 158
 Говірка 41
 Граматика 17, 97, 111, 258—259, 313
 Граматичне значення 101, 102, 111, 173, 179, 184, 186—187, 190, 199, 206, 231, 248
 Граматичні категорії 186
 Грамема 102, 172, 186
- Двомовність** 91, 276—280, 314
 — координативна 277, 278
 — субординативна 277, 278
 — чиста 277, 278
 Дейктична функція мовних знаків 130
 Денотат 109, 117, 121—123
 Деривативна підсистема 179—184, 238
 Детермінативна схема 218
 Дзвінкість 158
 Диглосія 276, 313
 Диз'юнкція 215, 220, 239
 Диспозитивні правила 50
 Диспозиція 216
 Дистинктивна функція фонем 152, 230

* Показчики укладено

автором.

Дистрибутивна схема 219
Дистрибутивні зв'язки 144
Дистрибуція 154
— додаткова 154, 189, 240
Диференціальні ознаки 105, 106, 155, 157, 159, 160, 162
Диференціація (мов, діалектів) 62, 260, 287—292
Дифтонг 160
Діалект 27, 29, 32, 38, 41, 42, 49, 52, 59, 62, 253, 262, 290, 291
Діалог 22
Діахронія 129, 132, 251, 302—308, 310
Довільність знака 127, 132
Додаток 202, 223, 224
Домінанта еволюції мови 272
Другорядні члени речення 223, 224

Евфемізм 198
Експонент 119, 121, 172
Експресивна функція
— мови 10, 12
— мовних знаків 130
— фонем 152
Екстероформа 119, 192
Емотивна функція мови 11
Ендосистема 143
Епіорма 39
Ергативна конструкція 223

Жаргон 43

Закони розвитку мов 292—302
Запозичення 281—283
Зміни мови (мовні) 271—272, 311
Знак мовний 100, 117—119, 122, 131, 134, 199
Знакова ситуація 123
Значення 15, 94—96, 99—109, 119, 121, 134, 175
— граматичне 101
— денотативне 100
— інформативне 101
— конотативне 105
— лексичне 101, 104, 107, 173, 178, 192, 199, 203, 253
— словотвірне 238, 248
— сигніфікативне 100
— стилістичне 102
— структурне 101, 103
— формальне 103
Значимість 130—131

Ідентифікаційна функція фонем 152
Ізафет 217

Ізогласа 41
Ізолюючі мови 200, 205, 254
Ізоморфізм 74, 245—246
Імперативні правила 50
Імпресивна функція мовних знаків 130
Імплікаційні зв'язки 298
Інваріант 176
Інженерна лінгвістика 18, 136
Ініціал 167
Інкorporація 217
Інстрат 284—285
Інтегральні ознаки 155, 160
Інтеграція мов 287—292
Інтерпретатор 123
Інтерференція 276, 278, 280—282
Інтерфікс 126, 180
Інтонація 150, 151, 166, 247
Інформа 119, 172
Інформема 212, 213

Казуальні мовні контакти 275
Кальки 283, 284
Керування 217
Кінакема 162
Кодифікація 33, 50
Койне 51
Композитивна схема 219
Компонентний аналіз 105—107
Комунікативна функція мови 9, 10, 131
Комунікативний акт 22, 23, 31, 45, 127, 184, 197, 211
Конативна функція мови 11, 12
Конвенціональність 132
Конверсія 203
Конектори 54
Консонантність 157
Константи діахронічні 297
Конститутивна функція фонем 152, 162
Конструктивна функція мови 12
Контекст 197
Контенсивна лінгвістика 99
Кон'юнкція 215, 220, 239
Координативна схема 218
Координація 216
Кореляція фонем 155
Кореневі мови див. Ізолюючі мови
Корінь 178
Кортеми 126
Креольські мови 286
Культура мови 51

Лексема 131, 150, 190, 191, 194, 196, 197, 199, 200
Лексикологія 8, 17

Лексико-семантична група 194
Лексичний склад див. Словниковий склад мови
Лінгвістика тексту 54, 57, 127, 312
Лінгвістична географія 18, 42
Лінгвосеміотика 117
Лінійність знака 127, 129
Літературна мова 16, 27, 29, 31, 33, 40, 46—57, 253

Маргінальна взаємодія мов 275
Матриця ідентифікації фонем 159
Меліоризація значення 198
Менталінгвістика 93
Металінгвальна функція мови 11
Метафора 199
Метонімія 199
«Мішана мова» 273, 286, 287
Многочлени 191, 235
Мова 6, 8—16, 19, 21, 22, 27, 28, 30—32, 58, 82, 83, 92, 98, 110, 112, 113, 250, 261, 264
— і мислення 9, 79—116
— і свідомість 8, 79—116
— і мовлення 7, 11—16
— і суспільство 21—78
Мова міжнаціонального спілкування 28, 67
Мова світова 69
Мова як знакова система 9, 131—137
Мовлення 13, 27, 39, 40, 56
Мовна діяльність 7, 14, 16, 23, 26, 29, 98, 132, 141, 248
«Мовна компетенція» 13
Мовна політика 45, 63, 69, 311
Мовна ситуація 45, 53
«Мовне виконання» 13
Мовне планування 77, 311
Мовний матеріал 14
Мовний репертуар 73
Мовний союз 285
Мовний стан 45
Мовні контакти див. Взаємодія мов
«Мовного дефіциту» теорія 74—76
Мовної відносності теорія 109—116
Мовознавство 7—9, 15—21, 30, 49, 54, 70, 98, 108, 114, 115, 150, 175, 208, 246, 255, 263, 266, 302, 304, 307, 308, 309, 311
Модальність 97, 207, 212, 213, 298, 311
Монеми 149
Монолог 22
Морф 175, 176

Морфема 126, 131, 135, 149, 151, 162, 170, 173—178, 200, 230
Морфологічна підсистема (морфологія) 8, 145, 177—189, 227, 230, 246, 311
Морфонема 229
Морфонологічна система 228—233
Мультилінгвізм див. Багатомовність

Наголос 165, 187, 232—233, 294
Назальність 158
Наріччя 41
Національна мова 62—65
Нейтралізація 162
Неологізм 27
Непохідне слово 181, 182, 202
Непродуктивні типи словотвору 183
Номінативна функція мовних знаків 130, 195, 211
Норма 16, 31—40, 311
Ностратична гіпотеза 292
Нульова морфема 5, 148, 177, 188

Одночлени 136, 191, 235
Означення 202, 224
Омонімія 192, 196, 237
Омосемія 176
Ономасіологічний підхід 200
Опозиції 155, 156, 216
— градуальні 156, 195
— еквіполентні 156, 195
— привативні 156, 195
Опрощення 181
Оснoвoскладання 180

Палаталізація 231
Панхронія 305
Парадигма 185, 239—243
Парадигматика 117
Парадигматичні відношення 117, 143, 238—244
Паратаксис 216
Пейоризація значення 198
Перерозклад 181
Пересув приголосних у германських мовах 271
Період 210
Перманентні мовні контакти 275
Перстрат 285
Підмет 202, 207, 214—216, 222, 226, 247
Підрядний зв'язок 216
Пізнавально-відображальна функція мови 9, 10, 131
«Повнозначні» слова 172, 173, 204

Подвійне членування мови 146—151
 Поетична функція мови 11
 Позамовні чинники розвитку мови 265, 267, 268
 Позначення 15, 118, 119
 Поліглотія 280
 Полісемія 107, 196, 197, 237
 Понятійні категорії 102, 103, 298
 Порівняльно-історичне мовознавство 292, 301, 310, 311
 Похідне слово 181, 182
 Прагматика 117
 Предикатив 207
 Предикативність 212—214, 218, 219, 298
 Предикація 212, 213
 Прилягання 217
 Природні мовні контакти 276
 Присудковість 213, 214
 Присудок 202, 207, 214, 215, 222, 224, 226, 241
 Прогрес у мові 254, 255
 Продуктивні типи словотвору 183
 Проміжні внутрішні системи 228—238
 Просодема 164
 Просодична підсистема 151, 164—166
 Просторіччя 56
 Професіоналізми 27, 42, 43
 Психолінгвістика 8, 15, 17, 310, 311
 Пуризм 34

Регламентация літературної мови 50
 Редуплікація 188
 Рема 226
 Репрезентативна функція мови 10
 Референт 117
 Референційна функція мови 11
 Речення 5, 10, 75, 96, 127, 131, 135, 174, 206, 210, 211—228, 241, 245, 248, 311
 Рівні (яруси) мови 143
 Розвиток мови 251—262

Сема 105, 106
 Семантика 171, 172, 174, 212, 220
 Семантика 25, 96, 97, 108, 121, 310, 311
 Семантична еквівалентність слів 193
 Семантична система 142, 170—201, 234, 235, 246
 Семантичне поле 194

Семантичний трикутник 122, 123
 Семасіологічний підхід 200
 Семема 105, 172
 Семіотика 117, 118, 137
 Семотип див. Семантика
 Сигматика 117
 Сигнали 119, 125
 Сигнеми 126
 Сигніфікат 122
 Силабема див. Склад
 Силабічна підсистема 151, 167—169
 Сингармонізм 232, 247, 300
 Синонімія 193, 237, 253
 Синонімічні ряди 193, 194, 240, 244, 283
 Синтагма 219, 238
 Синтагматика 117
 Синтагматичні відношення 117, 143, 238—244
 Синтаксема 209
 Синтаксична система мови (синтаксис) 8, 142, 208—228, 246, 247, 259, 311
 Синтаксична типологія 227
 Синтактика 117
 Синтетичні форми 189
 Синхронія 129, 132, 251, 255, 271, 302, 308, 310
 Сирконстант 224
 Система мови 138—250
 Склад 165, 167—169, 244, 245
 Складоподіл 168
 Сленг 44
 Словниковий склад мови 30, 64, 258
 Слово 10, 89, 94, 96, 100, 108, 126, 127, 131, 135, 165, 170—201, 206, 211, 244, 248, 249, 310
 Словоскладання 179, 258
 Словосполучення 95, 135, 210, 211, 216—219, 224, 234
 Словотвірне гніздо 182, 183
 Словотвірні моделі 34
 Словотворення 183, 233, 237—238, 258, 310, 311
 Службові слова 151, 172, 202, 204
 Смысл 15, 109, 116
 Соціалема 22
 Соціолінгвістика 8, 15, 17, 69—78, 310, 311
 Соціолінгвістична змінна 73
 Соціальна диференціація мови 42, 45
 Спеціалізація значення 198, 297
 Сполучуваність слів 37, 108, 241, 295

Спонтанна мовна зміна 266
Спорідненість мов 285
Стилема 55
Стилістика 54, 57
Стиль 40, 53—57
Стратифікаційна лінгвістика 245
Стратуми 143
Стрижнева лексема 193
Структура мови 138—250
Структурна лінгвістика 15
Субстиль 57
Субстрат 284, 285
Суперечності в мові 295
Суперсегментні явища 129
Суперстрат 284, 285
Суплетивізм 188
Сурядний зв'язок 216
Суспільна природа мови 21—31

Табу 197, 198
Текст 14, 245, 311
Тема 226
Термін 43
Типологія 298, 310, 311
Тонема див. Просодема
Тони 164, 165, 187
Тонічна підсистема див. Просо-
дична підсистема
Транспозиція значення 199
Трансференція 280
Трансфіксація 179, 187

Узгодження 217
Узус 40
Умлаут 232, 303
Універсалії мовні 297, 298, 310,
311
— морфологічні 297
— прості 297
— семантичні 297

ПОКАЖЧИК МОВ

Абхазька 256
Аварська 68, 223, 270
Агарабі 256
Азербайджанська 68, 256
Албанська 41, 52, 285
Алтайські 292
Англійська 46, 51, 53, 63, 65, 69,
74, 75, 95, 106, 110, 134, 158, 180,
187, 189, 198, 216, 226, 232, 247,
260, 261, 267, 276, 279, 283, 285,
286, 292, 299, 302, 303
Арабська 52, 69, 179, 214, 268, 275
Аранта 206

— складні 297
Універсальний семантичний код
107

Фатична функція мови 11
Фіналь 167
Флексія 148, 149
Флексивні мови 254
Фон 16, 154
Фонема 16, 126, 131, 135, 137, 149,
150, 152—163, 230, 240, 256, 257
Фонематична підсистема 151—163
Фонетика 8, 17, 310, 311
Фонетична система мови 142,
151—170, 246, 247
Фонетичні закони 300, 301
Формант 174, 187
Фразема 235—237
Фразеологізм див. Фразема
Фразеологічна система 233—238,
253
Фреквенталії 298
Фузія 231
Функції мови 9—13
Функціональна класифікація мови
72
Функціональна лінгвістика 15
Функціонування мови 58, 251—
262, 293, 294, 299, 307

Частини мови 201—208
Чемності категорія 27, 28
Чергування фонем 161, 230—232
Чинники розвитку мови 262—272
Члени речення 220, 222—225
Членороздільність мови 147

Штучні мовні контакти 276

Яруси див. Рівні мови

Афразійські 292
Африкаанс 289
Ацтецька 217

Баса 170
Бахаса Індонесія 53
Білоруська 27, 62, 132, 133, 285,
287
Бірманська 164, 178
Болгарська 189, 212, 274, 285, 291
Букмол 52

Ведійська 48, 52, 252

В'єтнамська 164, 165, 168, 178
Вірменська 52, 68, 285
Волап'юк 45

Германські 63, 267, 271
Гінді 53, 65, 223
Грецька 47, 49, 51, 59, 61, 97, 180, 199, 232, 270, 271, 285, 295
Грузинська 223

Давньогрецька див. Грецька
Давньоруська 24, 27, 47, 48, 62, 132—134, 160, 177, 258, 271, 285, 296, 301, 313
Дакійська 285
Датська 126

Евенкійська 165
Евенська 165
Елу 47
Ерзя-мордовська 66
Ескімоська 112
Есперанто 45

Європейські 261, 282, 285, 286

Західнороманські 50

Іберо-кавказькі 223
Ідо 45
Ізолюючі 177, 178, 200, 205, 254
Індоевропейські 110, 167, 188, 198, 201, 203, 207, 213, 232, 256, 258, 259, 292
Індонезійська див. Малайська
Індопортугальська 286
Ірокезька 60
Ісландська 282, 289
Іспанська 53, 69, 97, 121, 133, 134, 165, 198, 267, 286
Італійська 27, 38, 50, 52, 133, 137, 252, 267, 270, 275, 290, 295

Казахська 68, 280
Қарақалпақша 163, 280
Карельська 283
Каталонська 291
Кельтські 285
Киргизька 66, 67
Китайська 51, 69, 102, 164, 165, 167, 178, 180, 203, 205, 270, 274, 291
Корейська 27
Креольські 268, 286, 290
Курдська 223, 285

Лакська 240

Ландсмор 52
Латинська 21, 47, 48, 52, 61, 63, 68, 69, 97, 108, 111, 133, 155, 174, 180, 181, 187, 190, 196, 198, 205, 232, 252, 256, 259, 268, 270, 271, 274, 283, 284, 290, 291, 294, 295
Латиська 164
Лезгинська 270
Литовська 164, 256, 285
Лома 185
Лонкундо 164

Македонська 285
Малайська 188, 270
Малайсько-іспанська 286
Марійська 270
Молдавська 126, 150, 154, 155, 187, 188, 189, 205, 212, 233, 247, 256, 283, 285, 291, 296
Мокша-мордовська 66

Навахо 111
Нідерландська 89
Німецька 46—48, 53, 62, 69, 72, 97, 112, 134, 137, 156, 160, 162, 180, 187, 191, 197, 199, 217, 227, 232, 256, 267, 270, 271, 279, 282, 285, 290, 299, 303
Новіаль 45
Норвезька 52, 164, 289

Оскська 61

Палеоазіатські 165
Папуаські 60
Перська 217
Піджінізовані 64
Полінезійські 203
Польська 46, 115, 285
Португальська 53, 198, 286
Праїндоевропейська 174, 287, 308
Пракрити 31
Праслов'янська 194, 231, 287, 302
Пушту 223

Ретороманські 285
Романські 61, 63, 174, 198, 252, 272, 290, 295
Російська 27, 29, 32, 44, 49, 51, 56, 62, 67—69, 95, 105, 132, 133, 137, 161, 162, 165, 187, 196, 212, 231, 241, 255—257, 271, 274—276, 278—280, 282, 285, 287, 290, 310, 313
Румунська 25, 38, 49, 50, 133, 198, 203, 233, 259, 281, 282, 284, 285, 291

Санскрит 31, 52, 180

Семітські 158, 179, 202, 207
Сербохорватська 164, 285
Сингальська 47
Словенська 164
Слов'янські 25, 113, 159, 233, 257,
259, 275, 281, 283, 284, 290, 291,
296, 312
Спільнослов'янська див. Прасло-
в'янська
Старослов'янська 46, 47, 52, 252
Суахілі 111
Східнороманські 259, 275, 291

Таджицька 68, 280
Тайська 164
Татарська 247, 274
Турецька 207, 275, 285
Тюркські 41, 207, 282, 290

Угорська 25, 280, 284
Удмуртська 274
Узбецька 41, 68, 280
Українська 8, 23, 24, 26, 27, 32,
34—38, 41, 43, 44, 50—53, 62, 92,
95, 97, 106, 112, 113, 126, 131—
134, 136, 138, 149, 150, 152, 153,
155, 156, 159, 160, 163, 166, 171,
173—176, 179—186, 189, 191, 194,
196—199, 203, 205, 207, 208, 210,
212, 214, 217—219, 222, 223, 226,
229, 231, 233, 237, 238, 240, 242,

243, 247, 253, 256, 258, 266, 269,
272, 274, 281, 283, 285, 287, 294,
301, 312
Умбрська 61
Уральські 292

Фінно-угорські 267
Фінська 283
Французька 44, 46, 49, 50, 63, 65,
69, 70, 95, 113, 115, 133, 150, 152,
165, 171, 180, 181, 189, 194, 196,
198, 210, 216, 218, 226, 238, 252,
256, 260, 267, 270, 271, 278, 279,
282, 283—286, 292, 294

Хамітські 158
Хауса 188
Хетська 252
Хопі 110, 112

Церковнослов'янська 68, 314

Чеська 34, 46, 47, 115, 270
Чуваська 282
Чукотська 186, 217

Шведська 164
Шона 170

Юкагирська 214

Японська 27, 28, 163, 188, 205, 270

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамян Н. Л. 116
Аванесов Р. І. 161, 162
Аврорін В. О. 12, 71
Агаєв А. Г. 63
Адмоні В. Г. 214, 221
Алексєєв М. П. 312
Алісова Т. Б. 222
Алпатов В. М. 208
Альбрехт Е. 96
Аргезі Т. 249
Арістотель 208
Архангельський В. А. 236
Ахманова О. С. 219, 235, 310, 325
Ахунзянов Е. М. 128, 281

Баллі Ш. 54, 57, 305
Бальдінгер К. 121, 123
Бамгбодж А. 311
Банер В. 311
Белл Р. Т. 77
Бенвеніст Е. 128, 138, 245
Бережан С. Г. 192, 200

Березін Ф. М. 12, 31, 97, 140, 242,
325
Бернстайн Б. 74—76
Бернштейн С. І. 162
Белій А. 26
Білецький А. О. 4, 143, 172, 210,
211
Білодід І. К. 71, 312
Блох М. Я. 126
Блумфілд Л. 175
Бодуен де Куртене І. О. 71, 162,
174, 229, 251, 252, 260, 261, 273,
304
Боккаччо Дж. 38
Болінджер Д. 93
Бондалетов В. Д. 78
Бондарко О. В. 298
Бопп Ф. 174
Брагіна Н. 91
Брайль Л. 125
Бреаль М. 121, 206
Брутян Г. А. 115, 116

Брьондаль В. 305, 309
Будагов Р. О. 31, 52, 71, 100, 202,
204, 211, 262, 269, 307
Булаховський Л. А. 3, 35, 236, 312,
325
Быстров И. С. 168
Бюлер К. 10, 11

Вайнрайх У. 284
Вандрієс Ж. 174
Васіліу Е. 121
Вахек Й. 325
Вейсгербер Л. 112, 113
Верещагін Є. М. 24
Виготський Л. С. 85, 98, 108
Виноградов В. А. 39, 312
Виноградов В. В. 54, 57, 104,
212—214, 235, 312
Виноградов В. С. 45
Винокур Г. О. 33
Віко Дж. 254
Віленський Р. 311
Вітгенштейн Л. 100, 124
Воронін С. В. 128
Вундерліх Д. 222
Вундт В. 215

Габеленц Г. фон 30
Гаврин С. Г. 236
Гак В. Г. 40
Гамзатов Р. Г. 68
Гамкрелідзе Т. В. 311
Ганич Д. І. 325
Гаркавець О. М. 4, 113
Гегель Й. Г. 293
Георгієв В. 34
Гівон Т. 93
Глісон Г. 108, 170
Головін Б. М. 12, 14, 31, 54, 56,
140, 175, 202, 242, 325
Гомер 47
Гончар О. Т. 197, 220
Гордіна М. В. 168
Горелов І. Н. 114, 115
Грімшо А. Д. 74
Грінберг Дж. 298
Гумбольдт В. фон 109, 110, 280,
298, 304, 311
Гухман М. М. 71, 256

Данеш Ф. 311
Данте 38
Дармстетер Л. 121
Дешерієв Ю. Д. 71, 93, 264
Дешерієва Т. І. 213
Джурович Л. 230
Добровський Й. О. 34

Доброхотова Т. 91
Домашнев А. І. 53, 71, 76
Дуриданов І. 34
Дюбуа Е. 86

Енгельс Ф. 8, 9, 19, 24, 28, 29, 42,
43, 59, 60, 63, 70, 81, 84, 85, 86, 88,
100, 140, 254, 280, 282, 283, 288,
289, 300
Епштейн І. 280

Ельмслев Л. 32, 102, 139, 305, 309,
310
Есперсен О. 102, 168, 254

Жинкін М. І. 99
Жирмунський В. М. 71, 247, 299
Жлуктенко Ю. О. 53, 71, 75, 274,
281
Жовтобрюх М. А. 202
Журавльов В. К. 27

Звегинцев В. А. 33, 109, 211, 305,
325
Зейлер Г. Я. 311
Земская Е. М. 56
Зіндер Л. Р. 155, 157, 160, 162,
165, 230
Зубкова Л. Г. 128, 201
Зычарь Ю. В. 81

Исаев М. И. 68

Ібсен Г. 52
Ілліч-Світлич В. М. 292, 298

Камрі Б. 311
Кант І. 109
Каринський М. М. 71
Карнап Р. 121
Карпенко М. О. 4
Касевич В. Б. 160, 168, 233, 242,
325
Кацнельсон С. Д. 80
Китайгородська М. В. 56
Клаус Г. 117
Климов Г. А. 93, 227, 298, 311
Клікс Ф. 311
Ковалик І. І. 3, 11, 325
Кодухов В. І. 14, 40, 202, 219,
325
Косеріу Е. 15, 32, 33, 137, 194,
306
Косовський Б. І. 202
Костомаров В. Г. 24
Коструба П. П. 221
Котляревський І. П. 44

- Котов Р. Г. 136
 Коул М. 113
 Крушевський М. В. 229, 251
 Кубрякова О. С. 233, 248, 249
 Кузнецов П. С. 162
 Кун Т. 5
 Курилович Є. 230, 245
 Кучеренко І. К. 4, 173, 203, 204, 234
 Лабов В. 74, 76
 Лайонз Дж. 305
 Ларін Б. О. 71, 235, 236
 Лафарг П. 70
 Леві-Брюль Л. 92
 Левицький В. В. 128
 Лейбніц Г. В. 121
 Ленін В. І. 6—9, 13, 19, 20, 30, 49, 62, 67, 80, 83, 121, 133, 280, 292, 293
 Лікі Л. 87
 Ломоносов М. В. 62
 Ломгев Т. П. 109, 159, 162
 Лукманн Т. 23
 Лурія О. Р. 82, 99
 Лютер М. 38, 48
 Мальмберг Б. 10, 128, 311
 Мандзоні А. 38
 Марков Ю. Г. 21
 Маркс К. 6, 8, 9, 19, 24, 29, 42, 43, 59, 60, 62, 63, 70, 81, 84, 86, 88, 140, 254, 280, 282, 283, 288, 289, 300
 Марр М. Я. 58, 71, 92
 Мартинов В. В. 107
 Мартіне А. 149, 151, 152, 230, 263, 269, 306
 Мазуро Ж. 121, 325
 Марчук Ю. Н. 136
 Маслов Ю. С. 4, 153, 192, 202, 325
 Матезіус В. 225, 309
 Матусевич М. І. 162
 Маяковський В. В. 134
 Мейє А. 172, 287, 306
 Мельничук О. С. 12, 13, 122, 140, 141
 Мещанінов І. І. 92, 102, 103, 227, 298
 Мигірин В. М. 102, 211, 296
 Миронова Г. М. 4
 Мілевський Т. 125
 Морган Л. Г. 59
 Мухін А. М. 209
 Мюллер М. 58
 Нейманн В. 311
 Нелюбін Л. Л. 136
 Нікітіна Ф. О. 4
 Нікольський Л. Б. 70, 71
 Новиков Л. А. 104, 105
 Норман Б. Ю. 248
 Ньютон І. 110
 Огден Ч. К. 121
 Ожегов С. І. 235
 Олійник І. С. 325
 Ольдерогге Д. А. 59
 Осгуд К. 54
 Павлов І. П. 89, 146
 Павленко М. А. 325
 Павільоніс Р. І. 94
 Пайк К. Л. 74
 Панкрац Ю. Г. 283
 Панфілов В. З. 5, 116
 Пауль Г. 215, 226
 Перро Ж. 311
 Перро Ш. 284
 Петрарка Ф. 38
 Пешковський О. М. 31
 Пилинський М. М. 39
 Піотровський Р. Г. 136, 137
 Пірс Ч. С. 118
 Платон 29
 Плоткін В. Я. 162, 163
 Плотников Б. О. 161, 325
 Поливанов Є. Д. 42, 71, 168, 232, 266, 269
 Попова З. Д. 140, 325
 Поспелов М. С. 202
 Потєбня О. О. 199, 207, 215, 260
 Почепцов Г. Г. 211
 Пушкін О. С. 279, 280
 Рассел Б. 121
 Резников О. Л. 94
 Реформатський О. О. 162, 202, 229, 231, 233, 242, 303
 Рильський М. Т. 51, 312
 Річардс І. А. 121
 Робіне Р. Г. 312
 Рождественський Ю. В. 298
 Розенталь Д. Е. 325
 Росетті А. 121
 Русанівський В. М. 312
 Савченко О. П. 166
 Самійленко С. П. 3, 11, 325
 Селіщев О. М. 71
 Семенєв О. Є. 53
 Семенко М. В. 23
 Сепір Е. 110, 111, 298
 Сергієвський М. В. 71

Серебrenиков Б. О. 23, 93, 94, 97,
268, 271, 281, 297
Скалозуб Л. Г. 4
Скляренко С. Д. 42
Скрібнер С. 113
Слюсарева Н. О. 135
Смирницький О. І. 13, 247
Соссюр Ф. де 11, 13, 117, 118, 120,
121, 127, 129, 132, 135, 137, 139,
144, 145, 219, 238, 239, 248, 249,
251, 255, 262, 263, 267, 271, 293,
303, 304, 305, 307, 308
Співак Д. Л. 81
Стеблін-Каменський М. І. 213
Степанов Г. В. 45, 53, 71, 100, 273
Степанов Ю. С. 175, 242, 325
Стернін Й. А. 107, 140
Стетсон Р. Х. 168
Сунік О. П. 202
Сунцова І. П. 4, 162
Супрун А. Є. 14, 40, 137, 192, 298,
325
Сусов І. П. 222

Тагієв М. Т. 236
Таннен Д. 311
Тарасов Є. Ф. 18
Теленкова М. А. 325
Теньєр Л. 224
Тичина П. Г. 26, 50, 212, 282
Толстой Л. М. 278—280
Тоцька Н. І. 4
Трубецької М. С. 156, 162, 163,
229, 298
Тьєм Ю. П. 267

Удовиченко Г. М. 3, 11, 325
Українка Леся 220
Ульман С. 57
Умов М. О. 26
Уорф Б. Л. 110, 111, 112, 115

Фант Г. 157
Фейербах Л. А. 121
Філін Ф. П. 32, 71
Фінк Ф. Н. 30
Фівегер Д. 311

Фішпер-Йоргенсен Е. 310
Фішман Дж. 77
Фосслер К. 54
Франко І. Я. 53
Фреге Г. 121, 122

Хаймс Д. Х. 115
Халле М. 157
Ханазаров К. Х. 67
Хельбіг Г. 123
Хемп Е. 325
Хенігсвальд Г. М. 311
Хомський Н. 13, 310
Храпченко М. В. 57

Цветков Н. В. 107
Цветкова Л. 92
Ціцерон М. Т. 29, 133

Чейф В. Л. 221, 222, 311
Чемес В. Ф. 4
Чередниченко О. І. 53
Черторизька Т. К. 71
Черч А. 121
Чесноков П. В. 99, 100
Чикобава А. С. 19, 141, 142
Чуковський К. І. 120

Шадурі Т. М. 325
Шанський М. М. 235, 236
Шахматов О. О. 220
Шведова Н. Ю. 214
Швейцер О. Д. 16, 53, 71, 78, 311
Шевченко Т. Г. 38, 212, 280
Ширяєв Е. Н. 56
Шлегель А. В. 298
Шлейхер А. 21, 298
Шлібен-Ланге Б. 311
Шор Р. О. 71
Шухардт Г. 273

Щерба Л. В. 14, 40, 153, 162, 167,
168, 205, 207, 219, 273, 278

Якобсон Р. 11, 108, 157, 210
Якубинський Л. П. 71
Ярцева В. М. 71

I. Підручники й посібники з загального мовознавства

- Березин Ф. М. История лингвистических учений.— 2-е изд.— М.: Высш. шк., 1984.— 315 с.
- Березин Ф. М. История советского языкознания. Некоторые аспекты общей теории языка: Хрестоматия.— М.: Высш. шк., 1981.— 349 с.
- Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. Ф. П. Филина.— 2-е изд.— М.: Высш. шк., 1977.— 440 с.
- Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание.— М.: Просвещение, 1979.— 224 с.
- Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т.— К.: Наук. думка, 1975.— Т. 1.— 495 с.
- Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства.— К.: Рад. шк., 1955.— 244 с.
- Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч.— М.: Учпедгиз, 1964—1965.— Ч. 1—2.
- Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики.— М.: Наука, 1977.— 182 с.
- Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1985.— 214 с.
- Кодухов В. И. Общее языкознание.— М.: Высш. шк., 1974.— 303 с.
- Марксистско-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів.— К.: Наук. думка, 1983.— 175 с.
- Маслов Ю. С. Введение в языкознание.— 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Высш. шк., 1987.— 272 с.
- Общее языкознание / Под общей ред. А. Е. Супруна.— Минск: Вышэйш. шк., 1983.— 453 с.
- Общее языкознание: Хрестоматия / Сост. В. И. Косовский, Г. А. Павленко / Под ред. А. Е. Супруна.— 2-е изд., перераб. и доп.— Минск: Вышэйш. шк., 1987.— 413 с.
- Плотников Б. А. Общее языкознание: Семинарий — Минск: Вышэйш. шк., 1986.— 126 с.
- Попова З. Д. Общее языкознание.— Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987.— 212 с.
- Степанов Ю. С. Основы общего языкознания.— М.: Просвещение, 1975.— 271 с.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень.— К.: Вища шк. Головне вид-во, 1980.— 215 с.
- Шадури Т. Н. Общее языкознание.— Тбилиси: Ганатлеба, 1983.— 490 с.

II. Термінологічні й енциклопедичні словники

- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М.: Сов. энцикл., 1966.— 606 с.
- Вахек И. Лингвистический словарь Пражской школы.— М.: Изд-во иностр. лит., 1964.— 350 с.

Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів.— К. Вища шк. Головне вид-во, 1985.— 360 с.

Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов.— М. : Изд во иностр лит., 1960.— 436 с.

Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов.— М. : Просвещение, 1976.— 543 с.

Русский язык: Энциклопедия.— М. : Сов. энцикл., 1979.— 431 с.

Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии.— М. : Изд-во иностр. лит., 1964.— 240 с.

Передмова	3
<i>Вступ</i>	5
Розділ I. Мова і суспільство	21
§ 1. Суспільна природа мови і мовної діяльності	21
§ 2. Мова як суспільно-історична норма	31
§ 3. Територіальна й соціальна диференціація мови	41
§ 4. Літературна мова та її стилі	46
§ 5. Соціальні спільності людей і соціальні типи мов	58
§ 6. Соціолінгвістика	69
Розділ II. Мова, мислення і свідомість	79
§ 1. Марксистське розуміння мови як практичної свідомості	79
§ 2. Загальні передумови виникнення людської мови	83
§ 3. Мова і мислення	89
§ 4. Взаємозв'язок мови і мислення в системі мовних значень	99
§ 5. Теорія мовної відносності та її критика	109
Розділ III. Знакова теорія мови	117
§ 1. Мовознавство і семіотика	117
§ 2. Типи знаків і специфіка знаків мовної системи	124
§ 3. Мова як особлива знакова система	131
Розділ IV. Структура мовної системи	138
§ 1. Мовна система і мовна структура	138
§ 2. Подвійне членування мови	146
Внутрішні системи мовної системи	151
§ 3. Фонетична система мови	151
§ 4. Семантична система мови	170
§ 5. Проблема частин мови	201
§ 6. Синтаксична система мови	208
§ 7. Проміжні системи мови	228
§ 8. Парадигматичні й синтагматичні відношення	238
§ 9. Ієрархія мовної будови та міжсистемні зв'язки	244
Розділ V. Мова як історична категорія	251
§ 1. Статика і динаміка мови. Функціонування і розвиток мови	251
§ 2. Чинники розвитку мови. Причини мовних змін	262
§ 3. Взаємодія мов	273
§ 4. Диференціація та інтеграція — основні процеси розвитку мов	287
§ 5. Про закони розвитку мови	292
§ 6. Синхронія та діахронія	302
Додаток. Міжнародні лінгвістичні форуми	309
Предметний показник	315
Показник мов	319
Іменний показник	321
Список рекомендованої літератури	325

Семчинський С. В.

С30 Загальне мовознавство.— К.: Вища шк. Головне
вид-во, 1988.— 328 с.
ISBN 5-11-000039-5.

С $\frac{4602000000-152}{M211(04)-88}$ КУ—№ 7—25—1988

ББК 81я73

Учебное издание

Семчинский Станислав Владимирович

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

*Допущено Министерством высшего и
среднего специального образования УССР
в качестве учебника для студентов
филологических факультетов университетов*

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

На украинском языке

Художнє оформлення *Є. В. Чурія*

Художній редактор *І. Г. Сухенко*

Технічний редактор *Н. Ю. Морозова*

Коректор *І. П. Берус*

ИБ № 10725

Здано до набору 30.12.87. Підписано до друку 28.06.88. Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Високий друк. Умов.-друк. арк. 17,22. Умов. фарбо-відб. 17,22. Обл.-вид. арк. 20,72. Тираж 5000 пр. Вид. № 7055. Зам. № 8—559. Ціна 1 крб.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3, в Київській книжковій друкарні наукової книги, вул. Репіна, 4. Зам. 8-602.